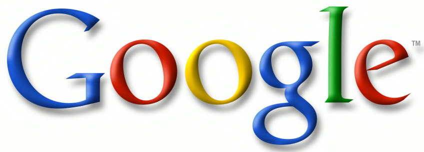

Istorii͡a Ukraïny-Rusi

Mykola Arkas

Історія України-Русі.

З 210 малюнками і портретами
та 9 картами.

НАПИСАВ

Микола Аркас.

Року Божого 1908.

Друковалося у Петербурзі, в друкарні Товариства „Общественная Польза“, Б.-Подъяческая 39.

Кліша до малюнків та карти виготовлені в фото-цінкографії С. Прокудін-Горского, у Петербурзі, Б.-Подъяческ., 22.

Обкладинку малював художник Микола Ткаченко, у Петербурзі.

ПЕРЕДМОВА.

Розпочинаючи «Історію України», я не мав на мислі написати науковий твір, — я хотів ясно розповісти землякам моїм те, що робилося у нас на Вкраїні од найдавніщих часів аж до останніх.

У «Історії» моїй шановний читач не знайде нічого нового, викопаного зо дна архівів,—вона складена на основі давно відомих і певних джерел і з'язана в одну історичну цілість; поділена вона на періоди, які натурально зазначує саме життя нашого народу. Через такий поділ, на мою думку, легче пам'ятати поодинокі історичні факти.

Родоводи узято переважно з відомих історичних праць професора М. Грушевського, карти—з праць професора М. Грушевського, І. Попка та Ф. Кондратовича, або зроблено по сьогочасних данних. Ілюстрації до цієї книги узято або з малюнків відомих художників, або ж із збірників творів відомих письменників, з історичних та ілюстрованих журналів, та ще, дякуючи шановному хранителеві музею імени В. Тарновського у Чернигові, А. П. Шелухину, з річей і портретів, що зібрані у тому музеї.

Український письменник В. М. Доманицький узяв на себе труд виправити і скоректувати цю працю, за що я без краю вдячний йому. З свого боку, я доклав усього старання, щоб праця ця з'явилась на світ божий такою, якою повинна бути популярна, доступна для кожного, історія свого народу.

Микола Аркас.

ЗМІСТ КНИЖКИ.

стор.

Період перший—Скифо-Сарматський.

Період другий—Київський (до року 1170).

Період третій—Галицький (1087—1340).

Період четвертий—Литовський (1320—1501).

Період пятий—Польський (1501—1647).

Період шостий—Гетьманський (1647—1663).

Період сьомий—Руїна (1663—1687).

Період восьмий—Московський (1687—1764).

Період девятий—Україна під владою Російської та Австрійської держав (1764—1907).

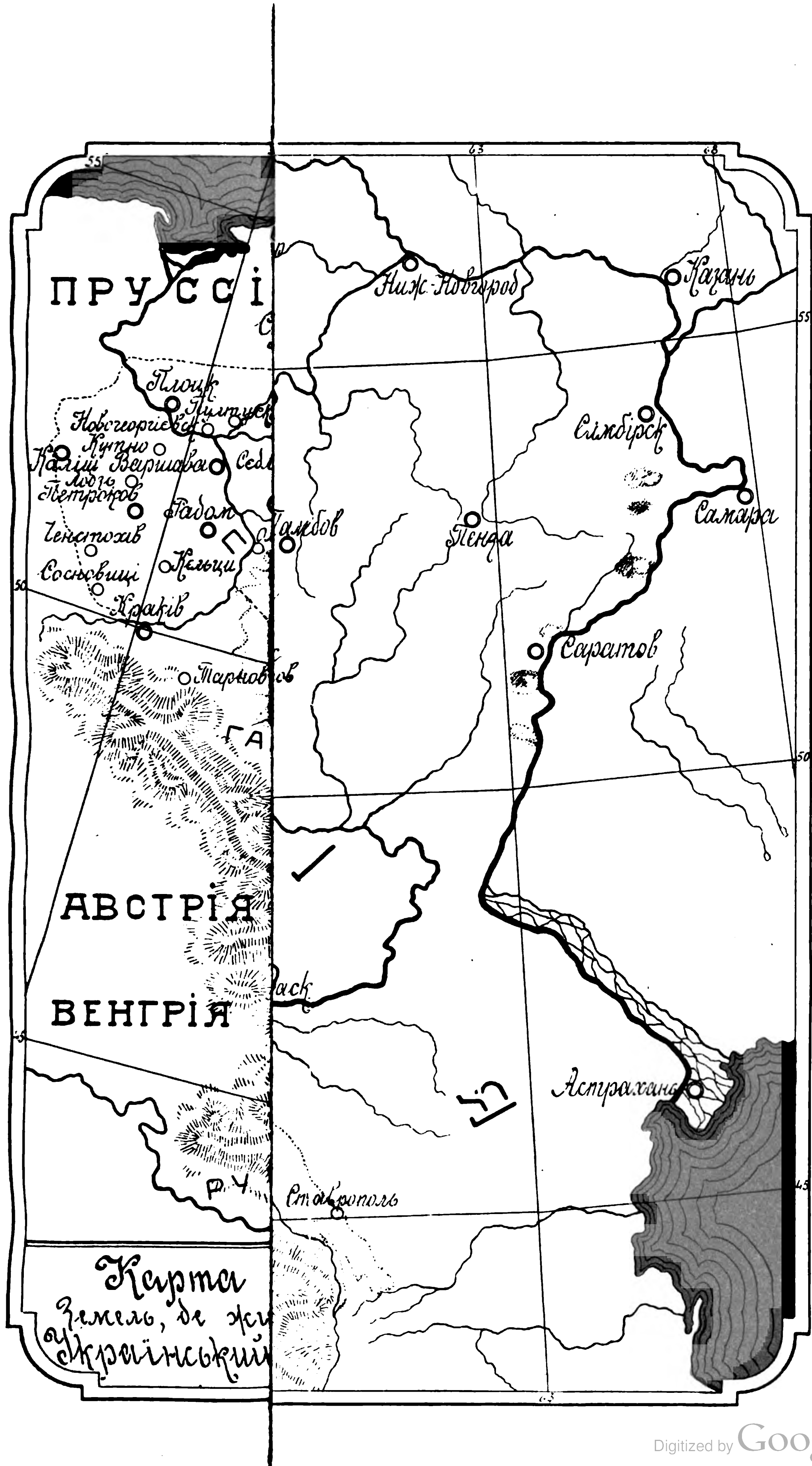
МАЛЮНКИ І ПОРТРЕТИ У КНИЗІ.

СТОР.

стор.

стор.

Карти у книзі.

ПРУССІ
Плоцк
Новогеоргієвск
Кутно
Калиш
Варшава
Лодзь
Петроков
Радом
Ченстохів
Кельци
Сосновиці
Краків
Тамбов
Ниж.-Новгород
Казань
Сімбірск
Самара
Пенза
Саратов
АВСТРІЯ
ВЕНГРІЯ
Астрахань
Ставрополь
Карта
Земель, де

ВСТУП.

Огляд географічний.

Українського народу, що говорить нашою українською мовою,—„Малоросів", як звуть в Росії, а в Австрії—„Русинів",—налічують: у Росії 25.000,000 та в Австрії 5.000.000, а усього—не меньш як 30 000,000.

Земля, де він живе, простягається широким простором від річки Донця на сході—до Карпатських гір і Угорського Низу на заході, і від р. Припеті та р. Десни на півночі—до Дунайських гирл і Чорного моря на полудні не лічучи тих закутків, де Українці проживають посеред чужої людности. Ця країна лежить між 45^{0}—і 53^{0} географичної широти і 38^{0}—і 60^{0}—довжини і обнімає землі в Австрійсько-Угорській державі: усю східню Галичину і частину Західньої до річки Дунайця, північну частину Буковини та Угорщини, а в Росії губернії: Волинську, з сумежніми південними повітами Люблинської, Седлецької, Гродненської і Минської губ., Подольську, Київську, більшу частину Чернигівської, Полтавську, Харьківську, Катеринославську, Херсонську і значну частину Бесарабської, Кубанської та губерній Чорноморської (Новоросійської) і Ставропольської, південно-західню частину Курської, східню Вороніжщину і західню Донщину і північні та східні повіти Таврії.

Крім того, українські оселі є ще у Саратовській, Астраханській, Самарській і Оренбургській губ., в Терській области, в Акмолинській і Семиречинській, в Уссурійському краї і у Добруджі на Дунаї (в Руминії), у Північних Американських З'єднаних Штатах, у штаті Пенсільванії, в Канаді і у Бразилії. Такої роскиданої по чужих краях української людности—є не меньш, як $2^{1}/_{2}$ або й 3 милийони. А усього українського народу на всім світі налічується не меньш, як 33 милийони.

Найголовніщі ріки, що течуть по українській землі, такі:

1. Кубань.

2. Дін (Танаїс) і приток його з правого боку—Донець.

3. Дніпро (Бористен). Притоки з правого боку: 1 Березина, 2 Припеть і притоки її з правого боку—Стир з Іквою, Горинь з Случем, і з лів. боку—Пина і Ясельда, 3 Тетерев, 4 Ірпень, 5 Рось, 6 Інгулець; з лів. б.: 1 Сож, 2 Десна, 3 Трубайло (Трубеж), 4 Сула, 5 Псьол, 6 Ворскла, 7 Орель, 8 Самара.

4. Буг (південний) (Гіпаніс). Притоків з правого боку немае, з лів б. Інгул.

5. Дністер (Тірас). Притоки: 1 Серет, 2 Збруч, 3 Смотрич.

6. Двина. Приток з прав. б. І Полотна, з лів. б.: 1 Ула, 2 Дисна.

7. Німан. Приток з лів. б. Шара.

8. Висла. Притоки з прав. б.: 1 Дунаець, 2 Сян з Вислоком, 3 Вепр, 4 Західній Буг; з лів. б. Пилиця.

9. Дунай (Істер). Притоки з лів. б.: 1 Серет з Берладом і 2 Прут з Черемошем.

Ріки ці течуть у Чорне і Балтійське моря і роблять усю нашу Україну багатою та родючою стороною.

Де-котрі місцевости в ній та сумежні з нею ще з давніх-давен мали свої окромні назвиська, котрі задержались і досі.

Україною звалася здавна, і зветься досі, велика площина, що простяглася по обидва боки Дніпра; по ній течуть р.р.: Дністер, Буг, Дніпро, Донець, і сягае вона аж до Чорного моря. Край цей найбільш степовий. Колись, за часів козаччини, частина його по низу Дніпра звалася „Дике Поле“, бо вона тоді була ніким не оселена, і аж Запорожці почали її заселяти, прибравши ці „Запорожські Вольности“,—як прозвали цей край,—до своїх рук.

Тут і далі на південь до Чорного моря, по степах українських од Дунаю аж до Волги, дуже довго, аж до кінця XVIII століття, блукали кочові орди Татарські, а попереду їх—за князів українських—ріжні монгольскі племена. На північ і захід були в давні часи—князівства Чернигівське, Київське та Переяславське, а пізніще—Київське воеводство та землі козацьких і слободських полків. Увесь цей край звуть тепер звичайно „Малоросія“ та „Новоросія“. Головні міста (городи) у цьому краї давніще були: Київ над Дніпром, Брацлав над південним Бугом, Чернигів над Десною, Переяслав, Полтава над Ворсклою, Білгород (Акерман) на Дністрі, а пізніще постали: Херсон у Дніпровських гирлах, Очаків над Дніпровсько-Бугським лиманом, Миколаїв над Бугом та Інгулом, Катеринослав та Кременчуг над Дніпром, Харьків, Одеса коло Чорного моря.

Волинь—на Волинській височині по-над притоками Стира і Горині. Край найбільш лісовий. Головні міста: Луцьк над Стиром, Житомир над Тетеревом, Дубно над Іквою, Володимир, Кременець і Острог.

Полісся—по рівнині у низу Припеті. Країна дуже багниста і лісова. Головні міста: Брест (Литовський) над Західнім Бугом і Пинськ.

Поділля—на височині. Країна горяна, на схід—степова. Земля добре родюча, край пишний, багатий деревом; лежить над притоками Серету, Збруча, Смотрича, Зах. Бугу і Дністра. Головні міста: Камінець-Подільський над Смотричем, Могилев над Дністром, Бучач.

Червона Русь над притоками Дністра, Сяну, Вепра. Буга, Прута, Припеті. Країна схожа на Поділля. Головні міста: Сянок над Сяном, Львів над Полтвою, Буск над Бугом, Теребовля, Галич над Дністром, Бела, Замостья і Холм.

Покуття над Прутом. Край такий, як і в Червоній Русі. Головні міста: Коломия над Прутом і Кути над Черемошем.

Буковина над Серетом, Молдавою і Прутом. Країна більш лісова і горяна. Головні міста: Чернівці над Прутом і Сучава над Сучавою.

Оце ті найголовніщі землі, де проходило наше історичне життя. З українськими землями межували здавна ще такі землі, з котрими життя нашого люду було міцно звязане:

Біла Русь на горішньому Дніпрі, Двині і Німані. Місцина лісова і піскувата. Головні міста: Минськ, Мстислав, Витебск над Двиною, Полоцк над Полотою, Смоленськ і Дорогобуж над Дніпром.

Чорна Русь над лівою стороною Німану. Місцина лісова і багниста. Головні міста: Новгородок і Слуцьк.

Литва по Німану до Двини. Вкрита озерами і лісовими пущами. Головні міста: Вильна над Вилейкою, Троки, Гродно над Німаном і Ковно над Виліею.

Жмудь над право-бережними притоками Німану. Головні міста: Воронье, або Мідники і Шавлі.

Малопольща над Вислою і над притоками її Вепром та Вислоком. Займае височину Сандомирську і Люблинську і надвислянську низину. Головні міста: Краків над Вислою, Ченстохів над Вартою, Радом і Люблин.

Великопольща на низині річки Варти. Місцина багниста і піскувата. Головні міста: Познань над Вартою, Каліш над Просною.

Куява по лівому боці Висли. Край такий, як і у Великопольщі. Головні міста: Берест, Бідгощ над Бердою і Вроцлавок.

Мазовія над середньою Вислою. Край багнистий і лісовий. Головні міста: Варшава і Плоцк на Віслі.

Підляхія (Підляссся) над Нарвою і З.-Бугом. Край плоський, багнистий і лісовий. Головні міста: Дорогичин над Бугом і Більськ.

ПЕРІОД ПЕРШИЙ.

Скифо - Сарматський.

Народ наш Український живе на своїй землі дуже давно. Тисячу двісті або триста літ тому назад (літ 600 або 700 після того, як Христос народився) жили вже наші люде мало не по всій теперішній Україні, як і зараз. Але й раніще, ще літ яких за тисячу перед тим, на наших широких степах по-над Чорним морем, по дремучих лісах, по-над річками, жило багато на-пів диких племен, і кожне племя таке жило собі окроме.

Ще до Христового Нарождення, до тих на-пів диких племен приїздили купці з великих азіятських царств—Персійського та Индійського, приїздили торгувати і Финікійці (з Малої Азії) та Греки. На своїх кораблях Финікійці допливали аж до нашого Дніпра, Крима і Дона, сягали часом і до Кавказьких берегів. Финікійці добралися до наших країв дуже давно,—літ, може, тисяч зо три до наших часів,—раніш ще за Греків, і позаводили скрізь по берегах Чорного моря свої контори та оселі. За Финікійцями внадились сюди і Греки, і теж саме стали робити. Виросли з тих невеличких контор містечка, базари, а з того—великі торговельні городи.

Дві з половиною тисячі літ тому були вже великі грецькі осади по-над річками Дунаем і Дніпром, в Криму, там де вливаеться в море Дін, на Кавказі та по инших країнах. Найголовніщі з таких осад були: на Гіпанісі (на Бугові), де тепер село Парутино, було велике торговельне місто „Ольвія"; в Криму, поблизу теперішнього Севастополя—Херсонес: на р. Тірасі (Дністрі), де тепер Акерман—Тіра; меж Тірасом і Бористеном (Дніпром) була колонія Одес чи Ордес, трохи на схід од теперішньої Одеси; там, де сходиться Чорне море з Азовським, була Пантикапея (Керч), а в гирлах Танаїса (Дона)—Танаїс. І Ольвія, і Пантикапея торгували найбільше збіжжям (зерном), ри-

бою, шкурами та иншим добром. Особливо багато вивозилося звідти збіжжя: наш край ще дві з половиною тисячі літ тому годував своїм хлібом Грецію.

Купуючи усячину в нашій землі, грецькі та финікійські купці продавали на-пів диким племенам, що жили поблизу тих міст, вино та всячину з своєї роботи: зброю, тканини, срібні та глиняні вази (великий пòсуд) і инше таке.

Шпарко торгували купці і вином. Торговля вином та иншим крамом дуже корисна була для Греків, і грецькі купці сильно багатіли, а їх городи розросталися. От через цих грецьких купців і стало відомо де-що про те, які саме народи та племена жили дві-три тисячі літ тому у нашій землі. З-помеж Греків знайшлися розумні і освічені люде, що записали оповідання тих купців. Серед тих розумних та освічених людей найбільшу славу має грецький письменник, на призвище—Геродот. Він жив 2350 літ назад, і писання його збереглися аж до наших часів. Геродот не тільки слухав чужих оповіданнів, — він сам побував в наших краях. На кораблі він приплив в Ольвію, на кораблі ж плавав вгору Дніпром; переїздив він і по південних чорноморських степах. Він на свої очи бачив тих людей, що жили тоді по чорноморських степах. І хоч там жили не однакові племена, дуже не схожі одне на друге, проте Греки усіх їх прозвали однаково—С к и ф а м и.

ЦАРСЬКИЙ СКИФ.

Скифи. Що ж то за люде були—Скифи? Народ Скифський,—як оповідає Геродот,—був дужий, одважний і великий числом. Його землі простягалися од самого Дунаю аж до Дону,—мало не на 1000 верстов, а вгору, на північ, сягали верстов на 700.

Де-котрі з племен скифських жили з хліборобства та бжільництва,—сіяли усяку пашню: жито, овес, ячмінь, просо, сочевицю, льон, і жили вони хуторцями та селами. Але більше було таких, що не жили на одному місці, а блукали із великими гуртами худоби і табунами коней, в яких вони кохалися та вміли добре на них їздити верхи. По річках вони ловили рибу. Худобу, коней, шкури з них та рибу міняли вони по грецьких колоніях (осадах), по берегах Буга, Дністра та Чорного моря; вимінювали собі те, що їм було потрібне у їх немудрому хазяйстві.

Усю ту країну, де були оті колонії та жили сусідні народці, Греки прозивали „Велика Скуфь", або просто „Скифія". Головна орда тих Скифів звалася „Царською" і жила коло Танаїса (Дона); на лівому боці Бористена (Дніпра) жили „Скифи-кочовники"; по обох боках Бористена—„Скифи-хлібороби",—вони мали по-над Дніпром свої осади, і „Скифи-орачі", що сіяли хліб тільки на продаж, а самі його не вживали. Скифів, що

СКИФИ, НАМАЛЬОВАНІ НА НИКОПОЛЬСЬКІЙ ВАЗІ.

жили по низах Бугу та Дністра, близче до колоній грецьких. Геродот прозиває „Каліпідами", себ-то—погречені Скифи. Вони сіяли хліб і на продаж, і самі вживали його, садили й городину. На північ (так як у теперішній Київщині та Подільщині) жило Скифське племя „Неври", а на схід од них, по-над Дніпром, „Андрофаги" (людоїди), а ще далі за Дніпром та за Доном—„Мелянхляйни" та „Будини".

Як каже письменник Гіпократ, що жив 50 літ після Геродота, Скифи не мали а ні домів, а ні хатів, а на великих 4-х і 6-ти колесних возах, впрягши в них дві або й три пари волів, робили з повсті халабуду, укриту з усіх боків. У ній жили жінки і діти їх, а самі вони їхали слідом верхи на конях; становилися табором де-небудь у степу, поки худоба не спасе того степу, а тоді рушали далі.

За той довгий час, що жили по наших степах Скифи, ми не маємо ніяких писаних документів, і тільки у Греків, Арабів та Римлян зрідка знаходимо де-що про цей довгий період

нашої історії, та ще високі могили, що стоять по наших степах, свідчать про Скифів.

Скифи почитували бога неба, що звався в них Папай, бога хатнього вогнища, бога війни і бога вогню, але храмів і идолів у них не було, і ті камяні баби, що стоять в степу на могилах,—не Скифського начатку.

КАМЯНА БАБА.

Скифи славили своїх богів крівавими жертвами, часом—то й людськими. У 630 р. до Р. Х. вони пішли походом на велике і могутне у ті часи Ассірійське царство; через Мідію пройшли вони у долину Тігра і Єфрата; городи піддавалися їм без бою і давали дорогий одкуп. Так вони дійшли до Єгипту, де царь Псаметих I виставив проти них велике військо і одкупивсь од них даниною. Звідтіля вони повернули до Філістімлян, і до 610 р. блукали по Месопотамії, поки їх не прогнав Мідійський царь Кіаксар, і вони з багатою здобиччю повернули у свої рідні степи. У 515 р. до Р. Х. Дарій I, царь Персійський, ходив на них походом, але по їх степах загубив багато свого війська і, не доказавши слави, повернув до-дому.

Ще в V віці перед Христовим Нарожденням ми бачимо могутне царство Скифів, але вже в IV віці

Сармати. Скифів починае тиснути зі сходу нове племя—С а р м а т и, і помалу, до часів Христового Нарождення, Сармати вкрили увесь той край, що звався досі Скифією, а тепер вже почав прозиватися Сарматією. Сармати були люде того ж коріня, що й Скифи,—

58 63 68

55

ГО

50

БУДИНИ

ЛЯЙНИ

АЛАНИ

Tanaic

ЯЗИГИ

кі

naic

45

САРМАТИ

АЛЯНИ

Ул

58 63 68

тим-то вони одні з другими й помішалися, і під назвиськом Сарматів—Скифи пробували собі й далі. Тим-то увесь цей довгий період (літ 700—800) найкраще звати Скифо—Сарматським.

З Сарматських племен—найбільші були Язиги та Роксолани (або Білі Алани). Незабаром поруч з „Білими Аланами“ виступають в I віці по Р. Х. просто Алани, і в I та II віках імя це стає головним для ріжних кочових народів,—так само, як таким головним імям попереду були Скифи та Сармати.

Далі, в тих же таки I та II століттях, в наші степи примандрувало з півночи, з-над Балтійського моря, німецьке племя—Готи і просиділо в наших краях більш, як дві сотні літ, поки в IV столітті по Христі не прийшла з Азії турецька орда Гуннів і не виперла Готів з чорноморських степів. Ті Гунни підбили не тільки наші краї, але пішли далеко на захід в Європу і оснували там нову державу. Та й вона була не довговічня, бо в кінці V століття вже завалилася.

Ще сто літ згодом насовується з Азії нова орда—Авари, підбиває собі наші краї і розпросторюється до Карпатів та до долишнього Дунаю. Оповідаючи про Аварів, або Обрів, найдавніща літопись наша згадує вже про східне славянське племя Дулібів. Аварське панування тяглося до VIII віка, і коли Аварів не стало, то славян, прабатьків наших, підбивають нові кочовники—Хозари.

Так з дуже давніх часів наш край зробився великим шляхом для усяких народів, що переходили з Азії на Захід у Європу. Усі ці Сармати, Алани, Готи, Гунни, та инші—усі вони перебували де-який час з своїми ордами на степах, поки не осілися по той бік Карпатів по всій Західній Європі. Коли прийшли і запанували над Славянами Хозари, вони вже застали Славян на тих місцях, де їх знає й наша початкова літопись.

В той час, як оті згадані народи проживали в степах над Чорним морем, народи славянського корiня, а між ними й наші предки, сиділи дальше од моря, в краю лісовому та в тому середньому, що між лісом і степами. Намножуючись з часом, вони посувалися все далі на полудень. Степові народи з часом ставали все слабіщі, ставало їх меньше, а далі й зовсім порозгонили їх нові орди гуннського та угорського коріня (Гунни, Авари, Болгари, Угри), що почали сунути в чорноморські степи з Азії після Христового Нарождення. Ті орди не оставалися довго жити в наших степах, а йшли далі в Дунайські краї, зганяючи з наших степів инші народи, що сиділи там попереду. Стали степи мало-що не порожні, а як коли, то й справді були порожні, і тоді почали наші люде осідати тут, і так розсілися мало не по всій нашій Україні, аж до моря Чорного, Азовського і до Дунаю.

Славяне. Ще за часів Готів грецькі письменники згадують про плем'я—Славян. Вчений письменник Шейноха каже, що призвище „Славяне“ сталося од латинського слова sclave,—тоб-то „раб“, „невольник“. А звалися вони так через те, що Нормани, або Варяги, котрі жили на півночі, на Скандинавському півострові, ідучи Дніпром у Византію, часто нападали на побережніх славянських жителів, забірали їх у неволю і за велику ціну продавали у Царьгороді (Константинополі). Славян і в Греції і в Римі дорого цінували, бо то були люде здорові, трудящі і смирні.

Усе славянське племя поділяється тепер на три великі групи (частини). Хоч вони й зрідні одні другим, але з давніх-давен почали кожна свое осібне життя і через те мають кожна й свою осібну історію. Групи ці такі:

I. Західні славяне. До їх належать: Балтійські і Полабські славяне, Поляки, Чехи, Морави, Словаки, Хорвати і Хорутане. Балтійські і Полабські славяне, Хорутане, Хорвати та Словаки давніще ділилися на дрібні самостійні племена, або роди, що ворогували по-меж себе, а через те Німці рано забрали їх під свою державу і накинули їм свою католицьку віру. Поляки ж заснували свою власну велику державу, з столицею Краковом, і держава їх простояла мало не 1000 літ. Чехи та Морави теж заснували осібну державу, що звалася Велико-Моравською, із головним городом Велеградом. У 862 році Велико-Моравський князь Ростіслав, Чешський—Святополк та Паннонський—Коцел звернулися до Византійського імператора Михаїла і прохали його, щоб він прислав до них таких людей, котрі б переклали їм святі книжки на їхню мову, бо вони вже тоді були христіяне грецького обряду. Тоді з Византії прислано було їм двох братів, Кирила та Мефодія. Вони написали Славянську азбуку, що стала зватись „Кирилицею“, та переклали на славянську мову Святе Письмо; по цих книжках і досі правлять службу по наших та де-яких инших славянських церквах. Мефодій зробився епископом в Чехії, де й зостався у Велеграді аж до смерті у 885 р., а Кирило помер у Римі у 869 році.

У 905 р. монгольське племя Угри або Мадяре з Азії, пройшовши нашими степами і побувавши під Київом, прийшли у Велико-Моравське царство, поруйнували городи, побили багато народу і осіли на полудень од Моравів у Угорській долині, де заснували Велико-Угорську (Венгерську) державу. Таким побитом, вони одрізали Поляків і Чехів од Византії. А цим покористувалася латинська церква, і скоро з православних народів цих стали обидва князівства: польське і чешсько-моравське—католицькими; державці їхні, замість князів, стали зватися королями.

2. Друга група—полудневих Славян,—складається із двох народів: Сербів і Болгарів, котрих грецький імператор Михаїл у 858 р. охрестив у православну віру, а славянське письменство серед них завів святий Кирило. Це були тоді великі племена між славянами; мали своїх князів і до кінця оставалися під впливом Византії, через що й досі зосталися православними.

3. Третю групу—східніх славян—літописець Нестор, що жив і писав свою літопись на початку XI століття, за князювання у Київі Святополка, поділяе на ріжні племена; звалися вони так: ті, що жили по полях над Дніпром—звалися Поляне; по лісах по-над річкою Припетью—Деревляне, або Древляне; на Волині жили Дуліби; у Чернигівщині по-над р. Десною—Сіверяне; по-над р. Сулою—Суличі; по-над Дністром—Тіверці; по-над р. Західнім Бугом—Бужане; коло Чорного моря—Угличі; у Галичині—Хорвати і Лучане; по-над р. Березиною і р. Припетью у Пинській дряговині і болотах—жили Дреговичі; над рікою Двиною і р. Полотою жили—Полочане і Кривичі; на р. Сожі і р. Оці жили Радимичі і Вятичі; якимсь побитом частина Полян забралася аж на озеро Ильмень, збудували там город Новгород і жили осібно од инших славян серед Чудського народу, що заселяв той північний край. На схід сонця од Славян, степи між Дніпром та Каспійським морем, заселяли якийсь час кочові народи, що звалися Хозари, Печеніги, Половці, Торки, Берендії, то що. Народи ці не мали осель, любили війну і часто заходили до Славян, грабували, убивали їх і робили їм велику шкоду. По річці Волзі і Камі жили Камські Болгаре, а на кавказськім березі Азовського моря частина цього племя звалася Чорні Болгаре.

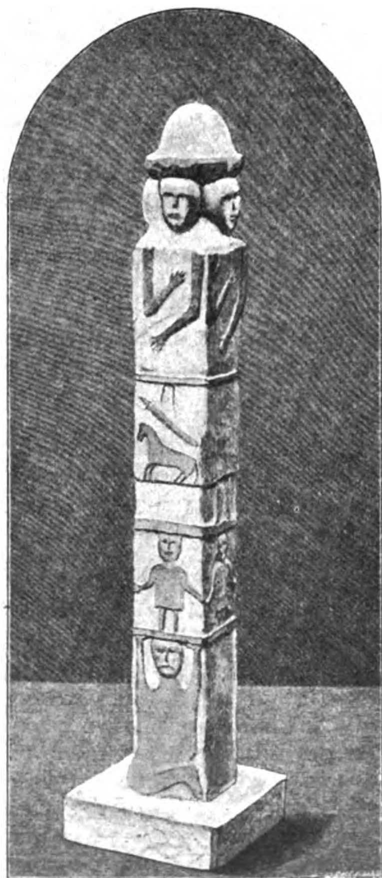
Городи. Найдавніщі городи у славян були: Київ—у Полян, Любеч і Чернигів—у Сіверян, Полоцк—у Полочан, Смоленськ—у Кривичів, Коростень—у Древлян, Новгород на оз. Ильмені і Луцьк—у Дулібів.

Про Київ літописець переказуе ось яку легенду (байку). Були ніби-то три брати: Кий, Щек і Хорів і сестра в них Либедь; збудували вони город на Дніпрянських горах і назвали його на імя старшого брата свого—Київом, де й жили до смерти, а сестра їх Либедь осіла недалеко на південному заході од Київа—на невеличкій річці, що й досі зветься на її імя—Либедь. Кий, збудувавши город, ходив із своїми братами у Царьград, де византійський імператор приймав і вітав їх дуже приязно. Вертаючись звідтіль, він на Дунаї збудував ще один город, і місце це, де той город колись стояв, і досі зветься: Городище Київець.

Само собою, що це так тільки з давніх-давен у народі оповідалося, а коли саме і як Київ засновано—не знати. Певно

тільки одно: як показують викопані речі у Київі—люде тут жили вже кілька тисяч літ тому.

Пòбит. Славяне були люде смирні, тихі і роботящі, у походах виносливі, у боях сміливі і міцні. Особливо вражала сучасних чужинців їх привітливість, свободолюбність та самостійність їх жінок. Бранців або невольників своїх вони не дуже силували до роботи і через кілька часу або пускали на волю, або приймали до своїх громад, як вільних людей. Славяне любили музики, співи і танці, були народ веселий і,—що дуже вражало чужинців, напр. Арабів, котрі з ними торгували,—дуже любили вино і пили його і в-день і в-ночі. Жили вони — кожен рід осібно, не густими хуторами, бо простору було доволі. Хоча в них і були князі, котрих грецькі та арабські письменники прозивають „каганами“, але вони були тільки начальники дружин (військових ватаг), а усі діла і усяку справу рішали і робили місцьові віча, або ради. На ці ради сходилися тільки старі люде, — вони усим і верховодили і усьому давали порядок. Люде тоді займалися потрохи хліборобством, бжільництвом, викохували худобу, а найбільш жили з охоти, ловецтва та рибальства, бо всякої дичини по лісах та степах була страшенна сила, а рибу, по ріках та озерах, навіть можна було, кажуть, руками брати. Земля довго була неділена, і хазяювали тоді спільно великими семьями: сини не ділилися, жили разом. а порядкував господарством хтось з найстарших або меткіщих.

КАМЯНИЙ ИДОЛ СВІТОВИДА.

Віра. Славяне вірували, що усим світом правлять багато богів; усякі сили природні почитували вони, як якогось бога.

Чи почитували їх усі Славяне, чи може тільки одні Поляне, про це ми докладно не знаемо. Бог грому і блискавки був у них найстарший бог і звався Перун—його велика деревяна постать із срібною головою і золотими вусами стояла на горі у Київі; Бог сонця і світла звався Даж-бог; Бог неба —

Сварог; Бог вогню—Хорс; Бог, що обороняє худобу од усякого лиха, звався Волос; Бог вітру—Стрі-Бог; Бог весни—Ярило; богиня смерти—Марена; богиня любови і щастя, весни і краси—Ладо. Окрім цих старших богів були меньші. Так Славяне вірували, що у воді живуть русалки, у полі—мавки і польовики, у лісі—лісовики, або полісуни; у хатах—домовики чи Чури або Щури; у болотах—дідьки.

Славяне вірували у життя на тім світі,—говорили, що домовик або Щур—це душа покійника, котрий приходить з того світа.

Святкували Славяне середину зіми, найкороччий день, що звався Корочун, а свято те звалося Колядою; як прийде весна,

ВЕСНЯНКА У СЛАВЯН.

співали веснянки і славили Ярила та Ладу; серед літа святкували Русальчин тиждень, і найбільший день літом звався Купайло.

Храмів або церков та жерців, себ-то служителів тим богам, у Славян не було,—у ті часи люде становили жертвовники цим богам по лісах; коло тих жертвовників збіралися і молилися, а хто хотів, приносив тим богам жертви, а за-для того різали на жертвовниках усяку худобу. Чи бували й людські жертви—напевне не знаємо. Мертвих або закопували в землю, або палили на великому вогнищі і попіл збірали у глечики, і ті глечики становили на стовпах, на роздоріжжі. Значних покійників хо-

вали дуже пишно; з ними живцем закопували у яму, або палили на високому вогнищі, їх жінок, слуг і коней, ставили страву й усячину для потреби умерлих на тім світі; покійника вбірали у найкраще убрання. Після того як поховають покійника, на могилі його справляли тризву,—це те, що тепер зветься поминки, або „проводи": пили, їли, співали пісень, потім танцювали і боролись.

Шлюб у давніх Славян робився так: парубок, або й жонатий чоловік (бо у них було й по багато жінок), сплачував родичам дівчини, котру хотів взяти собі за жінку, віно—себ-

СЛАВЯНЕ ПАЛЯТЬ ВМЕРЛОГО КНЯЗЯ.

то обдаровував їх подарунками; часом він сплачував рòдові молодої викуп, а часом, умовившись із своєю любкою, умикав її, себ-то силомиць. або крадькома, завозив до себе. Найбільше це робилося у Древлян, Радимичів, Вятичів та инших не таких культурних народів, як Поляне.

Зносини славян з греками.

Поляне були найбільш розвинуте племя по-меж Славян Руських. Ще при кінці VIII віку по Р. Х. звали їх Греки „Русами", як оповідають про те грецькі та арабські письменники. Це була здавна вже добре впорядкована Славянська держава, і ця організація (упорядкування) сталася не за одного кня-

зя, а ціла низка князів київських працювало над тим; на жаль, наймення тих перших князів київських до нас не дійшли. А що у Полян були князі, котрі в IX столітті ходили далекими походами і зміцнили силу Київа, столиці Полян, то про те свідчать Византійські літописи, а через те князівсько-дружинний устрій у Полян треба покласти найближче—на початок VIII віку.

Часті зносини Полян з Греками давали їм багато способу за-для їх культурного розвитку. Грецькі купці та инші чужинці і виходці часто бували по їх землях, скуповуючи шкури, мед, віск, коней, худобу і таке инше, а од Греків вони мали усяку тканину, вино, садовину і городину, усякі метали. Через те треба думати, що христіянство теж здавна зайшло було у ці краї і ширилося воно по-меж Полянами по-волі. Поганці (язичники) байдуже ставилися до нової віри—найбільш через те, що у Славян, як казано вже попереду, не було осібного стану жерців, котрі б тремтіли за свое животіння, а через те усима силами держали б народ у старій вірі та виступали б проти нової: таке ми бачимо у Римі, Греції, а пізніще й у наших народів. От через те-то христіянство по-волі й спокійно ширилося по-меж Полянами.

На цьому ми й кончаемо перший період нашої історії, що тягнеться багато віків од невідомих нам часів аж до того, коли виступае вже міцна київська держава з своїми князями. Літопись цей початок київської держави кладе на рік 862, але що воно певно так—покладатися не можна, бо про ті найдавніщі часи нашої історії ми мамо дуже мало звісток і в наших літописях, і у чужих письменників.

ПЕРОІД ДРУГИЙ.

Київський.

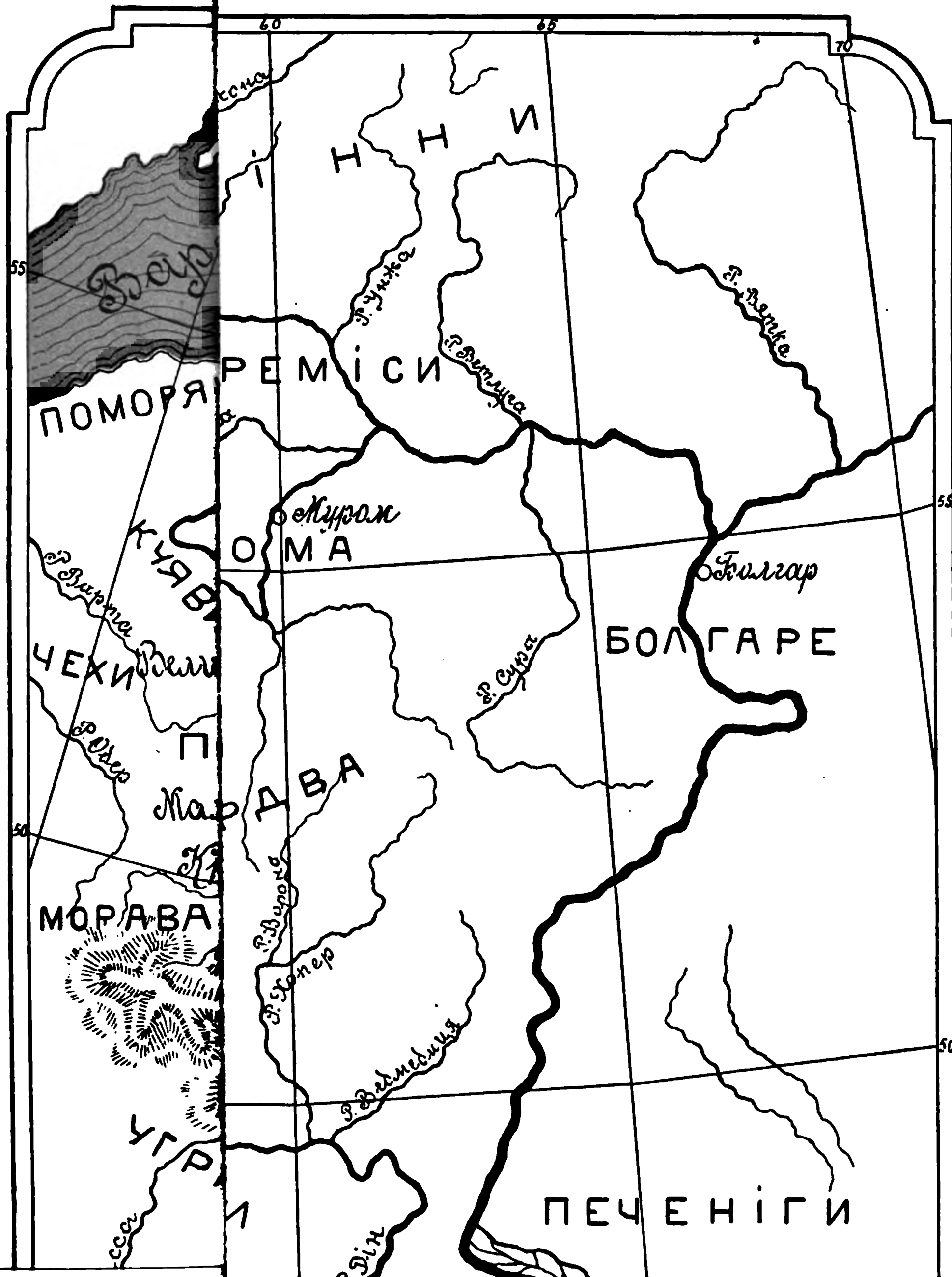
(з половини IX століття—до року 1170).

Як вже згадувалося попереду, усі Славяне були народ смирний і не войовничий,—через те саме сусідні народи часто кривдили їх, накладали на них податки, а вони не одмовляючись платили. Так, Хозари брали дань із Полян, а північні Славяне, як Кривичі, Сіверяне та инші, з давніх-давен платили дань Варягам.

Варяги на Русі. Варяги, виходці з півночі, з Скандинавії, часто проходили землями Славян і Дніпром, великими й маленькими ватагами, у Византію, де або торгували, або ставали до Греків у військо, бо були вони народ дужий, виносливий і войовничий. Літописець оповідае, ніби-то у 862 році один з таких ватажків, на імя Рюрік, із братами своїми Синеусом та Трувором і з своею величенькою дружиною (товариством) осіли у Новгороді і наложили на тубольців подать,—начеб-то за те, що вони будуть обороняти їх од ворогів-сусідів. Ці варяжські виходці почали собою довгу низку українсько-руських князів.

Ця легенда, як і легенда про Аскольда та Діра, не дуже певна і, чи руські князі були справді з Варягів, чи вони— нащадки давнішніх тубольських, славянських князів, як от Кий та инші, про котрих згадуеться у чужих письменників,— так ми й досі не знаемо.

У дружині Рюрика,—оповідае літописець,—окрім його братів, були ще меньші ватажки – Аскольд та Дір. Вони не схотіли остатися у Новгороді і пішли Дніпром униз аж у Византію, щоб там або стати до війська грецького, або пошукати собі иншої, кращої долі. Пливучи Дніпром, побачили вони на крутім березі його великий город. Вони спитали людей, що це за будівлі. Їм одказали, що це город Київ, ще з давніх часів збудований Кием, і що належить він до Славянського народу

60
65
70
Н Н И
Р. Унжа
Р. Ветлуга
Р. Вятке
РЕМ ІСИ
ПОМОРЯ
Муром
КУЯВ
ОМА
Р. Варта
ЧЕХИ
Р. Одер
Мордва
Болгар
БОЛГАРЕ
Р. Сура
МОРАВА
Р. Ворона
Р. Хопер
Р. Ведмедиця
УГРИ
ПЕЧЕНІГИ
55
50

Полян, котрі тепер платять дань Хозарам. Аскольд і Дір присовітували їм не платити теї дані Хозарам і, щоб оборонити город од них, зосталися там із своєю дружиною, збіраючи дань з Полян за ту оборону. Таким побитом вони зробилися першими князями в нашій Україні.

Так каже літопись, але по теперішніх розвідках установлено, що Аскольд та Дір справді князювали, але не разом: Аскольд десь між 860—867 роками, а Дір—аж при кінці 880-тих років. Можна навіть гадати, що вони були не Варяги, а, може, потомки тубольських полянських князів; є звістки, що Аскольд уже був християнин.

У 860 році київський князь (може бути, що то був Аскольд) із своєю дружиною, набравши війська з Полян на 200 човнів, пішов походом на Царьград, де тоді був імператором Михаїл. „На човнах були варвари, що тримали у руках мечі, грозилися на город і кричали. Ці варвари-Роси були хорошого зросту, русяві і з сірими очима. Значніші між ними голили бороди і носили довгі вуси; на головах, з довгими оселедцями (чубами) і підголеною чуприною, носили гостроверхі шапки; поверх кольчуги були одягнені білі киреї, що защіпалися прищіпкою на правому плечі. Узброєні вони були сокирами, сагайдаками, списами та з обох боків гострими мечами, а щити в них були довгі та внизу вузькі“.

Так описують Греки те військо, що прийшло до них. Облягли вони город і спершу таки добре покористувалися, але знялася буря, багато човнів потопила і розкидала, і багато тоді з того походу не вернулося до-дому.

Олег.

Тим часом у Новгороді,—оповідає літописець,—через два роки, як прийшов туди Рюрик, повмирали його брати Сінеус та Трувор, і він сам став княжити там. У 879 році він помер, а після його зостався маленький син його Ігорь,—через це правити Новгородом почала новгородська громада і старші дружинники («бояре»). Вони постановили князем, поки підросте Ігорь, Рюрикового родича Олега, котрий дуже любив війну і з першого ж таки року свого князювання розпочав свої войовничі походи: у Кривичів узяв він їх город Смоленськ і присилував їх платити данину, а там пішов Дніпром, звоював Любеч у Сіверян і подавсь на Київ. Тут він у 880 році обманством викликав до своїх човнів Аскольда і Діра, прикинушись купцем і, як вони повірили і прийшли подивитися на його крам, він схопив і повбивав їх. Тоді сам пішов у Київ, де й став князювати, зробивши його столицею своєї держави.

Так оповідає літописець, Тим часом з инших джерел історичних виявляється, що Олег не був ні опікуном, ні воєводою Ігоря, але був такий самий князь київський, як і Ігорь. Чи був він йому родич, і який саме, теж не знати. Єдина певна зві-

стка про нього—це умова Русі з Греками року 911, на якій підписаний Олег, „великий князь руський“. А що Олег ступив на князівство після князя Діра, котрий, мабуть, жив ще в кінці 880-тих років, то й початок князювання Олегового треба посунути на той час.

Аскольд похований у Києві над Дніпром, де тепер стоїть церква святого Миколи на Печерську, а Дір коло теперішнього Софійського собору, за церквою св. Ирини.

Так легко все те, про що росказує літописець, могло статися через те, що тоді, та ще й довго після того (та так воно й досі), люде жили зовсім иншим од князів і його військової

УБИВСТВО АСКОЛЬДА І ДІРА.

дружини життям і тільки сплачували їм свої податки. Тим-то їм і байдуже було про те, хто сидів за князя і брав ті податки; в усіх тих походах і перемінах головну силу мала дружина, а люде тільки одбували їх своїми боками і терпіли од усяких князівських сварок більш, ніж хто.

Усівшись в Києві, Олег звідси підгорнув під свою руку і Тиверців і Угличів. Таким побитом, за його князювання і під його державою, склалося велике князівство, до котрого належали землі: Полян, Сіверян, Радимичів, Древлян, Угличів.

Заспокоївшись трохи після походів на сусідів, Олег задумав піти на Византію (літописець кладе цю подію на рік

907). Скрізь по Славянських землях, підлеглих йому, набрав він велике військо, посадив його на 2.000 човнів і Дніпром та Чорним морем поплив до Царьграда; розбив Греків і скрізь навкруги, по селах і городах, спустошив усе та спалив, побив багато народу і обгорнув город з усіх боків. Тоді царі грецькі Леон і Олександер, бачучи таке лихо, послали до його своїх послів і замирилися з ним. Олег узяв великий викуп, забрав чимало добра і, на знак того, що він поборов Византію, на головних воротах Царьграду, як оповідають, прибив свій щит. Після походу того повернувся він до-дому, і от що росказує легенда про його смерть.

Бажаючи знати, коли прийде його смерть, він покликав до

АСКОЛЬДОВА МОГИЛА.

себе кудесників (знахурів) і волхвів, і один з них одповів йому: „Великий ти, княже, вояка: завжди ти—під стрілами ворожими, та не у чесному бою спіткае тебе смерть твоя,—не од ворога лютого, не од болісті лихої, і не од старості скінчиш ти дні свої, а од любого коня свого“. Замислився Олег, оддав свого коня джурам і звелів поставити його у станю, де до смерти покоїти і кохати його та годувати найкращим зерном.

Минуло скільки років, і Олег, вертаючись з походу до-дому, згадав про коня свого і заїхав до стані, де той кінь стояв; спитав він про нього слуги свої, що приставлені були до коня того, а слуги одказали йому, що кінь його любий давно про-

пав, і голий кістяк його давно миють дощі і сушать вітри у степу на могилі.

Пішов Олег подивитися на місце те, наступив на череп ногою і промовив: „Збрехав-еси мені, старий кудесниче! Ото й од тебе, мій любий коню, тільки голий череп зостався, а я й досі живу“. Тільки він проказав це, як з мізковні тіеі вилізла невеличка гадюка, обвилася круг ноги княжої і вкусила його. Від того, каже легенда, й помер Олег.

Яка б там не була смерть його, та ми знаемо, що він помер десь у 912—915 роках і похований у Київі. З наказу його потомка Ярослава, кістки його вийнято з могили, охрещено і в-друге поховано під Десятинною церквою.

Ігорь. Після Олега став князем київським Ігорь, що взяв собі за жінку Ольгу з города Пскова.

Ось як легенда росказуе про це. Був якось Ігорь на полюванні у Псковщині. Трапилось йому переїхати річку; перевозила його через неї на човні проста селянка-дівчина Ольга і так впала йому в око, що він почав жартувати з нею; вона так мудро одказувала йому і так йому вподобалася, що він узяв її з собою до Київа, де й одружився із нею.

Ступивши на князівство, захотів він спробувати на війні щастя; зібрав велику дружину і пішов на Царьград, щоб покористуватися там так, як і Олег. Але на цей раз Греки попалили їх човни якимсь вогнем, кидаючи його на них з берега (здаеться, це був звичайний порох, котрий тоді ще не був відомий нікому); дружина Ігорева перелякалася того дива, і Ігорь як пішов, так і вернувся до-дому з порожніми руками, позбувшися кораблів та трохи війська. Та йому дуже хотілося покористуватися у Греків, і от він,—оповідае літописець,—набрав ще більше війська і послав одну половину його морем, а сам із другою пішов через Дунай. Болгари, що жили по-над Дунаем, дали про те звістку у Царьград. Імператор Роман, почувши цю новину і не маючи сили на той час, щоб оборонитися та одігнати Русів, котрі дуже руйнували край і були б наробили великого лиха, поспішивсь вислати до Ігоря послів, золото і срібло і скласти з ним згоду; а щоб затвердити її, то послав з Ігоревим військом своїх послів аж у Київ. Там князь і дружина, бувши поганами (язичниками), присягали на горі на вогнищі Перуна, а ті дружинники і кияне, що були християнами (тоді вже багато було християн між Полянами), присягали у соборній церкві св. Ілії (ця церква тоді давно вже була збудована у Київі на Подолі; а через те, що вона й тоді вже звалася соборною, можна думати, що в Київі були вже й инші церкви).

Так росказуе літописець, а, на-правду, походи Ігоря на Византію не були такі щасливі, і це добре знати з нової торго-

вельної умови його з Греками в році 944,—не такої вже корисної для Руси, як Олегова умова.

Зате багато щасливіщий поход Ігоря був в році. 943—944 на Каспійське море.

Русь, з великими силами, притягаючи по дорозі охочих до здобичі, дійшла суходолом аж до Дербенту; звідси на кораблях по річці Курі добралися до великого та багатого города Бердаї, звоювали його і просиділи там аж пів-року. Набравши великої здобичи в сусідніх землях, вони повернулися до-дому.

Кінець Ігоря був дуже сумний, і стався він ось як. Древляне, підлеглі київському князеви, перестали висилати йому подать і полюдне, через що Ігорь послав до них свого бо-

КНЯГИНЯ ОЛЬГА ВИРЯЖА КНЯЗЯ ІГОРЯ У ПОХОД НА ДРЕВЛЯН.

ярина Свенельда з дружиною, щоб він присилував їх платити ту данину. Але Свенельд, збіраючи полюдне, зоставляв його собі, а князеві нічого не присилав. Так велося воно кільки років. І от Ігоря підмовило його товариство-дружина,—він знявся і пішов походом на Древлян. Дружина почала грабувати немилосердно їх села і міста, пускала їх з вогнем, багато народу убивала. Дуже розлютувалися Древляне, бо з них, як вони казали, дерли дві шкури: Свенельд хоч і оставляв собі полюдне, але збірав його за-для князя, а тепер сам князь бере його для себе вдруге. Одностайне повстали вони, до голови побили дружину Ігореву, котра на той час розбилася на дрібні ватаги та грабувала по

селах, де що можна було, самого князя узяли, нагнули дві високі сосни верхами до-долу, привязали князя одніею ногою до одної, а другою до другої і пустили ті сосни. Сосни порснули вгору і розірвали князя на двое. Там, недалеко города Коростеня й поховали його. Так сумно скінчилося його князювання.

Ольга. По смерті Ігоря зостався маленький син Святослав, через що князювати почала жінка Ігорева Ольга. Перш над усе вона повзялася на Древлян і ще дужче їх приборкала. Літописець оповідае про це так, як воно дійшло до нього з народніх уст. Оповідае він, що Ольга ніби-то схотіла помститися за смерть чоловіка свого Ігоря, і на те випав як раз дуже підхожий случай. Древляне, убивши Ігоря, задумали для того, щоб одвернути од себе помсту Ольги, одружити її з князем своїм Малом. Щоб посватати Ольгу, вони послали у Київ на човнах послів своїх. Як ті приїхали, і Ольга дознався, чого вони бажають, то переказала їм через своїх людей, щоб вони, за-для більшої пихи, звеліли нести себе до неї у тому самому човні, що приїхали; а сама тим часом у своему дворі загадала викопати глибоку яму. На другий день прийшли до послів Ольгини слуги кликати їх до княгині, а вони одказали тим слугам: „не хочемо ми ні кіньми їхати, ні пішки йти, а несіть нас у човні“. Так і зробили—підняли той човен і понесли їх, а вони, сидячи у йому, дуже пишалися. Як принесли їх у двір, де дожидалася їх Ольга, то зараз, з її наказу, укинули той човен із послами у яму і живими закопали.

КНЯГИНЯ ОЛЬГА.

Та не вдовольнилася Ольга ціею помстою,—мало було їй цього,—і вона послала сказати Древлянам, щоб вони, коли хочуть, щоб вона була жінкою їх князя, прислали у Київ своїх найзначніщих людей сватати її. Древляне послали зараз своїх сватів, і як вони прийшли до Київа і хотіли бачити княгиню, то Ольга сказала, що не допустить їх на свої очі немитими, і звеліла витопити лазню (баню), куди й пішли посли паритись. Як усі вони зайшли у тую лазню, двері зачинили, підпалили її з усіх боків, і всі вони живцем в ній згоріли.

Тоді Ольга пішла з дружиною своею до Древлян, щоб на могилі Ігоря справити тризну. Поскликала на ту тризну багато

Древлян, понапоювала їх добре, і коли вони усі попилися, тоді звеліла своїм воякам—дружині повбивати їх. Більш пяти тисяч чоловіка було вбито на могилі Ігоря.

На другий год прийшла Ольга з своею дружиною до Древлян, і на цей раз узяла з собою малого свого сина Святослава,—звоювала кільки древлянських городів і обступила військом їх город Коростень. Древляне перелякалися і зачинилися у городі. Тоді Ольга послала до них послів, котрі сказали їм: „Княгиня каже: буде вже з мене тіеї помсти за чоловіка мого Ігоря; тепер я звоювала усю Древлянську землю і наложила на неї дань. Так само хочу зробити і з вами. Пришліть мені

ПОМСТА КНЯГИНІ ОЛЬГИ ЗА СМЕРТЬ ІГОРЯ.

тільки від кожної хати по три голуби і по три горобці, то я й піду". Коростенці дуже зраділи, що таку невелику дань наложила на них княгиня, і зараз позносили усе киянам до табору, а Ольга звеліла до ноги кожному голубові і кожному горобцеві привьязати поганчірці, а у-вечері підпалити і пустити на волю. Так і зробили: підпалили ті ганчірки, привьязані до ніг, і попускали голубів і горобців на волю. Вони знялися і зараз таки полетіли у город по своїх гніздах, а горобці по-під свої стріхи, і город враз запалав страшенним вогнем. Кинулися бідні городяне з города у поле, а кияне—на них; багато їх повбивали і багато позабірали у неволю.

Помстившись так над Древлянами, Ольга пішла далі на північ. Була у Кривичів і в Новгороді, зібрала і там данину і встановила свої порядки. Вона, як добра хазяйка, скрізь по звойованих землях позаводила і добрі порядки, а тоді, схотівши побачити Царьград, зібрала ближчих до себе людей і на, човнах, Дніпром та морем, поїхала у Византію. Там тоді царював Константин Багрянородний. Вона йому дуже припала до вподоби за свою вроду і розум, і він хотів одружитися з нею, кажучи, що їй краще б пристало царювати у великому царстві,—от такому, як була тоді Византія,—ніж жити дома, серед дикого народу. Ользі Константин був не до мислі і вона рада б була як-небудь одчепитись од його, а через те сказала йому: „Охрести мене,—будь мені хрещеним батьком, а то не гаразд тобі мати жінку поганської віри“. Царь дуже зрадів, і незабаром патріарх константинопольський охрестив її, і дали ій імя Єлена. Тоді царь знов почав прохати її, щоб вона йшла за нього, але Ольга одмовила йому: „Я б і рада була, царю, та сам ти гаразд знаєш, що христіянська віра не позволяє батькові брати собі дочку за жінку, а тепер ти ж мені став хрещеним батьком, а я тобі донькою“.—„Перемудрила ти мене, Ольго“,—промовив царь і, подававши подарунки грішми їй і усім, хто був з нею, пустив їх до-дому. Було це у 957 році.

Так каже київська літопись, але, як ми певне знаємо із византійських джерел, імператор Константин був жонатий; до-того, Ольга тоді була вже зовсім стара; крім того, про охрещення Ольги у Царьграді не каже нам нічого й византійська історія, тоді як вона найдрібніще описує про те, як приймали княгиню Ольгу у Царьграді. Через все це треба покласти, що Ольга їздила у Царьград ще нехрещена, а охрестилася вона тоді, як повернулась звідти до Київа, без усякої пишноти. І сталося це не пізніще як у 958 р., бо у німецьких джерелах згадується, що у 959 році до короля Римського Оттона Першого прибули посли од королеви Русі—Олени; а це, як ми знаємо, христіянське імя Ольги.

Кращого вітання сподівалася Ольга у Царьграді, і її дуже вразило те, що її довго продержали у Суді (византійська пристань), поки допустили бачитися з імператором, та що імператор не краще її вітав, як якогось там Сірійського посла. Це невдоволення своє виявила вона грецьким послам, що прибули до неї після того у Київ. Довго держала вона їх у Почайні (київська пристань), і коли вони запитали, чи довго їм дожидатися, одмовила: „Нехай постоять у мене въ Почайні стільки, скільки я у Суді дожидалася“.

Охрестившись сама, Ольга хотіла охрестити і єдиного сина свого Святослава, та він не схотів і одказав їй: „Не добре мені міняти віру, коли й уся дружина моя держить віру наших

батьків і прадідів,—вони ж сміятимуться з мене". Так до смерти він і не хрестився.

У 964 році Святослав, которому було тоді 22 годи, почав уже самостійно водити дружину свою у походи. Він був справдішній лицарь, дуже одважний. Літописець малює його так: „Святослав був хоробрий, легкий на ходу як, барс; у поход не вовив з собою ні казанів, ні наметів; нарізував конину, воловичину або звірину тоненькими шматками, шкварив на вугіллі і так і їв її; спав на повсті, підмостивши у голови сідло і, як ішов із ким воювати, то посилав вперед себе своїх послів, щоб вони оповістили про те ворогів, кажучи: „Іду на вас". Це він робив на те, щоб вороги мали час зготовитись до бою, бо він вважав, що не по-лицарськи, коли несподівано, потайки на когось нападати. Це був князь-вояка і кохався він у походах; дома, в князівстві порядкувала громада, а він навіть не втручався до її розпорядків". **Святослав 964—972.**

У-сам-перед пішов він війною на Хозар, що жили по низу Волги, побив їх, звоював їх город Біловіжу (Саркел) і рушив далі до Кавказу, на річку Кубань. Земля та звалася тоді Тьмуторокань, і по ній блукали черкеські народи Ясси (Осетини) та Косоги. (Черкеси); він їх теж звоював і наложив на них данину. Звідтіля подався він на Волгу, де повоював Болгарію і зруйнував їх город Болгар, що стояв на Волзі. Вертаючись додому, зайшов до Вятичів і наложив на них дань. Коли він повернувся до Київа, застав там послів од грецького царя Никифора, котрий прохав його, щоб він ішов на Дунай—воювати Дунайських Болгар. Тут до-речі буде поглянути на те, що уявляла з себе Болгарія в той час, і як ставилася вона до Византії.

У першій половині X віку молода Болгарія дуже притиснула була Византію: царь її Симеон підбив під свою кормигу ввесь Балканський пів-острів, зоставивши Византії вузеньке побережжя Чорного та Іонійського моря. З наступником Симеона—Петром Византія мусіла уложити дуже непочесну за-для себе згоду: вона признала за Петром царський титул та незалежність Болгарської церкви, віддано було за Петра византійську царівну та ще, до того, византійський імператор з'обовязався платити щороку данину Болгарії. Як став імператором Никифор Фока, то він зрікся давати подать і послав до Святослава, як говорено попереду, послів, прохаючи його, щоб він допоміг йому: бо тоді саме Никифор воювався із Арабами і усе військо його було у Малій Азії. За таку поміч царь послав Святославові великі дари. Дуже зрадів Святослав такому випадкові і зараз таки з дружиною своєю рушив на Дунай і під Доростолом (де тепер Сілістрія) розбив болгарське військо, котрого було на половину менш од Святославової дружини. Це так вразило царя Петра,

що він заслаб і скоро вмер, а Святославові так сподобалося у Болгарів, що він остався у них, осівши у городі Переяславці (у Преславі на Дунаї, коло Тульчі). Зосталася його мати Ольга у Київі сама із трьома його синами: Ярополком та Олегом та третім Володимиром, що родився од Ольгиної клюшниці Малуші.

Тим часом, поки Святослав жив у Переяславці, промінявши свою Україну на Болгарію, під Київ підступили і облягли його навкруги Печеніги. Печеніги, цей азіятський народ, ще в 880-тих роках прийшов з Азії, натиснув Угрів і заставив їх посунутися на Дунай, а сам своїми ордами розкинувся на всій просторони од Дону до Дунаю і більш як 150 літ шарпав Україну. Печеніги так облягли Київ, що ніяк не можна було з города вийти, а треба було дати, якимсь побитом, звістку воеводі Претвічу, котрий стояв з військом за Дніпром, щоб він ішов на підмогу. Тоді,— каже літописець,—взявся дати ту звістку один хлопець, що добре розумів печеніжську мову і сам балакав по-їхньому. Хлопець цей узяв вуздечку, крадькома вийшов з города і почав вештатись між Печенігами, питаючи: „Чи не бачив хто мого коня?“ Печеніги думали, що це свійчоловік, і ніхто його не займав, а він, таким побитом, пройшов крізь їх табор, вийшов у степ, переплив Дніпро і переказав Претвічові, що киянам вже невдержка од голоду і смаги, і що як на завтра не буде помочі, то муситимуть оддати город Печенігам.

Претвіч підступив до Київа і засурмив у сурми; з города йому давали одповідь, а Печеніги, гадаючи, що це прийшов Святослав, перелякались і оступилися од города. Їх князь спитав Претвіча: „Хто це приїхав у город“? А той одказав, щоб налякати його, що це прийшла передовà ватага дружини Святославової, а сам він з дужчою силою іде слідом. Князь злякався і замирився з Претвічем, а тим часом Ольга з онуками переїхала на той бік Дніпра; до Святослава ж послали верхівців у Переяславець з такими речами: „Ти чужих земель шукаеш, а за свою забуваеш. Іди боронити нас та рятувати рідну матірь і дітей своїх“.

Святослав зараз рушив до Київа і прогнав Печенігів у степ. Але йому не хотілося оставатися дома і він знову задумав вернутись на Дунай. Тоді Ольга почала просити його не кидати рідного города і не покидати її при старості, а він одмовив їй, що в Переяславці йому краще жити, ніж у Київі, бо туди йде від Греків: золото, срібло, дороге вбрання, вино, усяка садовина і городина; від Чехів та Угрів: срібло і коні; з України: шкури, віск, мед, риба. Ольга прохала його зостатися хоч до її смерти, і справді скоро померла (у 969 р.). Поховали її під Десятинною церквою у Київі.

А Святослав, поховавши її, постановив у Київі за князя старшого свого сина Ярополка; у Древлянщині, в Овручі—по-

садовив другого свого сина Олега, Володимира-ж прохали до себе новгородці, і Святослав послав його до них з дядьком його Добринею, а сам подавсь знову на Дунай. Але поки він був у Київі, Греки замирилися із Болгарами і підмовили їх, щоб вони не пускали до себе Святослава. Тільки що він підійшов до Переяславця, як на зустріч йому вийшло болгарське військо і не пустило доступитися до города. Вже були Болгари зовсім побили дружину Святославову. Тоді він зібрав її і сказав, що умре тут, а добуде Переяславець. Кияне знову накинулись на Болгар, розбили їх і увійшли у город. Святослав зараз дознався, що це Греки підмовили Болгар, і послав своїх послів у Византію, щоб вони так сказали Грецькому цареві: «Іду на твою землю і хочу взяти Царьград, як здобув собі Переяславець». Греки послали йому дари, і довідавшися, що в нього тільки 10 тисяч війська, тим часом вистачили проти його 100 тисяч. Але Святослав розбив те військо і став наближатись до Византії, грабуючи усе по дорозі та палячи городи. Оповідають, що узявши Филипополь, Святослав, щоб налякати Болгар, ніби-то звелів посадити на палі 20 тисяч чоловіка. Це так налякало їх і такий жах обняв усіх, що вже инші міста, не боронячись, піддавалися йому. Святослав вже наближався до Царьграду, як імператор Іван Цимісхій, котрий заступив Никифора після його смерти, вислав до нього послів з дарами. Багато набрав Святослав тоді з них дані,—брав він і на живих своїх вояків, і на мертвих, кажучи, що це буде на їх жінок і дітей.

Але Цимісхій не кидав думки виперти Русь з Болгарії, бо такий сусіда був дуже небезпешний для Греків, і от, зібравши величезне військо, в-сам-перед пішов він до столиці болгарської—Великої Преслави, що була недалеко Шумли (тепер Преслав, по-турецьки Ескі-Стамбул). Там замкнувся із руським військом воевода Святославів Сфенкел, а з ним був і болгарський царь Борис, син Петра, котрого Святослав держав у неволі. Два дні боронилася Русь, але у велику пятницю місто було взяте, Сфенкел з невеличкою купкою утік до Святослава, котрий сидів тоді у Доростолі, а царя Бориса Цимісхій признав Болгарським володарем. Це дуже вподобалося Болгарам і вони стали допомагати Грекам. З Преслава Цимісхій пішов до Доростола, обгорнув його навкруги військом, а з Дунаю—своїм флотом. Велика січа була під цим городом. Вже Греки почали були перемагати Святославову дружину. Тоді він крикнув на свої вої: „Нема вже нам де подітись! Хоч неволею, а мусимо стати до бою; а не посоромимо-ж землі Руської та поляжемо тут кістьми: мертві-бо сорому не мають! А втічемо, то буде нам сором. Як поляже моя голова, тоді самі за себе думайте-гадайте“. Одбилася Русь од Греків і замкнулися вони у Доро-

столі. Три місяці видержували у місті тяжку облогу, кільки разів хотіли вихопитися з міста, але їм не щастило. Грецький історик оповідае нам, що між вояками Святославовими було багато жінок, одягнених і узброених, як чоловіки, і билися вони ще завзятіше од них. У-ночі виходили Руські Славяне з города, забірали побитих, роскладали на березі Дунаю великі вогнища, на них палили труп, а як що вбитий був значного роду, то приносили жертви богам: убивали жінок та кілька бранців, кидали у Дунай півнів і малих дітей. Усе це робили з дуже великим галасом, співами і плачем.

НЕ ДАМО Ж-БО ПОСОРОМИТИ ЗЕМЛІ РУСЬКОЇ!

У битві 24 липня (юля) Святослав був поранений і трохи не попав у неволю. Це була остання битва. Після неї Святослав оддав Грекам узятих в боях невольників, зрікся Болгарії і замирився з Цимісхіем. Склавши цю згоду, Святослав схотів побачитись з імператором. От що говорить грецький вчений Лев Діакон, котрий своїми очима усе те бачив, про стрічу царя з руським князем: „Царь виїхав на берег Дунаю з великим почтом; одежа на ньому і на усіх, що були з ним, була дуже дорога і уся сяяла самоцвітним камінням, сріблом та золотом. Назустріч йому виплив човен, а на йому була невеличка купа людей; усі гребли веслами і князь теж, через що його не можна було

одразу роспізнати. Як човен підїхав, князь кинув весло і встав. Він був невеликий на зріст, але дужий, широкий у плечах і з товстою шиєю чоловяга; лице в його суворе і недобре, ніс плескуватий, очі сині, брови густі, вуса довгі і покуйовждені, борода голена, а голова обстрижена,—тільки довга чуприна висіла на маківці; у правому вусі дорога сережка, а зодягнений був у просту білу сорочку,—трохи біліщу, ніж у дружинників".

Побалакавши з царем, він одїхав і незабаром з усим військом рушив до Киïва. Болгаре, тим часом, дали звістку Печенігам, що Святослав вертаеться до-дому з невеликою дружи-

ТРИЗНА СВЯТОСЛАВОВОІ ДРУЖИНИ ПІД МУРАМИ ДОРОСТОЛА.

ною і везе з собою багато усякого добра. Печеніги, почувши про це, засіли по Дніпрових порогах і стали дожидати його там. Довідавшись про це, Святослав послав свого воеводу Свенельда степом до Киïва, щоб він набрав і привів до його військо, а сам із своею невеличкою дружиною остався зімувати за порогами. Скоро не стало в дружини харчу, і вони поïли усі своï коні, а про Сневельда й чутки не було. Тоді Святослав зібрав свою дружину, і на раді положили—пробитись крізь Печенігів. Але Печенігів була велика сила і вони із своïм князем Курею кинулися на Святославову дружину і повбивали усіх до

единого. Святослава самого теж вбито, а з черепа його печеніжський князь ізробив чашу, окував її золотом і на бенкетах пив із неї вино. Так скінчив своє життя Святослав у 972 році.

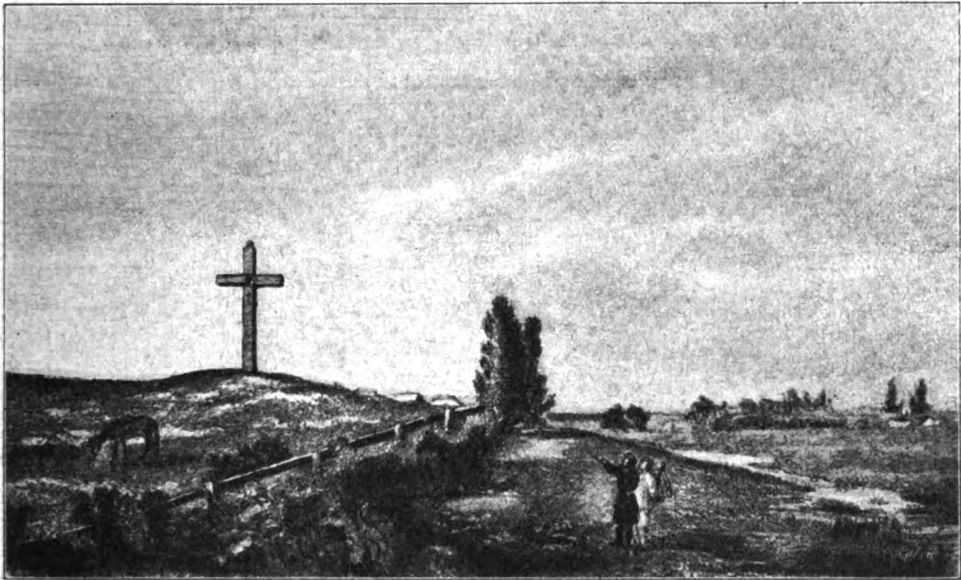

СТРІЧА КНЯЗЯ СВЯТОСЛАВА З ІМПЕРАТОРОМ ЦІМІСХІЄМ.

Ярополк 972—979. Після його зосталися сини: Ярополк у Києві, Олег у Древлян і в Новгороді—Володимир. Усі вони були ще малі, і через те у Києві усіма ділами орудував старший боярин Свято-

славової дружини—Свенельд. Син цього Свенельда—Лют, блукаючи якось по лісах на ловах за звіром, забрів у древлянські ліси і там стрівся з Олегом, котрий теж був на полюванні. Довідавшися, що це чужий київський чоловік, Олег дуже розсердився і вбив його. Свенельд, як прочув про це, схотів помститись за сина і став намовляти Ярополка, щоб він одняв у брата Олега Древлянську землю. Довго Ярополк не приставав на це, а там послухав старого боярина і пішов війною на брата.

Коло містечка Овруча вони зійшлися, і Ярополк розбив братову дружину; вона кинулася до городської брами, шукаючи захисту у місті. По-перед брами був рів, а через нього пере-

МОГИЛА ОЛЕГА СВЯТОСЛАВОВИЧА У МІСТІ ОВРУЧІ.

кинутий був неширокий місток; дружина, тікаючи од ворогів, поспішала у город, і так натиснула на міст і натовпилась на йому, що люде і коні почали падати у рів, і багато народу там загинуло. Туди-ж упав і Олег. Як тільки Ярополк увійшов у город, він звелів знайти братове тіло, гірко плакав над покійником-братом і звелів поховати його, дорікаючи Свенельдові, що помстою своєю він довів його до братоубивства.

Перечувши про це, Володимир дуже злякався і втік до Варягів за море шукати помочі, а Ярополк послав свого воєводу у Новгород і підгорнув це місто під себе. Три роки просидів Володимир у Варягів, зібрав там велику дружину і пішов на Полоцьк, бо прочув, що тим часом Ярополк посватав доньку

полоцького князя Рогволода—Рогніду і заручився із нею. Володимир послав до Рогволода своїх сватів, але Рогніда одмовила їм: „Не роззую сина рабині і не піду за його“, натякаючи цим на те, що Володимир був син простої клюшниці (тоді був такий звичай, що молода, після шлюбу, мусіла роззувати молодого). Дуже розгнівавсь Володимир і, саме у той час, як поїзжане зібралися вже везти Рогніду до Ярополка, напав на Полоцьк, убив Рогволода і двох синів його, силомиць узяв Рогніду собі за жінку і подався на Київ, де заперся Ярополк. Тут він побачив, що не легко добути брата свого у Київі і

УБИВСТВО КНЯЗЯ ЯРОПОЛКА.

став підмовляти Блуда, боярина братової дружини, щоб той якнебудь зробив так, щоб Ярополк вийшов із города. Блуд згодився, пішов до Ярополка і став радити йому і вмовляти, щоб він скоріше пішов до Володимира і сказав йому так: „Ти подужав мене, брате! Бери собі Київ, а мені що даси, те й візьму“. Так воно й сталося.

Як знати з цього, Ярополк був дуже мякої вдачі людина: там він послухав Свенельда і пішов на брата свого Олега, тут послухався Блуда і сам оддавсь до рук Володимирових; своєю волею він нічого не робив, і крутили молодим князем бояре, як хто хотів. Тільки що увійшов Ярополк

до Володимира, як на нього накинулися два варяги і на братових очах вбили його. Таким побитом у 980 році Володимир здобув собі Київ.

ВЕЛИКИЙ КНЯЗЬ ВОЛОДИМИР.

Пробувши довго у Новгороді, де й чутки ще не було про християн, Володимир і у Київі почав становити скрізь по майданах божків і багато жертв приносив тим идолам. Володимир собі мав багато жінок і жив весело; ходив походами на Ляхів

і забрав од них назад галицькі городи: Перемишль, Червень та инші, побив Радимичів і Вятичів, що жили на р. Оці і пішов на Ятвягів аж у Полісся і їх звоював. У 984 р. Володимир ходив походом на Дунай, розбив Болгарів, узяв з них дань, замирився з ними і повернувся до Київа. У 988 р. виступив він походом у Таврію і там обложив грецький город Корсунь (недалеко теперішнього Севастополя), що був багатою колонією у Криму.

Зробив він це через те, що грецькі царі Василий та Константин не додержали свого слова: не оддали за нього сестри

КНЯЗЯ ВОЛОДИМИРА ВВОДЯТЬ У ХРЕСТ У КОРСУНІ.

своєї Анни за ту велику поміч, що він подав їм перед тим і допоміг придушити повстання у їхньому царстві.

Греки заперлися у городі і так добре оборонялися, що Володимир, як не силкувавсь, нічого не міг їм заподіяти. На той час якийсь Грек Атанас чогось зрадив своїм і кинув до Володимирового стану стрілу із написом: „На схід сонця од гóрода є криниця, а з неї проведена вода у город: одведи воду, і здобудеш місто“. Так Володимир і зробив. Через згагу мусіли корсунці оддати свій город, і Володимир увійшов у нього.

Тоді царі византійські побачили, що треба додержати обіцянки. Вони вблагали свою сестру поїхати у Корсунь і одру-

житись із Володимиром, хоч вона дуже того не хотіла і казала, що їй смерть краща, ніж отой нелюб. Та проте послухалась братів і поїхала. Володимирові ж царі переказали, що як він хоче брати християнську царівну собі за жінку, то повинен уперед сам охреститись. Володимир на це згодився, і от у Корсуні його охрестили, назвали Василієм і звінчали з царівною Анною. Вінчав їх корсунський митрополит Михаїл. Про те, чи охрещено Володимира справді у Корсуні, певних звісток не маємо, хоч звичайно й приточують цю подію до того часу, коли взято було Корсунь; але є звістки, що Володимир

ХРЕСТЯТЬ КИЯН.

охрестився у Києві або під Київом у Васильїві (теперь Васильків) без усякої пишноти, як і бабка його Ольга.

Після того Володимир, узявши нову свою жінку, митрополита Михаїла і грецьких священників, подався до-дому у Київ, а город Корсунь оддав назад Грекам. У Києві, у річці Хрещатику, Володимир найперше охрестив усіх своїх синів од ріжних жінок, а далі позвалював і порубав усіх идолів, а киянам загадав посходитися на березі Дніпра. Багато киян поприходило, а ті, що не схотіли хреститися, повтікали з Києва і поховалися по лісах. Грецький митрополит із священниками похрестили людей у Дніпрі: матері і батьки держали малих

дітей на руках. Як скінчилась церемонія, усім новохрещеним понадівали хрести. Після того пішли священники по городах та селах хрестити людей, а дядька свого Добриню з митрополитом Михаїлом послав Володимир вихрещувати новгородців. Але там це діло не було таке легке, як у Київі: новгородці дуже держалися своєї давньої віри, і Добриня почав силою вихрещувати їх; хто сперечався, того без жалю вбивали і всяково силували до нової віри. Кріваві хрестини справив у Новгороді Добриня, і довго ще після того згадували їх Новгородці, кажучи: „Добриня хрестив нас і хрестом і мечем".

Сам Володимир, тим часом, пішов на Волинь, куди приїхав до його епископ (архиерей), і вони там, так само як Добриня у Новгороді, хрестили народ і мечем і хрестом. На Волині князь збудував город і назвав на своє імя Володимиром (Волинським), а в ньому постановив церкву пресвят. Богородиці. Так вихрещували Славян; ченці і священники ходили скрізь по селах, ширили нову віру та будували церкви, але ще довго, більш як 300 літ після Володимира, було ще багато людей, котрі держалися своєї старої прадідівської віри.

Як вже попереду говорилося, з Корсуня із Володимиром приїхав митрополит Михаїл, котрий і став першим митрополитом київським. Від Болгарів Володимир покликав багато священників; це були перші пан-отці по наших церквах, і з собою вони привезли книжки Святого Письма, що переклали Кирило та Мефодій з грецької на славянську мову; по них ото стали правити службу по церквах. Так ті книжки, не на нашій рідній мові, зосталися в нас і досі.

У 991 або 992 р. Володимир одняв од Польщи і пригорнув до свого князівства Червенські городи—це те, що зветься тепер Галичиною; ці городи й раніш належали до Київського князівства і платили йому данину.

Близько коло того часу Печеніги прийшли до Полян, і Володимир вийшов проти них із своєю дружиною; обидва війська зійшлись і стали одно проти одного на р. Трубежі, але ніхто,—каже літописець,—перший не хотів переходити її.

Тоді печеніжський князь став на тім боці, на крутім березі, і почав гукати на Володимира. Як Володимир вийшов, то печеніжський князь сказав йому: „як ми маємо воювати та бити людей своїх, висилай краще, кого хочеш, з дружини своєї,—нехай побореться із богатирем моїм; як що твій поборе, то ми підемо собі у свої степи і три роки не займатимемо Полян; а як що подужає мій богатирь, то ми три роки будемо грабувати землі ваші. Володимир пристав на це і, повернувшись до свого табору, зібрав раду і почав питати, чи не знає хто такого чоловіка, котрий зміг би подужати Печеніга. Вийшов тоді до князя дідок один та й каже: „у мене пятеро синів, князю; чотирі

у твоїй дружині, а пятий, найменьший—Ян, чинбарює дома, бо з його вийшов добрий кожумяка: той піде боротися, бо дуже здоровий". Покликали до князя того Яна кожумяку, на прізвище Усмошвець, і схотів князь уперед спробувати його силу. От привели бугая, дуже роздратували його, і став той бугай ревти та ганятися за людьми; розігнавшись, він був кинувся на князя. Тоді підскочив до нього Ян, ухопив його збоку за шкуру та й спинив його, аж вирвав з мнясом шматок шкури, скільки захопив у жменю. Князь був дуже радий, що знайшовся такий богатирь і на завтра звелів йому вийти боротися. З ранку зійшлися обидва війська, а на середину вийшли борці. Печеніг—великого зросту чоловік, собою дуже страшний,—засміявсь з Яна, бо той був росту невеличкого, але кремязний чоловяга. Счепилися борці, і згріб Ян того Печеніга у оберемок, та так здавив його, що той і помер у його в обіймах. Тоді кинув ним мертвим об землю, та й наступив ногою на голову. Зраділа і загомоніла Володимирова дружина, а Печеніги, перелякавшись, стали тікати. На місці тому, де вони боролися, постановив Володимир гброд і найменував його Переяслав, себ-то місце, де він перейняв славу од Печенігів. Після того він вернувся додому.

У 995 р. ізнову Печеніги прийшли до Полян і напали на город Васильїв (Васильків), що Володимир назвав на своє християнське імя. У тому Васильїві раніш, як ще Володимир був поганином (язичником), були його тереми, а в них жили його жінки. Володимир вийшов проти Печенігів з невеликою дружиною, але Печеніги її розбили, а сам князь, пересидівши який час під мостом, ледве втік.

У 997 р. Володимир пішов був на Новгород, а тим часом знов насунули Печеніги і обступили город Білгород (недалеко од Київа); а як він був добре обгороджений і одразу взяти його було не легко, то вони облягли і хотіли узяти його голодом. Довго так сиділи вони кругом города, а місто усе не піддавалося. Обридло їм те сидіння, і вони послали своїх послів сказати, щоб городяне піддалися їм, бо все одно вони замучать їх усіх голодом та згагою. Тоді білгородці одказали їм: „завтра ми пришлемо до вас десять своїх чоловіків у заставу, а ви пришліть нам десять своїх, щоб вони подивилися, через що ми вам не піддаємося і ніколи не піддамо міста". На раді ж, що була перед тим у білгородців, один дідок присовітував їм от що зробити: „зберіть, каже, із кожної хати хоч по жмені вівса та пшениці, а в кого нема, то хоч висівок яких, та все те несіть до мене". Назбірали—де хто що знайшов, та й поприносили; із усього того наварив дід кисілю і звелів викопати глибоку яму; у ямі на дні поставив він великий переріз і всипав туди той кисіль; зверху опбрядили ту

яму, наче криницю, і поставили журавля із цебром. Так само зробили і другу яму, тільки у переріз всипали меду, що знайшли у княжім льоху, і розвели його водою. Як прийшли печеніжські посли, то білгородці повели їх до тих криниць і з однієї витягли кисілю, а з другої—меду, та й кажуть: „Дивіться самі: чого ми маемо піддавати вам місто, коли земля дае нам і харчі і питво!". Здивувалися Печеніги, насипали того кисілю і меду у кухлики тай понесли до свого князя і росказали йому, що ось яке диво є у цьому городі. Повірив князь, випустив білгородських заручників, зняв облогу з города і подавсь у степ. Тоді Володимир, щоб захистити землю свою од Печенігів, почав будувати „остроги" (так тоді звалися невеличкі кріпості, обгорожені високими, гострими палями) по р.р. Десні, Трубежу, Сулі і Стугні.

Володимир, після того як охрестився, не любив воювати, а тільки оборонявсь од ворогів. У великій злагоді жив він із царями византійськими, бо таки доводився їм родичем по жінці; так само жив він у злагоді із польським князем Болеславом Хоробрим, з угорським Стефаном та чеським Ольдрихом. Володимир починае втрачати свою варяжську вдачу, як втратила її і дружина його, приймаючи до себе мирних Славян, а через те згодом вона зовсім пославянилася: перейняла од них і мову, і звичаї славянські; так само пославянилося серед Дунайських Славян і монгольське племя Болгари (звідсіль і прізвище славянських Болгарів; прийшли вони на Дунай з Волги та Ками, зоставивши Дунайським Славянам тільки свое прізвисько—Болгаре, а більш ніякого сліду).

За Володимира—як княже життя, так і його дружини було веселе і бучне; часті бенкети та частування у князя і усякі ігрища та храмування наступали одне за одним і тяглися тижнями та місяцями. Звичаї були тоді прості;—і київські жінки та молодиці, що славилися своею вродою і ласкавістью, не оставалися позаду чоловіків. Тим часом чимала торговля у Київі та по Дніпрі приваблювала до Київа, де жив і гуляв князь „красне-сонечко", як його звали, багато усякого народу з слав'янських та чужих земель. Через це усе Київ, за часів Володимира, став дуже шириться і багатіти.

У Володимира од ріжних жінок було, окрім дочок, дванадцятеро синів. Од Рогніди був у його син Ізяслав. Як вже була мова попереду, Рогніду Володимир узяв собі силомиць, убивши її батька і братів. Цього не могла вона йому по смерть свою забути і все дожидалася тільки нагоди, щоб помститись за батька свого. Раз у-ночі,—оповідае літописець,—як Володимир спав у неї, вона ніби-то підійшла до його ліжка і мечем хотіла зарубати його, але він прокинувся і вхопив її за руку. На другий день Володимир звелів їй одягти дороге убрання і дожидатися його. Вона догадалася, що князь хоче скарати її і, при-

бравшись, вивела із собою за ручку сина свого Ізяслава, котрий держав у рученятах меч. Скоро увійшов Володимир, підступив до його маленький Ізяслав і промовив: „Батьку, ти тут не один! а Рогніда сказала, показуючи на сина: „хоч ти і вбьеш мене, так за мене е кому помститись!“. Володимир пішов і, порадившись із дружиною своею, пустив її од себе і оддав їй батьківщину, город Полоцьк, де вона жила із сином своїм до смерти; а вмерла вона у 1000-му році. Ізяслав зоставсь у Полоцьку і почав собою осібний рід Полоцьких князів.

Багато синів Володимирових повмирало ще за його життя.

КНЯЗЬ ВОЛОДИМИР У РОГНІДИ.

По смерті його зосталися, окрім Ізяслава, старший син Святополк, котрого Володимир посадовив князювати у Турові на р. Припяті, Ярослав—у Новгороді, Судіслав—у Пскові, Святослав—у Древлян, Мстіслав—у Тмуторокані, Всеволод—на Волині, Борис—у Суздалі і Гліб—у Муромі; по инших городах Володимир посадовив своїх воевод, котрі збірали і присилали до його дань і полюдне.

Як бачимо, Володимир пригорнув до своеї держави усі тодішні землі східних Славян і ще прихватив на півночі й землі Финнів; сам він сидів у Київі, стольнім городі, котрий

був, як тепер кажуть, столицею того великого царства. Воєводи та сини його, що сиділи по своїх землях, будували городи та храми, судили і збірали дань з народу, котру що-року присилали до Київа.

У 1014 р. Ярослав не схотів оддати дань батькові, і Володимир у 1015 р. зібрався був іти походом на Новгород, але заслаб і 15 липня (юля), у селі Берестові, де тепер стоїть Печерська Лавра, умер; поховали його у Десятинній церкві, поруч із жінкою Анною, що вмерла ще у 1011 році. Його й княгиню Ольгу православна церква почитує за святих.

Святополк Володимирович Окаянний 1015-1019.

За життя свого Володимир найбільш любив сина свого Бориса; держав його біля себе і хотів після смерти зробити

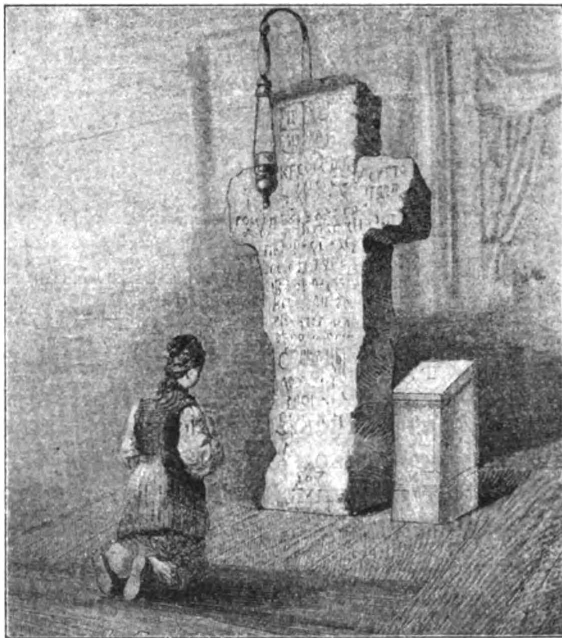
УБИВСТВО КНЯЗЯ БОРИСА.

його великим князем у Київі, але саме перед його смертью, Бориса не було у Київі, бо Володимир послав його на Печенігів у степ. Святополк, знавши про ці заміри батька і про те, що кияне теж прихильні до Бориса, та почувши, що батько вмер, зараз примчав до Київа, став задобрювати бояр та дружину і сів на престолі київському. Володимир, за життя, не любив Святополка за те, що він часто суперечив йому, а до того намірився був повстати на батька. На це підмовила його жінка, дочка польського короля Болеслава, та католицький епископ Рейнберн, що був при ній. Довідавшись про ці лихі заміри, Володимир посадовив Святополка з жінкою і епископа того у тюрму, і вони таки довгенько там сиділи. Ставши великим

князем і боячись, щоб кияне, як повернеться Борис до-дому, не перейшли на його руку, Святополк задумав убити брата свого. Для цього, коли Борис вертався до Києва і став на одпочивок на р. Альті, де вона вливається у р. Трубайло біля города Переяслава, він найняв у Вишгороді кілька чоловіка, і ті душогуби підкралися до намету Борисового і там, саме тоді як він молився Богу, прокололи його списами. Коли убивці привезли його у Київ до Святополка, він ще дихав, але Святополк звелів дорізати брата свого. Скоїлося це на десятий день після смерти Володимира. Бориса поховали у Вишгороді. Тоді Святополк, боячись за свій князівський престол, задумав убити і рідного по матері брата Борисового — Гліба і зараз таки послав до нього гонців своїх, щоб він скоріще їхав до Києва, бо батько помирає. Гліб, почувши це, рушив в дорогу, прийшов до Дніпра і сів на човен. Тим часом Ярослав, одібравши звістку од сестри своєї Предслави про те, що батько їх помер, а Святополк вбив Бориса і сам сидить тепер за великого князя у Київі, послав

БОРИС ТА ГЛІБ.

МОГИЛА КН. БОРИСА НА Р. АЛЬТІ.

сказати про це Глібові, котрий був тоді недалеко Смоленська. Гірко заплакав Гліб, почувши таку новину, а тим часом надійшли до човна наймити Святополкови, і ватажок їх Горясір звелів кухареві Гліба,—звався він Торчин,—зарізати князя. Гліба зарізали, а тіло його викинули на берег помеж двома колодами. Вже не скоро,—як Ярослав зробився великим князем, то він звелів перевезти його у Вишгород і поховати поруч із Борисом. Борис і Гліб, як діти християнської царівни та за те, що скінчили життя своє такою лютою смертью, почитуються у нас за святих.

Третій брат, Святослав, що сидів у Древлян, прочувши про те, що Святополк убив двох братів, злякався, щоб і його не спіткала така несподівана смерть, і втік до Угрів, але біля Кар-

ЦЕРКВА КНЯЗЯ БОРИСА НА РІЧЦІ АЛЬТІ.

патських гір його нагнали наймити Святополкови і вбили.

Ярослав, схотівши покласти край цьому душогубству, зібрав 40 тисяч війська,—те саме, що він наготовив був проти батька (були в ньому й Варяги) - і в 1016 р. рушив на Київ. Проти його виступив Святополк з киянами і Печенігами. Зійшлися вони коло города Любеча і довго, місяців зо два, або й більше, обидва війська стояли по обидва боки Дніпра одне проти одного. Кияне насміхалися з новгородців, взиваючи їх „теслярами“, та казали, що присилують їх собі хати ставити. Розлютовалися новгородці, і вночі Ярослав звелів свойому військові повязати голови хустками, щоб поночі можна було розібрати, де свій, а де ворог, і напав на киян. Багато побив і потопив він їх у озері,—поблизу його вони стояли,—а спільники їх

Печеніги не змогли допомогти їм, бо стояли по той бік озера. Святополк утік до свого тестя Болеслава у Польщу, а Ярослав увійшов у Київ. Через два роки, у 1018 р. Болеслав Хоробрий із зятем своїм Святополком пішов на Київ. Ярослав виступив проти його, і на Волині, на р. Західному Бузі, вони стрілися. Болеслав перейшов перший річку, бо дуже розлютувався на одного з Ярославових ватажків, на імя Будий, котрий, ставши на березі, гукав на його: „А ну лишень, ходи сюди: ми проштрикнемо тобі твоє товсте черево, то буде тобі легче!“ (А Болеслав був такий гладкий, що ледве держався на коні). Кинувся він на Ярославове військо, розбив його, і Ярослав мусів тікати у Новгород. Болеслав пішов у Київ і став князювати там, як колись Святослав князював у Болгарів на Дунаї. Дуже не до вподоби було Святополкові бути підручним у свого тестя, та ще й у своєму городі, і він став підмовляти людей, щоб вони вбивали дружину Болеславову. А це не тяжко було зробити, бо дружина Болеславова стояла постоем, невеличкими купами, по селах та городах київських. Тоді Болеслав побачив, що йому не вдержатись у Київі з тією дружиною, що осталася в нього,—забрав він з собою князівський скарб та двох сестер Ярославових (бо він ще раніш сватав Предславу, але вона не пішла за нього, то тепер він узяв її силомиць), і подався до-дому. Після такого вчинку з Болеславом, Святополкові вже годі було покладати надію на його поміч, і він покликав до себе на підмогу Печенігів. Ярослав, перечувши, що Болеслав покинув Київ, у 1019 р. виступив на Святополка; стрілися вони на березі р. Альти, саме там, де колись був убитий Борис, і у-пень побив Святополка —

КОРОЛЬ ПОЛЬСЬКИЙ БОЛЕСЛАВ ХОРОБРИЙ.

ледве він втік. Але його нагнали Варяги з Ярославової дружини і вбили. За всі свої діла Святополк у літописях здобув собі прізвище: „Окаянний“.

Ярослав Володимирович Мудрий 1019-1054.

Тепер став князювати у Киïві Ярослав. Полоцький князь Брячислав, син Ізяслава, у 1021 р. напав на Новгород, забрав багато новгородців в неволю і пішов назад до Полоцька. Але Ярослав нагнав його в дорозі, забрав назад полонянників і вернув їх до-дому, а з Брячиславом замирився, оддавши йому, заміць Новгорода, городи Вітебск та Усвят.

СВЯТОПОЛК ОКАЯННИЙ ТІКАЄ ПІСЛЯ БОЙОВИЩА.

У 1023 р. до Киïва підступив брат Ярославів Мстіслав, що князював у Тмуторокані; він привів із собою Касогів і Хозарів. Це був князь одважний, войовничий, лицарь-вояка,— він нагадував діда свого Святослава. Колись він воювався із князем Касогів—Редедею і, щоб скінчити війну, вони умовилися вийти на бій самна-сам. Редедя був дуже здоровий чоловік, але Мстіслав подужав його і, кинувши об землю, убив. З того часу Касоги платили йому подать і допомагали у війні. Такому князеві тісно було у далекому закутку, у Тмуторокані, і він простягнув руку й собі на батьківську спадщину. Одначе кияне не пустили його до себе, і Мстіслав пішов за Дніпро, підбив собі Сіверянські землі і остався у Чернигові. На другий год Мстіслав знову пробує щастя. Тоді Ярослав, бачучи, що сила в Мстіслава велика, покликав собі на поміч Варягів. Коло Листвена у Сіверянській землі, недалеко од Чернигова, вони зійшлися. Настала темна, горобина ніч; знялася страшенна буря з вітром, блискавкою і дощем, і Мстіслав напав на Ярослава. Він побив його військо до-щенту, а Ярослав утік у Новгород. Мстіслав зараз послав

за ним погоню і послів, і наказав їм переказати йому так: „вертайся, брате, у Київ і сиди там, бо ти—наш старший брат; а я візьму собі ліву сторону Дніпра аж до моря.“ На тім брати́

БОРОТЬБА КНЯЗЯ МСТІСЛАВА З РЕДЕДЕЮ.

й замирилися і до смерті Мстіслава, у 1036 р., жили вони у великій злагоді.

У 1031 р. Ярослав із Мстіславом, після смерти польського короля Болеслава Хороброго, пішли на Поляків и забрали в

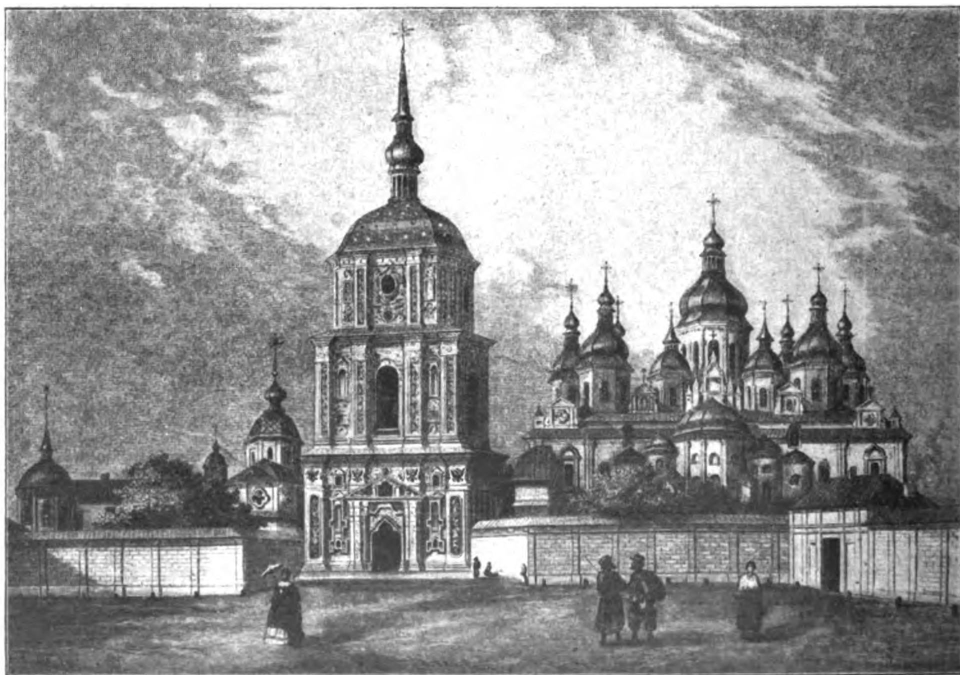
них назад Галичину, котру Болеслав у 1019 р., вертаючись з Київа до-дому, підбив був під себе. Польським королем тоді був Мешко (Мечислав). Після його смерти став королем Казімир, котрий державь рідну сестру Ярославову Марію Добронігу. З ним Ярослав жив у добрій злагоді і допоміг йому здобути Мазовію од Мойслава Мазовського: вона на той час одчахнулася була од Польщи.

ЯРОСЛАВ МУДРИЙ.

У 1036 р. помер Мстіслав бездітний, і Ярослав став єдиним князем на Україні. Ще у Пскові князював його брат Судіслав, так Ярослав схопив його і засадив у тюрму, де той і сидів, аж поки Ярослав помер; та ще оставсь у Полоцьку Брячислав—син Ізяславів, Ярославів небіж,—так того Ярослав не займав, бо по заповіту Володимира князівство те було віддане у рід Рогніди; після смерти Брячислава там став князем його син—Всеслав.

У 1037 р. Печеніги знову були напали на Київ. Під самим

СОФІЙСЬКИЙ СОБОР У КИЇВІ (давніще).

Київом Ярослав в-край побив їх і розвіяв, і з того часу про них у літописях наших і чутки немає. Частина їх пристала до Ярославової дружини, а друга—змішалася з українцями, перейшла у християнську віру, забула свою мову і звичаї. На тім місці, де побив Ярослав в-останній раз Печенігів, він збудував велику церкву св. Софії, що стоїть у Київі й досі.

ЗОЛОТІ ВОРОТА У КИЇВІ.

У 1043 р. була останній раз війна із Греками. Ярослав послав на них свого сина Володимира. Буря порозбивала Володимерови байдаки і повикидала на берег; частина дружини його із ватажком Вишатою пішла суходолом до Дунаю, простуючи до-дому, але Греки нагнали їх, побили і одних повбивали, а других забрали у неволю, а імператор грецький звелів повиколювати їм очі. Продержавши їх у неволі три роки, пустили аж тоді, як царь грецький Константин Мономах замирився з Ярославом і віддав свою доньку за сина його Всеволода. Володимир з походу того повернувся до-дому тільки на кількох байдаках. Греки послали за ним на вздогінці аж двадцять чотирі кораблі,

АННА ЯРОСЛАВОВНА, КОРОЛЕВА ФРАНЦУЗЬКА.

але Володимир сім з тих кораблів потопив, побрав на усе, що там на них було, людей з них забрав у неволю і втік у Дніпро. Останні грецькі кораблі вернулись, не догнавши Володимира.

Ярослав не любив воюватися, а більше сидів дома і порядкував. Він настановив у Київі першого руського (українського) митрополита Іларіона, поширив Київ і скрасив його новими будинками. Окрім пишної церкви св. Софії поставив золоті ворота, збудував у Чудській землі город Юрьїв,—назвав його так на своє християнське імя, а на р. Волзі—другий город Ярослав, як було його перше імя; одгородив „острогами" (крі-

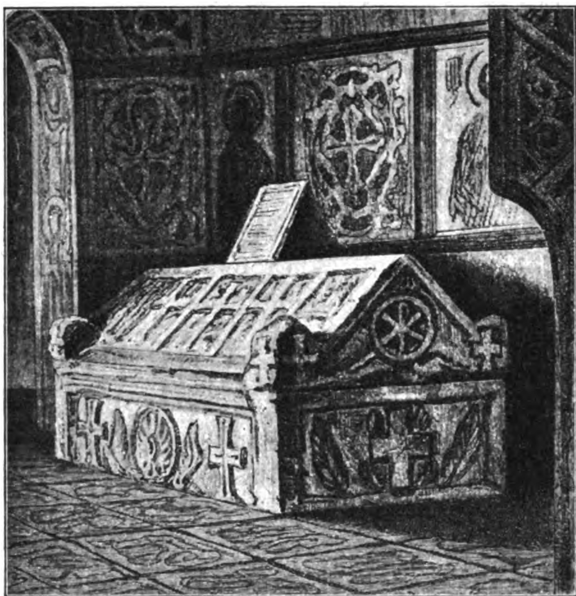
КНЯЗЬ ЯРОСЛАВ ВИРЯЖАЄ СВОЮ ДОНЬКУ АННУ ДО ГЕНРИХА І У ФРАНЦІЮ.

постями) південну границю Русі од степу по р. Росі, і збудував там кілька городів (напр. Юрьїв на Росі). Він дуже любив читати книжки і бесідувати із ченцями та мудрими людьми; при ньому перекладено багато книжок з грецької на славянську мову. Він заводив школи; він же почав збірати і записувати усі стародавні звичаї, по котрих судилися Славяне, і назвав ту книжку „Руська Правда". Тих законів, що були в цій книжці, додержували і його потомки, додаючи до них свого, або зміняючи те, що вже не підхоже було до їхнього новіщого життя.

Ярослав мислив зміцнити свій рід і звеличати його, а за для того він одружив сина свого Всеволода, як вже згадувалося

попереду, із дочкою імператора грецького Константина Мономаха; дочку свою Єлисавету оддав за норвежського короля Гаральда, другу дочку Анну—за французького короля Генриха I; рідна сестра його Предслава була за королем польським Казіміром, а сини його—Вячеслав та Святослав—держали німецьких князівен; окрім того є звістка про кревні звязки з англійськими королями, і два королевичі англійські знайшли собі на якийсь час притулок у Київі. Усе це показує, що київське князівство тогочасне вважалося за непослідню державу серед инших европейських царств, і вони мали з ним часті зносини.

У 1044 р. Ярослав задумав поховати у Десятинній церкві дядьків своїх Олега і Ярополка, котрі померли язичниками. Для цього він звелів викопати їх, охрестити кістки і поховати у церкві.

МАРМУРОВА ДОМОВИНА КНЯЗЯ ЯРОСЛАВА.

У 1052 р. помер у Новгороді старший син Ярослава Володимир. Ще за життя свого Ярослав скликав усіх синів своїх і так поділив поміж ними землі і городи: Ізяславові, як найстаршому, оддав він Київ з Туровом і Новгород з Псковом і наказав, щоб усі брати почитували і слухали його, як батька, і назвав його „Великим князем“; Святославові оддав Чернигів з Муромом і Тмуторокань, Всеволодові—Переяслав і Ростов з Білоозером, Ігореві — Володимир і Вячеславові — Смоленськ. Він наказував їм жити між собою у злагоді й любові, а старшому — не дозволяти, щоб брати кривдили один одного, і наказав йому допомагати і боронити того, котрий буде скривджений. Так почалися уділи (окромні князівства), котрі довели Україну до руїни і, як побачимо, оддали її до рук—уперед Татарів, а там Литви та Польщи.

20 лютого (февраля) 1054 р. у Вишгороді, на руках любимого сина свого Всеволода, помер Ярослав; йому було тоді 75 год. Всеволод саньми повіз тіло батька у Київ. Кияне дуже

плакали за ним, а митрополит і все київське духовенство стріли його аж за городом і поховали у Софійському соборі, у мармуровій домовині, що стоїть там і тепер.

Хоч і упала українська держава після Ярослава, та багато всякого сліду—і доброго і лихого—осталося од неї на довгі віки. Осталася християнська наука і віра, церква і духовенство, письменство, й однакова книжна й церковна мова славянська по всіх наших землях; остався один княжий рід, з котрого виходили довго потім князі в ріжних землях; осталося спільне імя руське; осталося однакове право і закони, однаковий лад у громаді, в управі, однакові власті; життя по ріжних українських землях виробилося однакове і заставляло людей почувати себе близькими одні до одних. Тим-то ця українська, Київська держава, хоч і загинула давно, але має велику вагу в нашій історії.

З цього часу почалися на Україні великі сварки поміж князями, а через них і поміж народом. Тоді, коли треба було з'єднати і зміцнити молоде царство, воно само себе руйнувало. Цьому допомогли ще й Половці, що насунулися з заходу, на місце Печенігів, і великого клопоту завдавали українській землі.

Найстарший уділ був Київський, де сидів Великий князь; зараз після його почитався уділ Новгородський, але він скоро одчахнувся од инших уділів, бо новгородці стали громадою вибірати собі князів і, котрі їм були не до вподоби, тих прогонили і на їх місце кликали других. За Новгородським йшов уділ Переяславський,— він був найбільший од усіх і простягався од Дніпра аж до Азовського моря; далі йшли уділи: Чернигівський, Смоленський, Волинський і Галицький; Полоцький уділ по-старому зоставався в роді Рогніди.

Ізяслав Ярославович 1054—1078. Не вспіли сини поховати батька свого, як поміж ними почалися сварки і незгоди. У Київі став князем, як найстарший з усіх, Ізяслав; брати не слухали його, а кияне не любили. По де-котрих князівствах понасадовили князі своїх синів,—наприклад, у Тмуторокані Святослав посадовив сина свого Гліба; Ростіслав, син Володимирів, вигнав його відтіль і сам почав князювати там, але Греки корсунські, побачивши його вдачу і завзятість, стали боятись його, щоб він як небудь не пошкодив їм; вони заклйкали його у Херсонес, і на бенкеті у тамошнього намісника (начальника города) отруїли; після його зосталось три сини, та про них буде мова далі.

Ізяслав, Святослав та Всеволод визволили свого дядька Судіслава з тюрми, де він просидів аж 22 роки з того часу, як укинув туди його Ярослав; вийшовши на волю, Судіслав зробився ченцем.

Вячеслав Смоленський помер через три годи після батька, і на місце його брати посадовили Ігоря із Володимира; (Волинського) але й він теж побув там три годи і помер, покинувши

двох синів. Прот дядьки поділили Смоленську землю між собою, а для небожівне покинули нічого.

Всеслав, князь Полоцький, унук Рогніди, схотів узяти собі Новгород. Тоді Ізяслав, Святослав і Всеволод пішли на його, розбили, багато народу побили і замирилися з ним, присягнувши на хресті і евангелії, що ніякого лиха йому не зроблять. А як він повірив їм і прийшов до них, то вони схопили його та двох синів його і повезли у Київ, де й укинули в тюрму; Полоцьку ж землю забрали собі.

У 1068 р. напали на Переяславщину Половці. Це нове татарське племя, дике, дуже войовниче, вперше зайшло до нас з Азії і було воно одне з багатьох племен монгольських, котрі згодом підпали усі під владу Чингіз-Хана. На річці Альті вони розбили Ізяславову дружину і розкинулися по обидва боки Дніпра, грабуючи Київщину. Через це в Київі сталося повстання,—перша описана в нашій історії українська революція. Кияне почали прохати князя, щоб він дав їм коней і зброю і сам-би повів їх проти Половців, а Ізяслав не схотів того. Тоді кияне обурились, склйкали раду, а на раді положили: прогнати князя, а на його місце настановити Всеслава. З криком кинувся народ визволяти з тюрми Всеслава. Привели його на княжий двір і об'явили своїм князем, бо вважали його за доброго ватажка. Ізяслав, побачивши це, утік з Київа у Польщу і через пів-года привів звідтіль Ляхів. Та Всеслав не захотів битися за чужий князівський стіл і втік до себе у Полоцьк. Киянам дуже не хотілося мати своїм князем Ізяслава. Вони послали до Святослава та Всеволода посланців і благали їх, щоб котрийсь з них йшов до них князювати: „ідіть до нас, на свою батьківщину,—казали вони.—А як не схочете, то нічого нам не останеться, як запалити свое місто та йти у Грецьку землю". Одначе брати не хотіли сваритися з Ізяславом і не згодилися на те. Ізяслав, підійшовши до Київа, вислав уперед сина свого Мстіслава і страшенно лютував і помстився за те, що кияне вигнали батька: багато народу повбивав, одним стинав голови, другим виколював очі і усяково знущався,—особливо над тими, що визволяли Всеслава і настановили його своїм князем. Одначе не довго він князював у Київі: на початку р. 1073 кияне знову збунтувалися, вигнали Ізяслава з Ляхами із Київа, а на його місце покликали Святослава. Він і був князем київським аж до смерти своеї у 1076 році.

Святослав Ярославович 1073-1076.

Після його смерти почав князювати у Київі Всеволод, але Ізяслав не міг стерпіти, щоб менший брат сидів у Київі. Він подався у Польщу до Болеслава Сміливого за поміччю, привів знов із собою Поляків і пішов на Київ. На Волині вони стрілися із Всеволодом, котрий виступив проти них з Київа. Замирилися вони на тому, що Ізяславові дано Київ, а Все-

Всеволод Ярославович 1078-1093.

володові—Переяслав. На війні із небожами своїми, Олегом Святославовичем та Борисом Вячеславовичем у 1078 р., Ізяслава вбито, а кияне покликали до себе Всеволода Ярославовича. Ізяслава поховали у Десятинній церкві у мармуровій домовині.

За князювання Всеволода багато було йому клопоту із небожами, що безперестанку сварилися за городи та уділи свої, кликали один проти одного Половців, і ті так грабували народ, що дуже тяжке життя настало на Україні.

Всеволод помер у 1093 р. і похований у Софійському соборі. Кияне настановили були Великим князем сина його Володимира, але він не схотів бути Великим князем, кажучи, що Київ належить Святополкові, бо Святополк—син Ізяслава, а Ізяслав—старший од його батька, Всеволода.

Святополк Ізяславович 1093-1113.

Хоч не до мислі був Святополк киянам, бо й вояка з його був немудрий, і на розум був він не багатий, і чоловік дуже скупий, та поміркувавши прийняли його за князя.

Тим часом Володимир у 1097 р. скликав у Любечі усіх князів на раду, бо дуже йому хотілося покласти кінець сваркам поміж князями, котрі усе тільки сварилися та билися поміж собою. І положили вони на раді тій, що за-для того, щоб не було ніяких сварок, кожний з них мусить займати свою батьківщину і нею ділитися у своєму коліні. Поділилися вони землею так: Святополкові—Київ; Володимирові—Переяславську та Ростовську землю; Давидові, Олегові та Ярославові Святославовичам—Чернигівщину та Муромсько-Рязанську волость (князівство); Давидові Ігоревичові—Володимир-Волинську; Володареві Ростіславовичові—Перемишльську; братові його Василькові—Теребовельську. Поділивши так землі, вони положили на раді, щоб зараз таки усі князі привели свої дружини і одностайно стали на Половців і вигнали б їх з України. На тім і раду скінчили, на тім усі князі й хрест цілували. По раді тій поїхали вони з Любеча, та не вспіли доїхати й до своїх городів, як поміж ними почалася сварка: почав її Давид Волинський. Їдучи із Святополком київським, став він наговорювати йому, що ніби - то Володарь та Василько Галицькі надумали одняти од його, Святополка, Київський уділ. Святополк повірив і, послухавши Давида, закликав до себе в гості Василька. А як той приїхав, звелів його звязати і оддати Давидові. Давид тоді покликав своїх конюхів, звязаного Василька поклали на віз і привезли у Звенигород (недалеко од Київа). Тут слуги Святополкови і Давидови викололи йому ножем очі. Як привезли Василька у Володимир до Давида, то той посадовив його у осібну хату і до неї приставив сторожу. Володарь, довідавшися про те, що зроблено з його братом Васильком, пішов на Давида і визволив брата свого, а на другий год брати у-двох ізнов напали на Давидів уділ, позабірали назад свої городи, а город Всеволож спа-

лили і повирізували багато народу—помстилися за Василькови очі. Тим часом Володимир присилував Святополка іти на Давида і покарати його за те злочинство, яке він вчинив із Васильком. На Рожновому полі в Галичині перестріли Святополка Володарь і Василько і за те, що він оддав Василька Давидові, напали і розбили його.

У 1100 р. Володимир знов ізкликав усіх князів у Ветичів на раду, щоб судити Давида, і князі присудили: одібрати од його Волинський уділ і покинути йому невеличкі городи: Острог, Бужеск, Дубно і Черторийськ; ними-ото він і володів до смерти.

А Половці усе шарпали та шарпали Україну з усіх боків. Князі ходили проти них, збіралися і по-трое, та нічого не могли зробити: Половці раз-у-раз розбивали їх дружини, грабували і пустошили їх землі, заганяли багато народу у неволю. Уже Святополк узяв собі за жінку дочку половецького хана (князя) Тугорхана, так і це мало помогло: вони часто нападали на самий Київ, і ватажок їх Боняк не раз грабував манастирі (між иншим і Печерський), вбивав ченців, забірав ікони та усяке добро, і ніхто з князів не ставав з ним до бою.

У 1103 р. князі знов зібралися на раду під Київом (на Долобську) і положили усі гуртом весною рушити на Половців. Кияне пішли берегами по-над Дніпром, а Галичане припливли човнами з Дністра, а тоді піднялися вгору Дніпром, тим часом як з гори Дніпром спускалися піші дружини инших князів; всі вони зібрались на острові Хортиці (де згодом була Січ запорожська). Човнів була така сила, що як вони пливли, то з берега на берег можна було перейти по човнах. Як зібралися усі дружини, то од Хортиці разом рушили на Половців, нагнали їх у степу і, хоч їх була страшенна сила, тяжко їх розбили, вбили дванадцятеро половецьких князів, забрали багато худоби, овець, верблюдів, коней і невольників і вернулися до-дому. Року 1111-го Володимир ізнов ходив на них, аж на Дін, і знов розбив їх і набрав багато усякого добра. Ця боротьба з Половцями дала Володимирові славу „доброго страдальця за Руську землю“. І справді, він на цілих пів-століття припинив половецькі наскоки, і з того часу Половці йдуть у найми до руських князів.

У 1113 р. помер Святополк, і його поховано у Михайловському манастирі, що він сам будував. Кияне не любили його і, скоро він вмер, зараз кинулися на його бояр, побили і пограбували їх, а тоді й Жидів, котрі за Святополка забрали були велику силу і процентами та ґешефтами доводили людей до роззору. До того ще, за Святополка, й сіль, що привозили з Галичини, стала страшенно дорога, бо Жиди, ділячись з князем заробітком, забрали це діло у свої руки і нагнали на ній таку ціну,

якої раніш ніколи не було. Тим-то кияне й обурилися на них та на инших князівських прибічників і геть добро їх поруйнували.

Володимир Всеволодович Мономах 1113-1125.

На другий день після смерти Святополка кияне на вічі (на громадському сході) положили послати послів до Володимира Всеволодовича та просити, щоб він приїхав у Київ і став за Великого князя; бо слава про нього йшла дуже хороша, та ще й раніш кияне хотіли, щоб він був у них за князя. Володимир і на цей раз не згожувався, та таки послухав послів, прийшов і сів на великокняжому столі у Київі. Дуже любили його кияне, і справді він був добрий і розумний князь, любив правду, що-дня сам судив людей на своєму дворі; хто шукав правди—знаходив її у нього. Він не давав волі старшим, дужим та багатим кривдити менших, слабших та бідних; так само не давав він, щоб князі сварилися та билися поміж собою.

КНЯЗЬ ВОЛОДИМИР МОНОМАХ.

У 1116 і 1119 роках Володимир ходив походами на старшого Полоцького князя Гліба Всеславовича за те, що той попустошив Турово-пинську волость його. Після першого походу Гліб скорився і замирився з ним, але через два роки ізнов схотів підгарбати під себе де-які волості, та на цей раз попався до рук Володимирових. Володимир привіз його у Київ, як бранця, де він у тім-таки 1119 р. й помер.

У Володимирі-Волинському сидів на той час за князя Ярослав Святославович, сподіваючись по смерті Володимира вернути собі батьківщину. Але Володимир бачив, якого дужого ворога він має, а через те всякими способами силкувався утвердити та зміцнити для свого роду Київський стіл. А за-для того, він дожидався хоч якого-небудь случаю, щоб зачепити Ярослава, і случай цей незабаром стався.

Ярослав посварився із жінкою своєю, онукою Володимира

(донькою сина його Мстіслава), і з цього поводу Володимир розпочав війну. Війна ця скоро скінчилася на тому, що, по двох-місячній облозі города Володимира-Волинського, Ярослав скорився і ударив Володимирові чолом. Та не на довго замирилися вони. На другий год Ярослав прогнав од себе жінку свою, і тим на-віки порвав з Володимиром. Сподіваючись, що Володимир на нього нападеться, Ярослав кинувся за поміччю до свого свояка, угорського короля Стефана II-го і до польського короля Болеслава Кривоустого, що держав його сестру Сбиславу. Поки Ярослав збірав своїх спільників, Володимир прилучив Волинь до Київа, і як Ярослав прийшов із Ляхами, Уграми, Чехами та своєю

КНЯЗЯ ВОЛОДИМИРА МОНОМАХА ЗАКЛИКАЮТЬ У КИІВ.

дружиною, то мусів обложити свій город Володимир, де сидів його супротивник. Але ця облога, хоч і міцна, дорого коштувала Ярославові: коли він вертався якось од міста до табору, на Ярослава кинулись якісь два Ляхи і вбили його. Це було у 1123 році. Спільники Ярославови після того розійшлися, і таким побитом Володимир одним заходом збувся і того, котрий простягав руку на Київ, і Волинь прилучив до себе. Тепер він був державцем більшої части земель руських, і тільки князі Чернигівські—Святославовичі, Галицькі—Ростіславовичі та Полоцькі—Всеславовичі не дались йому до рук. А слава про нього далеко розкотилася по чу-

жих землях, і которийсь із византійських імператорів,—оповідае легенда,—для того, щоб виявити свое поважання до нього та ще через те, що мати Володимирова була донькою імператора Константина Мономаха, прислав ніби-то Володимирові царські знаки і клейноди, що носив цей імператор—Володимирів дід по матері. Клейноди ці були: 1, вінець з кованого золота, з дорогим самоцвітним камінням і хрестом зверху,—вінець цей прозвали «шапкою Мономаха», 2, барми—це теж кований з золота, уцяцкований самоцвітним камінням, комір і 3, хрест з животворящого древа. Відтоді ото Володимира й почали звати Мономахом. Князював він у Києві аж до самої смерті і зоставив дітям своїм заповіт, або поучення, ось яке: «Більш над усе майте страх Божий, не лінуйтесь, не покладайтесь на бояр та воевод, самі доглядайте за всим; шануйте старого чоловіка, як батька, а молодого—як брата; будьте праведними суддями, присяги не ламайте, гостей і послів вітайте—як не подарунками, то напитками та наїдками, бо вони по чужих землях несуть і добру і злу славу; не забувайте того, що знаете, а чого не знаете, того навчайтесь,—батько мій навчився був говорити пятьома мовами,—за це бувае шана од чужих земель».

На своему віку Володимир зробив 83 великих походи, 19 разів укладав з Половцями згоду, 300 князів їх полонив: 100 з них пустив на волю, а 200 покарав на смерть.

Володимир Мономах помер коло Переяславця 19 мая 1125 року на 73 році свого життя. Перевезли його у Київ і поховали у церкві св. Софії. Увесь народ дуже плакав за ним.

Мстіслав I-й Володимирович 1125-1132.

Після його кияне обрали собі за князя старшого сина його Мстіслава, котрий так само, як і батько, дуже добре правив у Києві.

Він ходив походами із другими князями у Литву і посилав князів на Чудську землю. За його князювання не було ні великих сварок поміж князями, ні великих походів, а ні ворожих наскоків на його землю, і народ трохи одпочив. Він помер у 1132 році, і його поховано у манастирі св. Федора, що він сам будував.

Після його не було вже таких князів у Київі,—та воно й не диво, бо князів розмножилося багато, земля українська розпросторилася, сварки між князями все більшали, а становище Великого князя було вже не те, що раніш, бо й родинні відносини були не ті: Великий князь тепер був не батьком і старшим поміж усіма князями, а иноді був далеко молодший од своїх дядьків, що сиділи по инших уділах.

Ярополк II-й Володимирович 1132-1139.

Після Мстіслава на його місце у Київі ступив брат його Ярополк, котрий до того часу сидів у Переяславі. Він, ще за батька Мономаха, вславився, як добрий вояка, а проте не зумів удержати князів у злагоді і незабаром, як він уступив у Київ, почалися великі сварки,—попереду за Переяслав, а там

і за инші городи почали змагатися князі поміж себе. Після смерти Ярополка у 1139 р., на велико-князівський стіл у Київі сів був його брат Вячеслав Володимирович Туровський, що був старший поміж Мономаховичами; але Всеволод Ольгович Чернигівський прогнав його і сам почав князювати у Київі. Щоб вдержатися на велико-княжому столі, він почав ще дужче сварити князів—Мономаховичів небожів та дядьків Ольговичів і Давидовичів; через те він не мав ні часу, ні спроможности пильнувати свого діла—сила Великого князя та повага до нього чим дальш, то все більше почала підупадати. Ще Чернигів, Смоленськ та Волинь так-сяк держалися Київа, а що Рязанська, Суздальська, Полоцька землі, Новгород і Галичина, то ті зовсім одчахнулися од його.

Всеволод Ольгович 1139-1146.

У 1142 р. Всеволод Ольгович устряв у боротьбу Володислава II польського з його меншими братами, Болеславом Кучерявим та Мешком Старим. Всеволод допомагав Володиславові, бо син цього короля Болеслав Високий держав його доньку Звеніславу.

За рік перед смертью Всеволод закликав у Київ найзначніщих князів і благав їх присягти його братові Ігореві, котрого він хотів оставити після себе за Великого князя; князі присягли, а як умер Всеволод у 1146 році і його поховали у церкві Бориса і Гліба, Ігорь зараз заступив місце свого брата. Одначе киянам не любі були Ольговичі, і хоч і присягали вони Ігореві, проте покликали до себе Ізяслава Мстіславовича Переяславського. Цей князь покликав до себе на підмогу Чорних Клобуків (жили вони по-над річкою Росью і звалися так через те, що ходили у смушевих шапках), підступив під Київ, розбив Ігореву дружину, а Ігоря узяв у неволю, запровадив його у Переяславі там посадив його у манастирь, а сам сів на велико-княжому столі у 1146 році.

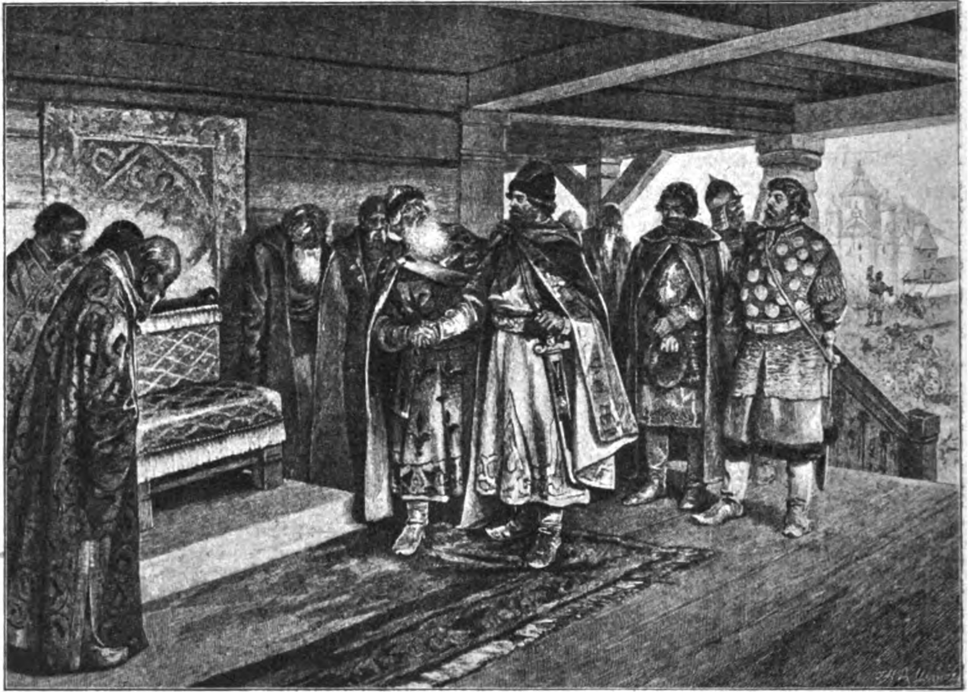
Ізяслав II-й Мстіславович 1146-1154.

Усе своє князювання він воював із Ольговичами та дядьком своїм Юрієм Володимировичем Довгоруким Суздальським, котрий почитав себе за старшого і хотів сам бути Великим князем. У 1149 р. це йому таки пощастило, але Ізяслав кинувся за підмогою до угорського короля Гейзи II, що держав його сестру Єфросінію. Той покликав із собою чешського короля Володислава II і польського Болеслава Кучерявого, що держав небогу Ізяславову Верхуславу, доньку його брата Всеволода.

Спільники Ізяславови скоро мусіли його покинути, бо їм самим треба було поспішатися до-дому через те, що Володимир Галицький, помагаючи Юрієві, підступив до їх гряниць, в тій надії, що він добуде собі за ту поміч Волинь. Тоді Ізяслав мусів замиритись із Юрієм, бо сам він не міг встояти проти його і поступився для нього Київом. Але через скільки місяців після

того кияне, спізнавши вдачу Юрія, самі запросили до себе Ізяслава. Тоді він несподівано з'явився перед Київом і вигнав свого дядька. Зтього почалася на довгий час війна між дядьком і небожем; вона захопила трохи не всю тодішню Україну, бо одні князі були на стороні Юрія, другі—на стороні Ізяслава. До самої смерті довелося Ізяславові битися за велико-княжий стіл із Довгоруким і його спільниками, Ольговичами та Володимирком Галицьким, котрий не кидав думки здобути Волинь.

У 1151 р. Ізяслав покликав до себе свого дядька Вячеслава Володимировича, бо він був старший у роді Мономахо-

КНЯЗЬ ІЗЯСЛАВ ЗАПРОШУЄ КНЯЗЯ ВЯЧЕСЛАВА НА ЗГОДУ І ПРИЯЗНЬ.

вичів і мав найбільше право на Київський стіл. Він упрохав Вячеслава всиновити його, сидіти у Київі і тим не давати другим князям змагатися за велико-княжий стіл. Тим він забезпечив за собою Київ до своеї смерти.

У 1154 році Ізяслав, через кілька місяців після того, як одгуляв весілля свое із дочкою грузинського (з Абхазії) князя, помер. Дуже за ним жалкували кияне, бо любили його; жалкували й Чорні Клобуки, котрі за все його життя у всіх походах були його спільниками. Ізяслава поховали коло його батька у манастирі св. Федора.

Після смерти Ізяслава, Вячеслав покликав у Київ брата Ізяславового, Ростіслава Мстіславовича, котрого він теж уси-

новив, і той став великим князем на тих таки умовах, що й Ізяслав, себ-то: усим керував Ростіслав, а Вячеслав сидів на князівському столі. Але не довго всидів Ростіслав у Київі. Завівшись із Ізяславом Давидовичем Чернигівським, він утеряв його. Не вспів Ізяслав оглядітись у Київі, як на його насунувся із своєю дружиною Юрій Довгорукий і без великого клопоту зробився у 1155 р. Великим князем, бо на той час і Вячеслав помер.

Ростіслав Мстіславович 1154-1155.

Юрій Володимирович Довгорукий 1155-1157.

Не сиділося Юрієві на цьому столі, бо—раз, що кияне його не любили а друге—що на стіл цей дивився, як на свою батьківщину, син Ізяслава II Мстіслав та ще князь Ростіслав Мстіславович Смоленський, котрий хоч не довго і не самостійно, а все ж був якийсь час Великим князем. Одначе бійки у них не вийшло через те, що Юрій скоро вмер: бенкетуючи якось у боярина Петрили, він занедужав і на шостий день після того помер (у 1157 році).

Після його смерті захопив Київ Ізяслав Давидович Чернигівський. Одначе, розпочавши війну з Мстіславом Волинським, котрий покликав собі на підмогу Ярослава Галицького, він не вдержавсь і у 1159 році повинен був оддати Київ Мстіславові, а сам скоро після того був убитий під Білгородом, у 1162 році.

Ізяслав Давидович 1157-1159.

Мстіслав, уступивши в Київ, зараз покликав до себе дядька свого Ростіслава Мстіславовича Смоленського, котрий і став знову Великим князем. Це був остатній Великий князь, котрий мав ще вагу великого князя на Україні і з'умів здержувати князів од суперечок. За його життя ніхто з них не квапивсь на Київ, хоч і було багато бійок поміж князями. Його, як патріарха руської землі, почитували і Чернигівські Ольговичі, і Волинські Ізяславовичі, і Галицький Ярослав, і Переяславський Гліб; так само і Новгород, і Рязань були йому слухняні.

Ростіслав Мстіславович 1159-1167.

Умер він у 1167 році недалеко од Смоленська, вертаючись з подорожі в Новгород, куди він їздив до сина свого Святослава, що був там за князя. Як прийшла звістка про його смерть, кияне і князі, що сиділи у Київщині: Володимир Мстіславович та Рюрик і Давид Ростіславовичі і Чорно-Клобуцькі старшини послали до Мстіслава Ізяславовича послів, щоб покликати його на Київський стіл.

Мстіслав II-й Ізяславович 1167-1169.

Тим часом треба нам поглянути трохи на північ, щоб зрозуміти дальші події. Юрій Довгорукий, за свого життя, дуже полюбив свій Суздальський уділ. Цей уділ великими лісами був зовсім одділений од останньої Русі, через що й звався Залісся; заселений він був племенами Чудськими та Фінськими (не славянськими). Юрій, а далі син його Андрій, заселяли цей дикий край і будували городи і села; заселяли вони їх невольниками і своїми дружинниками. Чудське племя, слабіще, ти-

хіще, менш освічене і менш культурне од Славян, мішаючись із Руськими людьми і перейнявши христіянську віру, потрохи втеряло свою народність і мову, і з цієї мішанини склалося зовсім окромне од Українців, і вдачею і на обличчя, племя, що після стало зватися Великоруське. Уже здавна Великоруси визначалися своєю більшою рухливістью, здатніщі були до торговлі та до такого иншого, але у громадському ділі вони зовсім зрікалися своєї волі і зовсім підлягали волі свого князя. Тим-то князеві й любо було жити серед такого народу.

Ще Юрій, котрий родився у Київі і виріс там в ті часи, коли Київ між всіма городами величався (бо Київ і справді був найкращий, найбільший і найкультурніщий город тодішньої Русі), домагався, щоб бути Великим князем у Київі, а син його Андрій, на прізвище Боголюбський (бо родився у селі Боголюбові в Суздальському краї), поклав собі, що він неодмінно зробиться Великим князем і перенесе велико-княжий стіл у свій Суздальський уділ. А для того, щоб зробитись міцніщим, він у своєму уділі перестав роздавати землі своїм братам, синам та своякам, не вважав на волю дружини і народу, збудував город Москву і зробився там самовладним державцем. Тим він заложив основи великого самодержавного князівства, а далі—царства Московського. Далі ми побачимо, як йому пощастило перенести велико-княжий стіл з Київа у Москву.

Новгородці, як тільки Великим князем став Мстіслав, прогнали од себе Святослава Ростіславовича і ніяк не хотіли приймати його до себе, а прохали Мстіслава, щоб прислав до них свого сина. Мстіслав довго змагався і наостанці згодився і послав їм свого старшого сина, Романа. Цим покористувався Андрій Боголюбський і, наче допомагаючи Ростіславовичові, зібрав инших невдоволених князів і з великою силою підступив до Київа. Мстіслав не був готовий до війни, поміч з Волині не поспіла; три дні він бився, але не встояв і мусів тікати, покинувши Київ. 8-го марця 1169 року, на другому тижні великого посту, з'явилися спільники у Київі. Як дика орда, лютували Суздальці у городі. Два дні,—оповідає літописець,—грабували вони і палили будинки, мордували городян, жінок їх та дівчат забірали собі, старих та дітей убивали без жалю, обдирали церкви та манастирі, забірали ікони, книжки, ризи, дзвони, палили церкви. Настала у Київі туга, смуток і сльози.

Андрій зробився Великим князем, але не остався у Київі, а подався до свого Володимира на Клязьмі, де йому вільніще було князювати, а в Київі залишив свого меншого брата Гліба. З того часу Київ вже на віки перестав бути осередком політичним,—не був вже більше столицею в Українській землі, — і хоч князі й здобували його собі, та тільки через те, що він, хоч і зруйнований, а

все ж був найкраще місто з усіх городів українських. З того ж таки часу уся полуденна Україна горнеться до князів Галицьких, а північна Росія починае свое осібне життя, шириться і міцніе, бо й умови були для того щасливі (хто там похвалиться на той холодний та бідний край!), а найбільше через те, що північні князі прибрали усе громадське й політичне життя до своїх рук, не даючи найменшої волі людям. А це як раз було до душі північним Славянам. Південні ж Славяне — Українці були тоді, як і тепер, не такої вдачи: їм здавна люба була воля і в домашньому, і в громадському житті; вони не терпіли ніякого гніту, а хотіли, щоб усі були рівні та вільні. Ото-ж ще з того часу північна Росія починае одріжнятися од полуденної і починае зватися спочатку „Великим Князівством Московським", а далі—царством Московським,—од столиці її Москви, котру збудував Юрій у 1147 році. Тоді ж таки у XII столітті південна Русь вперше у літописях починае зватися «Україною».

Після того погрому Київа, що вчинив Андрій із Суздальцями, зносини північної Руси, чи „Великоросії", як її стали звати пізніще, з Русью південною, або „Україною" — пориваються більш як на пів-тисячи літ: кожна з них живе своїм осібним життям, мае осібну свою історію, свої звичаї, порядки, свою осібну мову, і аж в кінці XVIII століття, через 600 літ, знову вся Україна починае жити одним життям з Великоросією. А яке було життя України за той час,—чи добре, чи лихе, і—до чого довело її спільне життя з Великоросією, або Московщиною, будемо бачити далі.

УСТРІЙ І ВІДНОСИНИ.

Великий князь. На чолі тодішньої Русі стояв, як бачимо, великий князь, котрий сидить у Київі; инші ж князі залежали вже од його і мусіли слухатися і поважати його, як старшого. Але цього звичаю додержували не всі князі і слухали великого князя тільки тоді, як він був дужчий од них.

Дружина. Найближче до князів стояла дружина, з котрою вони радилися про всякі справи; з нею вони бенкетували, і князь держав її своїм коштом та платив їй грішми, харчами, кожухами, медом та воском і иншими здобутками, що дружина збірала для князя, як подать; крім того, князі давали дружинникам і землі. Дружина йшла на війну уся; а ще князі набірали військо з міщан та селян, котрих узброювали своїм коштом. Окрім цієї дружини, що звалася старшою, на тодішній Україні було багато чужинців, що не жили на одному якомусь місці і наймалися у дружини, переходячи од одного князя до другого. Князі й самі закликали та наймали до себе таких дружинників, бо це був народ беземельний, перехожий, нічим не звязаний— а ні хазяйством, а ні хліборобством,—народ дуже одважний, до-

тепний і через те дуже здатний до війни. Звалися вони Чорні Клобуки, Берендії і Торки; роду вони були монгольського. Часто ця „молода“ дружина забірала велику силу і над самими князями.

ОДЕЖА І ЗБРОЯ КИЯН У X І XI ВІКАХ.

Бояре (Боляре). Щоб більше до себе прихилити дружинників, де-котрим з них князі давали землі, і вони хазяїнували на нїй та користувалися з неї. З таких дружинників поробились „осадчі“, себ-то люде, що сиділи на землі,—ті що осадили її; стали вони зва-

тись „болярами“. Боляре ті таки важкеньким гнітом лягли на народ, бо заселяли свої землі бранцями та невольниками, а людей, котрі з давніх-давен сиділи на землі, прогонили. З тих бояр князь посилав по городах «посадників», котрі правили замісць його; з них він ставив і «воевод», що були начальниками дружині.

Віче.

Віче за князів стало більш залежати од князя, як було то раніще, але все-ж не раз і князь мусів слухати його поради. Як ми бачили не раз, віче настановляло і прогонило князів і мало таки чималий вплив на діла политичні. Віче скликав князь з своїх дружинників, з старших місцьових жителів, а часом на віче кликали і духовенство та людей з инших міст і навіть з сел. По городах та селах були свої віча, котрі сходилися на раду про свої спільні господарські справи, і віче те усим керувало і усьому давало порядок.

Городи.

Щоб безпечніще було од наскоку всяких ворогів, люде обгорожували де-котрі села, обкопували ровом і обсипали високим валом. Огорожа та робилася з палів і в ній по-декуди були брами; тими брамами в'їздили у город, або у «острог», як він тоді звався (через гострі палі, що ними обгорожували городи́). Коло брами були «вежі» (башти), з котрих виглядали ворогів. Посередині острога обгорожували місце, «детинець»; там жила молода дружина, що звалася «детинка», через що й осередок городу так звався. Там таки був собор, княжий або посадників палац, там жили бояре і духовенство. За детинцем, до городської огорожі, місце звалося «посадом», і там жили купці, ремесники; там було й торговище, або «торг», та жили усі останні городяне. Такі городи́ під час ворожого нападу були притулком і для селян, що жили навкруги. Городяне займалися хліборобством і нічим не одрізнялися од селян, але звалися вже міщанами та городянами. Окрім хліборобства та усяких реместв, вони, як і селяне, займалися рибальством, ловецтвом та полюванням (охотою).

Села.

Круг городів були села та хутори, а по них жили селяне. Як і городяне, вони були хлібороби або рибалки, або ловці; розводили чимало худоби та коней. Землі було надто доволі, і уся вона вважалася громадською. Але як настали князі, то окрім полюдного, що платилося їм за кожного чоловіка, та податі з димаря та инше, вони почали вважати землю своею власною, і дарували дружинникам своїм і духовенству та манастирям не тільки пусті землі, а й села.

Окрім вільних сел були й села невольницькі, що були оселені полонянниками, або бранцями. Окрім невольників, або рабів, що були взяті на війні, ще були раби, котрі ставали такими через те, що позичили гроші у багатих; як що такий чоловік не мав спроможности на строк вернути гроші, то він ро-

бився рабом, инші-ж і самі продавали себе, жінок та дітей у неволю; хто женився на рабі, сам ставав рабом; діти рабів теж оставалися рабами.

Суд. Суд правив або сам князь, або його воевода на княжому або воеводському дворі. Ділом цим завідували так звані „тіуни“; усяке злочинство, усякий вчинок карався „вірою“, себ-то штрафом; за вбивство родича раніш був звичай — крівава помста (кров за кров), а далі й за це стали брати „віру“: за чоловіка убитого брали 40 гривен (гривна—це пів-фунта срібла), за дружинника і боярина—у-двое більше, а за жінку—у-двое менш, як за чоловіка; за бійку кием або чим иншим, але не на смерть—12 гривен, за останні злочинства «віра» була менша; як що убивця не знайдено, то «віру» платила та громада, на чиїй землі знайдено вбитого.

Торговля. Торгували звичайно у містах і городах на торгу, чужесторонні купці і свої, котрі їздили по чужих краях; звалися вони «гостями». Найбільш їздили за крамом у Царьград; там міняли смушок, невольників і здобутки своєї землі на грецький крам; з Азії доставали коріння, перлини і таке инше; у Крим і в Галичину їздили по сіль, і чумачка наша почалася, мабуть, ще за тих давніх часів.

СРІБНІ ГРОШІ ЗА КНЯЗЯ ВОЛОДИМИРА.

Гроші. Кажуть, що у давні часи на Русі, замісць грошей, вживали невеличкі шматки сириці із штемпелем. За Володимира Святого і далі починають робити вже золоті та срібні монети, але це ще доволі недоладня робота: на одному боці вибивали образ князя на престолі, з написом: Володимир, або Ярослав, або Святополк, а на другому який-небудь знак, а навкруги його напис: «А се його злато» або „А се його срібло“. Найзвичайніщі в ті часи гроші були срібні гривни, — кожна така гривна важила мало не пів-фунта.

Їжа і напитки. У-старовину Українці вживали кислий хліб житній, або й пшенишний, а як бував неврожай, то мішали й лободу; варили каші й куліші з гречки і пшона, пекли солодкі пиріжки з медом, молоком та маком, варили кисіль і їли його з розведеним медом; багато їли мяса, бо було багато дикого звіря; їли мясо усяке: і яловичину, і конину, баранину, свинину, псину, котів і ужів, усяку звірятину, і птицю, і рибу; їли мясо і у піст, і у мясниці, бо духовенство у ті часи і не встрявало у це діло, а завело пости вже далеко пізніще. Пили тоді багато,—пили і з горя, і з радощів, і на весіллі, і на поминках, і так пили. Пили більш мед та пиво,—і те й друге варили із хмелем; вина на

Україні не робили, і його привозили тільки з Византії. Пасішників дуже поважали, і звалися вони „бортниками“, бо бджоли розводили в дуплянках („бортях“) на дереві; вони ж варили й мед.

Будівля. Будівля була у тодішніх Українців найбільш деревяна, бо лісу було багато і з його будували собі бідні люди хати, багаті—

КИЇВО ПЕЧЕРСЬКА ЛАВРА.

хороми, князи—палаци та теремà, навіть і церкви були деревяні. Чим заможніший був чоловік, тим і будівля в його була просторніша. Були й муровані будівлі, як то: церкви, вежи (башти) та мури круг города; для цього уперед кликали византійських та німецьких майстрів, а далі літопись згадує вже багато своїх будівничих, котрих взиває „хитрецями“. Крім майстрів

будівничих, були ще маляри, золотарі, срібники, щітники, котельники, сідельники, лучники, тульники, ковалі, тесляри; йменя де-котрих з них згадуються у літописях.

Христіянська віра не так-то скоро поширилася по Україні.

Духовенство.

Ще у XII віці тільки частина Вятичів були христіяне, а північні Славяне: Зиряне, Пермяки, слухаючи своїх волхів, довго не кидали своеї старої віри, і ще у XIV віці були язичниками. Та й усі тодішні христіяне хоч і вважали на обряди христіянські, проте в звичаях своїх і побиті зосталися постарому так само язичниками.

Духовні власті на Україні встановлено було такі самі, як і у Византії,—по такому порядку, як і скрізь по христіянських землях: тоді ще не було ніякої ріжности між східньою та західньою церквою (православною та католицькою). Аж у XII столітті Царьград одрікся Риму, і чим далі, тим гостріща ставала між цими двома осередками христіянства боротьба за те, хто матиме більшу силу у привернених до христіянства землях.

Усе українське духовенство залежало од митрополита київського, котрого настановляв патріарх константинопольський, так само як і епископів по инших тодішніх епархіях на Русі. Митрополити та й епископи попереду були з Греків; перший митрополит київський з Русинів (Українців) настановлений був за Ярослава I і звався він Іларіон.

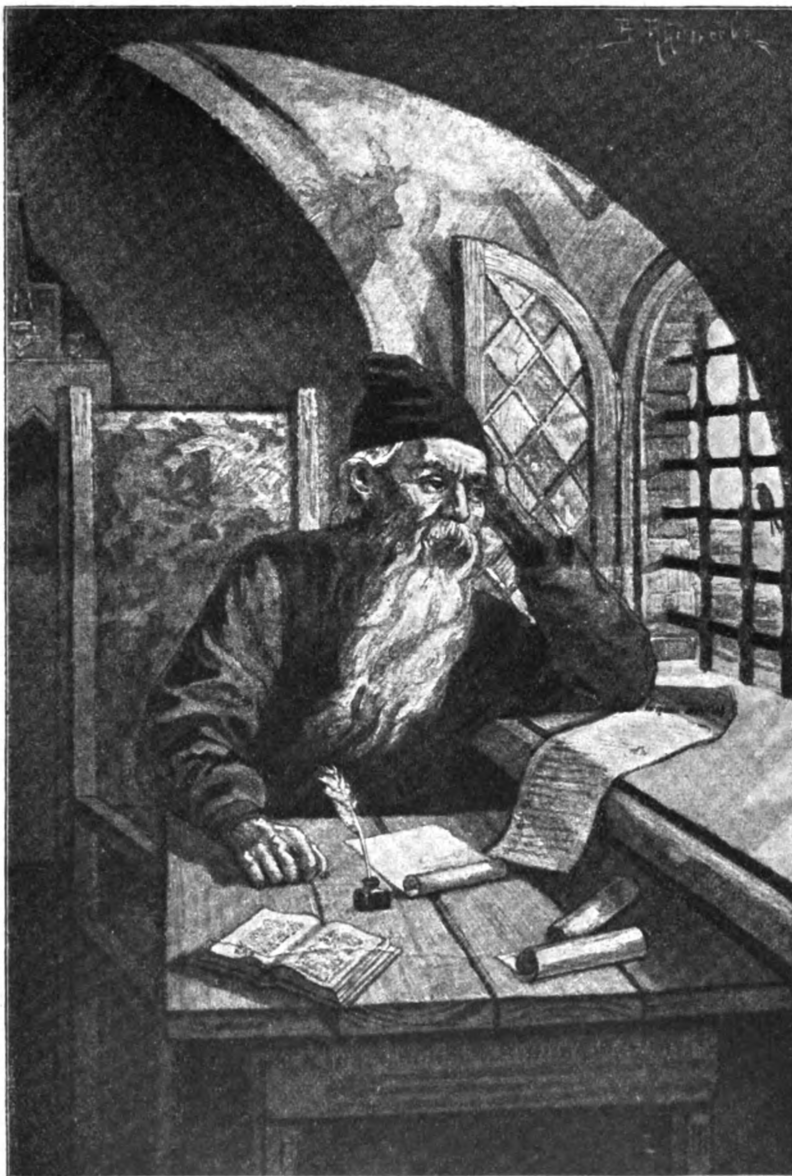
Із христіянством почали заводитись на Україні і манастирі; Київо-Печерська лавра була з них найстаріща. Князь Ізяслав I оддав основателям її, ченцям Антонію та Феодосію, що після найменовані були святими, усю гору над Дніпром, де той манастирь стоїть і тепер. У горі тій ченці повирубували собі келії, що тепер звуться печерами; там вони й жили, а через печері ті й манастирь став зватись Печерський. У горі була вирубана й невеличка церковця; а як ченців стало багато, то святий Феодосій збудував на горі церкву і манастирь. Ця Лавра мала велику вагу за-для просвіти в ті часи; з неї вийшло багато владик, у ній зроблено й початок нашій історії: чернець Нестор, Сильвестер та инші, при кінці XI та на початку XII століття, почали писати свою літопись, котру прозивають „Несторовою“. Вона дійшла й до нас, і з неї ми знаемо про те, що діялося тоді в нашій землі.

Тодішне духовенство було найбільш освічене з-поміж инших верстов громадянства; через те князі любили бесідувати, а часом то й радились з ним; але впливу на політичні діла духовенство не мало ніякого і навіть не шукало його.

Школа і просвіта.

Першу школу заснував у Київі Володимир святий, і у ній вчилися діти бояр та инші. У школах вчили не тільки читати та писати, але й співати церковних пісень та ще вчили грецької мови. Із шкіл тих виходили священники і инші церковні служителі,

писці, що переписували книжки (бо тоді ще не вміли їх печатати) та перекладчики, що перекладали книжки з грецької і инших мов на церковно-славянську. Ярослав I теж упадав

ЛІТОПИСЕЦЬ НЕСТОР.

коло просвіти і заводив школи, і письменні тоді були не тільки князі, дружина та духовенство, а й багато городян.

З писаних творів тодішніх до нас дійшли, окрім літописі Нестора, ще твори митрополита Іларіона, житіе Феодосія Печерсь-

кого, поученіе Володимира Мономаха своїм дітям, хожденіе Даниїла Паломника у Єрусалим, Слово Даниїла заточника, та инші; а з поетичних творів—единий „Слово о полку Ігоревѣ"; написав його старою українською мовою якийсь дружинник, але найменння його нам, на жаль, не відоме; в „Слові" описано похід князя Ігоря Святославовича на Половців у 1185 році, і описано дуже гарно та влучно.

ПЕРІОД ТРЕТІЙ.

Галицький

(1087—1340).

Як ми бачили, ще за Володимира святого на заході був куток Русі, що звався Червенськими городами (Червона Русь). Цей куток забрав був на короткий час польський король Болеслав Хоробрий, але він ізнов вернувся до рук українських князів.

Після Ростіслава Володимировича Тмутороканського, котрого Греки отруїли у Корсуні, зосталося три сини: Рюрик, Володарь та Василько—усі без уділів, бо по-тодішньому звичаю князі - сироти уділів не получали і звалися князями - ізгоями. Тоді князі ці подалися на захід шукати собі слободної землі і, побачивши, що Червенські городи не мають князів, забрали їх собі.

Рюрик Ростіславович 1087-1094.

Рюрик довго воювався із сусіднім Володимирським князем Ярополком Ізяславовичем, бо князь цей дуже скоса дивився на те, що Ростіславовичі зробилися його сусідами; а як ще й Великий князь київський Всеволод закріпив за Ростіславовичами Червенські городи, то Ярополк у 1087 р. рушив на них походом і підступив до Звенигороду (Галицького). Одначе на дорозі якийсь Нерядець убив його. Може бути, що на те намовили його Ростіславовичі, бо, зробивши те злочинство, Нерядець утік до них у Перемишль. Великий князь хотів був покарати Ростіславовичів за те убивство, але підступивши до Перемишля, нічого їм не заподіяв і так вернувся до-дому.

У 1094 році Рюрик помер, і після його Червону Русь поділили проміж себе його менші брати: Володарь узяв Перемишль, а Василько—Теребовлю.

Володарь Ростіславович 1094-1124.

Це були дуже хоробрі князі і дружні брати: на долю їм випала безнастанна колотнеча із сусідами, але вони того не страхалися. У Василька заміри були дуже широкі: він ми-

слив прилучити до українсько-руської землі Польщу, Дунайських Болгарів і виперти Половців з України. Як ми бачили на Любецькому з'їзді у 1097 р., за Володарем та Васильком були затверджені їх городи. Того ж таки року Володарь розпочав війну,— уперед на те, щоб визволити темного брата свого з неволі, а потім, щоб помститись за нього над Давидом Ігоревичем. Потім він воював із Великим князем Святополком, котрий, прогнавши Давида з Волині, задумав і Червону Русь одібрати од Ростіславовичів. Одначе це йому не пощастило, хоч він і поклйкав собі до помочи угорського короля Коломана, бо Ростіславовичі й собі узяли на поміч Половців і Давида Ігоревича, з котрим замирилися. Під стінами Перемишля у 1099 р. Ростіславовичі у-край розбили Угрів і вигнали їх з України, а самі з того часу утвердилися, як наслідственні князі Червоної Русі.

Володарь страшний був для сусідів, і з своїми Галичанами він заходив далеко за Вислу, грабуючи усе, що бачив. Поляки пустилися на хитрощі і через якогось боярина Петра Власта, повіреного польського князя Болеслава Кривоустого, одного разу на ловах схопили Володаря і одвезли його у неволю; потім Василько та сини Володареви мусіли викупити його за 2.000 гривен.

Але скоро після того обидва брати,—спершу Василько, а незабаром і Володарь,—у 1124 році повмірали; у кожного з них осталося по два сини: у Володаря — Ростіслав, котрому дістався Перемишль, і другий—Владимирко,—цьому дано Звенигород; у Василька—Юрій та Іван, котрим достались Галич та Теребовля. Ростіслав десь у 1130-тих роках помер, і синові його Іванові Володимирко дав Звенигород, забравши собі Перемишль, але згодом вигнав його звідти. Того Івана прозивали Берладником: може бути, що він князював у Берладі, що над р.Бирлатом, лівим притоком Дунаю (тепер Бирлата).

Володимир І-й, або Володимирко Володарович 1125-1153.

У 1144 р. Володимир переніс свою столицю з Перемишля у город Галич; з того часу земля його починае зватись Галичина, або князівство Галицьке. Перед тим як раз, у 1141 р. повмірали Василькови сини, Юрій та Іван, бездітними, і Володимирко, підгорнувши під себе їх уділи, зробивсь володарем великої держави, що простягалася від р. Сяну і р. Вислока аж до р. Дунаю,—більш як три чверти Галичини опинилося в руках Володимирка.

Цей князь, слухаючись свого віча, котре мало велику силу у Галичині і, як побачимо далі, орудувало не тільки всіми ділами, а навіть втручалося і до внутрішнього життя самих князів своїх, задумав одрізнитися од Київа. Але тим він наробив те, що у 1144 році инші українсько-руські князі послали проти нього свое військо у Галичину, щоб і вона і князь її чули на собі верховність Київа, так само як і инші українсько-руські землі. У цю

князівську колотнечу устряли Поляки з королем своїм Владиславом II, котрий помагав Всеволоду Володимировичові київському, своему своякові (бо дочку Всеволода, Звениславу, держав син Володислава II Болеслав Високий), та ще Угри з королем своїм Гейзою, і з того часу ці чужинці розласувалися на Галичину.

Володимирко, не подужавши спільної сили князів, замирився з ними і заплатив київському князю Всеволодові 1400 гривен срібла. Не сподобалася ця річ вічу,—не сподобалося їм те, що князь так самовладно править князівством, і як Володимирко поїхав на полювання до р. Тисмениці, вони поликали до

КНЯЗЬ ВОЛОДИМИРКО ЗРІКАЄТЬСЯ СВОЄІ ПРИСЯГИ.

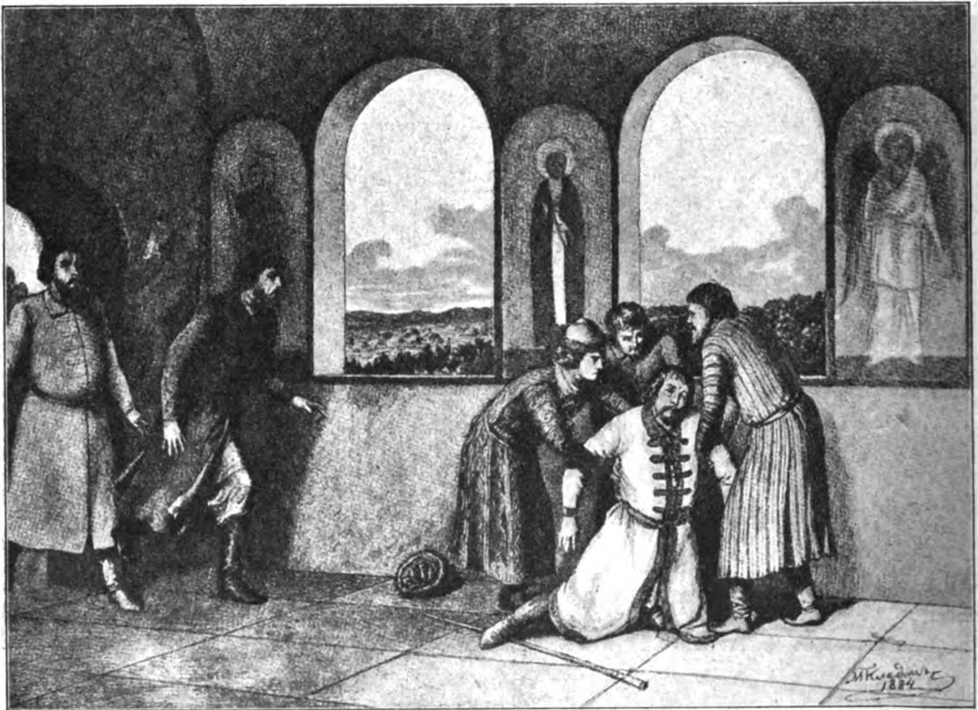
себе його небожа Івана Ростіславовича Берладника. Повернувшись з полювання, три тижні облягав Володимирко Галич, поки здобув його, а тоді люто покарав—мордував і багато повбивав—тих бояр, котрі скоїли таке проти його. Іван утік до Київа.

Допомагаючи Юрію Довгорукому проти Ізяслава II-го, Володимирко увязавсь у їх бійку, але під Перемишлем Ізяслав розбив Володимирка, і він мусів замиритись з ним. Замирення сталося на тому, що Володимирко зрікається тих городів, котрі захопив у цій колотнечі, і присягає, що служитиме Ізяславові, як Великому князеві. Одначе присяги теї він не додержав і городів не оддав. Тоді Ізяслав послав до нього посла, і той став дорікати йому, що він не додержав присяги. Володимирко про-

гнав того посла од себе і не схотів слухати його далі. За те,—каже літописець,—того ж таки дня, як князь ішов до вечерні, з ним стався грець (апоплексія), і він незабаром, при кінці 1152 або на початку 1153 року, помер. У Галичі князем став його син Ярослав.

Ярослав Володимирович Осмомисл 153-1187.

Ярослав Володимирович, котрого автор „Слова о полку Ігоревѣ“ взиває Осмомислом, високо підняв Галицьке князівство. За нього—Червона Русь простягалася од гір Карпатських, по річках Дністру, Сяну та Пруту, аж до Дунайських гирл; можна думати, що Бесарабщина і чорноморський

СМЕРТЬ КНЯЗЯ ВОЛОДИМИРКА.

беріг належали теж йому: біля Дніпрового лиману Галичане мали свою пристань, що звалася Олешье (тепер Алешки, коло Херсона). Ярослав, по смерті батька, завзято далі воював із Ізяславом II, і тільки після смерті Великого князя замирився із сином його Мстіславом. Незабаром після того довелося йому воювати з Іваном Берладником. Іван цей домагався батьківщини і упрохав Ізяслава Давидовича, щоб той йому допоміг. Помагали йому й Галичане і инші охочі, котрих він зібрав круг себе,—вони прозивалися тоді «берладники» (волоцюги). Багато клопоту було з ним Ярославові, аж поки Берладник той не

вмер у 1161 році (кажуть, що його отруїли Греки у городі Солуні, куди він утік після смерті Ізяслава).

У Галичині віче мало велику силу,—вічем орудовали найбагаччі бояре. З них ото помалу постали і наші магнати—вельможні пани в правобічній Україні. Уже за часів Ярослава вони забрали у Галичині таку силу, що князеві було дуже скрутно.

Ярослав не любив своеї жінки Ольги (доньки Юрія Довгорукого) і узяв собі за жінку якусь Настасію Чаргову, і од неї мав сина Олега; княгиня ж Ольга із сином своїм Володимиром і прихильними до неї боярами утікла у Польщу. Тоді

БОЯРЕ ТЯГНУТЬ НА ВОГНИЩЕ НАСТАСІЮ, НЕВІНЧАНУ ЖІНКУ КНЯЗЯ ЯРОСЛАВА

бояре на вічі свойому у 1172 р. ухвалили напосістися на князя; самого князя схопили, Настасію живою спалили на вогнищі, рідню її повбивали, а княгиню вернули до-дому і присилували князя жити з нею. Але Ярослав не переставав любити свою Настасію навіть тоді, як вона померла, і Ольга знову мусіла тікати до брата свого Всеволода III у Володимир на Клязьмі, де літ через 10 померла черницею, на імя Євфросінія.

Ярослав помер у 1187 році. Уміраючи, він благав бояр вволити його волю і постановити князем у Галичі Олега, сина його од Настасії, а Володимирові дати Перемишль. Галичане не перечили йому, а як тільки князь помер і його поховали у Галичі,

в церкві пресв. Богородиці, зараз вигнали Олега і князем своїм настановили Володимира.

Володимир II-ий Ярославович-1187-1199. Володимир II не любив порадників і виявив себе пьяницею і розпутним волоцюгою; він насилував чужих жінок і дівчат, а нарешті узяв собі за жінку якусь попадю і од теї попаді мав двох синів. Галичане так обурилися цим, а ще більше, певно, тим, що він не кличе їх собі на пораду, що на вічу одні навіть хотіли скарати на смерть князя, а инші говорили, що треба присилувати князя, щоб він попадю ту прогнав та узяв собі жінку по закону. Провідавши про те, що було на раді, і боячись за коханку свою, Володимир із нею і двома синами своїми утік до Угрів, а Галичане покликали до себе князювати Волинського князя Романа Мстіславовича, і він прийшов до них. Тим часом угорський король Бела III, до котрого утік Володимир, засадив його у вежу, а сам пішов, прогнав Романа (він утік у свій Володимир-Волинський), вступив у Галич, і за князя постановив там сина свого Андрія.

Одначе Володимир не довго сидів у тюрмі: у 1189 році він утік і подався до польського короля Казімира Справедливого, котрий дав йому помочі; він знову вернув собі Галич, вигнавши звідтіль Андрія. В тім йому допомагали самі Галичане, бо їм добре далися у знаки чужинці, і вони з превеликою радістю зустріли Володимира. А Володимирові на велику користь склалося те лихо, що він перебув, бо тепер він став князювати, як слід, і Галичина на якийсь час одпочила, аж до самої його смерті у 1198 році (а може й 1199-му). Він помер бездітний (про дітей його від попаді звісток не маемо), і на ньому кінчається княжіння Ростіславового роду у Галичині.

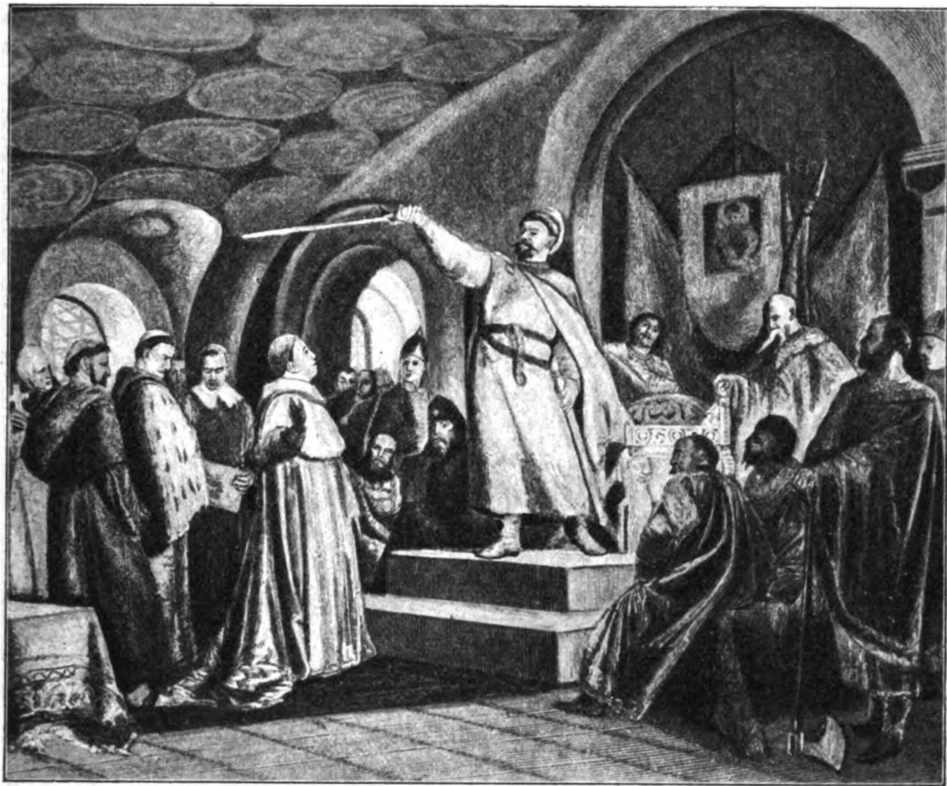
Роман Мстіславович 1199-1205. Після смерті Володимира, Роман Мстіславович вернувся у Галич, сів там вже самовольно і дуже помстився за те, що Галичане не допомогли йому вдержатись у Галичині. Багато боярів він катував, різав, живцем закопував у землю і, добре відаючи, яку силу вони мали на вічі, силкувався до-краю їх винищити, кажучи: „як хочеш меду їсти, то треба бджоли видушити".

За свого княжіння він нагнав великого страху Половцям і Литовцям. Оповідають, ніби-то він навіть запрягав литовських бранців у плуги і орав ними землю, через що й склалася приказка: „Романе, Романе, погано живеш — Литвою ореш". Роман і Київську землю пригорнув до себе: на той час у Києві сидів за князя його тесть Рюрик Ростіславович. Роман двічи вигонив його з Києва і наостанці постриг його силомиць у ченці, а у Києві посадовив сина Рюрикового Ростіслава; Ростіслав присягнув йому на вірність і був од нього у всьому залежний.

Разом з тим Роман з'умів обійти і Ольговичів, котрі теж присягли на союз з ним.

У 1202 р. він допоміг византійському імператорові Олексію III Ангелу у його боротьбі з Болгарами і Половцями. Таким побитом, за короткий час він зробив Галичину могутнім князівством, і літописець не дурно взивае його „однодержавцем“ усієї Руської (Української) землі.

Римський папа Інокентій III бачив, що Галицькі князі робляться могутніми володарями у Славянських землях і, маючи на мислі повернути через них Славян у католицтво, послав до Романа своїх послів, котрі казали йому так: „Папа Римський—

КНЯЗЬ РОМАН ГАЛИЦЬКИЙ НЕ ПРИЙМАЕ КОРОЛІВСЬКОЇ КОРОНИ.

царь над царями, і як що ти, княже, пристанеш на католицьку віру, то він зробить тебе королем Руським“. Мовчки слухав Роман ті речі, а тоді, витягши меч свій із пихви, промовив: „Цього в папи вашого немае, а поки це при міні—не треба міні ніякого королівства. Батьки й діди мої здобували собі зèмлі і городи́ мечем,—здобуду і я; як був князем, так і буду, а ламати свою віру, за-для королівської корони, не стану!“ Так і поїхали собі папські посли, нічого не здобувши.

У 1205 році Роман воював із польським князем Лешком,

і під містечком Завихвостом його вбито і мертвого привезено у Галич. Після нього зосталася удова і двое малих синів його: Данило мав 4 годи, а Василько—ще немовля. Після смерті Романа малі діти не змогли вдержати батьківщини, хоч їм і пособляв у тому угорський король Андрій, котрого батько його, Бела III, колись настановив був за князя у Галичі.

Зараз після смерті Романа почалася безнастанна колотнеча за той Галич між Рюриком Ростіславовичем Київським, Ольговичами Чернигівськими і Ігоревичами Сіверськими—онуками Ярослава Осмомисла з материного боку (вони теж добивалися Галича), Галицькими боярами, польським князем Лешком і королем угорським Андріем, котрий допомогав Романовій удові. Рюрик Ростіславович, почувши про смерть Романа, зараз розстригся з ченців і знову зробився Київським князем і вкупі з Ольговичами Чернигівськими пішов на Галич, а вдова Романова кинулась за поміччю до угорського короля Андрія. Андрій допоміг їй і не дав Рюрикові заволодіти Галичем. Та бояре не любили Романа і його синів і таки вигнали їх та покликали Ігоревичів, онуків Ярослава Осмомисла. Старший з них, Володимир Ігоревич, сів у Галичі, Роман Ігоревич—у Звенигороді (Галицькому), а третього, Святослава Ігоревича, брати посадовили у Володимирі-Волинському. Не довго князювали вони, і через пять год, у 1211 році, Угри та Ляхи, котрих покликала вдова Романова і бояре,—ті бояре шукали тільки користі за-для себе,—прогнали їх. Ігоревичі попалися до рук Угрів, а бояре випросили їх собі і повісили, а князем собі настановили боярина Володислава Кормильчича. Нарешті угорський король Андрій, змовившись з польським князем Лешком, зробив заручини пятилітнього сина свого Коломана з двохлітньою дочкою Лешка Соломією і настановили вони Коломана князем Галицьким, а од його імя правив у Галичині угорський воевода—„прегордий Філя“, як зве його літописець. Папа Римський прислав молодому подружжі королівську корону, з такою умовою, щоб галицький народ привернути до католицької віри. Тоді Філя почав силком навертати людей на католицтво. Не видержали Галичане того порядкування чужинців у себе і заклйкали до себе князювати Мстіслава Мстіславовича, на прізвище „Удалого“, з Новгороду. Цей князь визволив Галичину од усіх чужинців, що ватагами блукали по ній та скрізь вбивали і грабували людей, і народ полюбив його за те та став взивати його своїм „світом, дужим соколом“. Мстіслав віддав за Данила, сина Романового, свою дочку Ганну.

Мстіслав Мстіславович Удалой 1214-1228.

У 1224 році прибіг до Мстіслава його тесть, половецький хан Котяні став прохати, щоб він допоміг йому проти Татар, бо невідомий до того ворог цей, що насунувся з Азії, повбивав вже половецьких ханів Юрія Кончаковича та Данила Кобяковича: вони, як і Котян і багато Половців, були вже християне.

Тепер ці Татари страшенною хмарою насовувались на Україну. Мстіслав зараз склйкав князів у Київ. До київського князя Мстіслава Романовича з'їхалися князі: Мстіслав Удалой Галицький, Мстіслав Святославович Чернигівський, Мстіслав Ярославович Німий, Михайло Всеволодович, син Всеволода Чермного, Данило Романович Волинський, Олег Ігоревич Курський і багато инших. Всі вони на раді своїй постановили зараз іти з Половцями на Татар; одні попливли Дніпром, а другі пішли суходолом і зібралися всі коло Варяжського острова (коло острова Хортиці), а звідтіль усі пішли до города Олешья. Тут їх зустріли посли татарські і сказали князям: „Ми чули, що ви зібралися на нас війною,—чого, не знаємо. Ми прийшли

ЦЕРКВА УСПІННЯ У ВОЛОДИМИРІ-ВОЛИНСЬКОМУ.

воювати не з вами, і вас ми не займаємо; ми прийшли звоювати Половців, котрі—наші раби». Не пойняли їм віри князі,—по намові Половців повбивали послів і, розбивши передові ватаги татарські, рушили далі у степ. Там на р. Калці, що впадає у Азовське море, стріли вони головні сили Татар. Сталася велика січа, і Татари зовсім розбили Руських князів; Мстіслав Удалой і Данило Волинський, поранені, ледве повтікали, а останніх князів Татари повязали, поклали їх один коло одного на землю, понакладали на них зверху дошки, на дошках тих бенкетували і танцювали і, таким побитом, на смерть подавили князів. Так скінчився той страшенний бій. Після того Татари подалися назад в Азію.

Мстіслав вернувся у Галич. Багато йому було ще клопоту із галицькими свавольними боярами, та він якось перемагався і докнязював до смерті. Помер він у 1228 році, їдучи на прощу до Києва. Перед смертью, по звичаю благочестивих князів, він постригся у схиму (в ченці) і похований у Київі.

Данило Романович 1228-1264. Після смерти Мстіслава, Данило, котрий був тоді князем Волинським, підступив до Галича, щоб узяти його, як свое наслідство і батьківщину. Не хотіли бояре, а з ними і епископ Артемій, пускати Данила у Галич. Але бачучи, що увесь народ Галицький дуже йому радий і бажае його собі за князя, мусіли прийняти його.

Данило був дуже розумний князь, поводився як лицарь, любив свою Україну, будував городи. У 1250-их роках він збудував город Львів; назвав він його так на імя свого сина Льва. Він ширив свое князівство: у 1240-их роках на річці Угорці заснував город Холм, куди й переніс свою столицю з Галича, кажучи, що звідтіль йому легше князювати, бо немае близько неспокійних бояр галицьких.

У 1239 р. пригорнув Данило до Галичини і Київ, де тоді не було князя, і постановив там свого намістника—воеводу Дмитра. Це був чоловік розумний, розпорядливий і хоробрий. Таким побитом, за його князювання Галицько-Волинська Русь зробилася найбільшою державою у Европі. Вона межувала з Угорщиною—Карпатами; з Польщою, од джерел р. Ропи, межа йшла через р. Вислок, а далі через р. Сян аж до р. Нарева; з Литвою—верхів'ями р. Німана; на сході—р. Дніпром, аж до Чорного моря, і з полудня—р. Дунаем до Карпатів. На Дніпрі торговельне місто галицьке було Олешье, а на Дунаї—Малий Галич (тепер Галац).

В перші роки свого князювання Данилові довелося мати багато діла і клопоту попереду всього із Руськими князями. Бачучи, що Данило одразу стае таким могутнім князем, вони хотіли не дати йому, щоб він ширив свою власть, і виступили проти нього, але Данило розбив їх дружини під Камінцем. Упоравшись з ними, Данило береться до Угрів, котрих поклйкали у Галичину галицькі неспокійні бояре: вони не любили Данила. Ледве тільки він пішов у Польщу, щоб допомогти Конрадові, братові свого вбитого союзника Летка, проти князя Володислава Опольського, як вони зараз поклйкали за князя у Галич королевича угорського Андрія, а від його імя, захищаючись Уграми, став княжити боярин Галицький—Судіслав. Повернувшись до-дому, Данило і з цими ворогами своїми скоро справився і вигнав їх з Галичини. Упоравшись тут, знову мусів він воювати з Руськими князями, котрі не кидали надії подужати його і силкувалися одняти од нього Галич. В усіх

ділах своїх і походах Данило ніколи не розлучався із братом своїм Васильком, котрого дуже любив.

Скінчивши ці войни, Данило у 1239 році покинув княгиню свою і брата Василька дома і поїхав в Угорщину, щоб засватати угорську королівну за сина свого Левка; але чомусь, на цей раз, з сватання того нічого не вийшло. Вертаючись до-дому, він не відав про те, яке лихо спіткало за цей час його князівство.

Татари.

Після битви на р. Калці Татари подалися в Азію, і про них потрохи стали забувати.

ДАНИЛО, КОРОЛЬ ГАЛИЦЬКО-РУСЬКИЙ.

Поглянемо-ж тепер, звідкіля узялися ці Татари і яким побитом вони опинилисяна Україні.

В кінці XI та на початку XII століттів у одній невеличкій орді, що кочувала по азіяцьких горах, там де починається велика Сібірська ріка Амур, настав ханом Темучін. Він був дуже лютий, великогоаросту і страшний на обличчя чоловік. Оповідають, що як він народився, то у руці ніби-то держав шматок запеклої крови, і знахурі сказали, що це знак, що він володітиме цілим світом. Увірувавши в це пророкування, він, як зробився ханом, почав завойовувати собі спершу невеличкі татарські орди, що блукали по Монголії, а далі звоював і Китай, найбільше царство у Азії; звідтіль він кинувся до Бухари, звоював і це ханство, і назвав себе Чингіз-ханом, тоб-то Великим ханом, бо й справді такого великого царства не було ще ніколи. Потім він послав своїх воевод Джебе і Субутая до Каспійського моря звоювати татарські орди, що блукали там. Звоювавши їх, ці воеводи напали на Половців, і оце наші князі разом з Половцями одбивали Татар на р. Калці.

Розбивши князів руських, Субутай і Джебе подалися назад у Азію до свого хана, котрий тоді підбив вже під себе трохи не всю Азію, себ-то усі царства від Амура та Кавказа аж до Японського моря.

Коли Чингіз-хан умер, його велике царство поділили між себе на чотирі ханати його сини: старший—Угедей (Огодай) став Великим ханом над усією Ордою, двом меншим синам досталося по одній орді, а внукові Чингіз-хана, Бату, або Батиеві досталася Кіпчакська орда, що займала землі по р. Уралу.

Зімою 1237 року Бату із своєю ордою посунувсь на північ, звоював Камських Болгар і почав руйнувати одне руське князівство за другим. Таким побитом він, підбивши під себе князівства: Московське, Володимирське на Клязьмі та Суздальське, дійшов до Новгороду. Але тут його спинили болота, та ще до-

ОРДА ІДЕ.

того порозливалися річки, бо тоді як раз була весна і йти далі з ордою Батий не зміг. Тоді у 1239 р., покинувши ті краї, повернув він на південь, до нас на Україну.

Страшенною хмарою йшла його орда. Попереду кінні ватаги її палили й грабували усе перед себе, людей вирізували і брали у неволю, забірали худобу і коні; за тими ватагами сунула головна орда із возами, гуртами скоту і верблюдів, табунами коней, отарами овець, жінками і дітьми. Стогін і рев стояв від орди, і здалека було чути, що вона наближаеться; де вона пройшла, земля ставала чорна, як після сарани, — ще навіть гірше, бо нікого—а-ні чоловіка, а-ні скотини живої ніде не

було видно. По спалених селах та городах усе, що можна було забрати, вони забрали; людей брали у неволю і гнали перед себе, як отару; ходобу і коні долучали до своїх табунів та гуртів; старих, малих та хворих без жалю вбивали,—по майданах після татарського гостювання валялися на землі непоховані люде та коні; дивлючись у небо своїми мертвими очима та вишкіривши зуби, вони наче осміхалися до вовків та орлів, котрі шарпали та розтягали кістки їх навкруги.

Так пройшли Татари Чернигівське, Київське, Волинське і Галицьке князівства. Князі одважно одбивалися од них поодинці,—по-одинці їх і розбивали Татари. Не стали тоді князі

БАТИЙ ПІД КИЇВОМ

одностайне на свого спільного ворога,—не стали, бо не переставали сваритися, а через те не змогли зарятувати і оборонити свій рідний край. Коли орда була у Чернигівщині, то Бату послав до Київа свого племенника Менгу. Побачивши прехороший город на горі, увесь у садках, Менгу ним зачарувався, і жалко йому стало, що такий город буде зруйнований; він послав послів своїх сказати Киянам, щоб вони доброхіть оддали йому город. Страшна була Киянам видюща смерть, та боялися вони й покластися на Татар і не пойняли послам віри, а думали так: хоч города і не вдержимо, а все-ж краще вмерти під рідними стінами, ніж понівеченому іти у страшну неволю.

Київ тоді був прилучений до Галицького князя Данила і

там сидів його воевода Дмитро. На раді Кияне положили не оддавати города і повбивали татарських послів, а Менгу пішов собі од Київа. Через год, у 1240 році, присунула уся сила Батиева, а з нею і сам Батий, і облягли город навкруги. Літописець каже, що за рипом возів татарських, за ревом верблюдів та іржанням коней, за гомоном і галасом Татар, не можна було й балакати в городі. До вечора Татари узяли город, і крівaві річки потекли по його вулицях. Татари порізали і повбивали усіх жителів; порубаного Дмитра узяли у полон, але Батий, за його одважність, не звелів його вбивати, а оставив при собі; город спалили. Хоч церкву св. Василія, Десятинну і Київо-Печерський манастир вони й зруйнували,—бо там, по церквах

ОБОРОНА ДЕСЯТИННОЇ ЦЕРКВИ.

тих, позамикалися люде і відтіль оборонялися, та проте над святинею Татари не знущалися, бо вони поважали чужу віру, кажучи що усяка віра веде до Бога: як пальці на одній руці усі однакові для чоловіка, так і віри, хоч і ріжні, усі однакові за-для Бога. От тим-то у ту страшну годину, за татарського лихотіття, хто хотів зберегти своє добро і життя, йшов у ченці, а добро своє одписував на манастрі, бо з манастирів та усього того, що належало манастиреві, Татари й дані не брали. Через те манастирі почали страшно і швидко багатіти. У самій Орді, у городі їх Сараї, недалеко ханського стану, була постановлена християнська церква і у ній правилася служба Божа.

Од Київа Татари подалися на Волинь. а звідтіль на Гали-

чину; поруйнували і там усі городи. Володимир, Камінець і Галич зазнали такої ж долі, як і Київ; не зруйновані зосталися на всій Україні Глухів та Кремінець. По-між городами за ті часи згадується Сосниця і на річці Ворсклі Олтава, що після стала зватись Полтавою.

Після того Батий, послухавшись ради Дмитра, котрий хотів скоріще спровадити Татар з України, поділив свою орду на-двоє: одну послав на Угрів, а з другою пішов у Польщу, і там теж ні один город не встояв проти їх натиску. Спалили вони й столицю польську Краків. Князь Сандомирський Болеслав Соромливий утік до Угрів, а краківський князь Генрих Побожний дожидав Татар на так званому Доброму полі, але Батий розбив його, і сам князь і 10000 його лицарства загинули у тому бою. Звідсіль Батий подався на Угорщину, розбив над р. Солоною угорське військо і сам остався там, а орда його тим часом пустошила Сербські та Болгарські землі. У тому-ж таки році Чеський князь Вячеслав І-ий двічи розбив Татар, і весною 1242 р. Бату, перечувши про смерть старшого хана Огадая, покинув Україну і з усією ордою повернув на схід. Осівся він на р. Волзі, на острові, що лежить у Волжських гирлах, недалеко теперішнього города Астрахані. Тут заснував він столицю, що звалася Сарай, а орда його з того часу зветься Золотою Ордою. Це нове царство простягалося од Уралу до Дунаю і од Балтійського до Чорного моря. З того часу Руські (Московські) і Українські князі робляться тільки підручними татарських ханів, збірають і одсилають їм дань, допомагаютъ Татарам у війні. Одначе ні до чиїх внутрішніх розпорядків або віри Татари не мішаються. Кожен князь мусів їздити у Орду, щоб уклонитися ханові і здобути собі ярлик, себ-то грамоту на право княжіння, і князі, один одного поперэжаючи, їздили у Орду, уклонялися ханові, доставали той ярлик і спокійно верталися до-дому,—тоді вже вони були певні, що ніхто не насміліться суперечити їм, бо боятиметься ханського гніву.

Після того страшенного нападу Україна на де-який час стала пустинею; люде, котрі зосталися живі, поховалися по лісах; голі степи позаростали бурьянами та тирсою; по городах скрізь валялися купи людських і кінських кісток.

Як пішов Батий з України, Данило саме тоді вертався од Угрів до-дому і, спускаючись з гір Карпатських, став стрічати багато Галичан, що купами ховалися по горах і лісах од Татар. Вони росказали, що сталося з Галичем, і Данило подався у Польщу шукати свою княгиню і брата Василька, котрі в той час переховувалися у князя Польського Болеслава Соромливого. Знайшовши їх там, Данило, із братом своїм Васильком, поїхав у Галич і дорогою хотів був спочити у городі

Бересті, але через сморід од людських та кінських трупів до города не можна було близько підступити. Скрізь стрічав він руїну: у Києві, де до Батия було 400 самих церков, тепер ледве зосталося 200 хат; у Володимирі не зосталося ні одної живої душі, тільки церква, де ховалися люде, була повнісінька обгорілих кісток. Скрізь було пусто, ніде не чути живої душі,— тільки по лісах стрічалися перелякані люде, що ховалися там од Татар.

Поки Данила не було дома, бояре, зараз як пішли Татари, позахвачували багато спустошених земель і міст і думали вже управлятися самі; але Данило, повернувшись з Польщи, пооднімав у них усе, що вони позабірали, і знов став князювати у своїй батьківщині.

У 1249 році Чернигівський князь Ростіслав думав був одняти од нього Галичину і покликав собі на підмогу Поляків та Угрів. Одначе Данило скоро справився з ними і вигнав їх з свого князівства.

На другий год Данило замирився з Угорським королем, і король віддав за сина його Лева свою доньку Констанцію, котру Лев сватав ще у 1239 році.

Заспокоївши потрохи свій край, Данило почав скликати людей, щоб знов будувати поруйновані міста. Бачучи, що Татари, після того, як перейшли через західно-славянські землі страшенною хуртовиною, більш десяти год вже не з'являються, народ став скоро заселяти край і, заспокоений, узявся за свою роботу; але у 1250 році Бату прислав до Данила своїх послів в грізним наказом: «Віддай Галич!» Засумував Данило і, бачучи, що ще не здужае подолати Татар, одказав: «Не віддам Галича, а сам поїду до хана уклонитися», і в-осени виїхав з Холма у далеку дорогу. З Київа човнами подався він до Переяслава, і там його стрів ханський «темник» (од слова „тьма“— начальник десятитисячного війська) Куремса, котрий виправив його аж у Сарай із своїми людьми. У хана Данило пробув 25 день. Хан ласкаво його прийняв і дав йому грамоту і ярлик на його кревну батьківщину; тоді Данило повернувся додому. Літописець каже: «Гірша лиха—честь татарська. Данило Романович, князь великий, що держить землю Руську, Київську, Волинську, Галицьку та инші, стоїть оце навколюшки перед ханом, зве себе холопом, платить йому данину, боїться і грізного наказу мусить слухатися». Але він вважав, що краще так зробити, а-ніж на край свій накликати ізнову люте горе. Одначе Данилові важке було те підданство, і він став думати, яким-би то побитом позбутися його.

У той час помер австрійсько-штирійський герцог Фридрих; а через те, що син Данилів Роман держав його дочку Гертруду, удову маркграфа Баденського, Данило задумав пригор-

нути Австро-Штирію до себе, як наслідство своеї невістки. Для того покликав він собі на підмогу Поляків. Та з походу того нічого не вийшло, — тільки й того, що ніхто ще ніколи з наших князів не заходив так далеко на захід.

У 1252 році Данило підняв поход на Ятвягів, що жили у теперішній Гродненській губернії, розбив їх, убив їх князя Стекінда і наложив на них дань.

Тим часом Литва, під князем своїм Мендовгом, стала ширитись і забірати силу. Данило встряв у справи Мендовга і пішов на нього походом, але Мендовг замирився з ним, віддав за Данилового сина Шварна дочку свою і у посаг дав за нею городи: Новгородок, Слоним і Волковийск.

КНЯЗЮ ДАНИЛОВІ ПІДНОСЯТЬ КОРОЛІВСЬКУ КОРОНУ.

Усе це мало давало втіхи його серцеві, і він хотів твердіще забезпечити свій край од ворогів, а за-для того ще з 1246 року почав перемовлятися з Папою Римським Інокентієм,—бажав, щоб той скликав хрестовий похід на Татар. Але Папа хотів тільки пригорнути Українсько-руський народ до латинської церкви, і хоч обіцяв Данилові і поміч усіх західніх державців, і королівську корону, одначе нічого не робив. Прождавши тіеї помочи аж до 1249 року, Данило вигнав папського легата (посла), епископа Амберта, і через те порвав з Римом.

У 1252 році Угорський король помирив Данила з Папою, і Папа у 1253 р. дав буллу (соборне посланіе) до усіх христіян

Польщи, Богемії, Моравії, Сербії й Померанії, а у 1254 р.—Лівонії, Естонії й Пруссії, скликаючи їх до хрестового походу проти Татар. До Данила він вирядив послів з королівською короною, але Данило і на цей раз не схотів прийняти тієї корони, бо не бачив ніяких наслідків од папської булли. Одначе польські князі Болеслав і Земовіт вмовили його, і у 1255 р. у городі Дрогичині Данила коронував, без великої пишноти, без з'їзду князів, папський легат Опіз, і Данило став зватися королем Руським, або Україньским.

Довідавшись про це і про те, що Данило поправляє та зміцняє городи свої, татарський старшйй Куремса підступив до города Бакоти і був узяв його, та Лев одібрав цей город назад; після того Куремса хотів був зруйнувати і Кремінець, але не подужав, бо трудно було доступитися до того города. Куремса був чоловік плохий і слабий, то не дуже й домагався городів Данилових, а як у 1260 році на його місце став другий старшйй, на прізвище Бурундай, то він одразу зібрав велику силу Татар і пішов на Литву, а Данилові звелів, щоб він дав йому допомоги. Тоді Данило мусів послати до нього брата свого Василька з військом. У тому поході Татари, а з ними й Василько, багато попалили сел і порізали народу у Литві.

У 1261 р. Бурундай, повернувшись з Литви, звелів Данилові поруйнувати по городах усі кріпості, що він набудував. Данило не бачив ні звідкіль підмоги, мусів вволити його волю і сам порозкопував вали і позасипав рови, поруйнував кріпості у Львові, Стожці, Луцьку, Кремінці, Данилові, Володимирі. Знесилене, таким побитом, Галицьке королівство вже не змогло міцно стати проти нового ворога, що насунувся на нього. Цей ворог були Литовці, котрі помстились над Українцями за те, що вони із Васильком, хоч і проти волі своеї, допомагали Татарам.

У 1264 році Данило, цей розумний, справедливий і одважний король Руський (український), помер і похований у Холмі, в церкі Богородиці, що він сам і будував.

Після смерті Данила зосталися: на Волині його брат Василько, у Галицькій і Перемишльській землі Лев, у Теребовельській—Мстіслав і у Холмській та Белзській—Шварно.

Лев І Данилович 1264-1301.

Син Мендовгів Войшелк, своях Шварна, схотів піти на спокій і постригся в Угровському манастирі св. Данила, а зятеві своему Шварнові передав свое князівство. Левові заздрісно стало, що брат став такий дужий і що Войшелк оддав Литву Шварнові, а не йому. Стрів він якось Войшелка у дядька свого Василька у Володимирі і, бувши на-підпитку, поспорився з ним та й убив його. Тепер, не маючи собі співчуття у Литві, мусів уступити її Троїденові, князю Мазовецькому. Скоро після того

Шварно у 1269 р. помер бездітний, і Лев підгорнув під себе його уділ.

Незабаром після Шварна, того ж таки року, умер Василько, і князем Волинським став його син Володимир. Він визначався великим розумом, і літопись зве його «великим книжником, філософом, якого ще не було і не буде». Він любив будувати церкви, був одважний, тихий, правдивий, але тяжка хвороба (рак на щоці) рано завела його в могилу. Умiраючи у 1288 році бездітний, він при Левові і двох ханах татарських Тулабугові і Алгуеві передав землі свої братові у-перших Мстіславові, котрого любив більш усіх.

КНЯЗЬ ЛЕВ I.

Лев переніс свою столицю у город Львів, що сам будував ще за батька. Він жив у злагоді з Татарами, з ханами їх Ногаєм та Тулабугою ходив на Польщу, і після смерті князя краківського Лешка Чорного у 1288 р. здобув для сина свого Юрія город Люблин. З цими ж таки ханами ходив він і на Литву та на Угорщину. Лев був дуже жвавий чоловік і усяково старався вдержати у Галичині батьківські порядки, а синові свойому оставити наслідство, котре здобув собі од батька. При кінці життя свого він на-ново побудував город Львів і зміцнив його кріпості, оселив у ньому чужинних купців з Німців, Вірменів та инше. Ідучи слідом давніщих князів, останні дні свої він прожив, як переказують, у манастирі ченцем. Умер він десь коло 1300 року.

Юрій I Львович 1301-1308.

Після Льва зробився князем син його Юрій I. Через те, що женився він на князівні Євфимії, сестрі Володислава Локетка (Куявського), мусів встрявати у польські суперечки по-між тамошніми князями; у тих войнах він втеряв Люблин, котрий за батька його був прилучений до Галичини.

По смерті дядька Мстіслава, що сидів у Володимирі, Юрій пригорнув Волинь до князівства Галицького, бо у Мстіслава

зостався малолітній син Данило, котрому, як сироті, уділу вже не досталося.

Літописець так описуе нам цього князя: «Юрій був муж добрий, ласкавий і для духовенства щедрий; за його князювання Руська земля тішилася спокоем і славилася своїм багацтвом». Підписувався він так: Король Руський, Великий князь Київський, Володимиро-Волинський, Галицький, Луцький і Дорогичинський. Через те що він постоянно мав діло з Західньою Європою, на Галичину дивилися, як на могутню державу: союзу з нею шукали і Польські князі, і Пруське (Німецьке) хрестоносне лицарство.

У 1303 році, через його старання, грамотами Византійського патріарха Атаназія, заснована в Галичу осібна галицько-волинська митрополія, і першим митрополитом Галицьким був Ніфонт.

Лев II Юрьевич і Андрій Юрьевич 1315-1323.

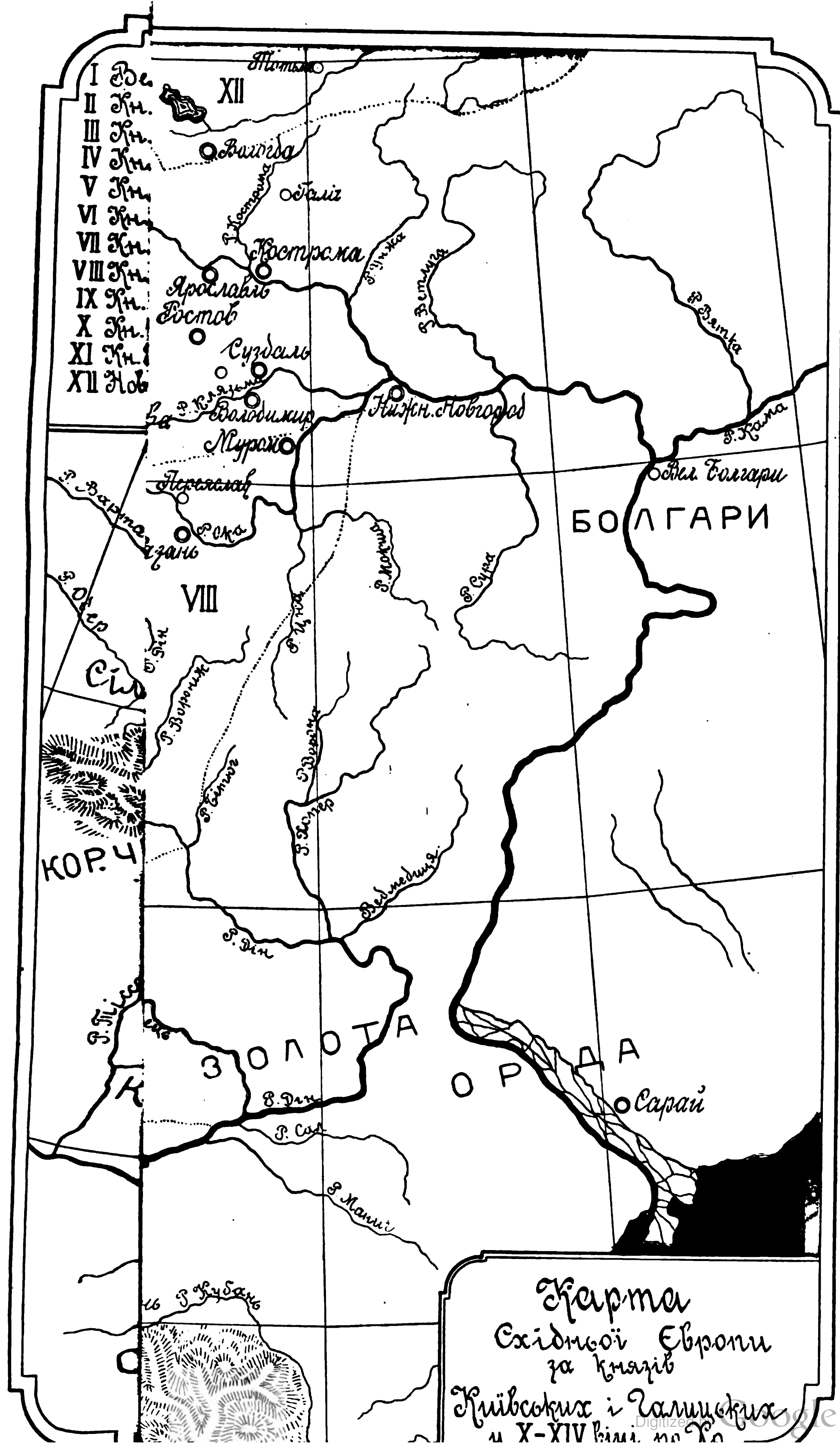
КНЯЗЬ ЮРІЙ І.

Докладно не знати, коли саме вмер Юрій Львович, але у 1315 році на Галицькому столі сиділи вже його сини Андрій та Лев. Чи мав Лев свій осібний уділ, чи вони правили обидва разом — не знаемо, хоч е звістки, що Андрій сидів у Володимирі-Волинському, а його брат правив Галичем і звався Лев II. Як-не-як, а брати правили спільно і в добрій злагоді йшли проти Татар стежкою, прокazаною їхнім прадідом Данилом. З Хрестоносцями, Польщою та Литвою вони приятелювали. Щоб ще близчими до Польщі бути, вони одружили сестру Марію з Мазовецьким князем Тройденом. Князів цих, Лева та Андрія, дуже поважали на Заході. Польський король Володислав Локеток у листі свойому до Папи пише з жалем, що: «Два останні Руські князі, котрі були за-для Польщи твердим щитом од Татар, пішли з цього світа".

Андрія і Льва у 1323 році не було вже на світі. Коли саме, де і як вони померли — не відомо. Після них не зосталося синів, і через те Галичане покликали до себе сина сестри їх Марії, Болеслава Тройденовича. Хрещений на католика, він, ставши Галицьким князем, перейшов на православіе і став зватись Юріем II.

Юрій II Тройденович 1325-1340.

У 1331 р. Юрій II одружився у Полоцьку з дочкою Гедиміна, котрій при хресті дали імя Євфимія, а скорочено прозивали її Офкою. Женившись на ній, він через це близчий став із Литвою, і за його часу Галицьке і Литовське князівства жили проміж себе як найкраще. Не те було із Польщою: держачись

Тотьма
XII
Вологда
Галич
р. Кострома
Кострома
Ярославль
Ростов
Суздаль
р. Клязьма
Володимир
Муром
Переяслав
р. Ока
VIII
р. Унжа
р. Ветлуга
р. Вятка
р. Кама
Нижн. Новгород
Вел. Болгари
БОЛГАРИ
р. Сура
р. Мокша
р. Цна
р. Воронiж
р. Битюг
р. Хопер
Ведмедиця
р. Дін
ЗОЛОТА ОРДА
Сарай
р. Сал
р. Манич
р. Кубань
КОР. Ч
Карта
Східньої Європи
за князів
Київських і Галицьких

союзу із Пруським лицарством, Юрій увесь час як Німці воювалися з Польським королем Локетком, стояв осторонь і не втручався в їх справи.

У внутрішніх справах в князівстві був не такий лад, як у політичних. За свого князювання Юрій закликав у Галичину багато Чехів та Німців. Це дуже було не до вподоби народові, та ще й те, що він хоч і перейшов на православну віру, а таки держався латинства, держав при собі чужинців латинян, заводив нові порядки, чинив над людьми насильства. Не подобалося усе те й боярам, котрі мали вже тоді велику перевагу над князем, так що він сам не міг навіть підписати й грамоти, а раз-у-раз після його титула „З ласки Божої прирожденний князь усієї Малої Росії (Dei gratia notus Dux et Dominus totius Russiae Minoris) підписувались і бояре. Не стерпіли вони нових князівських порядків і у 1340 році отруїли свого князя, а католиків повбивали і повирізували. Цим князем кінчається рід Романовичів у Галичині.

КОРОЛЬ ПОЛЬСЬКИЙ КАЗІМИР І ВЕЛИКИЙ.

Після його смерті Польський король Казімир Великий, помщаючись на Галичанах за смерть свого родича (батько Юрія II Тройден доводився йому небожем), забрав собі Львів. Та бояре не хотіли допустити, щоб над ними була власть чужинців і кинулися до Татар. На чолі бояр став найстарший серед них Дмитро Дедко. Татари допомогли їм, бо не хотіли втеряти що-річну данину. Хан пішов на Краківські землі, а Казімир кинувся за підмогою до Угрів та Тевтонських лицарів. Не знати, чи роздобув він помочі, але Галичину мусів покинути. Тоді над Галицько-Володимирським князівством запанував Любарт, син Гедимінів, бо й він сам і бояре вважали його за наслід-

ника на ті землі через те, що він був жонатий на доньці Юрія, єдиній тепер з роду Романовичів.

Та проте Казімир не кидав думки про Галичину і дожидався тільки слушного часу, щоб таки забрати її під свою руку. Така нагода сталася у 1349 році: тоді Тевтонське лицарство скликало хрестовий похід на Литовців, і до походу того пристало трохи не 40 тисяч Французів та Англичан. Крівава і уперта боротьба розпочалася між Литовцями і Лицарством. Любарт був тяжко заклопотаний тою боротьбою, а Казімир покористувався тим і одняв од нього Галичину, котра вже з того часу осталася під кормигою Польщи аж по сей день.

З часів князювання Любарта, останнього Галицько-Волинського князя, починається нова доба: українсько-руські землі переходять під Литву та Польщу. Литва та Польща змагаються за них, і Польща згодом прилучає до себе усі українські землі.

УСТРІЙ І ВІДНОСИНИ.

Скінчивши Галицький період нашої історії, поглянемо, так само як і в періоді київському, які були окромні народні верстви та який внутрішній устрій у ту добу.

Князь. Як бачимо, у ті часи найстаршим князем був князь Галицький, котрий мав навіть королівський титул, але власть його не була а-ні така самостійна, як власть Великого князя у київську добу, а-ні мала великого впливу на инших князів. Самостійна вона не була через те, що у Галичині велику силу забрало боярство. Боярство те встрявало не тільки у політичні справи, а й у внутрішне життя самого князя, а за останніх князів Галицьких навіть на князівських грамотах підписувалось разом з князем.

Впливу княжа власть не мала через те, що сусідні князі доводилися Галицькому князеві не близькими і меншими родичами, як київському, а здебільшого—дуже далекими.

На одній тільки Волині княжили ще Романовичі, але після смерті Мстіслава ця земля не мала вже своїх осібних князів; у Чернигівщині так розмножився княжий рід, що увесь той уділ був поділений на дрібні волості, і там сиділи несчисленні потомки Михайла Всеволодовича,—вони вже стали зватися на імя тих волостей, де сиділи. Так настали роди князів: Козельських, Болховських, Белевських, Одоевських, Таруських, Борятинських, Волконських, Оболенських та инших. У Київщині і Переяславщині, де не було ніколи князів свойого місцевого князівського роду, а здобували ті столи старші з усіх князів,—за часів Татарщини вони зовсім повиводились, і землі ті розбилися на

громади, котрі залежали тільки від Татар та були тільки під їх зверхністю. На Поділлі, теж за Татар, земля перейшла так само до громадських рук; громада вибірала з-поміж себе старшого, що звався отаманом, і він збірав подать для татарських баскаків (збірщиків).

Дружина. Дружина поділялася на старшу і молодчу; старша дружина стоїть близче до князя; вона—його пособниця і порадниця, то й звалися ті дружинники „княжими мужами“; з них посилалися посадські, настановлялися тисяцькі і таке инше. Менша дружина була з людей низчої верстви; ніякого впливу ні на політику, а-ні на князя вона не мала, і дружинники ті, на прізвище „дітські“, або „отроки“, були тільки рядові вояки,—мирного ж часу вони справляли у княжому дворі усяку службу. Як почала князівська сила підупадати, то й дружини стало менше, а старші дружинники-бояре почали заводити й собі дружини, котрі звалися „чадь“ (челядь).

Бояре. Бояре, або старші дружинники, все більше й більше забірають силу в політичних ділах, а в Галицькій Русі, дивлячись на сусідне лицарство та магнатство угорське і польське панство та шляхетство, велику силу забірають і над самими князями, втручаються у їх сімейні справи. Бояре з дружинників, з так званих „лучших“, „больших“, або „нарочитих“ мужей, як взиває їх літопись, кладуть початок тому українському панству, що потім великим гнітом лягло на людей. Проте князівсько-дружинний устрій не пустив глибоко коріння в нашому народі, і старі громадські порядки завжди переважували через те, що дружинників ніколи не було багато, не стояли вони близько до народа і залежали тільки од свого князя.

Віче. Віче осталося у цю добу на тому самому ступіні, як було і в Київській Русі, і особливого впливу на політичні діла не мало. Устрій і порядок на вічі зосталися ті самі, що й були. Иноді воно виявляло свої домагання, так що й князі мусіли слухати його, а иноді, радячи про свої внутрішні діла, зовсім не торкалося чужинських справ і обмежувалося на самих місцевих ділах.

Громада. Громада, як і раніш, була так само зовсім демократична (простолюдна), самовладна і раз почувала вона, що її тиснуть чи кривдять свої або чужі, то не вважала на найвищу (князівську) власть і охоче приставала на сторону того, хто забезпечить її громадські та особисті права.

Городи. Городяне визначалися од инших тим, що податки свої сплачували грішми. Що, було, прирадить городянське віче, те було конешне для усіх пригородів і сел навкруги; крім того, городські люде мусіли сходитися і на ті віча, що скликав князь або посадник (настановлений од князя).

Села. Села платили подать натурою. Громадські сільські віча

знали тільки справи свого села; громада сільська сама й судила своїх людей, а через усе те ніякого впливу на політичні справи село не мало. Тим часом до того, чого бажає або що постановить городянське віче, князь мусів прислухатися, бо городи, як вже сказано було, мали великий вплив на села, себ-то на цілу країну.

Торговля. Після першого, а далі й другого нападу Татар на Україну, людей на Подніпровьї поменшало, і вони подалася на захід. При кінці Галицького періода торговельні зносини з Західньою Європою були дуже великі. Князі Галицькі,—як от Роман та його син Данило,—дуже пеклувалися про те, щоб торговля розвивалася у їх князівстві. В Галицьких пристанях Олешьї (Алешки) на Дніпрі і Малому Галичі (Галаці) на Дунаї повно було купецького краму, і багато кораблів та байдаків ходило між тими пристанями і Византією. По містах українських розмножилося купців чужинців: Вірменів, Жидів, Поляків, Німців та инших, і Галицька Русь зробилася дуже ласим шматком для сусідів.

Духовенство. Манастирі. За татарських часів, після того, як усе втихомирилося, люде добре взнали звичаї татарські і побачили, що Татари з великою пошаною ставилися до чужої віри, церков і манастирів, ченців не займали, з земель церковних та манастирських не брали дані,—не брали її не тільки з духовних, а й з їх родичів та з тих людей, що од них залежали. Тоді стали люде оддавати і записувати на манастирі свої землі і своє добро, через що манастирі дуже забагатіли і розмножилися.

Але не подобалися порядки татарські київським митрополитам. Після першого нападу, а далі й другого, людей у Київщині стало менше, а через те й доходів митрополичих теж поменшало, і от у 1299 році митрополит київський Максим переїздить з безкняжого Київа у Володимир на Клязьмі. Пізніще цю митрополію переведено було у Москву, а Галицький князь Юрій I виправляє у византійського патріарха Атанасія грамоту на те, щоб Галицьку епископію найменувати митрополією. На першого митрополита Галицького висвячений був епископ Ніфонт у 1303 р., і далі ця митрополія стала зватись «Галицька митрополія Малої Русі». Окрім православних епископів, у той час ми вже помічаємо по більших торговельних містах католицьких епископів та католицьких міссіонерів (проповідників), котрі з першої половини XIII віку починають свою проповідь на Україні. Ці міссіонери у пізніщі часи наробили багато лиха на Україні.

Просвіта. Дуже гірко відбилися татарські часи на просвіті. Вона заховалася по манастирях, а далі й зовсім підупала; за XIV-е століття зникає на Україні й письменство, і ця доба не зоставила нам ніякого сліду духовного життя українського народу.

ПЕРІОД ЧЕТВЕРТИИ.

Литовський

(1320—1501).

На північ від Володимирського князівства, втиснувшись клином між Славян: із сходу—руських Кривичів і Дреговичів, а з заходу—польських Мазовян і Поморян, здавна ще жило по лісах та пущах по р. Німану та р. Двині і біля Балтийського моря бідне та дике плємя Литвинів,—Летиголи, як зве їх літопись (теперішні Латиші). Поділялися вони на племена: Литвини, Жмудь, Пруссі, Ятвяги, Корсь, Жемгала (Семигалія) і Летигола; на північ од них жили Чудські народи Ести і Ліви. Народи литовські були язичники, жили бідно, платили дань сусіднім народам ликами і віниками, бо иншого нічого не мали. Вірували вони у бога, що звався Перкуном, як колись у наших предків був Перун; для нього будували по пущах храми, а в них день і ніч горів невгасимий вогонь, що почитався святим і звався „Зніч“. При кожному храмі були жерці і звалися вони „Войделети“ або „Кревіти“, а найстарший над усіма жерцями звався „Криве-Кривейте“. Як бачимо, віра язичеська у Литовців була не така проста і стан жерців далеко краще впорядкований, як у Славян язичників. Литовці не мали ні городів, ні великих сел, жили по пущах невеликими купами, котрими правили так звані у них «кунігаси» (князьки). Поки Русь та Поляки були їх сусідами, то, бувало, нападуться на них, поруйнують близчі до них Литовські землі, наложать невелику данину, та й підуть собі. Не те сталося, одколи з кінця XII та початку XIII віків з'явилися у них нові сусіди—Німці з їх лицарськими брацтвами, чи „Орденами“. Ці Ордени піднімали на них великі походи і малою даниною вони не вдовольнялися; щовесни вони, в-купі з прихожими до них чужинними лицарями, ходили хрестовими походами на дику Литву, силою вихрещували народ, забірали Литовські землі і самих Литовців повертали у своїх підданих; у Литві їм легше і безпечніще було

здобувати собі лицарської слави, ніж шукати її десь по Сірійських (азіяцьких) палючих пустинях, у небезпечній боротьбі із Турками та Монголами. Литовці шукали собі од них помочи у князя Полоцького і у Поморських славянських князів Святополка та Мествина; але це мало помогло, і при кінці XIII віку Німці таки підбили собі—з одного боку Прусію, а з другого—Латишів та Жемгалу. Через все оце кунігаси Литовські дружніще беруться обороняти свій край,—тим вони потроху міцніють. З-поміж них з'являється дуже розумний і хитрий ватажок

Мендовг 1240-1263.

Мендовг, син князя литовського Рингольда, котрий сидів у Новгородку-Литовському у Чорній Русі, однявши її од Друцького князя Дмитра: в ті часи Литовські князі потроху стали забірати руські уділи, або нападаючи на них, або женячись на руських князівнах. Так Мендовгів небож Товтівіл вигнав потомків Рогволода і зайняв Полоцк, другий—Едівід став князем Смоленським. Важко було Мендовгові управляти своїм молодим князівством: не було ще порядку в князівстві, бо прилучені землі руські намагалися знову вибитися на волю, а дрібні князі Литовські не хотіли терпіти власті Мендовга. Одначе, як розумний і дуже хитрий князь, він бачив, що й одні, і другі шукають собі помочи або у Данила Галицького, або у Лівонських лицарів. То він, щоб прихилити до себе Данила, оддав синові його Романові Чорну Русь, а з другим його сином Шварном одружив свою дочку; а щоб поєднатись з орденом Лівонським, він перейшов на християнство і поступився для Ордену де-якими сумежними з ним землями. Та незабаром землі ті, не видержавши німецького гніту, стали прохати у Мендовга помочи. Він став на чолі Литовців і розбив Лицарів над р. Дурбе (у Курляндії) та одняв у них усі землі, що колись дав. Як вмерла жінка Мендовгова, що була християнка (1262 р.), то на похорони приїхала її сестра, котра була за Нальщанським князем Довмонтом; Мендовгові вона вподобалась і він узяв її собі за жінку. Тоді Довмонт, мстячись над ним, зібрав невдоволених Мендовгом князів: Литовського—Тройната, Полоцького—Товтівіла і Ерденя, брата Мендовгового, та инших, і у 1263 році, тоді як Мендовг ішов походом на князя Романа Брянського, вони вбили його і двох молодших синів його у таборі.

По смерті Мендовга розпочалася між князями Литовськими завзята боротьба, і у боротьбі тій визначаються дві ворожі партії: язичесько-литовська, з Жмудським князем Тройнатом на чолі, і християнсько-руська, під проводом—спочатку Товтівіла, а потім Войшелка, сина Мендовга. Войшелк, бачучи, що язичники у Литві переважають, скинув чернечу рясу,—бо тоді він, покинувши князювання, збудував був собі над р. Німаном манастир і був там ченцем,—поєднався із шурином своїм Швар-

ном Даниловичем, убив Тройната, зайняв столицю литовську Новгородок, посадовив там Шварна, а сам знову вернувся у манастирь.

У 1268 р. Лев Данилович у городі Володимирі посварився із Войшелком і вбив його, а незабаром і Шварно вмер, і на Литві знову переважає язичеська партія, під проводом Тройдена. Безладдям, що настало в той час на Литві, захотіли покористуватись Ливонські лицарі і забрати собі Литву, як забрали Прусів.

Вітен 1293-1316.

Тоді на Литві з'являється новий рід Великих князів, та про нього ми маємо не багато звісток у літописях. У звістках тих, в оповіданні про наскок Литовців на Польщу у 1291 р., згадано про першого князя з того роду Лютувера. Син того Лютувера, Вітен, робиться Великим князем Литовським. Своїми походами на Лицарів він спиняє їх натиск, бо з'умів з'єднати Руський і Литовський народ і виставити проти них добре вимуштроване і узброене військо, замість невпорядкованих селянських ватаг, як, бувало, виступали Литовці проти них раніще. У війську тому було багато Українців, навіть і ватажки були здебільшого з них; письменники польські та німецькі вказують на такого ватажка з Українців, старосту Гродненського Давида, котрий уславився своїми сміливими походами на Польщу і Лицарів. У 1314 році Лицарі несподівано з'явилися під Новгородком. Давид виступив рятувати цей город; він розбив Лицарів, забрав їх коні і харч, і вони, вертаючись до-дому, з голоду гинули по литовських лісах.

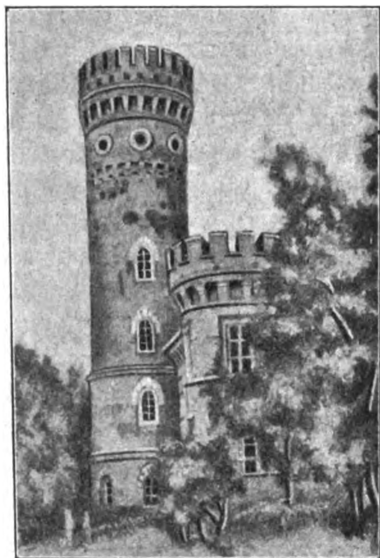
Гедимін 1315-1341.

У 1315 році Вітен помер, і Великим князем Литовським стає його брат Гедимін, дуже одважний і розумний князь; він зміцнив і поширив свою державу не тільки войнами, а й поженивши своїх синів на князівнах Руських. Синам своїм він не боронив робитись християнами; син його Ольгерд, оженившись, здобув землю Вітебську, а другий син Любарт, теж через подружжя,—землю Волинську. Гедимін намагався поширити свою державу і на північ, здобув Новгород і Псков, але тут стрівся з таким самим змаганням Івана Калити Московського і покинув свої заміри. Щоб лучче оборонятись од німецьких Орденів, він оддав свою доньку Альдону за Казіміра, короля Польського, сина Локетка, і це був спільник йому проти Німців.

Гедимін переніс столицю свою з Новгородка у Вільну,—збудував її у долині між горами на березі р. Вілії, на горбі Свентірозі, де була литовська святиня. Тут у дубовій пущі горів невгасимий вогонь „зніч", тут тоді жив і найстарший жрець Криве-Кривейте, тут же палили, по тодішньому звичаю, значних покійників литовських.

Літописці оповідають, що ніби-то у 1320 році Гедимін прийшов із військом на Волинь і став під Володимиром. Володимирці одчинили йому браму і оддали город, і він там посадовив за князя сина свого Любарта.

Менш певна звістка литописі про поход його на Київ. Літописець каже, що у 1321 році Гедимін пішов на Київ, де сидів тоді якийсь князь Станіслав. Прочувши про це, Станіслав покликав собі на підмогу князя Переяславського Олега та Брянських князів Святослава і Василя і вийшов із ними на зустріч проти Гедиміна. Але Гедимін розбив їх за Київом над р. Ірпенем, узяв гор. Білгород і підступив до Київа. Два місяці не піддавалися Кияне, та не маючи ні князя і не бачучи ні звідкіль помочи, мусіли його випустити. Гедимін через Золоті ворота увійшов у Київ, посадовив там намістника свого Мендовга, а сам повернувся на Литву.

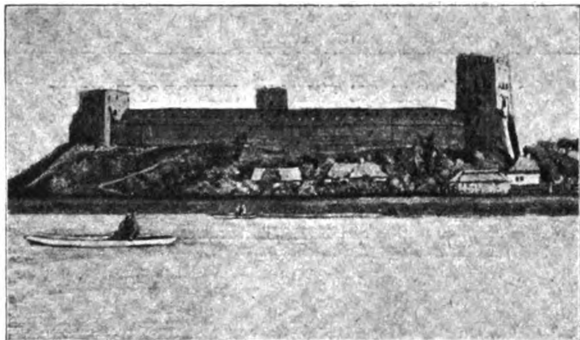
КРАСНИЙ ЗАМОК (під стінами його вбито Гедиміна).

Хоч оповідання це й непевне, але Гедимін справді підбив під себе де-які північні землі у Київщині і мав великий вплив у тій Київщині, котра не належала до нього. Литовські князі, почавши з Гедиміна, свідомо починають збірати до-купи руські землі. Тим-то Гедимін і писався так: „Король Литовський і Руський“ (Letphinorum Ruthenorumque rex).

Гедимін нікому не боронив держатись своєї віри або переходити на християнство. Як ми бачили, й де-котрі сини його були християне; у самій Вільні були православні і католицькі церкви, але сам Гедимін до смерті держався своєї поганської віри. Він загинув у 1341 році під час облоги одного замка Хрестоносців; там його вбито з рушниці, що тоді тільки-що появилися на Заході.

Після його смерті зостались, від трьох його жінок, пять дочок і сім синів. Дочки його—одна (Єлисавета) була за князем Ваньком Мазовецьким, друга—Альдона (Ганна)—за Казіміром Локетком, третя—Офка—за Юрієм II Тройденовичем Галицьким, четверта—Айгуста (Настасія)—за Великим князем Московським Семеном Івановичем і пята—Марія—за Дмитрієм Михайловичем Тверським. Син його Ольгерд одружився з князівною Вітебською Марією Ярославовною, а Любарт—з князівною Галицькою Ольгою, донькою Юрія II.

Литовське князівство Гедимін поділив ще за свого життя між братом і сьома синами своїми так: Полоцьк достався братові його Воїну; старший син Монвід володів уділом на північ від Вільни, у Чорній Русі; Нарімунт володів князівством Туровським та Пінським; Коріат—Новгородком; Ольгерд — у Литві містом Крево з землями аж до Березіни і Вітебським князівством, котре досталося йому, як посаг за жінкою; Кейстутові досталася Жмудь, Троки, Ґродно і Working Бересть; Любартові—Волинське та Луцьке князівства; Явнут, найменший син, за батька ще не мав уділу, а через те після смерті батькової достав Вільно з землями; з ним жила й удова Гедимінова. Поважаючи матір, брати, до якого часу, не займали Явнута, хоч добре бачили, що з нього князь плохий і порядкувати таким князівством він не зможе. На той час усі вони мали багато діла: Мендовг—із Тевтонськими та Лівонськими лицарями, Ольгерд—із Московськими князями та Татарами, Любарт—із Казіміром Польським, а Кейстут, як дуже войовничий князь, допомагав усім братам.

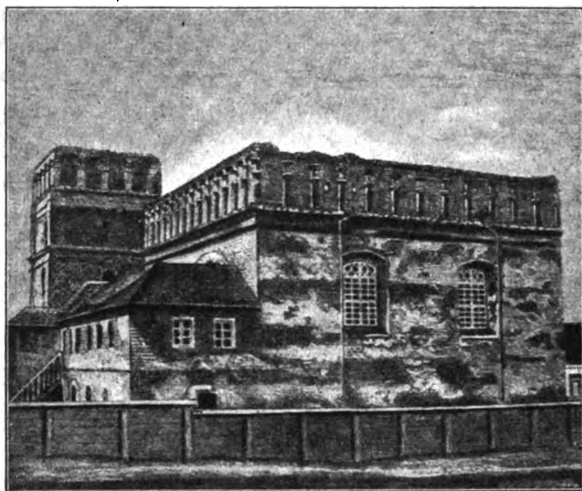
ВЕЛИКИЙ ЗАМОК КНЯЗІВ ЛИТОВСЬКИХ У ЛУЦЬКУ.

Ольгерд, жонатий на руській князівні, дуже був прихильний до усього українського—усе йому було до вподоби, і народ Український дуже любив його; за те Литовці вороже дивилися на нього і горнулися до Кейстута, справдешнього Литвина. Жонатий на доньці Жмудського вельможі Відімунта, Біруті, він був їх любимим князем; з ним вони охоче йшли на війну і поважали його, як свого кревного.

Але от у 1345 році на Литву насунула страшна хмара: у Прусію з'їхалася велика сила спільників, — очевидячки, наміряючись до весни іти хрестовим походом на Литву. Зібралися із своїми дружинами Іван, король Чеський, та Людовик Угорський, герцог Бургунський та герцог Бурбон, графи Голандські, Нюрнбергський і Шварцбургський і з Моравії герцог Карл Люксенбургський (пізніще—імператор Карл IV). На той час як раз вмерла і вдова Гедимінова. Тоді найрозумніщий з братів Ольгерд і найхоробріщий Кейстут,—один з Руського, другий з Литовського боку,—склали між себе спілку, скинули нікчемного Явнута з великокняжого стола, і він утік у Москву, а Великим князем Литовським став Ольгерд. Зараз же брати, не дожидаючись поки на них нападуть, пі-

Ольгерд 1345-1377.

шли в поход на Лицарів, обманули їх військо, напали на Лівонію і там нещадно поруйнували землі і зàмки Лівонські: Лицарі пішли у поход і зоставили їх без сторожі. Кинулися тоді Лицарі боронити свої землі і, мстячись, руйнували Литву. Але Литовці поховалися по пущах; а тут ще порозставали річки, і Лицарство те, так не дуже заробивши, мусіло розійтись по своїх краях. Ставши Великим князем Литовським, Ольгерд потроху та помалу підгорнув під свою руку землі Смоленську, Сіверську, Клинську, Чернигівську, Переяславську, Київську, Подольську і Волинську. Держава його сягала од Балтійського моря до Чорного—з одного боку, і од ріки Оки і до Західнього Буга—з другого.

МАЛИЙ ЗАМОК КНЯЗІВ ЛИТОВСЬКИХ У ЛУЦЬКУ.

У 1363 році Ольгерд розбив Татар і загнав їх далеко на схід, у степи задніпрянські. Українські землі з охотою йшли під Литовську руку, бо через те визволялися з-під Татар; і таким побитом Україна вже у другій половині XIV віку визволилася з-під татарської руки, — тоді як північна, або Московська Русь, була ще й далі під гнітом татарським; ще не скоро після того,—аж на початку XVI в.,— Московське царство скинуло його з себе.

ВЕЛИКИЙ КНЯЗЬ ЛИТОВСЬКИЙ ОЛЬГЕРД.

Ольгерд оставив Україні її віру, її закони—і церковні і гражданські; усі судові звичаї і артикули зібрав він у одну книгу, писану по українському, і назвав її „Статутом князівства Литовського". Не скоро, вже після смерті його, книга ця була перекладена на литовську і польську мови.

У самій столиці Литви—Вільні при великокняжому дворі і по-між усіма вищими верствами литовськими, мова українська почиталася тоді найпристойніщою і вищою над місцевою мовою литовською.

Ольгерд, упоравшись із Татарами і поширивши так своє князівство став закидати оком на сусідне князівство Московське. Він, за Дмитрія Донського, Великого князя Московського, тричі ходив походами на Москву; у 1368 році під самими стінами

ЛИТОВСЬКИЙ СТАТУТ.

Московськими спалив оселі, забрав багато народу у неволю, забрав багато добра усякого та худоби і вернувся до-дому.

У 1377 р. Ольгерд помер і зоставив після себе од двох жінок своїх, Марії Вітебської і Юліанни Тверської, дванадцять синів і пять дочок. Од Марії були: Андрій Ольгердович Полоцький; Володимир Ольгердович Київський, котрого Ольгерд посадив у Київі, як тільки одняв Київщину од Татар (од сина цього Володимира—Олександра, або Олелька, як його прозивали, починається рід князів Олельковичів, що княжили у Київі більш 100 год; під владою їх ізнов процвіла Київська земля); Дмитро-Корибут Ольгердович Брянський, голова княжих родів Вишневецьких, Заславських, Корецьких і Ружинських; Дмитро Ольгердович Трубчевський; Федір Ольгердович, що взяв уділ у північній

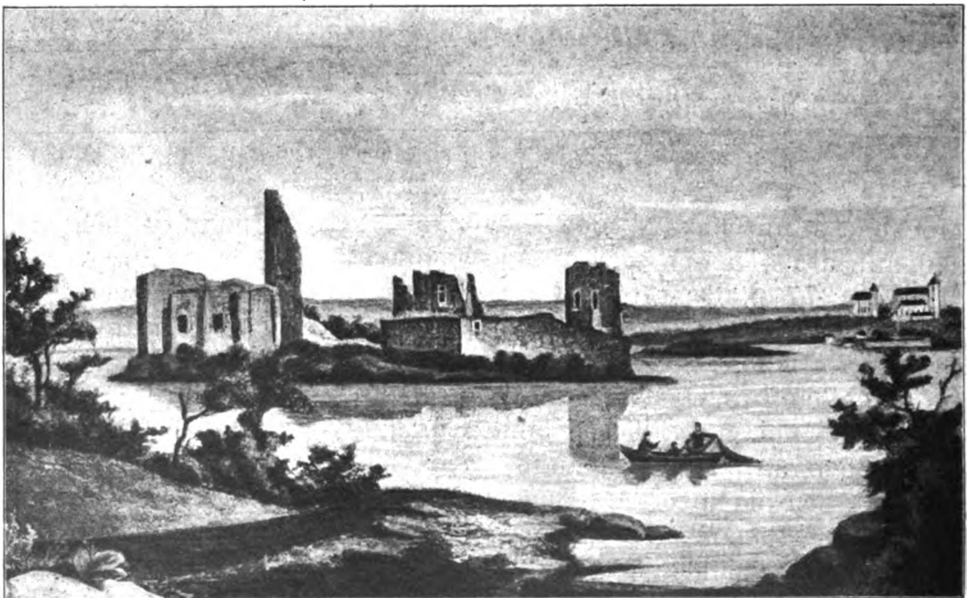
Волині,—від нього йде рід князів Сангушків; Константин Ольгердович, котрому досталася Чернигівська земля і Чартория на Волині, — голова роду князів Чарторийських, і ще був один син, котрий узяв Сіверську землю. Від Юліанни Тверської були: Яків Ягайло, котрого Ольгерд зробив Великим князем, Семен-Лугвен, Корігайло, Скіргайло і Свитрігайло Ольґердовичі.

Ягайло, Вел. Кн. Литовський 1377-1386. Король Польський 1386-1434.

КИЇВСЬКИЙ КНЯЗЬ ОЛЕКСАНДЕР (ОЛЕЛЬКО) ВОЛОДИМИРОВИЧ.

Найстаршим між Гедиміновою ріднею зостався брат його Кейстут; але шануючи братову волю, він признав Великим князем свого небожа Ягайла, а сам остався у свойому уділі Троках і по-старому не переставав воювати із

РУЇНИ ТРОКСЬКОГО ЗАМКУ, В КОТРОМУ ЛЮБИВ ЖИТИ ВЕЛИКИЙ КНЯЗЬ ЛИТОВСЬКИЙ ГЕДИМІН.

Німцями, бороначи свою Литву од їх натиску; він часто приїздив у Вільну і давав пораду свойому небожу, молодому Великому князеві, як правити великою державою; його син Вітовт зробився навіть приятелем Ягайла. Але усе це не подобалося лютому і свавільному Ягайлові, і він, крадькома умовившись із Лівонськими лицарями, заманив дядька до свого табору, схопив його, закував у кайдани і посадовив у льох в башті стародавнього замку, що його руїни ще й досі стоять (недалеко містечка Жидівського Віленської губернії). Тут через кілька день його задушили золотими шнурами з його ж таки одежи. Жінку

ВЕЛ. КНЯЗЬ ЛИТОВСЬКИЙ ЯГАЙЛО ВЕЛИТЬ СХОПИТИ КНЯЗЯ КЕЙСТУТА ТА ВІТОВТА.

Кейстута Біруту утопили у річці, дядька її Відімунда посадовили на палю, а де-яких значних Жмудинів люто покарали. Це все сталося у 1382 році. Вітовт став докоряти Ягайлові за його злочинства, а він звелів його теж схопити і посадовити у той таки Кревський замок, наміряючись задушити його, як і батька. Але жінка Вітовтова Ганна, князівна Смоленська, маючи дозвіл навідуватись до чоловіка свого, одного разу прийшла до нього в тюрму із своею наймичкою, переодягла чоловіка у її одежу і, таким побитом, вивела Вітовта з тюрми. Вітовт зараз утік до Німців у столицю Прусії Маріенбург, а потім, з допомогою Лицарів, одняв свою батьківщину у Ягайла.

Тим часом по смерті короля Польського Казіміра Великого (у 1370 р.), останнього з роду Пястів, Польща, по умові, досталася Угорському королеві Людовикові, що держав сестру Казімирову Єлисавету, і таким побитом Польща перейшла у жіноче коліно Пястового роду. Після смерті того Людовика у 1382 році Поляки прийняли собі за королеву молодчу дочку його, Ядвигу, котрій було тільки 15 год. Вона вже давно, ще дитиною семи літ, була звінчана з австрійським принцем Вильгельмом, і хоч не жила з ним, та у думках своїх любила його дуже і тільки дожидалася того часу, коли вони поеднаються. Але тут у справу цю встряли ксьондзи. Тоді саме прийшли од Ягайла посли сватати Ядвигу. Ягайло обіцяв приеднати до Польщи Литву і Україну, допомагати Полякам проти Німців, перейти на католицьку віру з усім народом своїм, перевезти у Краків усе свое добро і самому жити у Кракові. За це вхопилися ксьондзи та пани польські і вговорили Ядвигу, щоб вона за-для спасення душі своеї,—бо таким побитом через неї пристае на латинство уся Литва,—повінчалася із поганим з лиця, лютим і диким Ягайлом.

КОРОЛЕВА ПОЛЬСЬКА ЯДВИГА.

У 1386 році Ягайло перемінив православну віру на католицьку, звінчався з Ядвигою у Кракові, та там і остався, і став зватись: Володислав II-ий, Король Польщи, Литви і України.

У 1387 р. скликано до Вільни сейм, на котрий приїхав король Володислав (Ягайло) з Ядвигою і з'їхалися його брати. Багато де-які з них та литовських бояр з православної віри перейшли на католицьку, і за це Король дарував їм великі

права; городам литовським, де городяне переходили на латинство, даровано Магдебурське право; селянам дарували за те-ж білі суконні свитки. Так почалося вихрещування Литви, і католицькі попи їздили скрізь по Литві і навертали людей у свою віру. Ягайло прилучив до Польщи і Галичину, котра після смерті Казіміра, як наслідство, досталася Людовикові Угорському. Ягайло вигнав звідтіль угорське військо і поставив там своє. Галичане з охотою піддавалися йому, бо угорські звичаї і панування були для них тяжкі,—через те найбільш, що Угорці не шанували та зневажали православну віру їх; тоді як вони бачили, що сусідня, кревна їм, Русь — Україна, під владою Литви, не тільки вдержала свою віру, а й самі Литовці переймали її, а з нею й мову українську.

КОРОЛЬ ПОЛЬСЬКИЙ І ВЕЛИКИЙ КНЯЗЬ ЛИТОВСЬКИЙ ВОЛОДИСЛАВ II ЯГАЙЛО.

Прилучивши Галичину, Ягайло підгорнув тоді під Польщу й Молдавію.

Молдавія.

Щоб зрозуміти це, треба хоч коротенько переказати історію цього краю. Молдавія і Бесарабія, що лежать між річками Серетом, Прутом та Дністром і Дунаєм, Карпатами та Чорним морем, давно колись були заселені Гетами або Даками; у 101 році по Христовому народженні Траян, царь Римський, звоював Дакію, і з того часу її заселили Римляне; у 270 р. її звоювали Готи. Як же насунули Гунни, то тамошні жителі мусіли поховатись у Трансильванські гори, де й просиділи аж 900 літ. Тим часом по землі їх, один по одному, пройшли народи: Гепіди, Гунни, Лонгобарди, Авари, Болгари, Угри і инші. У першій половині XIII в. були ті краї під владою Галицьких князів, і з Галичиною разом звоювали їх Татари. Коли в XIII в. Молдаван почали тиснути Угри, то вони із Трансильванії почали переселятись на береги Дунаю та Чорного моря і заснували там князівства Валахію (Волощину) і Молдавію.

Цю нову державу (Молдавію) звоював тепер Казімир разом із Галичиною. За Людовика вона, так як і Галичина, була під кормигою Угрів, а тепер Ягайло знов прилучив її до Польщи. Волошські воеводи присягли, що будуть слухатися його і його наслідників.

Тим часом на Литві запанували Поляки. Православна віра і українська мова, що вже дуже зміцніла серед народу Литовського, мусіла уступити свое місце вірі католицькій і мові польській. Через ці змагання за віру і за те, хто матиме більшу силу, у Литві було неспокійно, і проти Польщи та Володислава (Ягайла) виступив його брат в-перших Вітовт, син Кейстутів. Після трьохлітньої війни із ним, у 1392 році вони склали згоду. По тій згоді Вітовт став Великим князем Литовським; йому була підвладна уся Литва і Русь, що була під Литвою, окрім Галичини, котра осталася під Польщою. Брата свойого Скіргайла Ягайло настановив Великим князем у Київі, а Володимирові Олельковичові, котрий був київським князем, дав заміть нього Волинську землю. Скіргайло через три роки вмер, і його поховано у Печерській лаврі.

Вітовт
1392-1430.

ВЕЛИКИЙ КНЯЗЬ ЛИТОВСЬКИЙ ВІТОВТ.

Після того Вітовт, що-сили, став прилучати до себе Українсько-Руські уділи, — вперед Київський, а далі Волинь і Поділля; прилучив і уділ Смоленський.

Року 1396 татарський хан Тохтамиш, котрого розбив Тамерлан, а Темір-Кутлуй вигнав із Орди, утік до Вітовта із жінками своїми, усим добром і прихильними до його Татарами. Потомки того Тохтамиша заснували дінастію (рід) Кримських ханів, що звалися Гіреями. Вітовт, радий такій нагоді, схотів покористуватись тим і, наче допомагаючи Тохтамишові, здумав напасти на Орду і забрати під себе її землю. У 1399 році він із великим військом, у котрому було 50 українсько-руських і литовських удільних князів, багато польських панів,

де-хто з Тевтонських лицарів та Тохтамиш із своїми Татарами, рушив на Київ, а звідтіль у Полтавщину, і там на річці Ворсклі стрів Темір-Кутлуя з ордою. Як побачили Татари, що прийшло таке велике військо, то Темір, щоб прогаяти час, став умовлятись з Вітовтом про замирення, а тим часом послав за підмогою до хана Едігея. Через три дні Едігей прийшов із своєю ордою, і тоді розпочалося люте побойовище. Татари перемогли, і Вітовт мусів тікати.

Ця битва наробила те, що Татари поруйнували Київську та Волинську околиці аж до Луцька, забрали багато бранців, а Вітовт мусів тепер шукати близчого звязку із Польщою.

У 1401 році, коли Володислав (Ягайло) приїхав у Вільну, він затвердив той звязок на раді, на котрій були польські пани і литовсько-руські бояре. Написано було умову, що після смерти Вітовта власть його одійде до рук Ягайла; а як що вмре раніш Ягайло, то Поляки не ставитимуть собі князя без згоди Вітовта.

У 1410 році 15 липня (юля) Вітовт, біля Дубровна (Грінвальда), з запомогою Ягайла, розбив Тевтонських лицарів, забрав 15.000 бранців і увесь їх табор. Цією битвою він на-віки забезпечив Литву од наскоку німецьких войовників.

У 1413 році у городі Городлі ізнов з'їхалися Вітовт і Володислав і тут склали так звану Городельську унію. По тій умові а-ні Польща, а-ні Литва — Україна не повинні були ніколи воювати між себе і одна без одної, а за-для усяких політичних і державних справ та за-для того щоб обрати короля або князів, мусіли з'їздитися на спільну раду, сейм. У Городлі Володислав дав литовським та українським боярам католицької віри права польської шляхти і польські герби; за ними затверджено було землі, котрі вони держали, і таким побитом польсько-латинський вплив повершив на Литві вплив український.

Звязок цей допоміг Вітовтові простерти руку на Московське царство, на Новгород і Псков, і на Орду.

Пруські Німці не могли забути Грінвальдської битви; а як самі вони не мали сили, то хоч через Татар хотіли помститись за неї. Вони намовили у 1416 році хана Едігея, і той зібрав Кримську та Чорноморську орди і напав на Київ; попалив церкви і манастирі. Але після того Едігей шукав сам ласки у Вітовта і після мирової у 1419 році зробився його підручним.

У Київі тоді не було митрополита, бо після першого татарського нападу, як вже згадувалося, він переїхав — спочатку у Володимир (на Клязьмі), а потім у Москву. У 1416 році Вітовт, схотівши мати свою митрополію у Київі, звелів українським архиереям вибрати собі митрополита, і вони вибрали Григорія Цамблака, котрий став митрополитом Київським.

Городельська унія і поеднання із Польщою не дуже були до вподоби Вітовтові; він перестав їздити на сейми і задумав зовсім оддилитись од Польщи. За-для того він почав перемовлятися із Німецьким імператором Сигизмундом, котрому теж не до вподоби було те поеднання.

З того всього вийшло те, що Сигизмунд послав Вітовтові королівську корону, з умовою, щоб він одкаснувся од Польщи і коронувався, як самостійний король. Вітовт уже скликав був на ту коронацію князів і готував бучний бенкет, але Поляки провідали, перехопили імператорових послів, одняли корону і королівські клейноди, а через те й коронування не було. Незабаром Вітовт, з журби і досади, помер на 81 році життя, у 1430 році.

Свитрігайло 1430-1440.

Після його смерті Великим князем Литовсько-Українським с т а в менший брат Ягайла—С в и т р і г а й л о. Він хоч і прийняв католицьку віру за-для брата, та по-старому був прихильний до віри грецької і був жонатий на православній князівні Ганні Тверській. Цей князь не дуже покладався на панів та бояр українських та литовських, котрі тягли руку за Польщу через те, що їм даровано землі та шляхетство,—про князя та країну свою їм був не великий клопіт. Тим-то Свитрігайло покладався більш на народ, котрий і справді любив його. Бачучи, що Поляки все більш забірають сили в його землях, він задумав зовсім одрізнитись од Польщи і розпочав з нею війну. У війні тій вславилися православні воеводи: князь Хведько Острожський на Поділлі та князь Олександер Ніс на Волині; ще підпомогли Свитрігайлові у цій боротьбі Волохи та Татари. Поляки побачили тоді, що силою нічого не вдіють, і почали хитрощами здобувати собі Україну та Литву. На-сам-перед вони дали шляхетські права і православним боярам українським, а через те придбали собі багато прихильників; а далі, щоб позбутися Свитрігайла, постановили за Великого князя Литовського у Вільні—Жигимонта Кейстутовича Старо-

ВЕЛИКИЙ КНЯЗЬ ЛИТОВСЬКИЙ СВИТРІГАЙЛО.

дубського, брата Вітовта, щирого католика, котрий присягнув, що буде вірний Польській короні.

Не щастило Свитрігайлові у тій боротьбі і, притиснутий Жигимонтом, він мусів тікати—попереду у Волощину, а там в Угорщину. Але й Жигимонта не злюбили князі та бояре, і от, як він жив у Трокському замку, у 1440 році, пани й князі, а на чолі їх удільний князь Іван Чарторийський, потім воевода віленський Довгерд та воевода трокський Лелюш, задумали вбити його. У-ночі привезли до замку 300 возів сіна, а у кожному возі було сховано по два—по три узброені чоловіки. Заїхали вони у двір. Чарторийський зайшов у княжі покої. Заздалегідь підкуплений слуга князя, Скобейко провів його до дверей кімнати, де сидів старий Жигимонт; кімната та була по-всяк-час замкнена з середини. У князя в кімнаті за сторожа жив приручений ведмідь, котрого він випускав на двір, одмикаючи двері; а як ведмідь той вертався з двору, то шкрябався у двері, і князь знов одмикав і упускав його. Бачучи, що ведмідь на дворі, слуга з Чарторийським підійшли до дверей і почали шкрябатись. Жигимонт подумав, що то ведмідь, одчинив двері, а його тут і вбито. Зараз оповістили про те Свитрігайла, і він поспішив у Луцьк, і там його з радістю стріли. Але замість того, щоб поспішити у Вільну і утвердитись там, він гаяв час у Луцьку.

Тим часом ось що робилося у Польщі. У 1434 році старий Володислав—Ягайло, їдучи у Галич, зупинився у селі Медиці над річкою Сяном на ніч. У-ночі він довго пробув у гаю, слухаючи соловейка, а на ранок заслаб з простуди і, не доїхавши до Львова, у городі Городку вмер. Магнати польські обрали за короля старшого його десятилітнього сина Володислава; меншого ж сина Казіміра, після того як вбито Жигимонта, поспішили зробити Литовським князем, зовсім залежним од польського короля. Так Свитрігайло, прогаявши час у Луцьку, утеряв свій князівський стіл. Литовські бояре були невдоволені тим, що у них, замість Великого князя, став залежний од короля Польського князь. Як тільки сенатори приїхали до Вільни, щоб утвердити Казіміра, вони от що зробили. На бенкеті понапоювали Польських сенаторів так, що вони поснули, а самі, тим часом, заходилися коло малого Казіміра; повели його у віленський собор, посадовили на великокняжому столі, наділи Гедимінову шапку, дали у руки меч і почали гукати на шану Великому князеві. Сенатори прокинулися, але вже було пізно: діло було скінчене, і Литва-Україна знов мала свого окромного Великого князя.

Казімир Ягайлович 1440-1447.

Не довго довелося Казімирові бути Великим князем. У 1444 році, в поході Поляків та Угрів на Турцію, вбито під Варною брата Казіміра—короля Польського Володислава III, і По-

ляки на сеймі у Серадзю обрали собі королем Казіміра. Він довго змагався, але його вговорила матірь його Софія, і у 1447 році він бучно коронувався у Кракові і став Казіміром IV, королем Польським.

Литовсько-українські князі та бояре сварилися із польськими панами за землю; розпочалася сварка і колотнеча між ними, а тим часом Великим князем Литовським захотів зробитись Жигимонтів син Михайло (Михайлушко). За його стояло і допомагало йому католицьке духовенство, а особливо кардинал Збігнев Олесніцький, котрий мав великий вплив на короля Казіміра IV.

ВЕЛИКИЙ КНЯЗЬ ЛИТОВСЬКИЙ КАЗІМИР ЯГАЙЛОВИЧ.

Михайло той жив у Московського Великого князя Василя Темного, котрий теж допомагав йому, та думав і собі через його покористуватись Литовською землею. Але у 1451 році Михайла отруєно, а незабаром за ним помер у Луцьку і Свитрігайло.

У 1470 році на Пйотрковському сеймі Поляки присилували короля свого Казіміра присягнути на тому, щоб ніколи не одрізняти од Польської корони землі: Литовські, Українські і Молдавію. Після того зараз звернули увагу на Київське удільне князівство, де ще держалися свої князі з роду Олельковичів. Останній з тих князів Семен Олелькович умер і покинув сина Василя. Брат Семена, Михайло Олелькович, хотів після його смерті зробитись князем Київським; але польське правительство уже посадовило у Київі воеводу Гаштовта. Гаштовт схопив Михайла Олельковича та його товариша князя Гольшанського і покарав їх на смерть (у 1482 році) перед брамою Литовського замку у Київі, що стояв між верхнім Київом і Подолом; спільник їх, онук Володимира Ольгердовича, князь Федір Іванович Бельський, утік через границю і став на службу до Московського князя Василя III. Тоді й по инших уділах українських, так само як і в

Київі, посажено польських воевод, і окромні удільні князівства українські з того часу на-віки зникли та стали польськими воеводствами.

Але Руські князі не так легко зреклися своїх прав,—вони під проводом князя Михайла Глинського, татарина родом, (Глинські ті ще за Вітовта оселились на Русі і перейшли на православну віру) стали за самостійність України. Цей Глинський замолоду був за-границею, там доходив усяких наук, і був на військовій службі у німецького імператора Максимиліяна I; був він і в Італії і в Гишанії, і у инших краях. Повернувшись додому, він одразу зробився одним з найпримітніщих тогочасних українсько-литовських вельмож.

ВЕЛИКИЙ КНЯЗЬ ЛИТОВСЬКИЙ ОЛЕКСАНДЕР КАЗІМИРОВИЧ.

У 1492 році помер Казімир, і королем Польським став його старший син Ян-Альбрехт, а Великим князем Литовсько—Руським менший син Олександр; він був жонатий на Олені, доньці Великого князя Московського Івана III. У того Олександра маршалком і найблизчим порадником став Михайло Глинський. Українці знов почали мати таку силу при дворі князя, яку мали вони за часів Ольгерда; а на те, звичайно, косим оком дивилося покатоличене литовське панство.

Перед самою смертью Олександра Глинський розбив Татар дощенту і, здобувши собі великої слави та почуваючи в собі силу, задумав одірвати Україну і Литву од Польщи і самому зробитись Великим князем українським. Але супротивники його не дали статися цьому ділові і поспішилися постановити за Великого князя Литовсько-Руського—молодшого брата Олександра, Жигимонта. Тоді Глинський розпочав те, що задумав, а за підмогою вдарився до Московського Великого князя Василя III, котрий і дав йому

помочи. Але не всі українські землі бажали того одділення, а через те й діло те ще спочатку загинуло, а Глинський із своїми братами і прихильниками утік у Московщину. Він сподівався, що під час нової війни Москви з Польщою йому таки

ВЕЛИКИЙ КНЯЗЬ ОЛЕКСАНДЕР СТРІЧАЄ СВОЮ ЗАРУЧЕНУ, КНЯЖНУ ОЛЕНУ ІВАНІВНУ.

пощастить довести розпочате діло до бажаного кінця. З його намови, Московський князь Василь III почав війну із Литвою, намагаючись одібрати назад Смоленськ. Спочатку литовський гетьман Константин Острожський під Оршою до-ноги розбив мос-

ковське військо, але згодом Москва таки одібрала у Литви Смоленськ. Та Московський князь, прочувши через ворогів Глинського, що він хоче одрізнитись од нього та зробитись самостійним Українським князем, не тільки не дав обіцяного йому Смоленська, як що він здобуде його, а засадив його у тюрму. Так скінчилося останнє бажання і остання спроба княжої України знову стати самостійною і незалежною.

На цьому і ми кончимо цю добу нашої історії, бо з цього ж таки часу починаеться зовсім осібний, щиро-народній, демократичний напрямок в нашій історії, коли вищі верстви,— князі та бояре,—зовсім втрачують свою вагу та силу, а усим керуе народня воля.

УСТРІЙ І ВІДНОСИНИ.

У цьому періоді нам доводиться мати діло не з одним Українським, а й з Литовським народом; через те й ці спільні у цю добу народності доводиться оглянути разом. В Литовську державу увіходили тоді ось які давні князівства: на півночі князівство Полоцьке, Мінське і Смоленське, що разом звалося Білою Русью; західні теперішні повіти Гродненської і Мінської губернії звалися Чорною Русью; князівства Київське, Чернигівське і Сіверське звалися Україною, або Малою Русью; князівство Галицьке—Червоною Русью; землі по р. Припеті—Полісся; по р.р. Стирі і Горині—Волинь, по р. Західньому Бугу—Поділля. Хоч народу Українського в Литовській державі було найбільше, проте не було йому од того користі: скільки не було яких перемін въ українських землях за цей час, усим заправляли князі та бояре, а народнього голосу не було й чути.

Князі. Великі князі Литовські, забравши під свою руку більш культурну тоді, ніж Литва, Україну, перейняли од неї і звичаї і мову її. Жили вони у столиці своїй Вільні і потрохи стали заводити круг себе двір з усякими придворними урядами (чинами) на зразок того, як у Західніх державців. Останні удільні князі не мають ніяких особистих прав і мають уряди при Великім князі, а як що й мають свої уділи, то й тоді зостаються підлеглі Великому князеві. Та ці князі, – чи з порущених литовських родів (як Олельковичі, Бельські, Глинські та инші), чи чисто українського роду (як Чарторийські, Острожські, Вишневецькі, Сангушки, Збаражські та инші)—являли з себе найвищу верству людности; у Великому Князівстві Литовському вони мали уділи та землі до смерті своеї,—давалося у дідичне (наслідственне) володіння („вислуги"); з них і з бояр — однаково як українських, так і литовських,—складалася рада, що була коло Великого князя і звалася „Панове-рада".

Бояре і Земяне. Після того як Ягайло став королем Польським, а Литовсько-Руське князівство поедналося з Польщою, польські урядовці розпросторюються по Україні. Замість удільних князівств— настали воеводства, котрі поділяються на повіти. Земля, по нових правах, стала належати правительству; порядкував нею Великий князь. Вона була поділена на невеликі дачки (хутори), десятин по 80 кожна; ці дачки звалися службами або дворищами. Кожний, хто брав таку службу, повинен був, скоро тільки загадае князь або воеводи, виставляти одного збройного воїна. Ті, хто держав такі дачки, звалися „земяне“. За важні послуги князеві або на війні земяне здобували такі служби у власність, і ті служби звалися тоді „вислугою“ або „отчиною“. Земяне, або, як їх почали звати, „пани“, стають вищою верствою в тодішньому устрої державному.

Бояре, потомки колишніх дружинників, за литовських часів були приписані до замків та городів і мусіли одбувати військову службу не тільки польову, а й замкову. А як що ті землі, котрі вони держали, увіходили у яку-небудь дачку, оддану земянинові, то бояре, що опинялись із своею землею у такій дачці, робилися залежними од того земянина, і він мав над ними усі права: судив, карав і милував, оддавав до війська і таке инше.

Одколи поедналася Литва з Польщою, з'явилися й нові уряди, як от: великі Гетьмани коронні, литовські і польні, що були начальниками оружної сили; підскарбій, що завідував скарбом (казною), підкоморій—завідував двором короля або князя і був найблизчий до нього чоловік; у війську вищі уряди були: писарь, полковники, сотники, хорунжі та инші; земські уряди—підкоморій, земський суддя, підсудок і писарь.

Городи. Багато городів за ті часи достали од князів Литовських так зване „Магдебурське право“. Це право давало городянам велику самостійність і незалежність од власти державної; по тому праву городська рада порядкувала усіма справами в городі: громада вибірала з-поміж себе „бургомистра“ і „лаву“, в котрій було чотири „райці“, дванадцять „лавників“ (присяжні засідателі) і „війт“; війта обірали до смерті—він був судією для городян. „Рада“ і „лава“ звалися заразом „магистрат“.

Усі ремесники здобували собі по тому праву теж де-які вільготи: ремесники кожного ремества складали громаду, що звалася „цехом“ або „братством“, і кожне таке братство орудувало справами своеї громади та мало свій скарб (казну); з нього давали помочи своїм громадянам і брали гроші тоді, коли треба було на які гуртові свої справи. Де-котрі „братства“ були дуже заможні. Кожний город із таким Магдебурським правом мав свій герб і свою корогву, а кожний „цех“— свою.

ено
ано
ость
товт
Ми-
тро
ость
оків
они
зова
ним
вся
ття,
ом".
тва,

к

на-

Села.

или
осто
зва-
и у
,зе-
о і
по-
и і
х і
ан;
них
кби
пу,
й

Бояре і Земяне.

сько
ці р
наст
нов
Вел
деся
щам
зага
Ті,
княз
і ті
або,
діш

були
служ
вони
то б
лися
прав

уряд
були
бом
був
писа
ди—

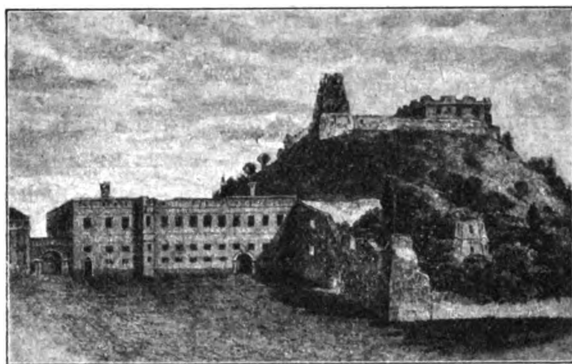
Городи.

так
вели
тому
горо
в к
(при
був
гистр

вільг
звала
дува
нього
коли
ства“
ським
свою.

За часів Вітовта на Дніпрі од наскоків татарських зміцнено було в де-котрих городах кріпості, як от у Каневі, і збудовано нові: Черкаси, Кременчуг, Мишурин-Ріг, а коло моря кріпость Дашів (Очаків) і Хаджибей, або Кочубей (Одеса), котру Вітовт одняв од Татар; на р. Бузі—Вітовтове (Богоявленськ коло Миколаєва); на р. Дністрі, проти Генуезської кріпості Манкастро (Акерман), збудовано зáмок, а вище по р. Дністру—кріпость Тегінь (Бендери). Кріпості ті були зміцнені проти наскоків Татар, що без-перестання турбовали Литву і Україну. Сюди вони звичайно проходили трьома шляхами: шлях, що йшов до Львова поуз Черкаси, Корсунь, Київ, Луцьк і Сокалю, звався „Чорним шляхом"; той, що йшов од Дашева на Бар і на Львів, звався „Кучманським шляхом", а той, що йшов Дністром на Покуття, теж до Львова, звався „Волоським, або Покутським шляхом".

За Казіміра IV скасовано удільні українські князівства, а замість них заведено воеводства і староства. Багато городів, містечок і сел роздано заможнім українським родам, і там до-краю знищено колишній вічовий устрій в них. По городах розмножилося Жидів, котрі держалися міцно свого гурту, „кагалу". Жиди ті зовсім прибрали до своїх рук торговлю і промисли, і міщане по-малу повинні були поступитися перед ними, навіть по тих городах, що мали вже Магдебурське право.

РУІНИ ЗАМКУ ВЕЛИКИХ КНЯЗІВ ЛИТОВСЬКИХ У ВІЛЬНІ.

Села. Уся остання людність тогочасної України,—ті, що жили по селах,—звалися тоді „поспільство", посполиті, або просто „люде". Ті, що жили по землях, котрі належали зàмкам, звалися „служилі люде", а ті, що по тих селах, котрі увійшли у дачки земян, звалися „люде панські", „господарські", або „земянські"; як ті, так і другі сплачували подать натурою і грішми і мали право вільно переходити з місця на місце, почиталися людьми вільними, управлялися своїми громадами і вибірали собі старосту—„отамана", або „тивуна", десятських і сотських, і їх часто—густо стверджував на тих посадах пан; мали свій виборний („копний) суд, але найвищий суд для них був—пан або земянин, котрий держав ту землю. Землі та служби роздавалися по тих воеводствах, котрі лежали дальш од степу, од границі, де блукали Татари. Як розмножилося людей, то й

умовини за землю, котру вони займали, ставали важчі; через те люде потроху почали переходити за р. Рось, де були вільні землі—так зване „Дике поле“; край, що так звався, лежав над долішнім Дніпром, Бугом і Дністром. Посовуватись туди почали люде ще у половині XV віку, і ті, що оселилися там, не знали ніяких податків. Життя по тих степах у ті часи було дуже і дуже небезпечне: треба було завжди бути на-поготові та стерегтися татарського наскоку. Людей тих прозивали „козаки“; хто виходив на житло у „Дике поле“, про тих казали—„ідуть у козаки“. З тих виходців почалася нова верства людей, котра зробилась незабаром у історії нашого краю найголовніщою. Поміж козаками не було ні шляхтича, ні пана, ні старшого, ні меншого—усі вони були рівні і управлялися своєю „старшиною“, котру настановляла громада. Тодішній уряд (правительство) не займав їх і не обкладав ніякими податками, бо дивився на козаків, як на свою оборону од Татар. А Татари, наскакуючи та нападаючи на Україну тими шляхами, що вже згадувалося, доходили навіть аж до самого Львова, грабували і забірали у неволю багато людей. Козаки оселялися по низу Дніпра, по островах; там вони ловили рибу, звіря били, розводили пасіки. Попереду на Низ вони виходили весною і знов верталися до своїх осель на зіму, а далі склали там незалежне ні від кого товариство з особливими порядками в ньому. Чим далі, то їх все більшало, бо невдоволених польськими розпорядками що-дня росло і вони тікали у козаки, бажаючи жити вільним, хоч і небезпечним життям.

Духовенство. У Галичині,—з того часу, як прилучено її до Польщи,—переважае католицька церква: митрополія Львівська мусіла уступити свое місце Латинській епископії, а православні—у сусідньому селі збудовали храм, де й стала кафедра Львівського митрополита. Важке життя настало за-для православної церкви. Панство українське, бачучи, що усякі вільготи та уряди королі роздають панству католицькому, й собі почало потроху переходити на латинську віру, і через те церква православна у Галичині все більш стала підупадати та убожіти. У Київі, як ми бачили, заснована була окромна митрополія, до котрої належали усі православні епископії Литовсько-Руського князівства. Митрополити київські були під зверхністью Константинопольського патріарха, і Київ знову стае осередком православної віри на Україні. За Литовських часів католицьке духовенство не втручалося у справи православної церкви, і князі Литовські, хоч де-котрі з них були католики, не боронили вільно розвиватися православній вірі і стверджували її права своїми грамотами. До київської митрополії належали епископії: Львівська, Перемишльська, Володимирська, Холмська, Чернигівська, Луцька, Смоленська, Туровська і Полоцька. Низчому духовенству жилося негаразд: священ-

ники в тих парахвіях, котрі були в дачках або службах, що-года ставали все більш залежними од дідичів (панів); дідичі обкладали їх податью, а далі забрали до своїх рук і суд над ними.

ПЕРІОД ПЯТИЙ.

Польський

(1501—1647).

Починаючи цей період нашої історії, поглянемо раніш, в яких обставинах опинилася тепер Україна, поеднана проти волі своеї із Польщою.

З заходу була Польща з великою силою аристократії—шляхетства, котре зовсім чуже було і вдачі Українців, і їх минулому, і вірі. Остаючись,—чим далі, то все більш,—під впливом католицтва, а найбільш езуітів, Польща ставилася вороже до православної щиро-народньої, демократичної спокон-вік, України.

На півночі було Московське самодержавне князівство. Хоч воно було православне, однакової віри, та у московського люду був зовсім одмітний дух і вдача.

З півдня — нове могутне Турецьке царство, засноване на руїнах Византії у 1453 р.; воно забрало під свою опіку сусідні князівства—Сербію, Болгарію і Молдавію.

На сході ж, після того як Золота Орда розпалася, заснувалася осібна Кримська Орда, і правив нею царський рід Гіреїв. Заснував її Тохтамишів потомок, хан Девлет Гірей, що вмер у 1466 році. Столиця тих Гіреїв була — Бахчисарай.

Ось яке сусідство було навкруги. У-дома ж були такі обставини. На заході—Галичина, Волинь і Поділля були під впливом Польщи; а через те, що панам католикам давали більші права і вищі уряди, ніж православним, то православні, таким побитом, потроху перестали мати яку-будь вагу у вищих верствах і за-для користі своеї стали переходити на латинство; а рідня-чись із Поляками, забули й звичаї, і мову свою рідну і зробилися чужі свойому ж народові.

Таке саме сталося пізніще і в Київщині, Чернигівщині та Переяславщині. Тяжко стало жити Українцям в тих землях,

де почало заводитися польське право, звичаї, погляди та закони,— спочатку в Галичині, потім на Поділлі, а далі й по всій Україні. Велику силу в Польщі в той час (XV та XVI віки) мали пани, а селяне були зовсім безправні.

У 1520 році, за короля Жигимонта I (він королював од 1506 до 1548), на сеймі у городі Бідгощі і у 1521 р. у городі Торуні, шляхта польська, за приводом сусідніх Чехії і Угорщини, постановила привязати селян до землі і наложила на них повинність: один день на тиждень робити на дідича (пана), через що й повинність та стала зватися панщиною; шляхті дозволялося скуповувати землі, а з ними й селитьби, і таким способом громадська управа касувалася зовсім, а селяне ставали підданими шляхтича; шляхтичові ж дане було й право судити та розправлятися з ними. Панщини і порядків цих покищо не заводили на Україні, бо там не так-то швидко могли пани укоренитися. У Галичині-ж шляхта одразу після того почала прикладати до діла свое право. Так почалося кріпацтво у нас на Русі-Україні, і селянська верства народня стала зовсім залежною од шляхти.

КОРОЛЬ ПОЛЬСЬКИЙ ЖИГИМОНТ I.

Од цієї тяжкої панщини, од усяких панських кривд, і почали селяне світ-за-очі тікати. З Галичини тікали вони на Поділля, де було просторніще та вільніще, з Волині—на Побожья (в Уманщину та Браславщину), а з лісових країв (з Полісся)— у Київщину та за Дніпро—в „Україну“. Оті гарні та пишні землі наддніпрянські прозивалися тоді „Україною“, бо лежали вони вже „на краю“ держави, а далі були вже дикі степи. Колись пишний та багатий цей край—через князів своїх, бояр та панів польських і литовських зробився пустинею. Розмно-

жився тут звірь, риба по річках, гарцювали по тих порожніх степах дикі орди татарські—і от тепер по них починають шукати притулку собі українські селяне. Не мігши терпіти панських порядків та неволі, українські люде почали перебіратися на вільні оті степи. Хоч і не безпечно було од Татар у тому „Дикому полі“, та зате кожен почував себе там на вольній волі. Переселенці оті йшли в степ невеликими ватагами з мушкетами, луками і шаблями за плечима, билися з татарськими ватагами, коли їх стрічали по дорозі та бачили, що вони не з порожніми руками йдуть, а на зіму верталися до-дому, — у Черкаси, Канів або инший який город. Цих людей ото й почали звати **козаками**, бо так звалися в той час татарські заволоки, що по степах тинялися та „козакуючи“, тоб-то „луплячи“ чабанів, купців, проїзжачих, з того промисел собі мали. Де далі—козацтво все збільшувалося, входило в силу, почало нападати не тільки на Татар та Турків, польських та й своїх українських магнатів на Вкраїні, але й на Литву та Московські землі і грабувало їх.

ЗАПОРОЖЕЦЬ (стародавній малюнок).

В кінці XV в. козаків так вже намножилося, що вони дають про себе знати. Уже в 1489 році вони, під проводом якогось отамана Мухи, піднялися в Галичині, разом із селянами, на шляхетські маетки; але «бунт» цей, як прозивають те повстання польські письменники, був люто приборканий. У 1492 році бачимо знову, що козаки розбили татарський корабель під Тегінью; у 1494 році вони напали і знищили Очаків, котрий належав тоді вже Туркам; у 1499 р. ізнову ходили походом на Татар у Крим.

Коли козаків стало вже багато, вони почали обороняти не

тільки свої оселі, але й „уходи“, куди вони ходили на промисел. „Уходи“—це були ті землі, куди вони виходили, і приписані вони були до Канівського, Черкаського та инших староств. До Канева, приміром, приписана була полуднева Київщина, до Черкас—мало не вся Полтавщина, Херсонщина, Катеринославщина; були землі, приписані до Києва, до Остра, до Любеча. Уходчики, вертаючися до-дому на зіму, повинні були дати старості десяту часть свого заробітку. Через те самі старости дбали, щоб обороняти уходи. Один такий староста (в половині XVI століття) Дмитро Вишневецький, або Байда, як його прозвали, задумав протягти ще далі границю тих земель, куди

ЗАПОРОЖЦІ.

виходили уходчики, а для того зібрав ватагу козаків, котрі по черзі ходили на низ Дніпра і там стерегли, щоб Татари не напалися на уходи. Козаки ті на зіму варталися до-дому, а весною виходила ізнов нова вже ватага. Ще за часів Дмитра Вишневецького (у 1550-тих роках) козаки збудовали там собі фортецу (кріпость невеличку), на котромусь з островів Дніпрових. Це й був початок Запорожжя, котре згодом зробилося самостійною громадою-товариством. Може бути, що як би в другій половині XVI віка не запанувало на Україні польське право, то козаччина далі все розвивалася б, пересельців та втікачів з Московщини і инших земель було б все більш, і Україна зробилася б селянською самостійною, оружною держа-

вою під рукою Литовських князів. Але не так воно сталося...

Бачучи, що козаки вбиваються в силу і вже здужають оборонятися од Татар,

ЗАПОРОЖЕЦЬ (по Ригельману).

князі та магнати, котрі мали землі на Украіні, почали прихиляти їх до себе; вони содержували своїм коштом коло своїх зàмків величенькі козацькі ватаги, давали їм усякі вільготи, а за те вони мусіли обороняти од Татар їх оселі та землі і ходити походом, куди скаже їх князь або дідич. Таких козацьких ватаг розмножилося чимало і звалися вони на імя того князя, у котрого жили.

ЗАПОРОЖЕЦЬ.

Так були козаки князя Дмитра Вишневецького, козаки князя Ружинського, та инших. Ці ж князі, на зразок гетьманів польських — коронного та Литовського — почали звати себе гетьманами козацькими. Пізніще й инші усякі ватажки козацькі, зібравши чималу ватагу, почали прозивати себе гетьманами, — через те, спочатку особливо, бувало по кілька таких гетьманів в-раз.

Таких гетьманів—ватажків козацьких в XVI віці було чимало. Таким гетьманом був і Предслав Лянцкоронський, староста Хмельницкий, свояк короля польського Олександра I. Він здобув слави своїми походами на Татар у 1512 р. У 1516 р. він із своїми козаками напав на турецький город Білгород (Акерман), набрав там багато коней, узяв велику здобич, а звідтіль пішов на Очаків, і там тяжко побив Турків і Татар. У 1528 році Лянцкоронський, разом з Остапом Дашковичем, котрий теж мав своїх козаків, знов напав був на Очаків, і вони тричі розбили Татар, забрали 500 коней і 30.000 худоби. Дашкович родився у городі Овручі; попереду він був Литовським воеводою, а потім Черкаським та Канівським старостою. Він з'умів скупити коло себе велику силу козаків і з ними добре дався у знаки Татарам та Туркам.

Предслав Лянцкоронський.

Остап Дашкович.

ЗАПОРОЖЕЦЬ.

У 1521 р. Кримський хан Махмет-Гірей пішов війною на Московське князівство і закликав Дашковича із козаками помагати йому у тому поході. Багато сел од Вороніжа і аж до Москви випалили Татари,— а з ними й козаки,— багато загнали народу у неволю, і за ту поміч Татари оддячили Дашковичеві тим, що вхопили його та забрали у неволю. Але він згодом утік звідти і у 1523 році ізнов напав на Очаків, а звідтіль пішов у Крим і попустошив багато аулів (татарських осель).

Будучи у 1533 році на сеймі у Пйотркові, він радив польському сейму збудувати замок на низу Дніпра і держати там постійну сторожу з 1.000 або 2.000 козаків, а за це назначити їм щорічну плату і настановити їм старшину, аби тільки вони Україну од Татар стерегли. Та на цю раду Дашковича сейм не пристав.

Ми не будемо перелічувати під-ряд усіх ватажків козацьких, хто за ким був, а спинимося хіба на визначнійших.

Князь Дмитро Вишневецький-Байда.

Після Венжика Хмельницкого, котрий у 1534 році розбив під Заславлем Татар і тим здобув собі слави, згадаемо про Дмитра Вишневецького. Дмитро Вишневецький, з роду Волинських удільних князів Гедиміновичів, в році 1550 був настановлений старостою Черкаським і Канівським.

Десь коло року 1556 він, щоб оборонити Україну од Татар, збудував земляний город на острові Хортиці (а, може, то було й на Томаківському), на р. Дніпрі.

КНЯЗЬ ДМИТРО ВИШНЕВЕЦЬКИЙ—БАЙДА.

Це була перша Січ Запорожська. Татарські хани одразу збагнули, що вона буде дуже їм заважати, коли їм захочеться налітати в Україну. У 1557 р. хан Девлет-Гірей хотів зруйнувати Січ і обложив її своїм військом, продержав облогу аж 24 дні, але нічого не зміг подіяти і вернувся додому. Та в-осени того ж таки года він знов обступив Січ. Помагав йому Турецький султан, котрий для того дав йому своїх яничарів, та ще Молдавський господарь. На цей раз Вишневецький, або Байда, як його взивали козаки, продержався довгенько, але мусів таки покинути Січ, бо не стало харчів, і втік у Черкаси. З Черкас Вишневецький подався до Московського царя Івана Грозного, і думав там остатись, а для того перейшов до нього в підданство. І справді, у 1558, 1559 і 1560 годах він із московською ратью (військом) ходив на Крим і наробив Татарам багато шкоди. Але не помирився він за щось із Московським царем, у 1563 році обернувся до Жигимонта II-го і прохав, щоб той прийняв його знов на службу. Той згодився, і Вишневецький після того довго жив у Польщі. Потім, коли покликали його волошські бояре, щоб ішов до них господарити, він задумав зробитись молдавським Господарем.

У 1564 році зібрав він 4000 козаків і пішов у Молдавію. Але тут його зрадою спіймали і одпровадили у Константинополь до Турецького султана Селіма II. Селім, сердитий на нього ще за те, що він набігав на Крим, звелів кинути його з високої башти, що стоїть біля моря недалеко Галати, на гаки, замуровані у її мурах; на однім гаку зачепився Байда ребром і повиснув над морем. Висячи на гаку, він почав лаяти султана і його віру. Три дні висів він так, і, хоч обіцяли йому і волю, і вільне життя, аби він одкаснувся своеї віри і потурчився, він не переставав клясти Турків і їх віру. Якийсь Турок стрельнув нарешті з лука і вбив його. Пісня про Байду і про його смерть дійшла аж до наших часів.

ЖИГИМОНТ II.

Потім до року 1574 ми не бачимо значніщих ватажків козацьких.

А тим часом на Вкраїні сталася великої ваги подія, котра тяжко одбилася не тільки на козаччині, але й на долі усієї України. Це — Люблинська унія.

Після смерті Жигимонта I королем Польським став його единий син Жигимонт II-й Август (був королем од 1548 до 1572 р.), і на ньому й кончився рід Ягайлів у Польщі. За три роки до смерті, як був він бездітний, то й схотів міцніще звязати своє королівство, і для того на Люблинському з'їзді у 1569 р. була ухвалена так звана „Люблинська Унія“. По цій унії Польща, Литва і Україна (землі Волинська, Брацлавщина, Київщина з задніпрянськими землями й Підляхія по річці Західному Бугу) ставали одніею державою, і звалася вона—„Річ Посполита“. Шляхта польська, литовська і українська католицької та православної віри получили однакові права із боярами і князями, а усю нешляхетну людність, окрім міщан, котрі мали свої Магдебурські права, було

віддано тій шляхті на всій волі: можна було робити з нею, що хотілося. Таким побитом козаки осталися без усяких прав: шляхтичами їх не хотіли робити, а в поспільство (в простих селян) повернутися не хотіли вони самі. В останній год свого королювання (р. 1572) Жигимонт - Август наказав через коронного гетьмана Язловецького списати у реєстер 300 козаків, забрати їх з-під руки старости під руку польського гетьмана, призначити їм що-року жалування і настановити над ними „старшого“. Такого „старшого“ дано було їм—шляхтича Яна Бадовского. З того часу з'являються у козаків „старші“ (гетьмани), котрих призначає правительство Польське. Правительство Польське мало надію, що, взявши на державну службу

ЛЮБЛИНСЬКИЙ СЕЙМ У 1569 РОЦІ.

частину козаків, воно спинить розбишацтва і сваволю инших людей, котрі теж звивали себе козаками. Та нічого з того не вийшло.

Як помер Жигимонт II, не стало у Польщі наслідника, і шляхта постановила обірати короля вільними голосами; а поки-що у з'єднаній державі настало безкоролівья і було воно кілька літ, аж до 1576 року, коли був вибраний за короля чоловік сестри Жигимонта II, Анни — князь Семигородський Стефан Баторій (королював він од 1576 до 1586 р.).

З давніх часів Стефана Баторія вважали за дуже прихильного до козаччини; літописці переказували, що ніби-то він дав шляхетські права 6000 козаків, котрих записали у реєстер, і з того часу стали вони зватися „реєстровими“; їх ніби-то поділено

було на 6 полків: Черкаський, Канівський, Білоцерківський, Корсунський, Чигиринський і Переяславський; тім реєстровим козакам немов-би то дано було право на своїй раді обірати собі гетьмана і старшину: обозного, військового писаря, двох суддів, двох осавулів, військового хорунжого, військового бунчужного, полковників, полкових старшин, сотників і отаманів; окрім того, щоб ще дужче показати козацьку осібність, Баторій немов-би то дав реєстровим козакам клейноди: корогву, булаву, бунчук і військову печать, на котрій вибито: лицарь-козак з мушкетом і шаблею при боці і з рогом для пороху, лівою рукою взявся у боки. Осередком реєстрового козацтва назначено місто Батурин і за козаками закріплені усі землі, що вони володіли досі; останні ж 34,000 семей мусіли зробитись підданими тих панів і шляхтичів, на чиїх землях вони сиділи. Тоді незадоволені козаки подалися у низ, по Дніпру, за пороги, у Січ Запорожську.

КОРОЛЬ ПОЛЬСЬКИЙ СТЕФАН БАТОРІЙ.

Так переказують нам старі литописці, але все такі, що жили пізніще за короля Стефана Баторія і на свої очі того не бачили. Тим-то вони й помилилися, і те, що складалося яких пів сотні літ: козацька рада і старшина, 40,000 козацьких семей, козацькі полки, козацькі клейноди, все те, що було у козаків аж через 50 літ, за Богдана Хмельницького,—все те, на їх думку, зробив один чоловік—король Стефан Баторій. За Баторія, наприклад, ні Чигирина, ні Батурина ще й на світі не було,—то не могло бути й Чигиринського полка та столиці козацької у Батурині. За нього тільки й сталося переміни з козаками, що козацький полк з 300 чоловіка збільшено на 500. Крім того Баторій одписав на Запорожців Трахтеми-

рівський манастир, і там була заведена больниця, або, як тоді казали, „шпиталь“ для недужих та ранених козаків. А Січ Запорожська тоді тільки що почала в товариство складатися, січові порядки ледве ще тільки почали заводитися. Ці порядки були ось які.

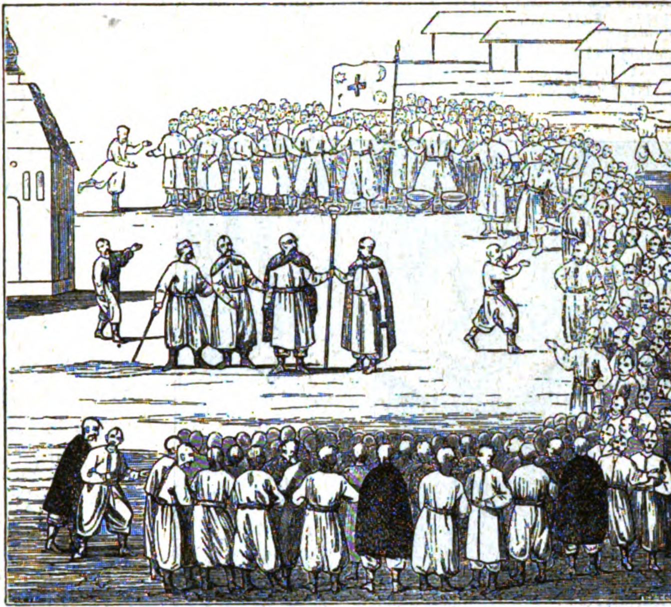
На Дніпрових порогах, на острові Хортиці або Томаківці, чи на Базавлуку або Микитиному розі, закладали козаки свою столицю і ставили кріпость, котра звалася „кіш“ або „січ“; посеред табору на майдані ставили церкву (св. Покрови), а навкруги—курині, по котрих жили козаки-земляки, що приходили з усіх кутків України, і звалися ті курині на те імя, звідкіль жили в них земляки; так були курині: Полтавський, Ба-

ЗАПОРОЖСЬКА СІЧ (у половині XVII віку).

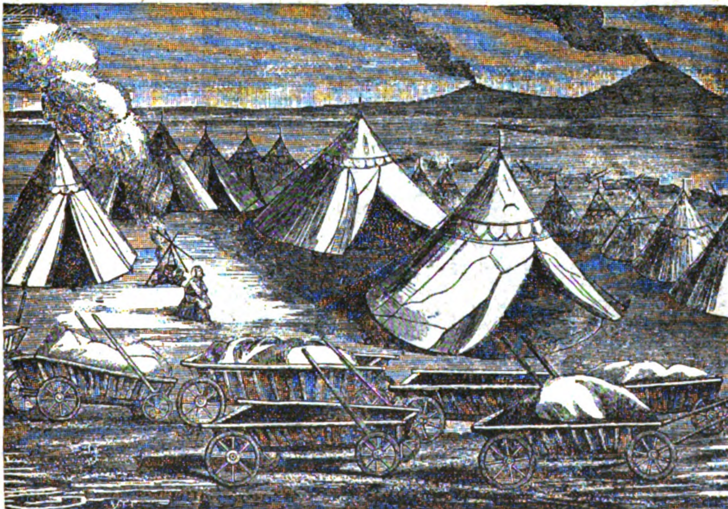
туринський, Канівський, Криловський, Переяславський, Уманський, Корсунський, Стеблівський та инші. Кожен курінь обірав собі отамана, котрий звався „курінний“. Усією громадою товариство на раді вибірало військову „старшину“. Попереду всього—„кошового отамана“. Вибірали його на один год, але як він був до вподоби козакам, то його зоставляли і на далі; на війні і у походах він був найстарший начальник і його у всьому слухалося козацтво, а дома, в Січі, він мусів на усе питатися дозволу ради. Окрім кошового, на раді вибірали, теж на один год, осавула, писаря і суддю. На Січі порядки були заведені на зразок лицарських орденів у Західній Європі, і себе Запорожці іменували „лицарським товариством“.

Жінок у Січ не пускали,—а-ні ненька, ні жінка, ні донька, ні сестра не мали права прийти у Січ до свого сина, чоло-

ЗАПОРОЖСЬКА РАДА.

віка, батька або брата; а хто приведе у Січ кого з жіноцтва, того карали на смерть. Жонаті Запорожці пізніще жили по

КОЗАЧИЙ ТАБОР.

зімовниках на безкраїх степах запорожських, що розгляглися по обидва боки Дніпра, по Бугу, обох Інгулах та Лиманах. Землі

запорожські пізніще займали усю Катеринославщину, Херсонський, Олександрійський і Ананьївський повіти в Херсонщині, Дніпровський повіт в Таврії і ще куток Ізюмського повіту у Харьківщині. Усі ці землі звалися „Запорожські вольності“ і поділені були на кільки округів, що звалися „паланками“; паланками завідували теж виборні полковники і старшина, як і у Січі. Тут козаки кохалися у хліборобстві, рибальстві, ловецтві, розводили бджоли, худобу, коней, вівці, їздили по сіль до Азовського моря. На лівім березі простяглася велика низина з плавнями, очеретами; прозивалася вона „Великий Луг“; його дуже почитувало і любило Запорожське товариство, взиваючи його у піснях своїх батьком: „Гей Січ-мати, а Великий Луг — батько“. Але всі ті жонаті козаки, котрі жили у паланках, не були одірвані од Січи і, скоро їх покличуть було, зараз прибували до товариства. До Січового товариства вільно було приставати кожному, аби умів хреститись, і такий козак, як заявиться до отамана і старшини, приставав до якого сам хотів куріня.

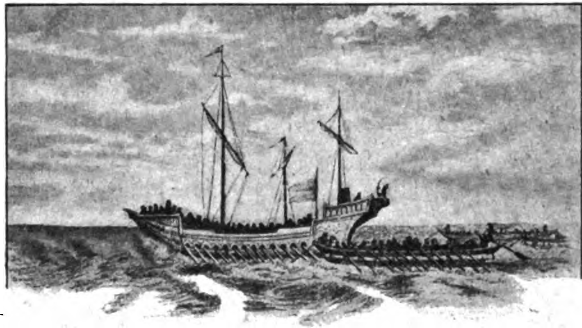

ІКОНА ПОКРОВИ У СІЧОВІЙ ЦЕРКВІ.

З часів Люблиньского сейму — одколи Польща з Литвою поедналася — козаків Запорожців швидко намножилося, так що навіть приказка була склалася: „У нас де крак (кущ), там і козак, а де байрак, там сто козаків“. Січ запорожська не хотіла признавати і не признавала ніякої зверхности а-ні Польщи, а-ні

гетьмана козаків реєстрових. Запорожці билися поруч із городовим козацтвом (тим, що дома, по городах коло старост осталося) за вольність, за віру, за права свойого рідного краю, а крім того й самостійно ходили походами і у Крим, і до Турків, не вважаючи на те, чи любо те державній власті було або чи дозволить вона; державний уряд (правительство) мусів терпіти таку сваволю, бо нічого не міг подіяти.

Запорожці звикли дивитись смерті у вічі, не боялись її, були одважні, терплячі, виносливі у походах, були вірні товариші; побратимство почитувалося у них дужче як рідня; отаманові і ватажкам у походах корилися у всьому, а як кончався поход, то поводилися із ними, як з рівними товаришами; були веселі, любили танці, пісні і музики; на старість, як вже почував котрий, що він нездатний до походів, то прощався з світом Те прощання старих Січовиків було дуже пишне та бучне: наймав старий Запорожець музики, закупав мед і горілку, і танцюючи, і співаючи, і частуючи медом та горілкою усіх, кого стрічали по дорозі, з товариством ішов до манастирської брами того манастиря, де хотів він зробитись ченцем. Найбільш Запорожці йшли у ченці в манастирі Самарський (на річці Самарі), Межигорський, Мотронівський (коло Чигирина) і Афонський (заграницею, у Грецькій землі).

ЗАПОРОЖСЬКІ ЧАЙКИ ТА ГАЛЕРИ.

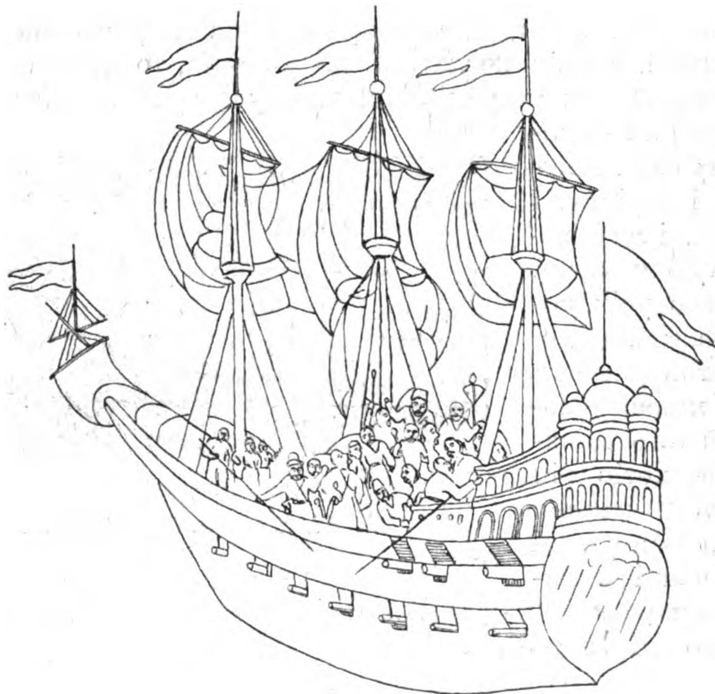
Товариство Запорожське вважало за найсвятійше діло боротися з „невірними агарянами“ — Турками і Татарами та визволяти христіян із полону. В кінці XVI в. Запорожці вславилися походами на Крим і Туреччину; взяли з бою Очаків, Тегінь і Козлов у Криму. Вони робили такі походи піші, кінні і морські, що дивували свідків тогочасних. Ті свідки розносили славу запорожську далеко по-за Україною.

Скоро походи козацькі на Туреччину зробилися сміливіщі. Запорожці випливали в море на своїх „чайках“ (великі човни, обшиті з боків обсмоленим очеретом, щоб не тонули), нападали на турецькі кораблі, допливали аж до Анатолійського берега, по той бік моря, нападали на Сіноп, а часом і на саму турецьку столицю.

В таких походах, піших і морських, вславилося кілька ко-

зацьких ватажків, котрих прозивають літописці „гетьманами". Між ними був і князь Богдан Ружинський (чи простіше Богданко; інші ж кажуть, що його звали Михайло). Був він польський шляхтич з роду, але в ті часи, коли люде багато на лицарство вважали, пристав він до Низовців (Запорожців) і скоро став їхнім ватажком. Цей Ружинський у 1575 році із Низовим товариством розбив велике військо (більш як 10.000) Татар, дійшов, руйнуючи усе та визволяючи невольників, до Перекопу, а тоді сів на чайки і пішов по берегах Малої Азії; пограбував турецькі городи Трапезонт і Сіноп, був у Константинополі і там побив багато народу. Дуже лютував він

Богданко Ружинський.

ЗАПОРОЖСЬКИЙ КОРАБЕЛЬ.

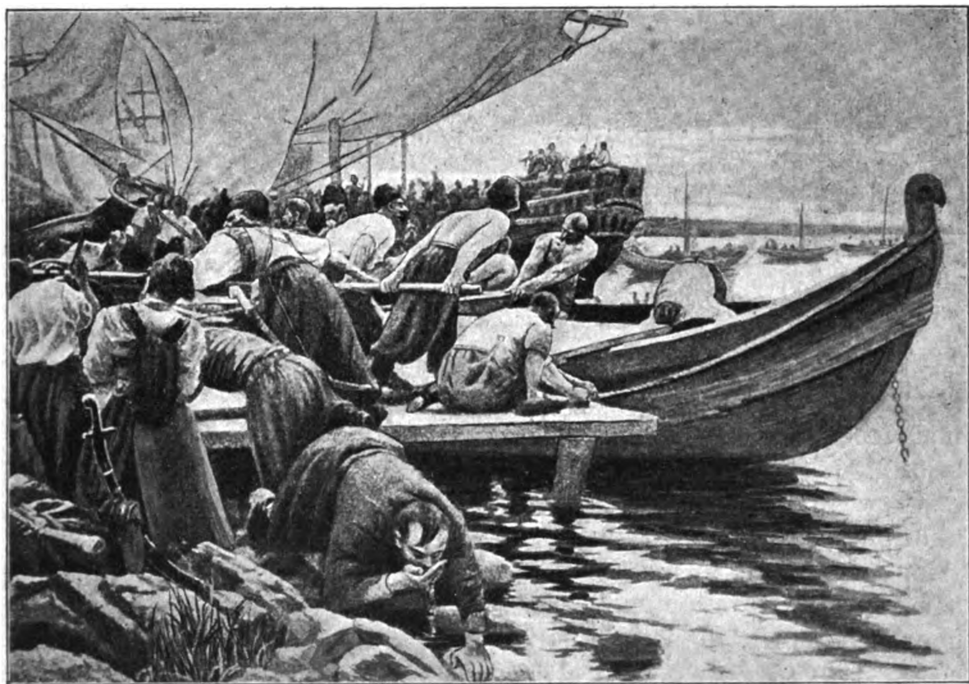
над Турками та Татарами: чоловікам повиколював очі, жінок покалічив, а дітей повбивав.

Повернувшись з моря, він накинувся із своїми козаками на турецьку кріпость Аслам-город, котру збудували Турки на Дніпрі, щоб козаки не виходили у Лиман та Чорне море; кріпость ту зруйнував він так, що й сліду од неї не осталося. Але коли рвали її порохом, то тоді й Ружинський загинув.

Іван Підкова.

Загинув Ружинський, а годів через два бачимо ми нового ватажка козацького—Івана Підкову. Хто він був такий: чи простий селянин, як кажуть одні, чи брат у-первих молдавського господаря Івоні, напевне не знати. Прочувши, що між За-

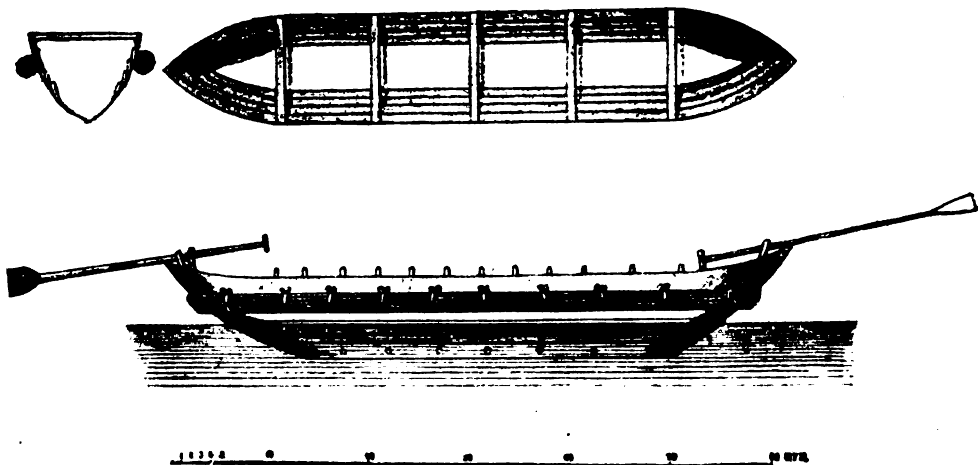
порожцями пробуває Підкова, молдавські бояре послали до нього посланців; вони просили приїхати до них та взяти до своїх рук „батьківщину“, що досталася йому од брата його,—видерти її у нового господаря Петра. Івоня згодивсь на те, присогласив до себе Запорожців, і 600 чоловіка їх, з старшим своїм Шахом, пристали до нього. Пішов він тоді у Молдавію, розбив Петрове військо, у котрому були й Турки, вигнав Петра з города Сороків і почав був господарити у Яссах (в молдавській столиці). Це збентежило короля Польського Баторія, бо на нього розгнівався Турецький султан за те, що козаки,—його, мовляв, піддані, та втручаються в справи чужих земель, за-

ЗАПОРОЖЦІ СПОРЯЖАЮТЬСЯ ДО МОРСЬКОГО ПОХОДУ.

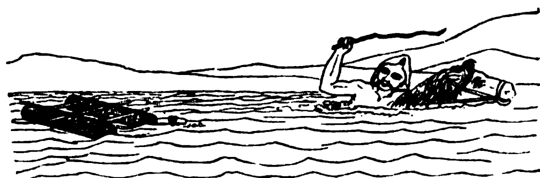
лежних од Турції. Баторій не хотів сваритися з Турецьким султаном,—тим паче, що саме тоді Баторій збірався воювати з Москвою, а для того йому треба було мати собі приятеля в Турецькому султані. Він звелів арештувати Івоню і привести у Варшаву до нього. Так і зробили. Івоню стрів брацлавський воєвода Ян Збаражський і присовітував йому поїхати до короля та виправдатися перед ним; він завірив його, що такого лицаря, як Івоня, король вітатиме ласкаво. Івоня послухав і поїхав у Варшаву. Але король иначе його привітав: звелів стяти йому голову, і у Львові на майдані покотилася його голова. Це було у 1578 році.

Тим часом султан Амурат і Кримський хан Магомет-Гірей, за цей поход козаків у Волощину, вимагали од короля Баторія, щоб він яким-небудь побитом заборонив козакам нападати на їх землі. Баторій саме тоді розпочав з Москвою так звану Лівонську войну; йому потрібна була козацька поміч на войні, але й такого страшного ворога, як султан, не хотів він дражнити. То й почав він йому одписувати, що козацькі наскоки

КОЗАЦЬКИЙ ЧОВЕН.

робляться без відома його, короля; що вони, Поляки, не тільки не піддержують козаків, а хотіли б їх геть витребити,—тільки сили у них немае це зробити. А разом з тим, щоб справді козаків приборкати, Баторій порозсилав до пограничних старост своїх універсал (наказ) і попрікав їх, що вони одного духу з козаками, дають їм пристановище у себе і разом з ними ходять в турецькі землі. „Не раз я наказував,—пише король,—щоб ви не переховували у себе Низовців і не давали їм пороху, олива та нічого їстивного, але ви не слухалися. Тепер ми наказали Константинові Острожському, Київському воеводі, щоб він, додержуючи своеї умови з Перекопським (Кримським) царем, йшов до Дніпра і прогнав звідти розбішак—козаків; а хто з них попадеться йому до рук, то щоб карав на смерть. І всім українським старостам наказую пособляти Острожському і так само ловити та карати на смерть Запорожців, коли вони почнуть тікати з Низу“.

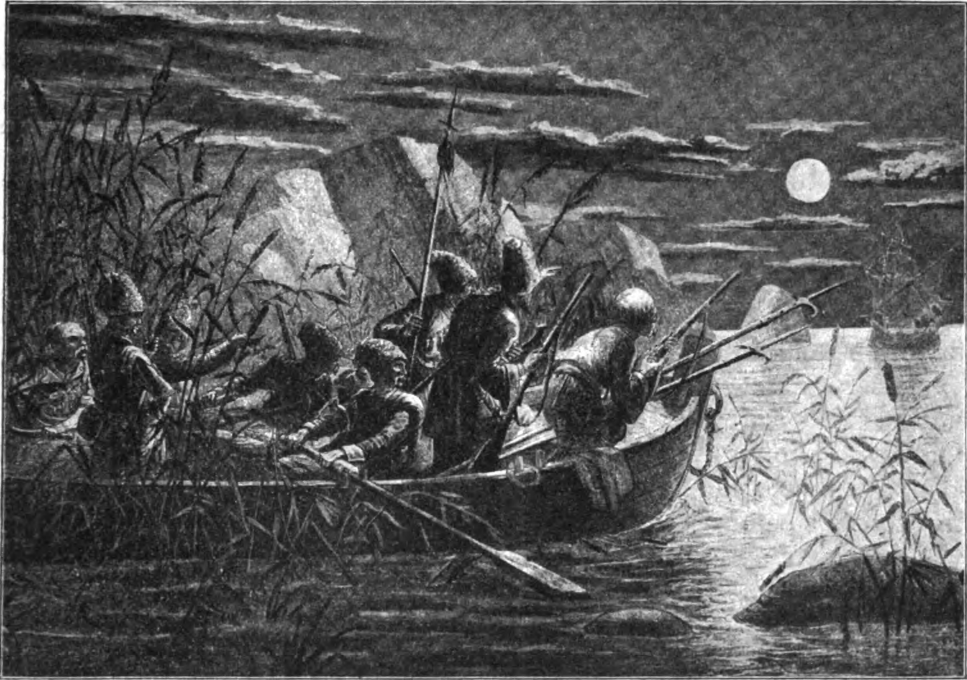

ПЕРЕПРАВА ЧЕРЕЗ РІЧКУ.

Так грізно писав король, але й сам він, а тим більше

козаки, добре знали, що з теї великої хмари не буде дощу. Одписуючи Кримському ханові про те, що от він звелів Острожському козаків знищити, король додае: „але я не певен, що вони там на Низу знову не посходяться, бо вигнати козаків з „Дикого поля“ дуже трудно; дотого їм пріяе Москва, і вони туди, в їхні землі, втікають, щоб врятуватися од польської кари“.

Справді, козаки й далі ходили собі походами на Перекоп в татарські землі, добували так само, як і перше, волошського князівського стола, шарпали турецькі береги. В 1579 році хан Кримський знову прислав королеві скаргу (жалобу) на козаків.

ЗАПОРОЖЦІ ЗАСІДАЮТЬ НА ВОРОГА.

Але король одписав йому, що козаки—люде вільні і через те приборкати їх і покарати, як людей вільних, і тяжко, та й не годиться,—хоч він все ж буде їх придержувати од наскоків на турецькі землі.

В цьому листі король так мягенько пише про козаків через те, що йому треба було їх на війні з Москвою. А козаки багато тоді йому допомогли: помогли взяти багато городів і особливо показали себе коло Стародуба. Там, під Стародубом,—пише літописець,—Низові козаки, з старшим своїм Яном Оришевським, вскочили у московські землі і великої шкоди

наробили; город Стародуб спалили і з великою здобиччю повернулися до-дому.

Це було у 1580 році.

Самійло Зборовський. А через три роки козаки піднімають знову, самі вже, великий поход у Молдавію. Ватажком у них був родовитий шляхтич Самійло Зборовський. Цей Зборовський прибіг на Запорожжя, в тій надії, що йому пощастить осістися на Молдавському князівському престолі. Але разом з тим він хотів бути добрий з Татарами і султаном Турецьким, щоб і перед королем Польським чистим бути. Трудно було йому те зробити, але хитрий шляхтич викручувався, як вьюн. Щоб прислужитися султанові, він почав був підбивати Запорожців, щоб вони, разом з Татарами і Турками, ішли походом у Персію. Тяжко розгнівалися були козаки на Зборовського за те, що він їхнім ворогам хоче допомагати, і коли Зборовський почав був гостро до них ставитися, то вони хотіли вже були насипати йому піску у пазуху та у Дніпро вкинути.

Так він і не повів їх у Персію. Так само нещасливий був поход його і в Молдавію. По дорозі туди перейняли його з козаками Турки і Татари і загнали в степ. Там з голоду люде мусіли їсти коней, гризти кістки, що валялися в полі, і таке инше. Вернувся він до себе до-дому, нічого не вдіявши. А Поляки його схопили та зробили те, що й з Підковою: покарали на смерть.

Козаки ж собі і далі шарпали татарські та турецькі землі; через те Татари і Турки все дужче гнівалися на Польщу. Стефан Баторій у 1585 році послав був до них свого посла Глембоцького, щоб уговорив їх мовчки сидіти, але Запорожці не довго з ним балакали і—„пустили у Дніпр води пити"...

Тим часом помер Стефан Баторій, і на Польський престол за короля обрали Жигимонта III, сина Шведського короля Івана III і жінки його Катерини, доньки Жигимонта I. Королював Жигимонт III од 1587 до 1632 року. Цьому королеві можна було б скласти з Польщи, Литву, України, Московського царства і Швеції одну велику державу. Але його гордість, любов до підлесливості і надмірна прихильність до католицтва, нездарність у державних справах і дуже мізерна душа, не тільки не помогли йому дійти до того, а зробили початок загину України, а за нею й Польщи. Через свою прихильність до Папи і католицтва наробив він те, що втеряв наслідство свое у Швеції, не спромігся настановити на Московське царство свого сина Володислава, а унія, котру завів він на Україні,—як побачимо далі, одірвала Україну на-віки од Литви, з котрою вона жила спільним життям більше як 300 літ.

Скоро став він королем, то почав на Україні одразу гнітити козаків та зменшати права їхні. Він наказав, щоб козаки були списані у реестри, і усіх їх щоб було не більш як 6000;

найстаршим їх начальником об'явив Коронного (польського) гетьмана, заборонив їм, без дозволу гетьмана і старшини (звичайно, шляхетської), од'їздити куди з того місця, де вони жили, заборонив посцільству переходити у козаки, звелів карати на смерть того, хто ходитиме в Поле або на Низ на заробітки, за здобиччю; понакладав важкі податки і зміцнив шляхетські права над посцільством. Усе це дуже обурювало козаків, і ті, хто досі обороняв Польщу од Татар, мусіли тепер братися до того, щоб обороняти свої права та своїх родичів і земляків — селян. Селянам почало вже аж надто даватись у знаки польське та й своє панство, що потроху одрізнялось од свого народу та перевертались у щирих Поляків. По-малу сталося так, що на Україні панами були самі Поляки, а Українці—самі міщане та селяне, панські піддані—крепаки. Ремство селян добре виявилося вже в кінці XVI століття. Допомогли їм спочатку реєстрові, а там і Низові козаки. Обравши собі за гетьмана (отамана) Криштофа Косинського, пішли козаки обороняти своїх земляків і свої права. З цієї першої війни козацької з Польщою (у 1591 році) починаються безнастанні войни між ними на цілих двісті літ, аж поки і Польщу і Україну, знесилених бороть бою, не пошматували чужі держави, та й одних і других позбавили волі.

КОРОЛЬ ПОЛЬСЬКИЙ ЖИГИМОНТ III.

Криштоф Косинський

Про Косинського ми знаємо не багато. Він був з шляхтичів, десь з Підляхії (коло Бреста Литовського), але з тих дрібних шляхтичів, що шукали собі приста новища по-між козаками. Року 1591 ми бачимо його на Запорожжі. Саме перед тим Польський уряд звелів, щоб козаків було не більш, як 6.000, і щоб ті реєстрові козаки не змішу-

валися з иншими, нереестровими. Треба правду сказати, Косинський добре зрозумів, до чого воно йдеться,—збагнув, що республіку (державу з виборним державцем, як це було у Польщі) помирити із шляхетством не можна. Тим-то він і почав сміливо робити повстання проти шляхти. Усі городи і повіти, котрі займав Косинський, присягали, що будуть вірні війську Запорожському. Дотого, усіх селян, що повтікали од панів, він приймав у козаки, і вони ставали на рівному праві з ними.

Орудувати почав Косинський у Білоцерківщині. Козаки узяли Білу-Церкву, а після того й Київ; звідтіль подалися на Волинь і Поділля і найбільш грабували маетності нелюбих їм панів; зупинилися козаки у Острополі (маетність князя Острожського, на Волині). Але з усього того повстання не багато вийшло,—мабуть, через те, що й козаків було ще не так багато та й народ не був ще готовий до того. Король хоч і скликав усіх панів на боротьбу з козаками, але вони не охоче слухалися — вони думали, що це проста собі сварка козаків із панами Острожськими. Тільки шляхта з тих повітів на Волині, де козаки найдужче далися в знаки, з'їзжаеться на повітові сеймики і присягаеться, що не возьметься ні до чого доти, поки не втихомирять козаків. Край обявлено було на військовому стані. Магнати Корецькі, Острожські та инші, що їх маетки найбільше пошарпали козаки, стали збірати шляхетське рушення проти козаків. В місяці лютому (феврал) 1593 року шляхетське військо, під проводом Януша Острожського та Олександра Вишневецького, старости черкаського, виступило проти них. В ті часи найзвичайніщою річчю на війні була—облога. Вибравши зручне місце, слабіща сторона окопуеться, а дужча—облягае її з усіх боків і мучить голодом доти, доки ворог не піддасться. Так воно було й тут.

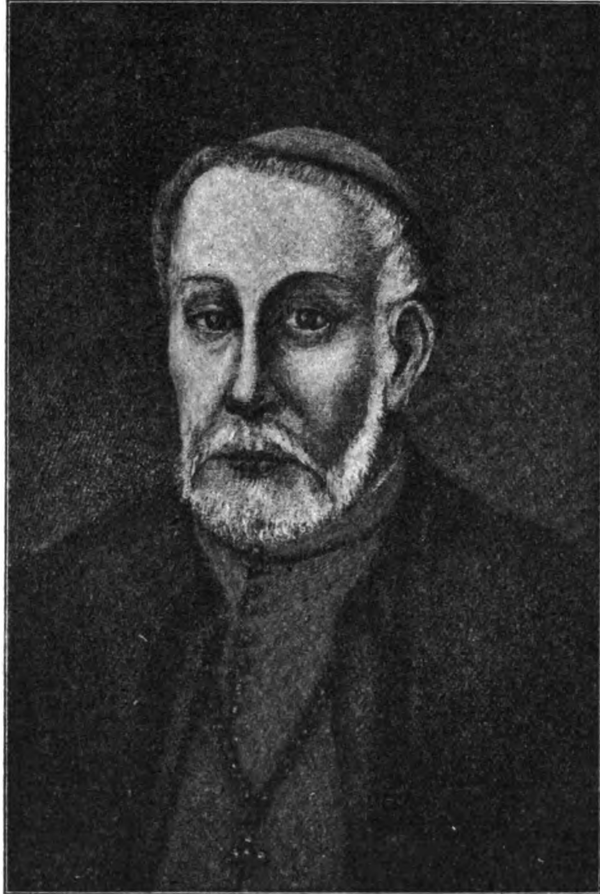

КНЯЗЬ ІВАН (ЯНУШ) КОНСТАНТИНОВИЧ ОСТРОЖСЬКИЙ.

Косинський вийшов з Острополя і отаборився коло містечка

Пятки; в його було тільки 5.000 війська. Поляки обляглп козацький табор навкруги, розірвали його і погнали козаків у місто. Тоді Косинський мусів замиритись із Острожським. Але як повернувся він до-дому, то знов зібрав військо і пішов на город Черкаси, на тамошнього старосту Олександра Вишневецького, що завжди сварився з козаками. Вишневецький хитрощами заманив Косинського до міста, самого із кількома козаками, і там його вбито.

За цей час недобрим вітром повіяло на Україну. Жигимонт III, ученик езуїта Петра Скарги і вірний духовний син Папи Римського Климента VIII, дозволив оселитися у Литві езуїтам, тим завзятим католицьким ченцям, щоб вони боролися з протестанством (лютерством), котре мало вже багато прихильників по-між литовською і українською шляхтою. З Литви езуїти перейшли і на Україну. Тут на Україні у них була думка завести унію, котру придумав папа Климент VIII. Унія—це поєднання Римсько-католицької віри із Греко-православною, але щоб головою був Папа Римський.

ВОЛОДИМИРСЬКИЙ ЕПИСКОП ІПАТІЙ ПОЦЕЙ.

Наші пан-отці і архиереї давно були невдолені Константинопольськими патріархами, бо перед ними правий був той, хто більш до них грошей присилав. Отож, коли духовенство наше поманили обіцянками, що епископам та манастирям дано буде землю із селами та посполитими людьми, а білому духовенству—землю і по 15 хат із семьями до послуг кожному, то більшина їх з охотою пристала на унію, і у 1595 році, на собо-

рах духовенства, митрополит київський Михайло Рогоза, епископ Луцький Кирило Терлецький, епископ Володимирський Іпатій Поцей, епископ Холмський Дионисій—ухвалили ту злуку і пристали на неї; не хотіли-ж признавати унії еп. Львівський— Гедеон Балабан та еп. Перемишльський—Михайло Копистенський. Поцей і Терлецький повезли постанову ту,—уперед до короля, а далі—у Рим до Папи. Але як вони повернулися звідтіль до-дому, то вже у Київі народ розвідав про ту унію і, за проводом воеводи Київського князя Константина Константиновича Острожського, не схотів її приймати. Тоді король поспішив скликати собор у Брест-Литовському, у листопаді (ноябрі) 1596 року. На соборі тому ті владики, що пристали до католиків, проголосили унію; инші ж, як от епископи: Львівський — Гедеон Балабан, Перемишльський — Михаїл Копистенський, ректор школи князів Острожських Кирило Лукарій, разом з православними па нами, з князем Константином Острожським на чолі, священниками й послами з ріжних країв і од самого патріарха, заявили, що унії не приймають. Так розділилися владики на уніятів і православних. Як розійшлася чутка про унію церковну, котру зроблено без згоди самого православного народу, то народ дуже обурився. Православні брацтва,міщане й пани говорили, що духовне начальство не мало права зробити постанову про унію, без згоди на те самого народу, і що тих архиереїв, котрі пристали на унію, вже не можна вважати за архиереїв, — треба замість їх настановити инших. Правительство з усієї сили піддержувало уніятів, оддавало їм церкви і манастирі з приписаними до їх землями. Православні обороняли свої церкви і манастирі, так що не раз доходило й до бійки. В тій боротьбі чимало допомагали й козаки. Спочатку

КНЯЗЬ КОНСТАНТИН КОНСТАНТИНОВИЧ ОСТРОЖСЬКИЙ.

воюють вони проти унії і панів католиків, а далі розласилися і почали грабувати усяких панів, не дивлячись вже на їх віру.

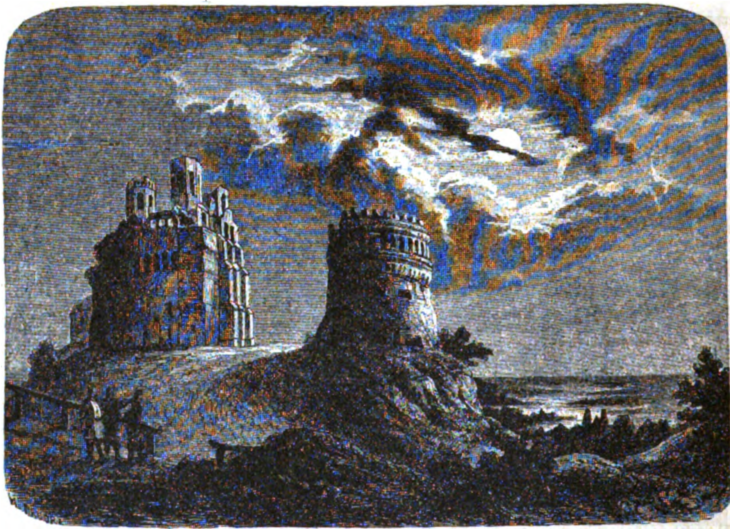
У князя Константина Острожського духовником був свій православний священник Демьян Наливайко, а в того пан-отця Демьяна—брат Северин, розумний, освічений, гарний на вроду чоловік. За-молоду він козакував і зробив багато походів із ріжними козацькими ватажками; служив він якийсь час у князя Острожського, але в 1594 році,—чи провинився він перед князем, чи надокучив йому, але покинув службу, зібрав чималу ватагу волоцюг і почав з нею промишляти. Він мав дуже добрий хист гуртовати, організувати людей, і ватага його зросла незабаром мало не до трьох тисяч чоловіка. З такою ватагою Наливайко рушив походом під турецьке місто Кілію і Тегінь (Бендери), але там йому не пощастило, і він, згубивши багато свого війська, мусів вернутися до-дому і став у Брацлаві. На той час в Брацлав з'їхалося багато панства „на судові роки", на котрі з'їздилася уся шляхта воеводства. Наливайко напав на шляхетський табор, пограбував і забрав багато коней, панського добра і грошей, що найшлись у таборі. На другий год Наливайка з Запорожськими козаками зазвав до себе ерцгерцог Максимилян, щоб оборонити Угорщину од Турків. Вертаючись звідтіль із великою здобиччю через Галичину на Волинь, він заходився грабувати на Поліссі і в Білорусі,—загони його доходили аж до Могилева, котрий теж пограбували. Тоді козаки Наливайкови із добиччю розбрелись по своїх селах, а сам він повернувся до свого брата у Острог.

Северин Наливайко.

Ці перші виступи Наливайка не мають ваги ні з боку політичного, ні народнього: це була помста людей безземельних, бездольних за те, що вони визнали од заможніх і дужих. В році 1596, пробуваючи у Острозі, Наливайко починае нападати на панські маетки, — може бути, що підмовив його на те князь Острожський. Із братом Демьяном Наливайко уперед іде до Пінська на маетність пана Яроша Терлецького, а потім на маетність Олександра Сімашка, тим часом як слуги—шляхтичі цих та инших панів склали собі осібні ватаги, під проводом ватажків Остапа Слуцького і Андрія Ганського, та грабували Луцьк і околиці. Тоді у січні (январі) року 1596 король звелів коронному гетьманові Замойському та польному гетьманові Жолкевському, котрі були тоді у Молдавії, щоб вони йшли на Україну. В кінці лютого (февраля) Жолкевський прийшов на Волинь. Наливайко із своею ватагою став одходити до Брацлавщини, де й став на зімівлю. Але уряд висилае проти нього військо, щоб його вгамувати. Тоді Наливайко обертаеться до козаків. Старшим у них був того часу Григорій Лобода. Лобода не знав, що йому робити з Наливайком: чи йти з ним поруч, чи ні. Та обставини так склалися, що він таки мусів пійти на згоду. Жолкевський, бачучи те, по-

Григорій Лобода.

слав до Лободи гонців, щоб Запорожці не приймали до себе Наливайка з його ватагаю. Але козаки не послухали його і таки поєдналися та разом почали поступатися близче до Київа. Коло озера Острий Камінь, коло Білоі Церкви, Жолкевський напав на них, але вони одбилися од нього, одступили до Київа, перейшли на той бік Дніпра і отаборилися під Лубнами на урочищі Солониця. Тут Жолкевський оточив іх з усіх боків. Довго билися з Поляками козаки, але не сила була вже козакам оборонятися, та ще дотого по-між Наливайківцями та Запорожськими козаками завелася сварка. Наливайківці вбили Лободу, а на його місце настановили якогось Кремпського. Через ті сварки та ще через голод і згагу козаки не змогли далі здер-

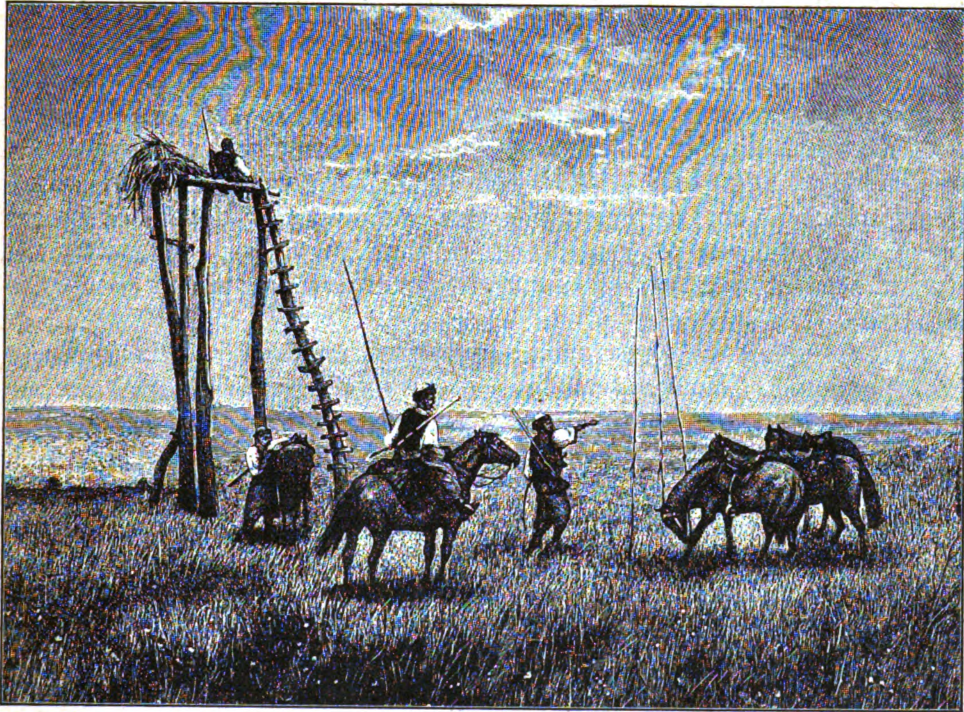
РУІНИ ЗАМКУ У ОСТРОЗІ.

жувати натиску Поляків і мусіли піддатися, на умовах дуже тяжких і ганебних: вони повинні були вернутися знову до своіх панів, оддати Полякам увесь свій скарб, гармати, дати у неволю Наливайка і 12 инших „старших“ (полковників) своіх. Товаришів Наливайкових скарано лютою смертію у Варшаві зараз, як іх привезли, а Наливайка додержали до сейму і, як з'іхалося до Варшави панство, прилюдно на майдані одтяли йому голову, четвертували і порозвішували по місту на палях його руки, ноги і голову.

Так скінчилося це друге народне повстання,— хоч не можна на нього сказати, щоб воно було справді народне, бо серед повстанців було велике число волоцюг, котрі пристали до повстанців тільки на те, щоб поживитися.

Уряд Польський, побачивши, що для нього небезпечні такі виступи козацькі, став дужче стискати іх вольності; надто до-

пікали йому Запорожці. Війська у них усе більшало, і вони, не слухаючи ніяких універсалів королівських та урядових, не переставали воювати із Турками та Татарами і тим завдавали великого клопоту урядові Польському. Уряд через те наказав не пускати нікого з України на Запорожжя. Але хто ж слухався тієї заборони? В універсалах королівських Запорожців взивалося ворогами краю, котрих слід карати на смерть, і додано було, що усі козаки, не записані у реєстри, мусять бути повернуті у посполітство. Уряд Речі Посполитої уважав за гетьмана („старшого“) козацького тільки того, хто був гетьманом у

ЗАПОРОЖСЬКА ХВИГУРА.

реєстрових козаків; а як записаних у реєстри козаків було дуже мало, то й сили великої такий гетьман не мав; Запорожці ж і зовсім на його не зважали.

Як би вважати на заходи Польського уряду проти козаків, то могло б здаватися, що козаччині прийшов вже край. Проте нічого не помогли ніякі кари, і не минуло й два годи, як козацтво набралося знов такої сили, що його жахалася уся Польща. А ще два роки далі—той самий Польський уряд, котрий вигадував найхитріщі способи, щоб винищити козаччину, мусів сам обернутися до козацтва за поміччю.

Поки Запорожжя з своїми дніпровими та наддніпрянсь-

кими нетрами не опинилося в руках у панів, не можна було задушити козаччину. Даремне нагадував уряд панам та дозорцям урядовим, щоб вони ловили та кували в кайдани гультяїв, котрі втікали з королівських та панських маєтностів — кожен, хто утік від панів, знаходив собі притулок на Низу.

Після Солоницького бойовища козацтво позбулося кращих своїх сил, артилериї (гармат та иншого), почесних військових знаків, котрі поприсилали їм чужоземні правителі: бубнів, литаврів, хоругов і таке инше. Тільки півтори тисячі козаків, з Кремпським на чолі, видерлося якось з облоги на Солониці і втікло на Запорожжя.

Христофор Нечковський.

На Запорожжі тоді оставалася тільки невеличка купка козаків. Вони боялися, щоб часом Польща ще дужче не скрутила коззачину, а для того поставили за гетьмана, мабуть якогось шляхтича—Христофора Нечковського. Але й він, знати, не догодив Польському урядові, бо пішов з козаками поживитися на Татарах, і через год його вже не було на Запорожжі. Король розгнівався за те на козаків і казав про них Татарам, що це люде такі, що не хочуть знати ніякого ладу, не зважають ні на які права; а коли вони будуть грабувати, то він їх усе буде карати.

Тихон Байбуза та Федір Полоус.

Тим часом на Запорожжі було неспокійно по-між самими Запорожцями. Низове козацтво поділилося на дві партії, як це й пізніще бувало, од гетьмана Сагайдачного аж до Остряниці; одні стояли на тому, щоб і походами ходити і робити усе так, як козацтву завгодно, а не зважати на те, що це, мовляв, Польському правительству не подобається; другі ж були тэ думки, що треба оглядатися на Польщу, не сердити правительство і слухатися його. Ці слухняні вибрали за гетьмана собі Тихона Байбузу, а ті, що не хотіли на Польщу зважати, обрали собі Федора Полоуса. Між козаками почалася бійка. Полоусовці перемогли Байбузовців, і в бійці тій не один наложив головою. Сварки ті не перестали й пізніще, і тяглися аж до 1600 року, коли на Запорожжі з'явився лицарь-гетьман Самійло Кішка.

Самійло Кішка.

У 1600 році Польське правительство забуло на якийсь час, що козаки—„розбійники“ та «свавільники», і звертається до них, щоб вони допомогли йому втихомирити господаря Молдавського Михайла, котрий повоював Волощину та Семигородщину і позаймав їх землї. Козаки були не від того, але сказали, щоб їм вернуто було «усі вольності, які мали предки наші, живучи на цих місцях“. Уряд Польський сказав, що зробить по-їхньому і гроші їм заплатить, і незабаром 2000 Запорожців, з гетьманом Самійлом Кішкою, рушили у Молдавщину. З поміччю Запорожців польський гетьман Замойський скоро звоював Михайла, а через місяців два козаків знову запрошено у новий далекий поход—у Ліфляндську землю проти Шве-

дів. Замойський хотів, щоб в тому поході було Запорожців не менш як 6000. Запорожці згожувалися, але, крім жалування, вимагали, щоб їм повернуто було ті вольности, які мали вони до Солоницької битви. Король де-що з того вернув їм, і козаки рушили у холодний і непривітний північний край. Довелося воювати саме зімою. Їсти не було чого, скрізь—пустиня; до-того такий холод і земля так замерзла, що навіть куріня на ній не можна було поставити. А в додачу—уряд Польський, як звичайно, не платив грошей. Козаки не раз поривалися покинути і вернутися до-дому. Кішка спиняв їх та завіряв, що гроші їм буде заплачено, але це тільки дратувало козаків, і хтось, таки з своїх, убив Кішку, стреливши йому в потилицю.

Цілий год просиділи Запорожці в Ліфляндії,—обдерлися, охляли; багато їх загинуло од стужі. «Ми не тільки того, що заслужили у короля, але й того, що за-молоду придбали в ворожих землях,—усього тут позбулися. Довго памятатиме військо Запорожське інфлянтську (ліфляндську) службу"!..—так писали Запорожці до польського коронного гетьмана.

Вертаючась до-дому, вони по дорозі робили шкоду у Литві. В двох містечках коло Могилева на Дніпрі, як каже очевидець, вони взяли: „грошей 50 кіп, жита 500 мірок, 150 яловиць, 50 кабанів, 100 пудів сала, 60 пудів меду, 10 пуд. масла, 500 курей, 300 возів сіна. Брали вони в Білорусі (у Литовській тоді землі) і людей в полон та коні,—кожен козак вів за собою по 8—12 коней, по 3—4 хлопят, по 2—3 жінки або дівки".

Вернувшися з походу, козаки розбрелися—хто на Запорожжя, хто по городах.

Після того літ із 10 козаки не виступають ніде великою силою. Вони собі, як і перше, нападають на татарські та турецькі городи, руйнують їх і грабують; так само Турецький султан жаліеться на них Польському королеві, а король обіцяе, що їх витребить; але коли Польщі настае потреба, то вона знову кличе їх собі на поміч, знову упадае коло них. Так воно сталося і в 1611—1612 роках, коли Польща розпочала війну з Москвою і надумала посадити царем у Москві Самозванця (Лжедимитрія). Коли ж це їй пощастило, то вона була не од того, щоб у Москві посадити за короля королевича Володислава, сина короля Жигимонта. Для цієї справи Польща закликала Запорожців, і вони були їй у великій пригоді.

У тих походах козаки пустошили та руйнували московські села, а самих Москалів убивали не згірш, як Татар аб Турків. Велика ріжниця була вже в той час між людьми Українськими та Московськими і в житті, і в мові, одежі, громадському ладі, навіть і вірою чимало вони розріжнялися, бо обрядність Московська у справах церковних у ті часи таки чимало одріжнялася од нашої.

Через це саме тільки й можна зрозуміти, чого-то Українці так ворожо ставилися до Великорусів у тих походах.

Гетьман Петро Сагайдачний.

Тим часом на Запорожжі проявився не аби-який чоловік — кошовий отаман Петро Сагайдачний. Він був родом з Галичини, шляхтич з города Самбора, син Конона (через те він і звався Конашевич) Сагайдачного; вчився він на Волині, у Острозі у найкращій тоді на Україні православній школі князя Константина Острожського і був дуже освічений для того часу чоловік. Потім він служив якийсь час у одного київського магната. Покинувши ту службу, він подався на Запорожжя і там скоро виявив себе, як дуже здібний ватажок. Ще не бувши гетьманом або старшим на Запорожжі, Сагайдачний робив щасливі походи на Туреччину та Крим. Року 1605 (а по инших звістках — 1615) рушив він з Січовим товариством на море, узяв кріпость Варну, а на другий год пробрався у Крим і взяв Кафу (тепер Феодосія). Це був татарський торговельний город коло моря, куди зганяли невольників на продаж і звідтіль розвозили їх по всьому світові. Сагайдачний узяв цей город, спалив у гавані турецькі кораблі і визволив багато невольників — кільканадцять тисяч. Отоді слава про його залунала по всій Україні, бо по всіх кутках рознесли її визволені невольники. Тепер люде почали єднатися у козацькі сотні, котрі признавали над собою зверхність одного Сагайдачного.

ГЕТЬМАН ПЕТРО КОНАШЕВИЧ-САГАЙДАЧНИЙ.

Дуже не до смаку було Полякам те, що козацька сила все дужчає під його зверхністю. Але вони саме тоді заклопотані були Московськими справами і нічого не могли заподіяти, а тільки вимагали од короля, щоб він страхав козаків своїми

грізними універсалами. Та козаки байдуже на них дивилися і робили своє діло, не вважаючи на них. Сагайдачний, як і раніш, ходив з своїми козаками на море, розбивав турецькі городи, визволяв невольників; був у Сінопі—зруйновав його, зробивши на 40 мильонів злотих шкоди; був у Трапезонті і забрався був під самий Царьград. Турки запримітили козацькі походні вогні під самими вікнами султанового палацу; султан через вікно у своїй спочивальні побачив густий дим—то козаки запалили дві пристані у Царьграді: Мізевну і Архіоки. Розлютувався султан і послав за козаками свій флот, котрий нагнав їх коло Дунайських гирл. Тут Турки напали на козаків, але Запорожці їх розбили. Тоді султан знов виправив проти них у 1616 році Алі-пашу морем і Скіндер-пашу суходолом. У Дніпровому лимані Запорожці із Петром Сагайдачним розбили Алі-пашу, і він утік, а козаки забрали 15 турецьких галер. Скіндер-пашу перейняв коронний гетьман Жолкевський, поспішив замиритись із ним і з'обовязався вгамувати та втихомирити козаків. Згода ця сталася у городі Буші в-осени 1617 року. Але вгамувати козаків Польському урядові не довелося, а довелося до них таки обернутись за помогою.

Саме тоді, у 1618 році, королевич Володислав підняв поход на Московське царство, щоб здобути собі Московський престол, і зайшов аж під саму Москву. Але тут сталося те, що звичайно бувало у Польщі на кожній війні: не було чим заплатити жалування військові, і воно почало втікати до-дому. В Польщі не було обовязкової служби (рекруччини), як колись на Литві, і жовнірів (салдатів) треба було наймати на довгий час, а грошей вистачало звичайно тільки на початок війни. В польській казні дуже мало було грошей, бо ні шляхта, ні селяне—шляхетські піддані, ніяких податків не платили,—платили самі лишень міщане, та ще де-що йшло з коронних земель-староств. То, звичайно, й бувало, що розпочнуть війну, і вже в кінці першого або на початку другого року немає грошей. Тоді складалася так звана військова «конфедерація», і це була в Польщі зовсім законна річ: жовніри, котрі побачили, що вже кілька місяців їм не платять грошей, кидали війну, вибірали собі якихось инших начальників, верталися в свій край, розходилися по коронних (казенних) землях та староствах, і там жили собі та харчувалися доти, поки не виберуть своїх грошей, котрі їм винна була Річ Посполита. Так робили й козаки,—як от ми бачили після Ліфляндського походу.

Року 1618-го як-раз трапилася така сама військова конфедерація. Це було років через пять після того, як на царя Московського покликано Михаїла Федоровича Романова. Тим часом королевич Володислав, син Польського короля Жиги-

монта III, не кидав думки про Московський трон, на котрий обрано було його за часів самозванщини в Московській державі. Польське військо з Володиславом стало під Москвою і розпочало облогу. Московське військо не могло скоро прийти, бо й там були тоді порядки, не згірші як у Польщі: Московська держава не мала постоянного війська; правительство роздавало землі на «кормленіе» боярам, а вони повинні були за те одбувати військову службу. Коли наставала війна, їх сповіщали, що треба війська. Поки ж то бояре зберуть його та виправлять, куди треба! Москалі сходилися не разом і невеличками купками. Тим-то Володислав був би скоро узяв Москву, як би саме в той час не почалася була військова конфедерація: жовнірам не заплачено було за 8 місяців, і вони пішли до-дому. Володислав опинився без війська в чужому краї, і сам був би опинився в облозі, а може б і в полон попав. Тоді згадали про Запорожців. Польський уряд мусів обернутися за помогою до Сагайдачного і скласти з ним умову. Після того Сагайдачний вібрав 20.000 козаків і пішов у Московське царство, здобув городи: Путівль, Лівни і Єлец, а його полковник Михайло Дорошенко—Лебедянь, Данков і Скопін. Сагайдачний розбив московське військо під проводом князя Волконського, перейшов на його очах р. Оку і поєднався з королевичем коло Донського манастиря, а після Покрови вони разом облягли Москву. В кінці місяця жовтня (октября) настала велика стужа, і королевич зняв облогу, а царь Московський Михаїл Федорович поспішив скласти з Володиславом згоду у селі Деуліні. Дуже не радив Сагайдачний Володиславові замирятись із Царем, але діло було вже зроблене. Після того Сагайдачний, через Серпухов і Калугу, із військом своїм пішов до-дому. З того походу він вже не вернувся на Січ, а пішов у Київ; там його проголошено Гетьманом над Київською Україною та Гетьманом всього війська Запорожського.

Тепер був для нього саме час, щоб почати впорядковувати усякі справи в свойому краї. Але він не міг нічого зробити через одне: через те, що ніяк не можна було умовитися з Польщою. В Польщі був такий лад, що ніякий закон не мав сили, коли його не ствердить польський сейм (збори уповноважених польських). Але шляхта, з котрої був той сейм, не хотіла давати козакам прав і ніяких умов з ними не хотіла складати. Виходило так, що король і радніщий би був додержати умови, наділити козаків більшими правами, але не сила його була: шляхта гукала «не позволю!» А звичай був у Річі Посполитій такий, що коли б навіть усі згожувалися на щось, а один гукнув «не позвалям!», то нічого не можна було подіяти. Так сталося і тепер, що сейм не ствердив умови Короля з козаками, і Сагайдачний мусів навіть оддати назад Київ. Мабуть, була бells

лася велика війна козаків з Польщою, бо до Сагайдачного багато народу пристало у козаки, але тут сталася одна несподівана річ, і сейм мусів поступитися де-чим козакам.

Сталося те, що Турецькому урядові надокучило все жалітись та жалітись Польщі на козаків, а нічого з того не виходило. Тоді він надумав зібрати таке велике військо, щоб піти на Польщу і Україну і геть їх зруйнувати,—щоб пустиня тільки осталася, та й та була під турецькою владою. Турецький султан зібрав більш як 300.000 війська, а Польща ледве спромоглася на 57 тисяч.

Не було ради—треба було до козаків вдатися. Отут Сагайдачний і скористувався щасливою нагодою, щоб здобути права для України.

Попереду всього він подбав про те, щоб оновити українську церкву. Після смерті князя Константина Острожського у 1608 р., православна Україна осталася без своїх митрополитів та епископів, котрі перейшли на унію, і не мала собі оборонця; братства духовні,—про них річ буде далі,—хоч і боролися з унією, але великої сили вони не мали. Гетьман, братчик найстаріщого в Україні Львівського Ставропігійного братства, сам пристав і все військо козацьке вписав братчиками до Київського Богоявленського братства. Тоді найважніщою справою всенародньою вважалося обороняти православну віру, бо вона була мов би знаком Української народности супроти Польської. Бороначи віру, козаки виступали оборонцями самостійности своеї національности. Але найбільшу поміч Сагайдачний зробив православній церкві тим, що його заходами відновлено було ту церкву. Треба пригадати, що до року 1596, тоб-то до унії на Україні, усе духовенство, од дяка до митрополита, було виборне: народ сам собі обірав дяка та попа, священники—епископа, а епископи—митрополита. Одколи ж зайшла унія, цей порядок було скасовано. Духовенство почало настановляти начальство, та ще ж дотого не православної віри, а уніятське духовенство. Треба було цю погану новину вивести. Як-раз у той час, у 1620 році переїздив через Київ. вертаючись з Москви, патріарх Єрусалимський Феофан. Сагайдачний з українським панством повідали йому про тяжке становище православної церкви і упрохали його поставити їм митрополита та владик на місце померлих та тих, що на унію перейшли. Феофан висвятив на митрополита київського ігумена Михайлівського манастиря—Іова Борецького, і епископів у городи: Полоцк, Володимир (Волинський), Луцьк, Перемишль, Холм і Пінск,—це по тих епархіях, де епископи попереходили на унію.

Дуже лютували польські пани, як довідалися про те. Певно, вони б ніколи на те не пристали, як би їм не треба було козаків проти Турків. Справді, уже у 1620 р.

Турецький султан вислав свое військо на Польщу, бо гнівався на неї за козаків. Козаки гнівалися тоді на правительство і не пішли Польщі помагати. Гетьман польський Жолкевський виступив в поход з самим лишень польським військом, і от коло містечка Цецори, на р. Пруті, зійшлися вони. Тут Турки тяжко побили Поляків, коронного гетьмана Жолкевського вбили, а голову його одпровадили у Константинополь. У тому бойовищі був убитий Чигиринський сотник Михайло Хмельницький; молодий син його Зіновий (Богдан), побачивши мертвого батька, так розлютувався, що раптом кинувся у саму гущавину Турків, але тут його схопили і узяли у неволю, і там він пробув аж два роки.

ѲЕОФАН, ПАТРІАРХ ЄРУСАЛИМСЬКИЙ.

Але на цьому не був край,— на другий год виступив на Польщу Турецький султан іще з більшим військом. Поляки бачили, що вже їм кінець приходить. Кинулися вони до Сагайдачного; пообіцяли, що й митрополита та владик українських не чіпатимуть, і права козацькі не ламатимуть, і що-року жалування платитимуть. Тоді Сагайдачний з козаками згодився подати помочи. Але попереду зажадав, щоб було забезпечено козацькій громаді більшу автономію (порядкування самим своїми справами). Раніш «старшого війська Запорожського» настановляв коронний гетьман і він же брав гроші од Польського уряду на себе і на військо. Той самий коронний гетьман настановляв так само та стверджував усю військову старшину. Таким способом козаків позбавлено було автономії— тих порядків, котрі вони самі за-для себе склали та позаводили, і правили їми ніби польські урядовці (чиновники). Сагайдачний став на тому, щоб „старшого“ завжди обірали самі козаки, з-поміж себе, а уряд Польський повинен був його затвердити. Тепер Сагайдачний був стверджений од Короля копповим війська Запорожського, а козаки почали його йменувати **Гетьманом**.

Тоді Сагайдачний виступив з козаками в поход. Турецького війська було величезна сила: самих лишень Татар, без Турків, було 100.000, а всього—коло 300.000. Султан став табором коло Хотину на р. Дністрі, де вже стояли Поляки із коронним гетьманом Ходкевичем і королевичем Володиславом. Туди прибув і Сагайдачний з 40.000 козаків. Він підійшов до Хотину у-ночі і раптом напав на турецький табор, повбивав вартових і вскочив у середину; козаки кинулися на Турків і повбивали їх кілька десятків тисяч. Так Сагайдачний перейшов через увесь турецький стан до табору королевича, і з ним поеднався.

Після сороkаденної облоги козацького табору і польського, осібного від козаків, Турки усіма силами насунули на козаків, але вони їх одбили і погнали аж до самого стану турецького і там так притиснули, що Турки думали вже піддатися, як би коронний гетьман литовський Ходкевич на той час дав був помочи. Але він не зробив того, бо не схотів оддати слави козакам, і замирився з Турками.

ГРИГОРІЙ ХОДКЕВИЧ, КОРОННИЙ ГЕТЬМАН ЛИТОВСЬКИЙ.

Тільки з поміччю козаків Полякам пощастило з невеликими силами подужати велике турецьке військо. Сагайдачний врятував од Турків не тільки польське військо, але й усю Польську державу.

Але не дешево дістався Хотинський поход козакам: Сагайдачного було дуже поранено під Хотином, і королевич виправив його до Київа у своїй калясці і з ним послав свого лікаря. Прослабувавши мало не цілий год, на весні 1622 року Сагайдачний помер од тих таки ран. Перед смертью він написав заповіт, і в ньому більшу частину свого добра пожертвував на школи львівську, київську і инші. Ще за життя свого заложив він у Київі ту школу, що через 12 літ після його смерти стала зватися Київо-Могилянською колегією.

Сагайдачний був чоловік визначний і дуже корисний для народнього діла. Він вернув Україні споконвічний громадський виборний устрій в житті світському та церковному і тим додав Українському народові сили на дальшу боротьбу.

Поховано Сагайдачного у церкві Богоявленського Київського Братства; але могили його тепер знайти не можна, бо якраз на тому місці, де вона була, у початку XVIII в. постановлено стіну нової церкви; там під нею могила й зосталася.

Гетьман Оліфер Голуб (Стеблівець).

Після його смерти гетьманом став Оліфер Голуб, або Стеблівець, але чи довго він гетьманував, не звісно. Поляки, а найбільш перевертні наші, після смерти Сагайдачного почали потрохи забірати силу над поспільством. Мало вже панів українських зосталося православними; за ними потягли й міщане, а старої віри православної міцно держалися тільки прості люде—через те й віру нашу Поляки стали звати „хлопською". Уніяти, маючи за собою уряд, почували свою силу і усяково стали виявляти її: в православних церквах не дозволяли службу Богу одправляти, а православних попів по тюрмах сажали; діти вмірали нехрещені, люде жили невінчані, вмірали без сповіді: у Львові, приміром, усіх Українців виключили з усякого цехового ремества, не дозволяли православним у дзвони дзвонити, ходити з Причастьям до хворих, переносити через город мерців.

Найбільш виявляли ненависть до православних уніятські попи та владики, а найлютіший з них був Вітебський уніятський епископ Іосафат Кунцевич. Він звелів запечатати усі церкви православні і не дозволяти правити службу; попів православних садовив по тюрмах, звелів викопувати православних з могил і викидати їх собакам. Не стерпіли такого знущання Вітебщане, накинулися на Іосафата, витягли його з дому, стали бити; хтось розрубав йому голову сокирою, і тіло його вкинули у р. Двину.

Таке саме діялося і по инших місцях. У Київі Запорожці вбили війта Хведора Ходику за те, що він теж почав печатати церкви; ігумена Видубецького манастиря Анатолія Грековича, за те що він був шпигом (донощиком) уніятського митрополита київського Іосифа, утопили у Дніпрі і пограбували католицький манастирь. Але за такі вчинки уряд Польський тяжко карав, а після того ще дужче тіснив народ і віру.

У 1625 році козаки послали до уряду своїх послів із такими домаганнями:

1) Щоб унія була скасована і православній вірі була воля.

2) Щоб козакам було дозволено спокійно жити скрізь у Київщині.

3) Щоб козакам було вернуто право судитися по своїх звичаях.

4) Щоб не заборонялося ходити на рибальство і лови (тоб-то, у Січ).

5) Щоб козаки могли по охоті йти на службу до якого хочуть чужого державця.

6) Щоб військові добавлено було жалування од уряду.

7) Щоб у київському воеводстві не було постою жовнірів (найнятого польського війська).

8) Щоб були дані привілеї (вільготи) на Київське Братство і школи.

9) Щоб уряд не брав з козаків „кадуків“, себ-то, щоб тоді як хто з козаків буде в чому винен, добро його не переходило до чужих, а доставалося б його родичам, або кому одписано буде в заповіті.

Польський уряд одказав їм на це так, що зараз вирядив проти козаків коронного гетьмана Станислава Конецпольського із 30.000 війська, котрий вирушив через Паволоч і Білу Церкву до Канева.

Гетьман Жмайло 1624-1625.

Козаки вирядили до нього посла і прохали, щоб він зождав, поки вернеться з Запоріжжя гетьман їхній Жмайло, а самі зібрали раду у Каневі. 3.000 козаків не схотіли робити згоду з Поляками, вийшли з города і пішли до Черкас, а за ними подався і Конецпольський.

У Черкасах зійшлися усі козаки (було їх коло 20.000) і знову вислали до Конецпольського послів з тим самим проханням, але знов нічого не вийшло. Тоді вони подалися далі під містечко Боровицю; звідтіль знов висилали послів до Конецпольського і, не згодившись, знову пішли далі до Крилова, і там вже зійшлися з гетьманом Жмайлом і Запорожцями. Тоді Конецпольський прислав їм такі тяжкі умови про згоду, що на них вони ніяк не могли пристати, і 30 жовтня (октября) сталося бойовище. Козаки одважно билися, та нічого не вдіяли; через те рано у-досвіта рушили табором і подалися нижче по Дніпру до м. Старого-Городища; там вони отаборилися над Куруковим озером. Тут обложив їх Конецпольський своїм військом. Довго билися вони з Поляками, але через те, що їх було дуже мало, мусіли скоритися і 6 листопада (ноября), на урочищі Ведмежі Лози, над тим таки Куруковим озером, сталася згода. Козаки своїх ватажків не оддали, а мусіли змінити тільки гетьмана Жмайла, і на його місце обрали собі за гетьмана Михайла Дорошенка. Його затвердив польський гетьман. Найголовніщі пункти умови такі: щоб козаків тільки 6.000 у реестер було записано; щоб військо те було під зверхністю „старшого“, якого вони самі виберуть, але затвержатиме коронний гетьман; усі-ж не вписані в реестер козаки повинні вернутися під сво-

їх старост та дідичів—панів, і всі грунти, що поробилися козацькими, мусіли вернути панам. Козаки обіцяли не ходити походами на сусідні держави і спалити всі свої чайки.

Гетьман Михайло Дорошенко 1625-1628.

Михайло Дорошенко, дід славетного Петра Дорошенка, був людина здібна, талановита і добрий привідця в поході. Обраний за гетьмана, він мусів скласти реєстер, себ-то—козацькі права матиме тільки 6.000 душ, а решта повинна знов слухатися панів-дідичів та старост. Але з того всього великого дива не вийшло, бо велику силу „виписчиків“, тоб-то виключених із реєстра козаків, узяло на службу для шведської війни само правительство. Таким способом воно само знищило те, що було в умові з козаками написано. Тим часом Дорошенко умів вдержувати козаків од морських походів; він звернув їх увагу на кримські справи, і козаки не раз встрявали в них. Та на це Польський уряд не гнівався.

У 1626 році велика Кримська орда насунула у саму середину України. Гетьман Дорошенко з київським воєводою Степаном Хмелецьким напали на Татар і під Білою Церквою у-прах розбили їх,—самого трупу татарського зосталося на тому місці, де було бойовище, 11.000.

Під той час Кримського хана Мухамед-Гірея було скинуто з ханства і на його місце настановлено Джанібек-Гірея. Мухамед зібрав прихильних до себе Татар і прохав помочи у козаків. Дорошенко із 4.000 козаків, найбільш з „виписчиків“, пішов у Крим і під Кафою напав на Джанібек—Гірея. Два дні билися вони; багато Татар полягло, і козаки почали вже перемагати, коли це ті Татари, що стояли за Мухамеда, злякалися, що з поміччю „гяурів“ (невірних) убито вже стільки „правовірних“ і що через це Бог їх дуже покарає. Вони покинули своїх спільників козаків і перейшли на бік Джанібека, а з ним кинулися на козаків. Мухамеда у тому бойовищу вбито, убили теж і Дорошенка, і голову його настромлено було на спис і виставлено на мурах у Кафі. Це було у 1628 році.

Умова із Поляками у Ведмежих Лозах ніякої ваги для козаків не мала. Хоч в ній вони й обіцялися не нападати на турецькі землі, проте ходили морськими походами на турецькі городи, як і раніще. У 1629 р., під проводом Богдана Хмельницького, Запорожці вийшли у море на 300 чайках і напали на околиці Константинополя. З-під Константинополя подалися козаки по західньому березі Чорного моря, поруйнували Кілію, Ізмаїл, Варну та инші міста.

Гетьмани: Грицько Чорний, Тарас Трясило 1628-1630.

Після смерти Дорошенка гетьманом реєстрових козаків був обраний Грицько Чорний, чоловік прихильний до Польщі. Не подобався він козакам, і Запорожці на його місце обрали собі за гетьмана Тараса Трясила, до котрого почали переходити й инші козаки. Тим часом Поляки, після того як скінчили війну із

Прусією, вивели військо своє на постій на Україну. Пани, Жиди, орандарі і усякі дрібні урядовці та єзуїти, під обороною того війська, почали тіснити і знущатися над народом, силою навертали його на унію, козаків повертали у кріпацтво до панів, почали знову оддавати православні церкви уніятам. Тоді кинувся народ шукати правди і помочи на Запорожжі, і там приставали до Трясила. І от Тарас, побачивши круг себе чимале військо, на весні 1630 р. рушив на Україну. Там козаки спершу зарубали гетьмана Грицька Чорного, бо він прихильний був до Ляхів, а потім почали од Поляків домагатися, щоб вони вивели з України жовнірів. Коронний гетьман Конецпольський послав на те по-перед себе шляхтича Самійла Лаща, чоловіка страшенно лютого і розпутнього. Лащ той вирізав усіх до-ноги у Лисянці і в Димері. Почалася війна з обох боків: і з боку народу, і з боку Поляків. Польський гетьман Конецпольський покликав всі запасні війська, і почалася боротьба.

Зійшлися Конецпольський із Трясилом під Переяславом. Саме тоді настало польське свято, що зветься у них „Панське (Боже) цяло“. Поляки у свойому таборі почали бенкетувати і, щоб налякати козаків, цілу ніч стріляли з гармат, гаківниць та мушкетів. Та цим не налякали вони козаків.

Діждавшися, коли пьяні Поляки поснули, козаки перед світанням врізались у їх табор, багато вирізали, а тих, що тікали, топили у річці Альті; бойовище це прозвали козаки „Тарасовою ніччю“. Після того кинулися козаки на Жидів-орандарів і на Поляків, що сиділи по Україні. Тільки й того, що настрахали їх цією різаниною; для себе ж і для поспільства, себ-то селян, не зуміли ніякої полегкости виговорити,—хіба що реестер козацький до 8.000 побільшено. Вернулися козаки на Січ і звідтіль ізнов почали свої походи на Турків і Татар. Де дівся Тарас, напевне не звісно. Мабуть, його скинуто з гетьманства, бо козаки не любили довго коритися одному гетьманові, як що він не був такий надзвичайно визначний чоловік, як ото був Сагайдачний, а далі—Богдан Хмельницький.

Гетьмани: Тимохвій Орандаренко, Андрій Гаврилович, Іван Петражицький-Кулага 1631-1635.

У 1631 році козаки обрали собі за гетьмана Тимохвія Орандаренка, але він їм був не до вподоби, і тоді вони настановили двох гетьманів: Івана Петражицького-Кулагу у реестрових козаків, а Андрія Гавриловича—у нереестрових. Але про Андрія скоро нічого не стало чути, так що остався один Іван Петражицький-Кулага. Це був чоловік тямущий і багато пільг добився він для Українського народу. Саме тоді, весною 1632 року, помер король Жигимонт III, і козаки сподівалися здобути собі де-які полегкості. Петражицький хотів навіть, щоб депутати (посли) козацькі до всяких справ державних були у сеймі допущені, і щоб вони там голос мали. Тим-то він і послав своїх послів на сейм, де мали обрати нового короля, і

домагався, щоб було обрано за короля—Володислава (того самого, що мав бути Московським царем), бо він був прихильний до православних людей. Але козацьких послів на сейм не пустили. Тоді Петражицький через три місяці ізнов послав послів на сейм, і за них держали там руку православні пани та архимандрит Київської Печерської Лаври Петро Могила, що вмів ладнати із панами польськими. Це був один з видатніймих в історії України людей по освіті і розуму.

Але найбільш ваги на сеймі мало те, що Гетьман не дуже на панські обіцянки покладався і зібрав 16.000 реестрових та стільки ж охочекомонних козаків і з військом тим рушив на Волинь руйнувати маетки тих панів, котрі ставали на сеймі навпроти козацьких домагань. Цим способом він зробив те, що Володислава вибрано було королем, а,крім того, постановлено було статті про права православного духовенства і церкви. Петрові Могилі на сеймі даний був універсал про те, що православну віру може визнавати кожен вільно; що церкви, духовенство і маетності манастирські та церков православних будуть вільні од усякого насильства; що уряд Польський признае православного митрополита і 6 епископів (Перемишльського, Львівського, Луцького, Володимирського, Холмського і Пінського). Новий король Володислав IV признав Петра Могилу митрополитом Київським, і Петро Могила прямо з сейму поїхав до Львова, і там був висвячений на митрополита. У Київі всі були дуже задоволені тим посвяченням і стріли нового митрополита з великою радістю.

КОРОЛЬ ПОЛЬСЬКИЙ ВОЛОДИСЛАВ IV.

Трудніще було уладнати козацьку справу. Козаки домагалися, щоб скасовано було статті Куруковської умови; щоб не-

реестрових не повертали у кріпаків; щоб реєстри було скасовано; наостанці — козаки вимагали, щоб мати на сеймі голос нарівні з шляхтою. Цього король сам не міг нічого зробити, хоч обіцяв обороняти козацьку справу на сеймі. Але сейм і слухати про те не хотів.

Після того років на два настає в козацькій історії спокій, а на третій почалося те-ж саме.

Почалося з того, що Конецпольський придумав новий спосіб приборкати козаків. Він побачив, що всяке повстання козацьке укладається на Запорожжі, а Полякам туди доставитися було дуже трудно. От він і придумав збудувати на низу Дніпра, проти гирла р. Самари і Кодацького порогу, кріпость Кодак, посадити там добру ватагу польського війська і стерегти звідтіль, щоб ні в Запорожжя, ні звідти ніхто не ходив. Найшовся на польській службі інженер французький, де-Боплан, і за короткий час вибудував кріпость. Але це, само собою, ще більше роздратувало Запорожців.

В-осени 1635 року кошовий Сулима вернувся з морського походу на Чорне і Азовське моря, де він поруйнував Кілію, Ізмаїл, Білгород (Акерман) і инші городі, і побачив цю нову кріпость, поблизу Запорожжя. Він напав на неї, вирізав до ноги усю польську ватагу, убив її начальника, французького полковника Маріона, а саму кріпость розкидав і розкопав. Це було гаслом до нової війни. Але Поляки скоро спинили повстання, уживши хитрощів проти Запорожців. Вони послали проти них два полки реестрових козаків. Реестрові вдавали з себе, що вони—свої, почали перемовлятися з Сулимою; їх пущено до запорожського табору. Тоді вони схопили Сулиму і всю запорожську старшину. В-осени Конецпольський одіслав їх у Варшаву, і там їх скарали на смерть. Після того ізнов поставили кварцяне (найняте) військо по Україні, і знов почали гнітити народ.

Повстання, таким способом, було спинено, але через півтора роки спахнуло нове. Гетьманом реестрових козаків був тоді Василь Томиленко. Він вислав до Короля, жалітися на Поляків, сотників: Черкаського — Барабаша і Чигиринського — Зіновія-Богдана Хмельницького. Посередником між козаками і урядом був Адам Кисіль, православний воевода Київський, котрого слухали козаки і шанували Поляки. Але час минав, і ніякої полегкости козакам не було. Вони хотіли були зібрати „чорну раду“, себ-то раду, де-б не було нікого з старшини, а в-купі з військом радив і простий народ. Але Кисіль здержав їх, умовив ще трохи пождати. Тим часом іще якийсь час минув, а козакам жалування не платили. Тоді вони присилували свого „старшого“ скликати на р. Росаві (літом 1635 року) „вальну“ раду, на котрій, крім старшини, було й поспільство, а не самі тільки реестрові козаки. На тій раді Кисіль знову уговорив їх пождати ще

Гетьман Василь Томиленко 1635-1637.

трохи і послати до сейму своїх послів. Та це нічого не помогло, і козакам од того не полегшало. Бачучи, що козаки такі вперті, уряд Польський винуватив у тому гетьмана і старшину. Одначе він не хотів самоправно скидати Гетьмана, а, за порадою Кисіля, зібрали раду з прихильних до Поляків козаків на р. Росаві, покликали на раду Томиленка і скинули його, а Гетьманом настановили Саву Кононовича, родом Великороса, прихильного до Поляків.

Гетьман Павлюк.

Тим часом на Запорожжі великої слави тоді здобув ватажок Павло Бут, чи Гудзан, або як його прозивали—Павлюк. Прочувши про те, що діється на Україні, Павлюк з товариством рушив з Запорожжя, став кошем коло Крилова і послав у Переяслав загін, під проводом полковника Чигиринського Карпа Скидана і Семена Биховця. В Переяслав вони несподівано увійшли уночі, схопили новоставленого гетьмана Саву Кононовича, писаря його, хитрого Хведора Онушкевича та ще де-кого з нової старшини, і у кайданах привезли їх до Павлюка. У Крилові зібралася велика рада.

АДАМ КИСІЛЬ, ВОЄВОДА КИЇВСЬКИЙ.

На середину майдана вивели Саву і Хведора, прочитали їх злочинства проти козацтва і рідного краю, вбили їх з рушниць, а решту старшини покарали на смерть иншим способом.

Гетьманом на тій таки раді вибрали Павлюка, а у товариші йому—Томиленка. Побачивши, що ніякі умови з Конецпольським ні до чого путнього не доведуть, Павлюк розіслав по Україні свої листи, або *у н і в е р с а л и*; в них скликав він до себе усіх стати за віру, за свій рідний край, за права̀ свої, на помсту за жінок і дітей своїх. На заклик той озвалася уся Украї-

на. На-сам-перед відгукнулися лівобережні нові слободи—у Полтавщині по Дніпру до Кременчуга і нижче, і йшли під корогви полковника Скидана, котрий зостався на Україні, поки Павлюк їздив у Січ; правобережні теж збірались у ватаги, били, руйнували і різали шляхту та Жидів. Одначе боротьба та була нещаслива: ще не ввесь народ був через утиски такий готовий, щоб пристати до повстання,—народня сила ще оставалася спокійна.

Конецпольський настановив польним гетьманом над військом польським Миколу Потоцького. І от, саме перед зімовим Миколою 1637 року, польське військо із Корсуня перейшло р. Рось і подалося на село Кумейки (тепер в Чигиринському повіті). Другого дня Поляки накинулись на табор козацький, прорвали його у двох місцях і багато козаків зарубали і повбивали. У-ночі Павлюк, полковники Скидан і Чечуга та ті козакі, що зосталися живі, знялися табором і подалися до Боровиці над Дніпром. За ними пішов і Потоцький і 20 грудня (декабря) обліг навкруги козацький табор. Козаки побачили, що ніякого способу немає визволитись з облоги і мусіли піддатися на дуже тяжких умовах: 1) віддати усю старшину свою: Павлюка, Томиленка і инших (полковники Скидан, Филоненко і Дмитро Гуня утікли за Дніпро). 2) Слухатися нової старшини, що настановили їм з прихильних до Поляків людей, і старшим над реєстровими настановили Ілляша Караїмовича. 3) Спалити усі чайки, щоб Запорожці не ходили походами у море. 4) Щоб усі посполиті, котрі утікли на Запорожжя, вернулися до своїх панів і 5) Щоб реєстрових було тільки таке число, яке схотять королівські комісари (урядовці). Після того повезли закованих у кайдани старшин у-перед до Ніжина. Потоцький по дорозі садовив спійманих козаків на палі, так що увесь шлях обставлений був безщасними мучениками. У Ніжині ще кілька день катували козаків, у Київі посадовили на палю ватажка козацького загону Кизіма. Павлюка і Томиленка привезли у Варшаву, і на сеймі, було, рішили: Павлюкові, за те, що він хотів бути самостійним, незалежним од Польщи українським Гетьманом, надіти на голову розпечену залізну корону, а у руки дати розпечену залізну палицю, немов би булаву. Але Кисіль став говорити, що не годиться так робити, бо козаки оддалися по добрій волі, і він, Кисіль, поручився, що Річ Посполита не позбавить їх життя,—а то вони були б не оддалися живі. Але не вважили Поляки на мову Кисілеву і таки поклали скарати їх, та тільки король не дозволив так знущатись над Павлюком, і йому та його товаришам одтяли голови і повстромляли їх на списи.

На Запорожжя послав уряд полковника Мелецького з Чигиринським і Білоцерківським полками, щоб узяли Скидана і Чечугу, але Запорожці не дали їх і прогнали усе те військо; та

воно й само не хотіло битись із своїми ж. Тоді Запорожці, замість скараного на смерть Павлюка, настановили весною 1638 року гетьманом Остряницю (родом з города Остра), а кошовим отаманом—Дмитра Гуню. Тепер до повстання пристають вже й селяне. Козаки зрозуміли, що без простого народу вони нічого не можуть зробити, і через те піднімають повстання тепер не за свої тільки права, а й за права всього народу. Повстання це було б, мабуть, успішне, але вибрали на Гетьмана чоловіка слабої волі, нездатного до військової справи,—Остряницю. До нього пристае стільки народу, як ні до одного з Гетьманів досі; але він не тямив, що з ними робити; він вибрав собі річку Сулу і ходить в-гору та у-низ по ній, боїться перейти через неї, гаїть дурно дорогий час і дае Полякам стягнути свое військо.

Гетьман Остряниця.

5 травня (мая) коло города Голтви козаки розбили були Поляків і погнали їх до Лубен; звідтіль подалися на Лохвицю і Миргород і стали табором на р. Сліпороді, і там стояли до 14 червня (юня). Коли прочули, що на підмогу Потоцькому прийшов князь Ярема Вишневецький, то Остряниця зараз пішов до Жовнина; він дожидав, що до його скоро прийде полковник Скидан з Чернигівщини, куди він подався набірати нові ватаги; з Дону йшли покликані на підмогу Донці із полковником Путивльцем; третю поміч вів до його з степу Шикирявий і четверту ватагу з-під Київа вів Солома. До Остряниці з усіх сел збігалися люде, і він, не дождавшись тієї помочи, що йшла до його, а поклавши надію на щастя, котре послужило йому під Голтвою, рушив на Поляків. Тим часом Поляки перехопили ватаги Шикирявого і Путивльця, вирізали їх, перейшли Сулу біля Лукомля і накинулись на Остряницю. Цілий день билися козаки, але вже як почало смеркати Поляки прорвали козацький табор і захопили козацькі гармати та вози. Остряниця із кінними козаками переплив Сулу і втік, бо боявся, що його оддадуть ворогові на поталу. На його місце вибрали козаки Дмитра Гуню. Але було вже пізно. Тільки й усього, що Гуня, чоловік дуже талановитий, встиг затягти облогу на довгий час. Він не спроможен був видержати облогу до-краю, бо у козаків бракувало припасу. Проте він ізнов отаборився, і 15-го червня Ярема Вишневецький почав його штурмувати. Та козаки не вважали на те і сподівалися помоги од Скидана. Одначе Поляки й його перейняли на Дніпрі, і він попався до їх рук. Тоді Гуня, одбиваючись од ворогів, знявся табором і подався до гирла Стариці, де впадае вона у Дніпро, і там отаборився. 22-го червня у-вечері пристав до Поляків польний гетьман з рештою кварцяного війська, і вони облягли козаків. Довго билися козаки, та вже почали терпіти від голоду. Полякам теж не-переливки було у що-денних потичках із козаками, і польний гетьман 15-го липня (юля) послав до Гуні уні-

Гетьман Гуня.

версал, щоб він піддався. Одначе те нічого не помогло. Уночі 22-го липня (юля) козаки вскочили у польський табор, позаклепували багато гармат і попсували їх. Поляки дожидалися до себе француза Боплана із підмогою, а козаки—полковника Филоненка. А голод усе дужче і дужче давив і одних і других. Козакам доводилось надто важко, бо у них зовсім не ставало харчів, коли тут підійшов Филоненко. Поляки накинулися на нього і довго не пускали до табору козацького; цілу ніч бився із ними Филоненко, але хоч у бойовищі тому потеряв багато харчів і пороху, та світом таки пробився у табор. Одначе того, що він привіз із собою, ледве вистачило на два дні. Не сила була вже козакам терпіти,—вони почали ремствувати і поклали піддатись Полякам. Тоді Гуня і Филоненко, щоб не зазнати лютої смерти, утікли на Запорожжя, а козаки піддалися і присягли, що будуть коритися коронному гетьманові. 9-го вересня (сентября) у Київі зібралася рада, на котрій був і коронний гетьман; на раді тій вибрали чотирі посли до короля: Романа Половця, Івана Боярина, Яця Вовченка і Богдана Хмельницького, щоб прохати Короля вже не про те, щоб вернуто було їм стародавні права, а про те, щоб хоч оставили козакам їхні ґрунти і добро.

Через три місяці польний гетьман зібрав раду на урочищі Маслів Став і там прочитав їм таке королівське рішення: козаки не мають права вибірати собі а-ні Гетьмана, а-ні старшину; замість Гетьмана призначаеться од уряду Річи Посполитої комісар з шляхтичів, і перший такий комісар був Петро Комаровський; на полковницькі уряди призначалися не козаки, а шляхтичі; замість Трахтемирова назначений був задля козацького уряду Корсунь. Таким способом козаки позбулися свого самоурядування: на всі посади у війську почали людей призначати, та ще й з шляхтичів, ворожих до козацтва. Козацький реестр знову став тілько на 6.000. Козакам дозволено було жити тільки в староствах Черкаському, Корсунському та Чигиринському, а хто не записаний в реестер, той не козак. Міцно взяло в свої руки козаччину Польське правительство. На Дніпрі знову виріс Кодак і не пускав людей на Запорожжя. Розташоване по Вкраїні польське військо наглядало за тим, щоб було все тихо та смирно.

Здавалося, козацька сила і автономія були зовсім зломлені. І справді, минае після того 10 літ, як усе замовкло. Тільки нереестрові втікачі, як і раніш, складають ватаги та тиняються собі без пристановища по широких південних степах. Часом вони наймаються до Кримського хана, а часом самі ходять на промисел, аби як-небудь прохарчуватись.

До нас дійшли звістки про двох отаманів таких ватаг. Один, на прізвище Карпо Півтора—Кожуха, блукав в харьків-

ських степах. Літописець переказуе, що за ним послали польську дівизію, але вона збилася з дороги, і дуж багато польського війська померало в степах. Літописець, оповідаючи про те, додае: „шукаючи того Півтора—Кожуха, забули свого з собою взяти“. Другий—Максим Гулак, тинявся без притулку по степах; вмер в таборі голодною смертью, і як в таборі не було ніякого дерева, щоб зробити йому домовину, то поховали його в бочці. Цей Гулак давав помочи Турецькому султанові і, його коштом, водив свою ватагу за Кубань проти Персів, аж до городу Еривані. В ті часи козаки частенько ходили на помогу чужинцям. Так ми маемо звістку, що Богдан Хмельницький, тоді Чигиринський сотник, їздив у Францію, і там граф Брежі попрохав його прислати козаків у французьке військо. Повернувшись до-дому, він виправив у Францію 2.400 охочекомонних козаків, котрі у 1646 році разом з Французами узяли у Гишпанців город Дункерт.

Тим часом на Україні усе більше ставало Ляхів та Жидів, ксьондзів, костьолів і кляшторів (манастирів) католицьких. Польська шляхта без міри почала тіснити народ православний: цілі села пооддавали в аренду Жидам, дітей козацьких у казанах варили, жінкам вирізували груди, засипали чоловікам порох у пазуху і підпалювали. Козацьке життя зробилося гірш, як посполитих. „Щó муки Фараонів проти Ляшського тиранства!“ каже літописець: „лихо їм (козакам) було гірше турецької неволі“. Козаків стало багато менше, і Татари з'уміли покористуватись тим. У 1640 році у місяці лютому (феврали) вони насунули у Переяславщину, і коло Переяслава і Корсуня, у маетках князів Вишневецьких, поруйнували, попалили і пограбували багато осель і погнали більше 30.000 народу у неволю.

І от, не вважаючи на таке лихоліття, народ Український цілих 10 літ не ворушився. А за тих 10 літ польське панування зміцніло як ніколи. Досі шляхта боролася тільки за свій стан («сословіе»); вона силкувалася подужати і підгорнути під себе усі инші стани, але народ Український не хотів терпіти такого ладу і, позбуваючись землі, все ж боровся хоч за свою особисту волю. Тепер же шляхта досягла усього того, про що перше тільки маріла: заволоділа усіми землями в краю, а крім того, козаччину повернула мало не усю у кріпаків. За тих десять літ мало не уся шляхта українська сполячіла і разом з щиро-польською шляхтою увесь народ повернула у кріпацтво. Народ мусів терпіти, бо не мав за плечима ніякої сили, на яку б йому опертися. Народ виявляе свое обуріння, але виявляе його мовчки тим, що кидае рідні оселі і виселяеться на нові, далекі місця. Так тоді оселилася Слобідська Україна (Харьківська губ.), частина Курщини та Вороніжщини.

Проте, хоч народ Український був у дуже тяжкому стано-

вищі, спокою того вистарчило тільки на десять літ, і після того счинилося таке повстання, якого не було раніш. Тоді й кріпакам, і козакам було таке лихо, що треба було тільки искри, щоб повстання спалахнуло по всій Україні.

Петро Могила.

Тепер нам треба вернутися трохи назад, щоб сказати більш про одного великого діяча того періоду про Петра Могилу. Петро Могила—потомок Молдавського господаря Симеона, котрого прогнали Молдавії Турки; брат того Симеона Єремія у початку XVII в. здобув город Могилев і віддав його посагом за своєю дочкою Маріею, що пішла за Стефана Потоцького. Старша дочка його Раїна, жінка князя Михайла Вишневецького, була дуже побожна, міцно держалася православної віри; за свій короткий вік вона збудувала три манастирі: Густинсько—Прилуцький, Ладинсько-Підгорський і Мгарсько - Лубенський. Старший її син Ярема перейшов на католицтво і був лютий ворог України, а унук її Михаїл був королем Польським. Петра Могилу ще малого привезено у Польщу; вчився він у Франції і, скінчивши там науку, став служити у польському війську, але скоро покинув службу і, як православний, приїхав у Київ, і тут у 1625 році постригся у Лаврі у ченці. Через три роки його вибрали архимандритом Київо-Печерської Лаври. Він зараз набрав кілька молодих хлопців і послав їх, своїм коштом, вчитись за границю; а як вони повернулись звідтіль, то він зробив їх вчителями у школі, котру

ПЕТРО МОГИЛА, МИТРОПОЛИТ КИЇВСЬКИЙ.

він поширив за Гетьмана Петражицького, за згодою його і Київських братчиків. Школа ця заснована і збудована ще за Гетьмана Петра Сагайдачного у 1615 році і подарована Київському братству панею Гальшкою (Ганною) Гулевичевою; з тієї школи Петро Могила зробив вищу школу, де вчителями булі ті, кого він посилав за границю; у ній вчилися діти козаків, міщан та священників. У 1632 році Петра Могилу висвячено у Львові на митрополита Київського. Дуже зраділи Кияне, знов маючи свого митрополита; зібралися вони і, під проводом Баляска, Веремієнка і слюсаря Биховця, кинулися до Софійського собору, що був тоді у руках уніятів, вигнали їх відтіль і з других церков, котрі були в уніятських руках, і з того часу Собор св. Софії став знов православною митрополичою церквою. Повернувшись до Київа митрополитом, Петро Могила зараз найбільшу увагу звернув на священників і, щоб зробити з них міцних борців за православну віру проти уніятів і католиків, він не висвячував нікого на священника доти, поки той не пробуде у Київі год, або й більше, і не навчиться як слід розуміти свою віру. А за-для того Петро Могила з братської школи зробив вищу Українську Академію (так вона й звалася „Могилянська Академія“), де вже вчилися не тільки діти, а й священники. Могила написав кілька духовних книжок: катехизис, де подано основи віри православної; требник—як правити службу. Коло Академії для бідних дітей він завів, своїм коштом, бурсу, де діти й жили і харчувались. Київська Академія за його стала міцною обороною православної віри проти таких католицьких шкіл, що були заведені ще й до того езуїтами; вона дала великих людей Україні, а пізніще—її освітою та її учениками користувалось і Московське царство; була вона на ті часи як університет, і студентів в ній бувало більше тисячі; з них виходили потім і духовні і світські, навіть военні люде. Петро Могила

РАІНА МОГИЛЯНКА, КНЯГИНЯ ВИШНЕВЕЦЬКА.

помер 1 січня (января) 1647 року; йому було тоді тільки 50 років. Перед смертью він одписав на Братську школу у Київі усі свої гроші.

Та все це проте не зменшило муки народові, котрий стогоном стогнав під важким гнітом польським, не вважаючи на те, що Король прихильний був до Українців. Але він нічого не міг вдіяти сам без сейму. Легше тільки жилося на Запорожжі, хоч і важким духом дихали на нього Поляки.

ЄРЕМІЯ МОГИЛА, ГОСПОДАРЬ МОЛДАВСЬКИЙ.

УСТРІЙ І ВІДНОСИНИ.

З'єднана з Польщою і Литвою, Україна позбулася стародавніх звичаїв своїх і прав і мусіла до нового життя привикати. Сумна їй доля судилася: обороняючи од крівавих і грізних наскоків хижих Татар і себе і своїх спільників, сама вона не мала од них оборони, а після Люблинської унії не бачила од них за-для себе не то любови, а хоча б крихти правди.

Король. Король Польський був головою тієї республіки, «Речи Посполитої», де три народності (Українська, Польська і Литовська) поеднані були, як рівні. Та хоча він часом душею був би радий помогти і одхилити неправду, одначе втеряв усякі права свої і зробився тільки лялькою в руках шляхти та магнатів і мусів робити те, що звелить сейм; він тільки й мав власти, що роздавати землі і маетки шляхті, та й те мусів робити так, як йому вказували магнати; помочи від його народ не міг сподіватись, і хоч обертався до нього із своїм лихом, та то була даремна річ. Магнати й шляхта забрали таку силу, що з нею вже королеві годі було змагатись. Як уже говорилося

попереду, мало не всі князівські і вищі українські родини перейшли на латинство і зовсім одцуралися свого народу, бо латинство було їм вигоднійше. Багато тому допомагали ще й школи єзуїтські; у тих школах тільки й могли здобути собі освіту діти вищих верстов; школи ж ті були у Кракові і Варшаві і робили те, що діти, родом справжні Українці, зовсім забували свій край, звикали до звичаїв польських,ріднилися з Поляками і, таким побитом, ставали чужі свойому народові.

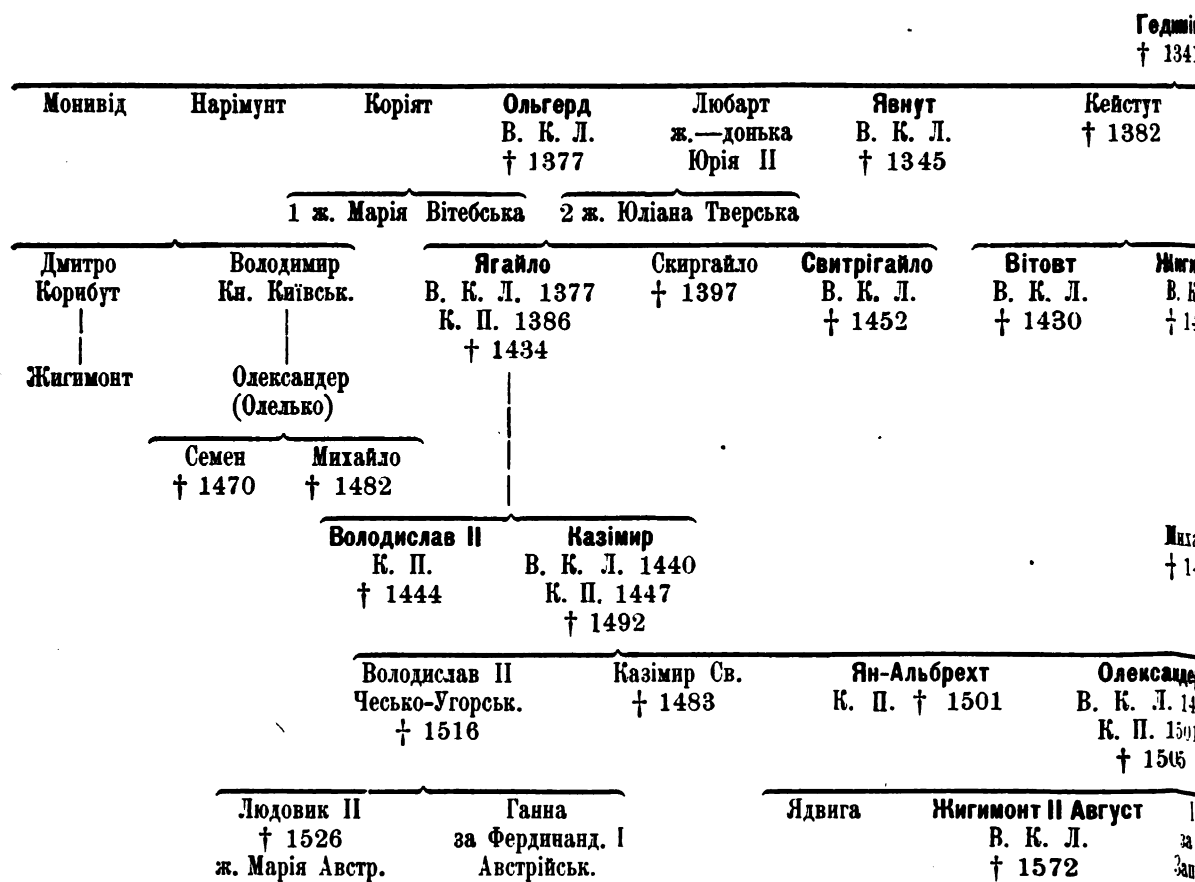
КИЇВСЬКА АКАДЕМІЯ І ЇЇ СТУДЕНТИ (на початку XVIII віку).

Міщане.

На перший погляд —найкраще жилося тоді **міщанам** тих городів, як от Київ, Житомир, Луцьк, Кремінець, Володимир (Волинський), котрі мали Магдебурське право. Магдебурське право прийшло до нас з Німеччини через Польщу. Жити на Магдебурському праві — це означало жити зовсім самостійно. Там, де було Магдебурське право, в городські діла ніхто не мав права втручатися, ніяка власть: і судили і заправляли усим свої власні, виборні люде, по законах, котрі принесено було з Німеччини (з Германії). Такі вільготи давалося городам на те, щоб в них ширшала промисловість та торговля. Дотого ж державі легче було одразу взяти з города дохід грішми, а-ніж ще клопотатися, щоб кожен особо платив. Одколи зайшло в городах Магдебурське право, жителі городів, міщане, стали якоюсь середньою верствою між „хлопством“ та шляхетством. А міщанам тих городів, котрі належали дідичам (панам) і не мали Магдебурського права, і надто доводилося

Р О Д

князів Литовських і

ДОВІД

королів Польських.

мін
341

Єлисавета за кн. Ваньком Мазовецьким

Альдона (Ганна) за Казімир. Вел.

Офка (Марія) за Юрієм II Тройденовичем

Айгуста (Настасія) за В. К. Московськ. Семен. Іванов.

Марія за Дмитр. Михайл. Тверськ.

игимонт
. К. Л.
1440

ихайло
1451

дер
1492
501
5

Жигимонт I стар. В. К. Л. і К. П. † 1548

Фридрих кардинал † 1503

Софія за Фридрихом Бранденб.

Ізабела за Іваном Запольським

Софія Браунштейськ.

Катерина за Іваном Кор. Швед.

Жигимонт III Ваза К. П. † 1632

Ганна за Стефан. Баторієм

Альбрехт Вел. Магістр Лівонськ. Ордену і Кн. Пруськ.

Володислав IV К. П. † 1648

Ян-Казімир К. П. † 1654

Карл-Фердинанд єписк. Плоцьк

сутужно: не рідко вони мусіли кидати свої оселі та тікати на Запорожжя.

Селяне.

Найдужче порядкі польські давалися у знаки бідолашному поспільству, котре стогнало і терпіло від своеї безправности під панським ярмом та їхніх прибічників—Жидів. Не маючи ніяких прав, вони у всьому, у житті і в смерті, залежні були од того, чия була земля, на котрій стояли їх рідні села; вони не мали права обернутися за правдою ні до кого, окрім тогож таки свого дідича. А як що сам він кривдив їх, то одне, що оставалося їм—покинути свою батьківщину, свою оселю, свої ґрунти і світ-за-очі тікати на вільні степи. Так вони й робили, і козаччина, як бачимо, зростала що-часу, що-хвилини.

Козаки.

Козаччина, що настала у цей період нашої історії, поділялася на Січових козаків та реестрових. Козаки Січові або Запорожці, вийшли з тих виходців, котрі, шукаючи вільного життя, осіли на безлюдних і просторних степах нашої південної України; на Дніпрі, за порогами вони заснували Січ—текозацьке кубло, грізне для ворогів, де вільна натура козацька спочивала од усякого насильства над нею, де кожен покривджений мав собі притулок і оборону, де почував себе людиною рівною між рівними і не залежною ні від кого. З тих же ватаг, що купчили коло себе магнати українські та польські для того, щоб забезпечити себе та свої маетності од грізних наскоків татарських, настали реестрові козаки, котрі мали од уряду жалування і мусіли його слухатися, хоч і не завжди це вони робили.

Козаччина наша не підходила ні під яку верству польського державного шляхетно-аристократичного (великопанського) устрою, і через те одразу не змогла помиритися з ним, бо була вона суто-демократична (простонародня) і безнастанно виступала проти нього. Козаччині держава Польська нічого не давала; за те й козаки на неї не вважали. Таким побитом вони не вважали ні на старостинську, ні на панську власть, хоч вважали себе за підданих Речи Посполитої. Як не змагався державний уряд, щоб обмежити козаків і приборкати їх, та це йому вдавалося инколи після крівавих потуг тільки на якийсь час, та й то над козаками реестровими та тими, що до них горнулися з поспільства; Січове ж козацтво на Запорожжі жило своїм окромним життям і на усякі заборони і універсали не звертало й трохи уваги.

Осібне від України, незалежне і самостійне вільне життя Січи зробили її школою для тих борців за волю і віру свого краю, що з самого початку її життя виходили з неї на боротьбу проти ворога своеї України. Не дурно вона звалася Січ-мати, не дурно вона весь свій довгий вік боронила волю і долю рідного краю!

Братства.

У боротьбі за свій народ і віру не меншу силу виявили і не меншу користь зробили свойому краеві і братства. Перші

братства засновані були міщанами на взірець своїх цехових братств. З того часу як почало міцніти у Польщі католицво і багато православних Українців, надто заможних, почали повертатися на латинство, городяне побачили, що церкви їхні бідніють і зовсім нищіють. Тоді вони почали купитись у громади, з котрих згодом повиростали церковні братства. Братства мали свій скарб (казну); він складався з тих грошей, що давали братчики; братчики збіралися на бесіди, де читали Святе Письмо та розмовляли про віру. Памятаючи слова Христа: „Люби ближнього, як самого себе", вони з скарбу свого у кожному братстві содержували „шпиталі", де жили бідні старі, немощні братчики, коштом братства. Далі, побачивши, що езуїти коло своїх манастирів позаводили школи та викохують в них таки справжніх ворогів православної віри, вони коло своїх братств теж позаводили школи, і там вчилися їх діти; з тих шкіл виходили вже готові на розумну боротьбу за свою віру борці. Братчики були усі рівні: не було тут а-ні пана, а-ні холопа,—як і той, так і другий мали однакові вигоди; як той так і другий повинні були слухатись і держатись порядків, заведених у братстві, і належали суду братчиків. Суд той, вибраний із самих братчиків, дивився за тим, як хто поводиться

ЄРЕМІЯ II, ПАТРІАРХ КОНСТАНТИНОПОЛЬСЬКИЙ.

у житті, і як що коли хто з братчиків почне робити щось не гаразд, то його карали штрафом—грішми, медом, воском або чим иншим, і все те йшло в братську казну, а иноді—то й садовили на якийсь час у дзвіницю, і це почиталося за великий сором. Судили братчики не тільки своїх громадян та їх жінок, а й священників, навіть архиереїв; право суду над священниками і архиереями у-перше дав Львівському, а за ним і усім братствам, патріарх Константинопольський Єремія при кінці XVI в., як він переїздив через Львів. Настарше братство було у Львові, а далі у Вільні, Могилеві, Мінську, Більську, Бресті, Луцьку та в инших городах. У Вільні, окрім звичайного братства, як і по инших містах, було засноване ще й друге братство коло Свято-Троїцького манастиря, що звалося „Панське Братство", і братчики в ньому були найбільш люде значні та заможні; у списках їх ми стрічаемо такі родини, як князів Острожських, Ружинських, Вишневецьких, Лукомльських, Сапіг, Скуміних, то що. Засноване у Київі за Сагайдачного і митрополита Іова Борецького Богоявленське Братство стало одним з найміцніщих і заможніщих братств; школу його за митрополита Петра Могили поширено, і вона зробилася Академією; вона е й досі і досі так зветься.

ПСАЛТИРЬ І НОВИЙ ЗАВІТ ОСТРОЖСЬКОІ ПЕЧАТИ (1580 року; верх).

Духовенство.

Священники і архиереї тоді були люде мало освічені; дивилися вони більш на те, як би більше покористуватись з своїх парафій та посад, а через те ми й бачимо, що у першій половині цього періоду вони з дорогою душею кидали свою прадідівську віру і навертались на унію, бо унія давала їм більш вигоди. Видатні люде, як Іов Борецький, Петро Могила, потім

братські школи,—а найбільш Львівська і Київська,—зробили те, що православне духовенство стало більш освічене, а через те зробилося воно заступником, оборонцем своєї віри. Великі муки тоді терпіло воно від Поляків, а найбільше від езуїтів: вони скрізь нишпорили по Україні і, маючи за себе уряд і панство польське, як на найпослідніщих дивилися на православних священників, котрі кругом залежні були од панської власти. Єдиних заступників мало собі духовенство у простому народі, котрий сам стогнав під лядським ярмом, та у козацті, котре не по-всяк-час мало спромогу й оборонити його.

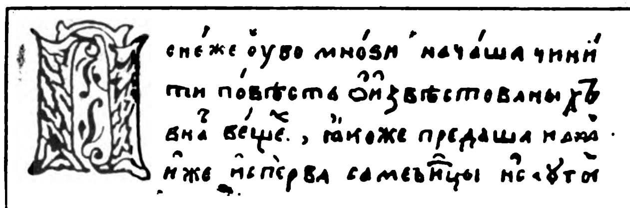
ПСАЛТИРЬ І НОВИЙ ЗАВІТ ОСТРОЖСЬКОЇ ПЕЧАТИ (1580 року; низ).

Освіта. Прості люде були темні і неосвічені,—братські школи багато добра зробили у цій справі. У школах, заснованих коло кожного братства, вчилося багато дітей. Братські школи позаводили собі друкарні (печатні); появилися друковані священні книжки; перекладали латинські і польські книжки на українську мову; з'явилися й письменники, як от Іван Вишенський та Мелетій Смотрицький,—вони писали про ті люті часи, що переживала тоді Україна і виступали в писаннях своїх проти езуїтів та обороняли православну віру; друкували букварі, абетки за-для українських школярів, друкувалась славянська граматика Смотрицького, Біблія, збірники проповідів, требники, катехизіс, усякі оповідання, байки, перекладені з грецької та польської мови та инше. Найбільш друкувалося книжок при братських школах Львівській, Віленській, у г. Острозі, що належав князям Острожським, і у Київі, у друкарні Духовної Академії. Великий вплив мали ці школи на народ, і братства ширили освіту народню, бажаючи, щоб народ ставав твердіший у вірі і міцніще держався своєї національности, щоб він з розумом оступався за віру своїх батьків, щоб він міг, узброєний наукою, ставати на боротьбу з учнями католицьких шкіл, котрих теж чимало поширилось по Україні. Ці школи зробили те, що Українці у XV, XVI і XVII віках були освічені

далеко більш од своїх сусідів—Москалів, Татар та Волохів, і були далеко культурніщі од них. Архітектура (будівництво), малярство, різьбарство, орнаментика (вишивання, усякі прикраси), патретне й инше малювання, музика, а надто церковні співи, піднялися тоді на таку височінь, що слава про них далеко сягала за межі України. Осередком освіти був, звичайно, Київ; але були школи умілости усякої і у Чернигові, Новгород-Сіверську, Почаеві, Батурині, Переяславі і у инших містах. Ось що читаемо у тогочасного чужого чоловіка Павла Алепського, котрий у 1652 р. їхав через Україну у Москву. Він пише, що козацькі малярі навчились від Франків і Ляхів малювати прегарні ікони, на котрих обличчя і одежа намальовані зовсім натурально, і що вони вміють малювати зовсім схожі образи з живих людей. Про освіту він пише: „Мало не всі Українці і більша частина їх жінок і дочок уміють читати і добре знають порядок церковної служби і церковні співи; пан-отці вчать сиріт і не дають їм вештатись без діла по вулицях. Черниці Вознесенського манастиря, найбільш з заможних і значних родин, усі були не тільки письменні, а навіть високовчені і самі писали багато наукових та инших творів“. Про ігуменів у київських манастирях він каже, що по-між ними е „люде вчені, знавці права, або юристи, философи і красномовці. Коло Великої церкви (у Лаврі) е прехороший славетний печатний дім, що обслугове увесь край той. З його виходять церковні книжки, прегарно надруковані; на великих паперах малюнки значних місцевостів і країн, ікони святих, наукові розсліди та инше“. Церковні співи найдужче сподобались Павлові. „Співи козацькі потішають душу, вилічують од туги, бо голоси у їх гарні, і спів той іде з самого серця. Вони дуже люблять співати по нотах ніжні, любі співи“. Другий чужинець, посол Датський за Петра Великого Юсто Юлій, котрий вертався через Україну до-дому, у своїх записках пише: „Жителі козацької України живуть щасливо, займаються—чим кому охота;

ЗАСТАВКА (на 996 сторінці Нового Завіту).

ПОЧАТОК ЄВАНГЕЛІЯ ВІД ЛУКИ.

той купуе—продае, той ремествуе, той чим иншим промишляе. До церкви усі вони йдуть з молитовниками в руках, тоді як у Московитів навіть і бояре письменні. Усі люде українські дуже звичайні, ввічливі і охайні; усі одягаються чепурно і чепурно содержують свої оселі". От як свідчать чужі люде про наших людей у той час. Звістки ці дуже цікаві і вони показують, який великий вплив мае народня школа на увесь устрій життя людського, коли та школа в руках самого народу і наука в ній така, якої саме треба людям. А разом з тим з цього добре знати, яку велику школу роблять ті школи, де малим дітям у вічі сміються над рідною мовою, немов показуючи тим, що матірня і батьківська мова—нікчемна. Бо од того виходить неповага до всього рідного та знущання над ним; од того великий розрух у семьї бувае, а разом з тим немае доброго ладу і в громадському житті.

БИБЛІА СИРѢ КНИГЫ
ВЕТХАГО И НОВАГО ЗАВѢ
ТА, ПО ЯЗЫКУ СЛОВЕНСКУ.
ѿ еврейска, въеллинскїи языкъ
седми десатъ и двѣма, бгому
дрыми преводники. прежде воплощє
нїа габа и спса нашего іс ха, т и
лѣта, на желаемсе повеленїе птоло
меа филадельфа цра египетска.
преведенаго зводу сътщанїемъ,
и прилѣжанїемъ елико мощно,
помощїю бжїею послѣдовася, и
справися. влѣто, ѿ воплощенїи
га бга и спса нашего іс ха.
҂аф па.

ОСТРОЖСЬКА БІБЛІЯ (1581 року: заголовний листок).

ПЕРІОД ШОСТИЙ.

Гетьманський

1647—1663.

Період цей ми виділяемо осібно, бо обставини історичні складаються так, що Україна у цю добу стае більш-менш незалежною, власть гетьманська стае самостійніща; до України звертаються чужоземні володарі та чужоземні держави, як до рівні, і народ Український, хоч і перебувае тяжке лихоліття через безнастанні войовничі наскоки, походи та бойовища, котрі не давали ходити коло хліборобства і тим нищили людей, та не про те була й думка у ті крiваві часи. Народ, котрий шукае волі, домагаеться, щоб коли не собі, то хоч дітям його легче стало жити, забувае за що-денні потреби і живе тільки надією на кращу долю. Для того, щоб добитися такого самостійного вільного, кращого життя, потрібні були великі люде, котрі здужали б зректися самі себе, змогли б забути усе за-для добра свойому рідному краеві. Та, на превеликий жаль, під той час, під ту годину, таких людей не трапилось у нас, а ті, що орудовали у ту добу, більш шукали своеї власноі вигоди, а за своїх менших братів-поспільство мало гадали, мало пеклувалися, або й зовсім не дбали.

Найвидатніщою людиною в той час, коли Україна вибилася була на волю, був Гетьман український Богдан Хмельницький.

Богдан, по хрещеному батькові Зіновій, Хмельницький був син Чигиринського сотника Михайла Хмельницького. Народився він на світ у кінці XVI віку; вчився змалечку у Київській братській школі, а далі—у польській езуїтській школі у городі Ярославі, що у Галичині, і там навчився польськоі і латинськоі мови; потім, як був у неволі та їздив у Францію—французькоі, турецькоі і татарськоі. За-молоду він жив на батьківськім хуторі Суботові під Чигирином, що був даденй батькові його Михайлові за його службу. **Гетьман Богдан Хмельницький. 1647-1657**

Як Богдан скінчив вчення, то батько зараз узяв його до війська, і ми бачимо його за Сагайдачного у 1620—1621 р.р. на війні з Турками. Там під Цецорою його батька, сотника Михайла

Хмельницького, вбито, а молодого сина його, Богдана, Турки узяли у неволю у Константинополь. Там він пробув аж два роки, а тоді подався на Запорожжя; був з козаками у поході на Москву, і за те з рук королевича Володислава дістав дорогу шаблю. Як повернувся до-дому, то під його проводом козаки Запорожські робили багато морських походів на турецькі городи, а у 1629 році були аж під самим Константинополем. Пробувши довгий час між Низовим товариством, він повернувся до Чигирина, став сотником і одружився із Ганною Сомківною; од неї мав він трьох синів: Тимоша, Юрася та третього,— не знати, як звався,—і дочок Степаниду та Катрю. За Гетмана Павлюка у 1637 році ми вже бачимо Богдана військовим писарем у реєстрових козаків, і тоді він часто їздив у Варшаву із старшиною козацькою на сейм і до короля. Кажуть, що як Конецпольський збудовав кріпость Кодак і приїхав із французьким інженером Бопланом оглядати її, то закликав і козацьку старшину, щоб вона на свої очі побачила цю твердиню, котра мала одрізати Запорожців од України, а Українців од Запорожжя, і спитав, глузуючи, старшину:

БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ.

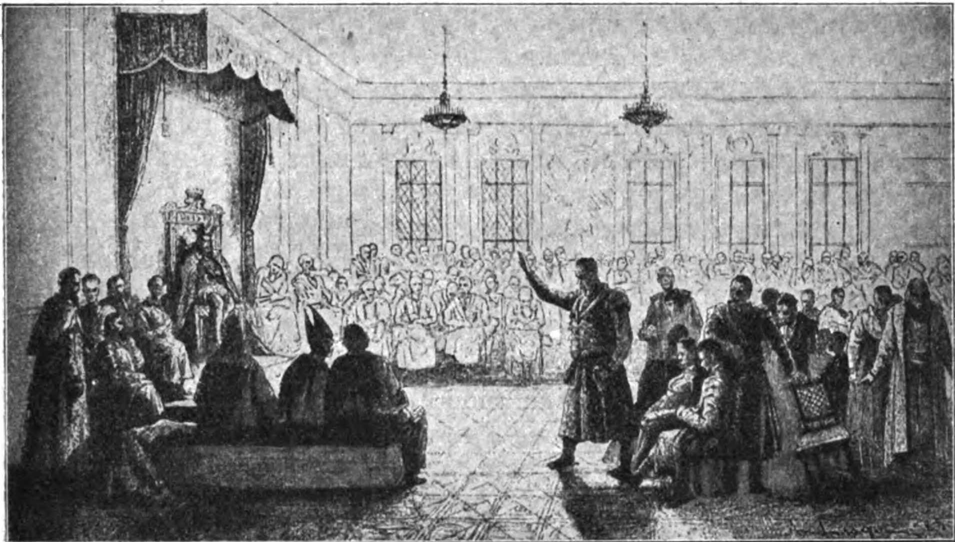
„А що, як здається вам Кодак?“ Хмельницький, просміхаючись, одказав по-латині:—

„Manu facta manu destruitur“.

Це означає: „що руками зроблено, те руками можна й зруйновати“.

У 1646 році ми бачимо Хмельницького між старшиною козацькою у Короля. Наказного гетьмана Барабаша, полковника Ілляша і Нестеренка, а з ними й військового писаря Богдана Хмельницького закликав Володислав у Варшаву ось за-для чого. Володислав любив славу. Гірко було йому почувати, що він, король, у всьому залежить од сейму і шляхти; і от,

послухавшись Венеціянського посла Тьеполо, замислив він війну із Турцією. Через цю війну, як би вона скінчилась гаразд задля Польщи, він мав на думці приборкати панство. Сам він нічого не зміг би подіяти; тим-то, покликавши до себе козацьку старшину, став пôтай із нею радитись, а як надгороду за будучу підмогу козацьку, передав Барабашеві грамоту, де прописав, що реестрових козаків збільшуеться аж до 20.000, вернув козакам усі колишні права їх, дав червону корогву із білим орлом і 6.000 талярів, щоб зготовились вони до тіеї войни. Барабаш побачив у Варшаві, що ці заміри короля не до вподоби панству, а добре знав, що у Польській державі шляхта верховодить і королем і усіма ділами; то як повернувся він додому, узяв та й сховав цю грамоту, не показуючи її козакам.

СЕЙМ У ВАРШАВІ.

Але Богдан, котрий знав про цю грамоту і добре бачив, які муки терплять його земляки од панської сваволі, задумав покористуватись тіею грамотою, а для того він заклйкав до себе, на зімнього Миколи, на бенкет чи на хрестини, гостей, а між ними й Барабаша. Він добре його напоїв, а як той заснув, то зняв з мизинного його пальця перстінь, вийняв з кишені ключі, із-за пояса хустину, віддав їх свойому джурі і наказав йому зараз сідлати коня і, яко мога найшвидче, скакати до пані Барабашихи у Черкаси та сказати їй, що Барабашеві, котрий в гостях у Хмельницького, на-щось знадобилися ті грамоти королівські. Барабашиха, бачучи перстінь, хустку і ключі чоловікови, повірила і віддала ті листи, що були заховані під муром біля воріт у шкатулі. Роздобувши листи, Хмельницький був дуже

вдоволений тим, але Барабаш став за це ворогувати з ним і кинувся до Чигиринського старости Конецпольського, щоб він яким-небудь побитом приборкав Хмельницького, як чоловіка небезпечного. На той час саме скоїлась сварка у Хмельницького з підстаростою Чаплинським з-за якоїсь Ляхівки, що узяв до себе Хмельницький і жив з нею, як із жінкою, після смерті своєї жінки Ганни. Чаплинський, з дозволу Конецпольського, напав на хутір Хмельницького Суботів,—а його не було тоді вдома,—забрав хутір собі, узяв ту Ляшку і повінчався з нею, а найменшого сина Хмельницького, хлопця 10 год, за якісь незвичайні слова, що він йому проказав, звелів так бити різками, що хлопець на другий день помер. Повернувшись додому, Хмельницький зараз кинувся до Конецпольського і став жалітись йому, а той одказав йому, що ця річ йому не належить і спровадив Хмельницького, щоб він позивався із Чаплинським у суді. Але ж хіба можна було у ті часи козакові знайти правду у суді проти шляхтича! Судці пораяли йому жалітись королеві. Тоді Хмельницький, бачучи, що з суду того нічого не вийде, викликав Чаплинського на поединок, сам-на-сам, але цей сам не пішов, а узяв із собою трьох збройних людей і з ними напав на Хмельницького. Хмельницький вихопив шаблю із пихви і гукнув: „Маю шаблю у руці,— ще не вмерла козацькая мати!“ Кинувся на ворогів і попрогонив їх, але за ці слова Хмельницького вхопили і закинули у тюрму. Та там він просидів не довго, бо Ляшка та, що зробилась жінкою Чаплинського, умовила свого чоловіка, щоб він визволив Хмельницького.

На весні 1647 року Хмельницький подався у Варшаву до вищого суду позиватись за свій хутір, та й там нічого не помоглося. Тоді він обернувся до короля Володислава, котрий добре його знав з давніх часів. Король приязно стрів Богдана і, як він росказав йому про свою кривду і про те бідування, яке терпить народ, Володислав одказав: „Здаеться, час би б усім вам згадати, що ви—вояки, маете шаблі. Хто ж вам не дае постояти за себе? А я усе буду вашим добродіем“. Ці слова Короля були рішучі за-для Хмельницького. А як він вертався з Варшави до-дому, то по дорозі скрізь бачив, що Ляхи-пани, а з ними Жиди-орандарі, дуже тиснуть народ; бачив, що однієї искри було б доволі, щоб знялася страшенна пожежа. Народ терпів і мовчав, бо не бачив собі ні звідкіль допомоги. Як він приїхав до-дому, то зібрав потайну раду у густому гаю. Тут Хмельницький росказав козакам, що він бачив, їхавши по Україні, і показав їм грамоту короля, котру одняв од Барабаша. Громаду так це зворушило, що усі кинулися до шабель і зараз готові були розпочати велике діло боротьби за волю, за рідний край. Але Хмельницький спинив їх і вговорив до якого часу не показувати Полякам, що щось вони замишляють, а сам тим часом

хотів залучити на поміч Запорожців і Татар. Та Поляки якось довідались, що він задумав щось непевне, і польський гетьман Потоцький схопив його і вкинув у тюрму. Він навіть хотів повісити його, та, на щастя, полковник реестрових козаків Кречовський, що під доглядом його був Богдан, був чи не одної думки із ним, бо дав йому утікти з тюрми. Хмельницький утік на Запорожжя із сином своїм Тимошем і прибув туди у грудні (декабрі) 1647 року. На Запорожжі його добре вітали і усі радо відгукнулись на його думку визволити з-під лядського ярма усю Україну. Хмельницький перезімував у Січі, а по весні із сином і де-котрими з старшин Запорожських поїхав у Бахчисарай до Кримського хана. Тим часом Запорожці розсипались, переодягнені старцями та кобзарями, скрізь по Україні та закликали людей до повстання. Народ заворушився і сунув на Запорожжя, куди вже повернувся і Хмельницький. Хан йому дав помочи, звелівши Перекопському мурзі (генералові) Тугай-Бею із ордою своею йти на поміч козакам; а за-для безпешности Хан зоставив у себе, як заручника, сина Хмельницького Тимоша. Сюди, у Січ кошовий зібрав велику силу Запорожців—і кінних, і пішних, і голоту, що жила по запорожських хуторах, не маючи навіть у-віщо зодягтися (звалася вона „лугарями“). Тут на раді, усі в один голос козаки обрали Хмельницького Гетьманом, і кошовий передав йому корогву, золоту булаву і срібну військову печать.

БОЙОВИЩЕ НА ЖОВТИХ ВОДАХ ТА ПІД КОРСУНЕМ.

До табору Хмельницького усе прибувало народу з усієї України. На Україні теж ставало неспокійно. Заворушились і Поляки, почувши лихо, і задумали вгамувати те повстання, як колись за часів Наливайка та Остряниці. Але Хмельницький часу не гаяв і 22-го квітня (апріля), з усим військом своїм і Татарами, рушив з Січи і, дійшовши до Кодака, узяв його і зруйнував, щоб не мати по-зад себе тіеї ворожої і дуже міцної кріпости. Поляки із військом стояли у Черкасах і Корсуні. Польський гетьман коронний Микола Потоцький вирядив проти козаків свого сина Степана; у поміч йому дав ще й польного гетьмана Калиновського з військом; реестровим козакам, під проводом Барабаша та полковника Кречовського,—того самого, що колись дав Хмельницькому утікти на Запорожжя,—Потоцький звелів плисти байдаками у-низ Дніпром і на байдаки ті посадовив ще найняте німецьке військо; сам же рушив суходолом по-над Дніпром. Як це військо рушило, Хмельницький із своїм вже отаборився на річці Жовті Води, що вливається у Інгулець (річка ця тепер зветься Жовта, і тече у Верхне-

дніпровському повіті в Катеринославщині); між нею і балкою Очеретяною був тоді густий ліс, що звався Чорний. Тут Хмельницький обгородив свій табор, посковувавши вози, а Татари отаборились трохи дальш. 3-го травня (мая) 1648 року по Дніпру припливли реєстрові козаки і вийшли на беріг у Камяному Затоні; на першому байдаку був Кречовський. Тут їх уже дожидався Хмельницький, що приїхав сюди з табору свого, і став казати реєстровим, щоб вони не йшли на своїх, а краще б допомогли вирятувати Україну з тяжкої лядської неволі. Із радістю перейшли реєстрові на його бік, зараз таки кинулись на Німців, що пливли з ними на байда-

НАСКОК КОЗАКІВ.

ках, і усіх їх повбивали; Барабаша козак Джеджалій проколов списом і укинув у Дніпро. Усі реєстрові пристали до Хмельницького. Він посадив їх на татарські коні і, покинувши байдаки, помчав із ними до свого табору. 4-го травня (мая) вони були вже на Жовтих Водах і поєднались із військом Хмельницького. Хмельницький зараз зібрав усе своє військо, вийшов з табору і кинувся на Поляків. А перед тим він виправив у ліс піших козаків і звелів їм покопати там ями, нарубати і понакидати дерева і дожидати слушного часу, а до Тугай-Бея послав сказати, щоб він обскочив Поляків і напав на них іззаду. Як зійшовся Хмельницький з Поляками, то не видержали вони того

наскоку, стали поступатися до лісу. Коли оглянуться, а по-зад них ізнялася курява: то Татари наскочили на них і почали „крутити веремія“, як казали про їх звичай накидати на ворогів аркани, стріляти з сагайдаків, нівечити ворожі коні, галасати з усієї сили, топтати людей своїми кіньми і таке инше. Похопилися Поляки сховатись у ліс, і як-раз наскочили у Княжих Байраках на ті ями, що покопали козаки. Вони падали у ті ями, люде й коні ламали собі ноги, а Хмельницький сунув з своїм військом, як хмара, і кришив Поляків не зупиняючись. Потоцького, постреляного і підбитого, узяли в неволю, і на другий день він і помер, а Шемберга, Сапігу і Чарнецького одпровадили, як бранців, у Чигирин. «Оце вам, панове,—казали козаки,—за те, що не схотіли з козаками у злагоді жити: кращі вам були Жиди-збойці, ніж Запорожці-молодці!»

Багато набрали усякого добра козаки й Татари у польському таборі, гармати і клейноди теж досталися козакам. Але Хмельницький не упився тією славною перемогою,—він добре знав, що ще є велика сила польського війська і що коронний гетьман Потоцький не подарує йому того. І от він три дні дав козакам спочити після бою, а тим часом прилаштував свої вози і на них постановив ті гармати, що узяв з байдаків реєстрових козаків; до гармат тих пристановив осібних, найкращих гарматіїв з Запорожців і, таким чином, за тих три дні впорядкував своє військо. Усього війська із Татарами було в його 16.000, і з ним рушив він на Корсунь. Але бачив він добре, що війська в його надто небагато, а через те він знов на хитрощі взявся. Кривоносові, або Перебийносові, як його взивали, із 6.000 козаків та Тугай-Беєві він звелів зайти по-заду Поляків у густий ліс і в ньому поперекопувати усі стежки, понакидати паліччя, покопати рівчаки, а в самій гущавині постановити гармати і так дожидати Поляків. Разом з тим вислав він Микиту Галагана, з невеликою купою козаків, щоб він заманив Поляків у той ліс. Побачили вони Галагана, зараз перехопили його і почали випитувати, де й скільки війська у Хмельницького. Галаган набрехав їм чимало. Налякалися Поляки тієї брехні і стали одступати до Богуслава, а Галаган узявся показати їм шлях, та, замість того, повів у той ліс, де засів Кривоніс. Несподівано іззаду наскочив Хмельницький. Поляки, переляканi, кинулися тікати у ліс і як-раз ускочили у болото, що було там. Вози й коні позагрузали у болоті. Стали вони обходити болото, і попали у глибокий яр, а там їх стрів Кривоніс із гарматами. Велика метушня зробилася у польському війську,—перелякані тікали вони світ-за-очі. Вози, гармати, коні, люде, котрі не застряли у болоті, покотилися у яр, позастрявали у рівчаках, що покопали Кривоносови козаки, та у нарубаному дереві. Хмельницький, бачучи таке, вскочив у саму середину ворогів

і у-день розбив Поляків. Без числа повбивали їх, багато узято у полон, а з ними й гетьманів польських Миколу Потоцького та Мартина Калиновського і ще 80 значних. Велика здобич досталася козакам: гроші, гармати, корогви, клейноди і усякого добра чимало. Хмельницький зараз одпровадив послів у Січ, щоб сповістили про побіду; ними ж послав і подарунки: 4 корогви, 2 булави, 2 бунчуки, 6 казанів, 6 гармат, 1000 талярів на військо і 300—на Січову церкву, і прохав, щоб і надалі Запорожці помагали йому. Потоцького, Калиновського і 800 бранців Поляків подарував він Татарам, котрі погнали їх у Крим, сподіваючись великого за них викупу. Багато добра досталося і козакам. У Корсуні Хмельницький одправив молебень і звідтіль рушив з усим військом до Білої Церкви.

Тепер Хмельницькому легче було: Польща осталася і без гетьманів, і без війська. Хмельницький без клопоту дійшов до Білої Церкви. З Білої Церкви розіслав Хмельницький по всій Україні універсали до Українського люду і підписався на них вже так: „Гетьман війська Запорожського і усієї України по обидва боки Дніпра". Закликав він усіх, хто вміє зброю в руках держати, щоб збірались оружно на добрих конях до Білої Церкви. В тому універсалі він закликає увесь народ до повстання і усім обіцяє козацьке званіе, тоб-то волю, котру мали козаки. І розніссся по Україні цей поклик, і відгукнулася на його уся Україна,—почалося повстання і на Волині, і на Поділлі, і в Червоній Русі, і стали звідусіль люде прибувати до Білої Церкви, під гетьманські корогви; везли із собою порох, кулі, зерно, борошно; йшли усі, бо вдома по селах вже дуже важко було сидіти: ніде не можна було знайти чоловікові, як що він не Поляк, а-ні захисту, а-ні правди; знущались з нього і пани, і підпанки, і Жиди,—знущались з віри, з пан-отців, грабували церкви і манастирі православні. І народ несчисленними юрбами потяг до Гетьмана, бо сподівався з ним здобути собі і дітям своїм волю та полегкість від тяжких мук, знайти у нього правду, котрої ніде не видно було. Народ той, що зійшовся звідусіль до Хмельницького, він поділив на купи (на полки) і припоручив їх ватажкам з своїх козаків; купи ці звалися загонами, і розсипалися ті загони козацькі з Білої Церкви скрізь по Україні. Загони ті були чималі: у Кривоноса було тисяч 20 або 30, а в инших по 1—2 тисячі. До них приставало посспільство, простий народ. Заворушилися люде по всій Україні. У Галичині теж повстало замучене поспільство і різало Жидів, шляхту і ксьондзів. Але там скоро загасили ту пожежу, бо у Галичині стояло багато війська польського і не було путящого ватажка. На Поділлі орудував Ганджа та Морозенко; коло Києва та Чернигова—Лисенко-Вовгура та Харченко-Гайчура; коло Переяслава і на лівім березі Дніпра—Максим Кривоніс, або

Перебийніс, як його звивали. Не шанували козаки нікого і нічого. Довго терпіли вони муки, а тепер вони вилилися у кріваве море і затопили усю Україну, від Припеті до Дністра. Цілими табунами тікали Поляки і Жиди у Польщу, бо нікого не милували повстанці: хоч дитина, дівка або жінка—усіх без жалю різали, добро їх грабували, доми, кляштори і костьоли польські палили. У одному костьолі над престолом повісили разом ксьондза, Жида та собаку і над ними написали: „Лях, Жид та собака— віра однака“. Найбільш лютував Кривоніс, вирізавши усіх панів, Поляків і Жидів у Полтавщині на лівім боці Дніпра.

Уся Україна тоді повстала. Сам Хмельницький, мабуть, не сподівався, щоб так йому пощастило. Про його ходила поголоска, що він хоче збудовати нову, Українську державу, що він йменує себе Великим Князем. Але сам він ще не сягав думками так далеко. Він навіть не думав тоді одірвати Україну від Польщи.

Причин, через що сталося те велике народне повстання 1648 року, було кілька: козаки-виписчики були невдоволені, що їх хотіли повернути у „підданих“; невдоволені були реестрові за те, що в їх однято право обірати собі старшину козацьку і настановлено їм начальників з шляхти; селяне піддані обурені були проти панів і орандарів Жидів; багато ще важили утиски, що терпіли православні за свою віру; унія, котру накидали людям, та таке инше. Розглянувши причини тієї революції, можна запримітити, що вони були: р е л і г і й н і,—бо народ хотів одстояти свою віру, котра зазнавала тяжких утисків; н а ц і о н а л ь н і,—бо народності Українській була велика небезпека од Поляків; п о л і т и ч н і,—бо народ наш не хотів помиритися з тим ладом державним, що запанував був у Польщі; нарешті, с о ц і а л ь н о-е к о н о м и ч н і—бо дуже вже тяжко гнітило народ шляхетсько-жидівське господарство, дуже тяжко давалася в знаки народня неволя та те, що землі людські підгарбали під себе пани.

Люде неоднакового стану (сословія) не однаково дивилися на те повстання. Люде заможніщі—духовні, учені—хотіли забезпечити права віри і народности, але мало думали про долю „хлопів“, мужиків, бо багаті та вчені люде не уявляли собі такого ладу, щоб не було панів і підданих; козацтво думало поширити і забезпечити свої права, як лицарського стану; поспільство хотіло прогнати панів, захопити землі і вільно ними користуватись.

Богдан Хмельницький, ставши на чолі народнього повстання, мало розумів, чого саме треба і чого од нього сподівається народ, хлопи, і всі бажання та надії Богданови на перший час були не більші, як тільки щоб поширити число і права реестрових та забезпечити права благочестивої віри. Мабуть, іще було в його на думці—обмежити сваволю панів, зміцнивши владу коро-

лівську: „не так король, як королевенята“—мовляв Хмельницький. Але дальше цього він не йшов. Та вернемося знову до подій тогочасних.

На лівому боці Дніпра мало не усю теперішню Полтавщину мав тоді один чоловік—князь Ярема Вишневецький. Син православного батька і небіж Петра Могили, він ще у польській школі зробився католиком і, як перевертень, став лютим ворогом і батьківської віри і свого народу. Він був дуже багатий, бо мав свої землі і палаци ще й у Галичині, на Поділлі та Волині; свого власного війська у нього було більш як 8000. Князь цей, як почав Кривоніс вирізувати шляхту і Жидів у Полтавщині, зібрав свою челядь і теж потяг з своїх лівобережних ґрунтів у свої Волинські маетності. Тут, саме тоді як він переплив Дніпро, перейняв його своїми послами Хмельницький і умовляв згадати, що він Українець з православного роду та радив одчахнутись від ворогів—Поляків і пристати до своїх рідних братів та оступитися за свою рідну Україну. Не схотів послухати Ярема послів і звелів посадити їх на гострі палі. Тоді й Хмельницький закипів помстою за ту наругу і звелів Кривоносові йти на Волинь і поплюндрувати маетності князя Яреми. Городи і села з радістю стрічали Кривоноса і приставали до його, мовляючи: „тепер у нас свій пан-Гетьман Богдан. Не хочемо ми лядського духу, не хочемо узнавати Вишневецького за пана!“—Так вигукували Немирівці, віддаючи свій город Кривоносовій ватазі. Як люта звірюка розпалився князь Ярема, почувши таку зневагу від міщан свого города, і накинувся на Немирів, щоб одняти його у повстанців. Довго бились козаки, але міщане не видержали і мислили, що коли скоряться, то матимуть собі милосердя од свого князя. Та не помилував він їх, як узяв город,—звелів карати Немирівців найлютіщими муками: з кого здирали з живого шкуру, кому очі випікали, кого роздирали на-двое, кого садовили на гострі палі, кого обливали гарячою смолою. „Дошкуляйте їх добре!“—гукав Ярема—„нехай чують, що вмірають!“

Тим часом Кривоніс опанував міцне, оборонне місто Полонне, де поховалися від його Поляки та Жиди. Більш 10.000 самих Жидів він вирізав, а шляхти—без числа. Накинувся на його князь Вишневецький з своїм військом. Довго билися вони, довго ганяли один одного по Волині, перейшли і на Поділля, від Константинова до Бара. У Барі тоді стояв Андрій Потоцький, син гетьмана, із драгунами. Кривоніс розбив їх і побив до одного, а Потоцького узяв у полон і одпровадив до Хмельницького. У Барі зарізали 15.000 Жидів. Ватага Кривоносова дуже лютувала там. Різали без жалю,—з живих навіть шкури здирали. Звідтіль Кривоніс подався до Каменця, але не подужав його взяти. Під Махнівкою розбив він військо

Вишневецького і трохи самого Ярему не спіймав на списа, та той якось вивернувся і утік.

За кілька тижнів після Корсунської битви Україну геть „вичищено“. Разом з польською шляхтою зникла і українська православна: шляхтичі православні поховалися по манастирях, найбільш у Київо-Печерській лаврі. Київське, Чернигівське і Брацлавське воеводства та східня частина Подільського—опинилися в руках народа; в руках Поляків оставався один лишень Каменець-Подільський—не можна було підступитися до нього. З осени помста перекинулась на Волинь—почали „вичищати“ і тут.

БИТВА ПІД ПИЛЯВОЮ. ПОХОД ДО ЛЬВОВА.

Тим часом поки загони козацькі орудовали на Україні і вигубили на усім її просторі трохи не всіх Поляків та Жидів, сам Хмельницький стояв під Білою Церквою —дожидав з Варшави одповіді на свої листи. У Польщі, помер тоді король Володислав IV, прихильний до козаків, і державний уряд послав до Хмельницького своїх послів, щоб умовитись, а сам тим часом почав скликати шляхетне військо проти козаків. Найстаршим над послами ізнов був Адам Кисіль. Бачучи ж велику силу, що купилась коло Хмельницького, уряд Польський вислав посла і до Московського царя — прохав його помогти Польщі проти козаків. Лист цей перехопили козаки, і Хмельницький побачив тоді, що перемовами тими Поляки хочуть тільки прогаяти час, поки надибають собі звідкіль-небудь помочи. Тоді Хмельницький покинув умовлятися із Поляками, подався з Білої Церкви і дійшов до р. Случи. Шляхетне військо стояло табором коло р. Пиляви, на Поділлі. Над ним було аж три начальники —„региментарі“: князь Заславський, князь Конецпольський і князь Остророг. Усі ці князі були великі пани, але нікчемні вояки, і козаки сміялися з них, мовляючи: „зібралася перина, дитина та латина козаків воювати“. Заславського прозвали периною за те, що був дуже ніжний і тендітний; Конецпольського—дитиною, бо був ще молодий (ледве 20 літ мав) і через те палкий, а Остророга латиною—за його вченість. Під їх корогви зібралося коло 60.000 самої шляхти, а з ними без числа челяді і возів з усяким панським добром. Пани виїхали на війну, як на який бенкет; попривозили з собою усякі напитки і наїдки, перини, подушки, дорогі килими, намети; повбіралися усі у шовки та оксамити, понавозили срібних та золотих кубків, чарок, таців, блюдів та тарілок, пишаючись один перед одним своїм багацтвом. Бенкетували і гуляли пани наче в себе дома. „На-що нам гармати,—вигукували пья-

ні пани,—коли ми розженем усе це хлопство канчуками! Не помагай, Боже, ні нам, ні козакам, тільки дивися, як ми трощитимемо це бидло!" Так вигукували вони, вихваляючись один перед другим. Сюди прийшов і Хмельницький із своїм військом і став у Пилявському замку. Він довго морочив Поляків усякими умовинами для того, щоб дождатися, поки надійде Кримський хан, до котрого він послав своїх послів. 20-го серпня (августа) почалися перші наскоки, перші герці, і у цей день щастило таки Полякам. 21-го у вівторок підійшла до Хмельницького допомога од хана,—усього 4.000 чоловіка з Карабчеем-Мурзою,—привів її син Хмельницького Тиміш. У-досвіта, у середу, пустив Хмельницький у-перед татарський загін.

МІСЦЕ ПІД ПИЛЯВОЮ, ДЕ ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ РОЗБИВ ПОЛЯКІВ.

А щоб Полякам здалося, що Татар прийшло багато, він звелів полкові Кривоноса вивернути кожухи і, гукнувши „Аллах!", ускочити в козацький табор. І справді, це так налякало Поляків, що вони з переляку не знали, що й почати: усяк командував, робив по-свойому, ладу не було ніякого. Хмельницький, з своїми підручними Чорнотою, Кривоносом та иншими, розбив їх і багато потопив у річці тоді, як польські корогви натовпилися на греблю. Навмисне заманив їх сюди Чорнота. Бачивши таке лихо, Конецпольський переодягся у селянську одежу і втік, а за ним і Заславський, доручивши гетьманування Вишневецькому. Як дознались про тее у польському таборі, то на усе те величезне військо напав такий

переляк, що вони, кинувши в таборі усе добро, повтікали; вранці у таборі польському лишилися тільки собаки. Як довідався про те Хмельницький, зараз взявся догонити їх із своїми козаками. Нагнали Поляків і багато порубали. Найбільш полягло їх під Константиновим, бо під їх натовпом завалився міст на р. Случі. Поляки тікали світ-за-очі; як каже літописець: „тільки б коня допавсь,—летів без очей, аби не зоставсь". Козакам у таборі досталося 120.000 возів із кіньми, 80 гармат і на 10.000,000 злотих усякого добра. Корогви, вуздечки, щити і шоломи, срібний посуд, шаблі, соболі, кожухи, блакітні хустки персіянські, рукомийники, шаплики, у котрих купалися пани, варення, цукерки та усякі наїдки, пиво, мед, вина та наливки,—усе те досталося до рук козацьких. Чотирі дні бенкетували козаки.

Тим часом Поляки із своїми гетьманами утікли аж у Львів. Тут вони обрали собі гетьманом Ярему Вишневецького, і він із військом подався у Варшаву, бо боявся, щоб Хмельницький не рушив туди. А Хмельницький з-під Пиляви пішов у Константинів і узяв його без найменшого клопоту, а звідтіль подався на Збараж. Із Збаражу повтікали усі люде, то він узяв тут багато пороху і 50 гармат і поруйнував костьоли. На раді, що він зібрав, багато де-хто з старшини, з Чорнотою на чолі, та прості козаки, казали іти далі на Варшаву і до останку зруйнувати Польщу, визволити Україну з-під лядської кормиги, зробити її самостійною. Але Хмельницький був тієї думки, що користуватись своєю удачею треба не хапаючись, бо, мовляв, коли б у це діло не встряли сусідні держави? А надто його здержували од того українські шляхтичі, як от Немирич та Виговський. Послухавши їх, та й сам мало дбаючи про долю посписльства, котре одне тільки й допомогло йому подужати Поляків, він не зумів і не схотів покористуватись тією надзвичайно щасливою нагодою. За-для того ж, щоб повернути на щось ті великі сили, котрі були під його рукою, він послав своїх полковників з їх загонами на Волинь та Полісся кінчати Ляхів та Жидів, і загони ті руйнували костьоли і замки у Дубні, Кременці, Острозі, Луцьку і инших містах. Сам же він подався у Галичину. 6-го жовтня (октября) обложив він навкруги Львів і почав стріляти з гармат. З такими потугами, які були у Хмельницького, йому легко було опанувати містом, та він не хотів руйнувати багатий у ті часи Львів і послав із сурмачем лист, щоб Львовяне віддали усіх Жидів, котрі заховалися у місті. У Львові після Пилявського бойовища зібралося багато Поляків. Вони не пристали на те, що писав у листі Хмельницький, і наважились оборонятись, але православні Львовяне узброїлись киями (за це їх прозвали „кияками"), вдерлися у замок, що стояв на північній стороні міста на Лисій

горі,—збудовано його ще за князя Льва Даниловича,—і вирізали усіх до одного, хто сховався там. „Страшний був,— каже сучасник, — той замок: стіни, котрі поросли мохом, залиті були кровію, а у вежах повно трупу“. А козаки усе більш і більш стискали місто. Бомбою з гармати запалено жидівську синагогу; пожежа розкинулась геть по місту. Тоді вже виставили Львовяне білу корогву і згодилися піддатися; послали послів до Хмельницького, котрий узяв з города 200.000 червінців викупу, і 24-го жовтня одступився до Замостя. По дорозі скрізь вітали його православні, взиваючи „визволителем“, а міста, що були заселені католиками, Жидами та уніятами, козаки усі геть попалили і жителів повирізували.

У Замості стояв Вишневецький із 10.000 війська, та ще постоянного війська було там із 1.000 чоловіка. Наближаючись до міста, Хмельницький вирядив передову ватагу із Небабою, але Поляки не схотіли з ним балакати. Тоді 5-го листопада (ноября) він сам обложив Замостя своїм військом і прогаяв на облогу аж три тижні,—доти, поки не узяв викупу 20.000 злотих. Чого Хмельницький, маючи 200-тисячне військо, облягае зовсім непотрібну йому кріпость Замостя і гаїть там аж три тижні, не можна того зрозуміти.

ОБІРАЮТЬ КОРОЛЯ. ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ У КИЇВІ.

Саме тоді як таке робилося на Україні, у Варшаві зібрався сейм, щоб обрати короля. У Володислава IV дітей не було, і королем мусів стати один з його братів. На сеймі одні держали руку за старшого брата Володислава—Карла, инші—за Семигородського князя Ракочія, але Хмельницький послав на сейм своїх послів і наказав їм виявити, що козаки бажають за короля Яна-Казіміра. То був такий тяжкий час, що сеймові було не до суперечок,—боялися, щоб ще гірше не розлютувати козаків, то через те 17-го листопада (ноября) був обраний Ян-Казімир.

Тільки його обрали, як він послав до Хмельницького свого посла і вмовляв його не плюндровати по-ворожому польського краю та одступити собі на Україну.

Задоволений тим, що на сеймі сталося так, як він бажав, Хмельницький 24-го листопада зняв облогу і одступив від Замостя. Усі були здивовані і не розуміли, що це і для чого робить Гетьман. Це можна пояснити хіба тим, що Хмельницький не мав ніякої політичної освіти. Коли виходило щось так, як він хотів, то далі він не знав вже, що йому робити. Це завжди так бувае тоді, коли культура народня

стоїть низько, коли народ не готовий ще до політичного життя. Народ не розумів ще, що він може зробити своїми силами. Коли він ішов проти Поляків, то він тямив одне: що це його гнобителі, що йому тяжко живеться під їх кормигою, і треба цього лиха спекатися. Але, позбуваючись лихого, поганого, треба наперед знати, що на його місце поставити. А народ Український в той час, скинувши з себе невільницькі пута, як-раз не знав, що йому робити далі. Старшина козацька бажала знищити польську шляхту, але собі стати на її місце: вона не може уявити собі, як то може бути, щоб усі мали рівні права. Ця партія людей нахилялася до того, щоб скласти федерацію (спілку) з Польщою.

Друга партія була — увесь простий народ. Вона не хоче, щоб було так, як у Польській державі, але чого саме хоче вона — не вміє виказати.

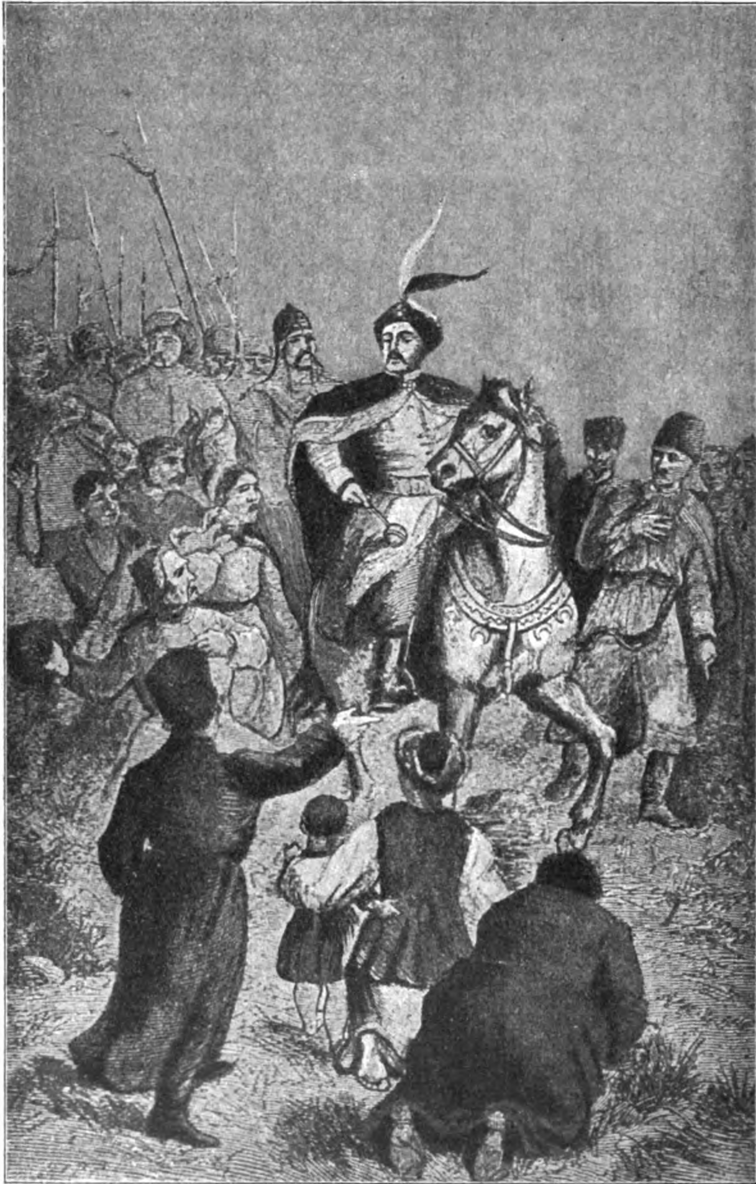
Нарешті, був ще й третій напрямок, котрого часом держався Хмельницький. Це був напрямок, щоб скласти федерацію (спілку) з иншими сусідніми державами. На південно-західній границі України була ціла низка невеличких держав, не зовсім незалежних, котрі хотіли скласти таку федерацію: князівство Седмиградське (Трансильванія), Волощина, Молдавія. В Молдавії був тоді талановитий Господарь Василь Лупул, а в Седмиградії — Юрій Ракочі. Цей Ракочі, довідавшися, що Хмельницький перемагає Ляхів, прислав до нього посольство і присоглашав його приставати до федерації. Хмельницькому подобалася ця думка, але він гадав, що це справа дуже тяжка: для цього треба було оддатися під опіку Турецького султана. але на це ніколи не пристав би народ. Так хитався Хмельни-

КОРОЛЬ ПОЛЬСЬКИЙ ЯН-КАЗІМИР.

цький, думаючи то про федерацію з Польщою, то про федерацію з Седмиградією та Руминією (Молдавією і Волощиною). Але ні так, ні инак не сталося...

Тим часом Хмельницький знову повірив обіцянкам королівським.

БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ У КИЇВІ.

ким. Ласкаві універсали королівські зробили те, що Хмельницький став спиняти загони козацькі, щоб вони не руйнували польської шляхти, і умовляв поспільство вертатися до своїх панів, у котрих вони були до того. Але не вірив народ ласці панській, і на Литві

ватажки не переставали різатися з панством,—Гаркуша і Кривошапка орудовали там і не вважали на гетьманські універсали.

У перших днях січня (января) 1649 року прибув Хмельницький із військом і старшиною у Київ. Його з радістю стрічали Кияне, називаючи його новим Мойсеем, дзвонили в усі дзвони, палили з гармат. Проїхавши крізь Золоті ворота, він серед старшини наблизився до собору св. Софії. Там його вітали митрополит і духовенство, а студенти Академії і школярі співали йому латинські та українські вірші. Тоді ж був у Київі Єрусалимський патріарх Паисій. Він вітав Хмельницького від усього православного миру, як оборонця віри, і вмовляв та благо-

ЧУЖОЗЕМНІ ПОСЛИ У ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В ЧИГИРИНІ.

словляв його не покладати рук і не кидати боротьби з ненависним папством (католицтвом) та уніяцтвом. На той час і сусідні держави, бачучи, яку силу мае Україна, стали засилати до Гетьмана своїх послів. Турецький султан Ібрагим, Кримський хан Іслам-Гірей, Угорський князь Юрій Ракочі, Молдавський Господарь Василь Лупул, Московський царь Олексій Михайлович,—усі вони, через своїх послів, запобігали його ласки і шукали його помочи проти Польщи. Тепер Хмельницький став иначими очима дивитися на діло,—тепер він неначе вперше зрозумів, що він не хлоп—повстанець, а „Гетьман з ласки Божої та по волі народа“. Досі він мав перед очима тільки справу козацьку,—

тепер зрозумів, що це дрібниця: треба брати ширше, треба думати про те, як би од Польщи визволити увесь Український народ, щоб він міг жити вільний і сам собою правити, під обезпекою козацького війська. „Доказав я, чого не думав,—тепер докажу, що надумав",— казав Хмельницький:— вибью з лядської неволі увесь наш народ Руський (себ-то Український). Поможе міні увесь простий народ аж по Люблин, по Краків. Я його не одступлюся, бо то права рука наша". Та, на лихо, маріючи навіть про те, щоб зовсім Україну од польських панів визволити і зробити з неї самостійну, осібну державу, він не міг ніяк позбутися великого почитування до Польського короля: ніяк не міг він позбутися тієї думки, що король—Богом даний державець України, а він—залежний од нього підданець. Ця звичка—залежати од якого-будь державця—на-віки втопила Україну, і, як видно буде далі, вкинула її у таку безодню лиха, що з неї вона ніколи не могла визволитись.

У місяці лютому (февралі) приїхали посли від короля Яна із дарунками і привезли Гетьманові клейноди. Хмельницький вийшов до послів із булавою; по-перед його несли бунчуки і корогву. Це він робив для того, щоб Поляки бачили, що він і без їх ласки, з волі свого народу, давно вже Гетьман, і їх клейнодів не дуже потребує. Полковник Джеджалій не втерпів і сказав послам: „маете свою Польщу, а України не займайте: нехай зостаеться нам, козакам!" Коли польський комісар спитав, скільки матимуть тепер козаки війська, Хмельницький одказав: „на-віщо вам? Скільки схочу, стільки й буде". Взагалі, польські посли почували себе ніяково, бо Хмельницький бачив, як до нього ставляться сусідні державці, добре знав лукавство панів і чув, що він мае силу, а через те поводився із послами незалежно. Старшина і козаки по-всяк-час виявляли до них свою ненависть і докоряли Полякам тими муками, що терпів од них Український народ. На обіді у польського комісара Адама Киселя Гетьман, між иншим, промовив: „виверну вас усіх, Ляхів, до-гори ногами і потопчу так, що будете під моїми ногами, а напослідок вас цареві Турецькому в неволю оддам"! А потім далі: „король собі королем будь, аби вільний був від дуків і шляхти. Як согрішить князь—вріж йому голову, согрішить козак—і йому таке саме зроби. Ото буде правда! Король не хоче бути вільним королем. А я хоч і малий чоловік, але міні так Бог дав, що я тепер единовладний самодержець Український. На Татар та Турків шаблі не підійму—буде з мене й України, Поділля, Волині по Холм, по Львів і Галич!" Довгий час прогаяли польські комісари у Переяславі, силкуючись дійти з Гетьманом до якихось умовин, та ні до чого, як треба, не договорилися,—крім того, що до Зелених Свят ні козаки, ні Поляки не повинні воюватися. З тим і поїхали польські посли. Обидві сторони бачили, що без війни діло не обійдеться, і почали до неї наготовлюватись.

ОБЛОГА ЗБАРАЖА. БОЙОВИЩЕ ПІД ЗБОРОВОМ. ЗБОРОВСЬКА ЗГОДА.

Хмельницький, як вернувся до-дому, почав з того, що упорядкував військові справи: поділив усю землю Українську на полки під орудою полковників, котрих обірали на радах. Полки ті обіймали Червону Русь, Київщину, Поділля, Волинь, Чернигівщину, Полтавщину по Запорожські землі і Молдавщину на півдні. Полк обнімав усю просторонь землі,—немов би губернія,—із городами, містечками і селами. Кожний полк мав свою полкову старшину, котра сиділа у головному місті полка, і був поділений на сотні, як тепер повіти (уїзди), із виборними сотниками на чолі. Сотні поділялися на курін. Полків було не однакове число. До Хмельницького було їх 6, часом 7 або 8. Після Хмельницького полків стало далеко більш: за часів повстання було од 20 до 30, але де-які з них зникали, потім складалися в инших місцях. Нарешті, після Зборовської умови встановлено було 20 полків: по 10 на кожному боці Дніпра.

Найголовніщий уряд козацький був генеральна військова канцелярія. Там, разом з Гетьманом, були урядовці: обозний (начальник над артілеріею і лаштуванням таборів), осаул, писарь (державний секретарь), хорунжий. Усі вони звалися генеральні або військові, військова старшина. В кожному полку була своя канцелярія (полкове правленіе) і полкові старшини: полкові обозні, осаули, писарі, судді, хорунжі. В сотні, знов, була сотенна канцелярія і сотенні старшини: сотник, писарь, хорунжий. Курінями порядкували курінні отамани. По городах були міські отамани. Усіх цих урядовців настановляла і скидала рада козацька, вільними голосами, а затвержували гетьмани. Такий порядок здавна вже заведений був в козацькому війську, але тепер, за Хмельницького, його прикладено до всього народу Українського. Тепер слово „козак“ перестало значити тільки „військова людина“, а перейшло на увесь люд, котрий повстав під рукою Хмельницького.

На правому боці Дніпра були такі полки та полковники (по спискові за 1650-й год):

Брацлавський, полковник	Данило Нечай;	полк був поділений на	21	сотень.
Уманський „	Йосип Глух	„	13	„
Кальницький (часом він зветься Винницький)	Іван Хведоренко	„	18	„
Чигиринський „	Хведір Вешняк	„	18	„
Корсунський „	Лукьян Мозира	„	19	„
Черкаський „	Ясько Ворончевко	„	19	„
Канівський „	Семен Савич	„	15	„
Київський „	Антон Жданович	„	17	„
Білоцерківський „	Михайло Громика	„	17	„

Пізніще тут були ще полки Подольський (або Могилевський) і Паволоцький, а Київський залічується до Лівобічних полків, бо тільки самий город був на правому боці Дніпра, а увесь полк був на лівому.

НА ЛІВОМУ БОЦІ ПОЛКИ:

Переяславський,	полковник	Хведір Лобода;	полк був поділений на	18	сотень.
Прилуцький	„	Тиміш Носач	„	19	„
Миргородський	„	Матвій Гладкий	„	16	„
Полтавський	„	Мартин Пушкаренко	„	17	„
Ніженський	„	Прокіп Шумейко	„	9	„
Чернигівський	„	Мартин Небаба	„	6	„
Кропивянський	„	Хвилон Джеджалій	„	11	„
Лубенський	„	—	„	11	„
Гадяцький	„	Бухало	„	11	„
Зіньковський	„	—	„	—	„
Ірклїївський	„	—	„	—	„
Ічанський	„	—	„	—	„

Столицею своєю обрав Гетьман Чигирин, і там наготовлявся тепер до війни з Поляками. Він знав, що султан Турецький дозволив ханові Кримському Іслам-Гірееві іти на Польщу війною, щоб узяти данину, котрої Польща вже кілька год не платила йому, то тепер він і дожидався його. Виступивши з Чигирина із своїм військом, Хмельницький у червні (юні) поеднався з ханом на Чорному шляху; разом вони рушили на захід, бо під Збаражем (тепер містечко в Галичині) зібралося польське військо. У Поляків, окрім польських, драгунських і гусарських панцирних корогов, були ще полки найнятих німецьких рейтарів (кінних) і німецької та угорської піхоти, а при тому війську ще в-двое стільки було прислужників. Уся ця армія поділена була на 5 дівізій, під орудою Фірлея, котрий отаманував і над першою дівізією; над иншими дівізіями отаманували: Лянцкоронський, Остророг, Ярема Вишневецький і Конецпольський. Головний табор стояв під містечком Константиновим, але на військовій раді постановлено було перейти до Збаража, бо то було захистнійше місце. Сюди вони перевели свое військо і окопалися. 30 червня з'явилися козаки і Татари коло окопів і розпочали свої герці. Це був козацький звичай тогочасний, що виходили або виїздили наперед одважні і гострі на язик молодці і глузуючи, дражнячи, дратуючи і насміхаючись, силкувалися тим викликати за окопи ворога на герць, щоб помірятися з ним силами сам-на-сам. Так минув перший день. Другого дня у неділю 1-го липня (юля) почалося справжне бойовище. Козаки й Татари усе стискали облогу, і Поляки один за одним кидали їм окопи свої та переходили близче до міста. Козаки тісніще обступали їх і за ніч насипали такі високі вали,

що з них на вибір можна було вціляти у кого завгодно з-поміж ворогів. Міцно держалися Поляки за своїми окопами,—а то через те, що у них був Вишневецький: він вдержував їх і умовляв не тікати і не кидати міста, та ще до того й облога була така густа, що навіть і продертися нікуди було. Вже не стало й харчів, почали вже й падло їсти, а тут ще й вода у річці засмерділася, бо у ній гнили убиті люде і коні; туди стікала із дощовою водою і усяка нечисть з-під такого несчисленного натовпу людей, коней і худоби. Поляки вже кілька раз починали прохати милосердя у Хмельницького, але він загадував їм такі тяжкі умовини, як віддати йому Вишневецького і

ЗАПОРОЖСЬКИЙ ГЕРЦЬ.

Конецпольського, Лянцкоронського, Остророга та ще й Чаплинського, свого лютого ворога, а тоді нехай усе військо виходить і складає свою зброю йому до ніг. Не приставали Поляки на такі тяжкі і срамотні умовини, і знов мусіли братись до зброї. Вже вони й до Хана посилали і умовляли, щоб він одчахнувся од козаків, та нічого не помагало. Якось пощастило Полякам вирядити посла Стемпковського, котрий переодягся у мужицьку одежу, продерся через ворожий стан і подався до Короля із звісткою про те, яка біда війську у Збаражі. Король саме тоді збірав посполите рушення на козаків—покликав усю шляхту на війну — і був у Львові. Рушення збіралося мляво, і 31 липня (юля) коло Короля на-

збіралося тілько 13.000 війська. З ним він і прибув в той день до Тарнополя. Там його стрів Стемпковський і росказав усе, що діялось під Збаражем. Король зараз поспішив рушити, щоб визволити замкнене у Збаражі військо, але пішов не просто на Збараж, а звернув на Зборов. Хмельницький по-всяк-час мав певні звістки про те, що робиться у ворогів, і покинувши частину свого війська під Збаражем, з рештою подався під Зборов, і там дожидав Поляків. Літо того року було дуже дощове; багнюка по дорогах стояла велика, річки порозливалися, і трудний був за-для Поляків той поход. Як на те, ще й тумани постоянні не давали ніяк польським роз'їздам завчасу побачити козаків,—вони були певні, що Хмельницький із військом був ще далеко, то не дуже й стереглися. А Хмельницький був вже таки тут; він сам виліз на дерево і стежив власними очима, куди тілько вони не повернуться. 5-го серпня (августа) Поляки почали переходити по мостах через річку Стрипу. Ледве половина їх війська перейшла на другий бік і сіла спочити та пообідати, як у Зборові задзвонили в усі дзвони. По тому знаку, як з-під землі, виросли перед переляканими Поляками козаки, а з ними й Татари, і почалася страшенна різанина. 5.000 Поляків, самих панів, не кажучи про слуг, лягло тут трупом. Кров річками текла по рівчаках. Гармати, вози з усяким добром, багато-зброї досталося до рук козаків. Ледве над вечір Король із половиною війська утік на той бік річки і отаборився там на ніч. По-між панами, що були коло його, був і Ян Собеський, будучий славетний король польський. Перелякані сиділи купами Поляки, дожидаючи на ранок смерті, бо помочи нізвідкіль було сподіватися. А тут ще, як на те, поміж військом пішла поголоска, що пани й Король хочуть покинути табор і тікати. Сталося це, мабуть, через те, що справді, ротмістер Белжецький і Гидзінський із своїми ватагами нишком вибралися з табору і втікли. Як почув Король, яка буча счинилася у переляканому таборі, зараз звелів подати йому коня і виїхав з непокритою головою, щоб усі могли бачити його по-між лавами його війська, вигукуючи: „ось я, король ваш. Не тікайте, діти мої, не кидайте мене!“ Сльози капали з очей Короля. Жовніри зраділи, побачивши його, і оживли. „Не втечемо!“ гукали вони: „бо тепер ми певні, що Король не покине нас!“ Тим часом на раді начальників положили послати до Хана послів, щоб умовити його одступитись од козаків. Але як зійшло сонце 6-го серпня, Поляки побачили, що Хан не послухався їх, і Татари із козаками густими лавами оточили їх табор. Знов почалося люте бойовище. Вже козаки ускочили у табор. Тоді Король вигукнув: „Пробі, ратуйте мене і вітчизну!“ Польські корогви товпилися коло його. Козаки вже розвіяли королівську варту і вже от-от були б схо-

нили Короля... Коли тут розлігся по полі могутній вигук Гетьмана козацького: „Згода!“ Зупинилися козаки і одступили. Потрохи стихала й січа,—то Гетьмана узяв острах наложити руку на свого Короля, і він хотів зробити край бойовищу. Але трудно було одразу спинити розбурхане море—розлютоване військо, і тільки ніч угамувала переможців. 9-го серпня Поляки склали умову з Ханом, і він, вдоволений Поляками, став вмовляти Хмельницького, щоб той замирився з ними і не був дуже упертий. Хмельницький пристав на те. Ось на яких умовах уложено було так звану Зборовську згоду:

БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ПО ЗБОРОВСЬКІЙ БИТВІ.

1) Король оставляє Запорожському війську усі його давні вольності, а задля того він повинен дати нові привілеї.

2) Границя України, почавши од Дніпра (од міста Димера поуз Горностайпіль) повинна йти на Коростишів, Паволоч, Погребища, Прилуки, Винницю і Брацлав, а з Брацлава до Ямполя по Дністру; на лівому боці Дніпра—від Остра на Чернигів, Ніжин і Ромни до Дніпра і до Московської границі, то б то, козацька Україна була тільки з трьох воеводств: Київського, Чернигівського і Брацлавського, а Волинь, Поділля і Галичина оставалися, як і раніш, під Польщою. Війська реестрового на цій просторні мае бути 40.000. Посполиті, що живуть у королівських маетках, повинні одбувати свої повинності, а ті, що по шляхетських маетках, повинні слухатися своїх панів;

3) Чигирин з округою має бути при булаві Гетьмана, яко його столиця;

4) Усе, що діялося під час колотнечі, нехай забудеться на віки: нікому кари за те не повинно бути;

5) Король пробачає усім тим з шляхтичів, хто записався був у військо козацьке, і як що у кого з них одібрано за те його родові чи коронні маєтки, то на сеймі має бути їм повернено;

6) Там, де житимуть козаки, коронне військо не повинно стояти постоєм;

7) Там, де пробуватимуть козацькі полки, Жиди не можуть мати а-ні власности (собственности), а-ні орендувати, а-ні навіть просто проживати;

8) Митрополит Київський має право засідати у Сенаті. На першому ж сеймі мусить бути постановлено, щоб скасувати унію, як у Короні (в землях, що під Польщою), так і у Литовському князівстві, і щоб про непорушність церков і маєтків, до них приписаних, зроблено було постанову так, як того бажає Київський митрополит і усе духовенство;

9) На усіх урядах у воєводстві Київському, Чернигівському і Брацлавському повинні бути тамошні пани Грецької віри (православні);

10) Єзуїти не мають права пробувати у Києві і там, де є українські школи. Школи, котрі заведено здавна, повинні оставатися цілі.

Після того, як підписано було ці умовини, військо розійшлося; перестали облягати Збараж. Татари, вертаючись до-дому, ще грабували по дорозі і погнали у Крим великий—кілька десятків тисяч—ясир: набрали в неволю жінок, дівчат і молодиць.

Поки під Збаражем та Зборовим билися козаки із Поляками, у Литві козацькі отамани Кречовський, що колись визволив Хмельницького, і Подобайло билися із литовським військом, котрим орудовав Радзивіл. Багато і там розлилося крови і польської і козацької, та Зборовська згода і там спинила той розлив крови.

Весело вітали свого Гетьмана визволителя, як він вертався із своїм побідним військом на Україну. У містах та містечках, де він проходив, дзвонили в усі дзвони, духовенство стрічало його з корогвами, народ з хлібом-сіллю. Київ у-друге вітав його з великою шаною: складали на шанобу йому вірші, митрополит дякував йому за те, що він заступився за православну віру. З Києва він поїхав у свою столицю Чигирин і зажив там бучно. Чигиринський полк, набраний з найкращих козаків, став Гетьманською гвардією. Заведено було у Чигирині і монетний двір, де вже почали вибивати свою монету (гроші); з одного боку на грошах вибитий був меч, а з другого—імя Богдана. „Недоставало тільки скипетра та корони, щоб бути справжнім монархом!“—мовить тогочасний письменник.

БИТВА ПІД БЕРЕСТЕЧКОМ. БІЛОЦЕРКІВСЬКА ЗГОДА.

Умови Зборовської згоди виявили, як Хмельницький мало розумів потреби народні. Вертаючи козакам давні вольности і вірі своїй права та оборонивши Україну від Жидів і жовнірів, він мислив, що уже все зроблено для того, щоб забезпечене було мирне життя. Вийшовши з польської школи, він привчився дивитися на простий народ очима польської шляхти; він не розумів того, що тодішній устрій і лад у Польській державі був супротивний вдачі Українського люду; він не зрозумів і не вважав на змагання народу до того, щоб бути зовсім самостійним,—через те він і забув про народ тоді, як укладав умовини з Польщою, і пхнув його знову у ярмо панів-дідичів. Народ, котрий допоміг йому у боротьбі, проливав свою кров і не жалів а-ні достатків, ні життя свого, аби тільки добути тієї волі, опинився знову у тому пеклі, що й раніш. Це була величезна політична помилка Хмельницького, і через неї почалося в народі на Гетьмана ремство. Щоб як-небудь поправити діло, Хмельницький звелів приписувати до кожного козака по 3 або 4 підпомішники,—виходило, що реєстрових було не 40.000, а тисяч із 200. Та це мало помогло, бо більша частина народу Українського повинна була вернутися у кріпацтво.

Друга помилка Хмельницького була у тому, що він, знаючи польські звичаї та порядки, повірив умовам, підписаним хоча б навіть і Королем. Уже підписуючи їх, Поляки й не думали їх додержувати. Це виявилося незабаром—на другий год вже, на першому ж сеймі. Київського митрополита Сильвестра Коссова не пустили у Сенат, бо тому противилися католицькі епископи; так само викинули з умов і статтю про унію. Тим часом на Україну стали вертатися пани, а повернувшись, почали карати тих з своїх підданих, котрі пристали були до повстанців. Народ знов загомонів, знов забунтував; уперед почали Забужане і Подністряне; збіралися в купи і ватаги—прозивалися вони там „левенці“; такі ж ватаги збіралися і у Галичині—там їх взивали „опрішками“. Далі повстали панські хлопи, з котрих ото й складались ті ватаги, і вони обрали собі за отамана полковника Нечая; під орудою його почали знову мордувати та палити на Поділлі, Волині і в Галичині. Тоді Хмельницький, у початку березоля (марта), зібрав у Переяславі велику раду. На раді тій зроблено так, що під орудою козацької старшини опинилося військо у 300.000. Реєстрових козаків вписано було 50.000, але кожний реєстровий козак вписувався у реєстер з усією своєю семьею; окрім того він мав одного кінного і одного

пішого поміпника, та ще й робітників,—усі вони вписувалися козаками. На раді тій було ще записано 20.000 козаків у запас; отаманом над ними настановлено було сина гетьманового Тимоша. Але все ж більшість люду Українського зосталася, як і попереду, панськими кріпаками. З Переяслава Хмельницький прибув у Київ. Там зібралась сила народу—невдоволених на Гетьмана за те, що він такі негарні умовини з Польщою склав, що знову мусіло вернутись старе лихо за-для народу. Виходить, що даремне вони билися та проливали свою кров! Через усе те неминуче мусіла початися нова війна з Польщою.

Тим часом Хмельницький шукає усяких способів, щоб дати лад Україні. Цілий рік 1650-ий він клопочеться про те, щоб скласти федерацію з південно-славянських і неславянських народів під опікою Турецького султана. Як би до Седмиградії (Трансильванії) та Руминії (Молдавії і Волощини) прилучити ще Україну, то були б великі немов Штати придніпровсько-дунайські, і Штатам тим не треба було б великого війська, бо найголовніщий ворог усіх тих народів, Турки, не займав би їх. Але ж, щоб завести федерацію, треба великої освіти в народі; треба щоб народ розумів, через що такий лад найкращий. На Вкраїні це тяжко було тоді зробити. Сам Хмельницький бажав такої федерації, але не знав, що і як треба робити. Почав він заходити не з того боку: він надумав одружити свого сина Тимоша із дочкою Молдавського господаря Василя Лупула—Розандою. Лупул не дуже був охочий до того, бо й сам він не твердо сидів у Молдавії, та й спілка з Хмельницьким не дуже тішила його. Лупул почав вагатися та ухилятися. Тоді Хмельницький послав у Молдавію із Тимошем 16.000 козаків і 20.000 Татар. Ці „свати“, як прозвав їх Хмельницький, в-осени 1650-го року насунули у Волощину, попалили і поруйнували багато городів і запалили столицю Господаря—Яссі. Господарь утік у буковий ліс і рад-не-рад—мусів одкупитись од Татар та згодитися на шлюб своеї доньки з Тимошем. Але тоді був не такий час, щоб піднимати весілля, то його одклали надалі, бо вже у лютому (феврал) 1651-го року знову почалася війна: польський гетьман Калиновський вступив в Україну,—ніби за-для того, щоб народ слухався і поважав своїх панів. Почувши про те, Брацлавський полковник Нечай, з дозволу Хмельницького, хотів одвернути той похід Поляків і напав на Калиновського; але під Брацлавом, у місті Красному, де стояв Нечай із військом, застигла їх масниця. Козаки почали гуляти, а Калиновський вскочив у містечко у-ночі і напав на козаків сонних і на-підпитку. Та все ж зразу козаки були виперли їх за городські мури і багато жовнірів порізали. Тоді Поляки запалили місто і знову кинулися на козаків, розбили їх, а в бойовищу тому наложив головою порубаний Нечай. Калиновський

з-під Красного подався на Винницю. Там його стрів Винницький полковник Богун, котрого дуже любили козаки і народ. Богун хотів задержати на який час Поляків, поки до його прийде підмога од Хмельницького. 10-го березоля (марта) він вийшов на зустріч Полякам, і після першої потички, немов би то перелякавшись, козаки утікли у манастирь, що стояв по той бік р. Бугу. На льоду ще загодя були порубані ополонки, а щоб їх було незнати, по льоду було натрушено соломою. Поляки погналися за козаками, вперлися на лід; лід завалився під ними, і там багато їх потопилося. Незабаром на поміч козакам прийшов Уманський полковник Йосип Глух, і Поляки мусіли тікати, покинувши козакам свої вози і гармати.

У Варшаві тим часом готувалися до війни. На сеймі постановлено було не давати козакам вбиватися в силу, не дозволяти, щоб число їх збільшувалося, як то зробив Хмельницький, і надто—присилувати Український народ, щоб він корився польським панам, як і раніш. На сеймі тому постановлено скликати посполите рушення та ще визначено гроші, щоб найняти німецьке військо. Таким побитом, під рукою Короля стало військо у 300.000, котре й рушило на Україну. У Хмельницького зібралося на той час ледве 200.000 із Татарами, що прислав йому на помогу Турецький султан. Те, що Хмельницький прохав помочи татарської у Турецького султана, дуже не подобалося ханові Іслам-Гірееві, і він хоч і прийшов, з примусу султана, помагати козакам, але, як побачимо, люто помстився за те. Вороги зійшлися коло містечка Берестечка на Волині на р. Стирі 19-го червня (іюня) 1651-го року. На другий день почалася битва. Татари зробили перший наскок на Поляків, а тоді, неначе злякавшись їх одсічі, кинулися тікати до свого табору. Побачивши таке, Хмельницький передав отаманування над військом полковникові Джеджалійові, а сам поскакав до Хана, щоб зупинити Татар. Але тут виявилося, що Татари зрадили; вони схопили Хмельницького і забрали його з собою в неволю. Тоді Джеджалій побачив, що йому не встояти проти такої сили Поляків і почав помаленьку одступати. У-ночі козаки обгородили свій табор із трьох боків возами, посковувавши їх ланцюгами, і обкопалися валом; з четвертого боку їх захищало болото. На другий день обступили Поляки аж з трьох боків козацький табор і почали стріляти з гармат. Козаки кілька разів виходили з табору і нападали на Поляків; багато їх лягло трупом у тих бойовищах, багато лягло й козаків. Три дні билися отак козаки, а на четвертий у-ночі, під проводом Богуна, вийшли із табора і кинулися на Поляків. Завзято билися козаки, та не сила була їх пробитись через велике військо польське, і почали вони перемовлятися з Поляками, на яких умовинах зложити згоду. Та Поляки, почуваючи свою силу, загадали їм такі умовини, що ко-

заки положили: краще усім головами накласти, ніж на те пристати. Знов почалася крівава січа. На раді козаки обрали наказним гетьманом Богуна, і от він задумав вивести козацьке військо з того місця через болото, що захищало їх з четвертого боку, та через річку Пляшову. Не перестаючи нападати на Поляків, щоб одвести їм очі, він наказав частині війська загачувати болото та річку і робити на них три греблі з возів, лантухів, кожухів, свиток, наметів і з усякого збіжжя, що знайшлося у таборі. Через ці греблі він у-ночі на Петра і Павла перевів більшу частину свого війська,—у таборі зосталися найбільше селяне, котрі ще не звикли до військового порядку. Тим часом Поляки, побачивши, що козаки перебіраються на той бік річки, усіма силами налягли на табор козацький. Селяне не видержали і сунули до гребель... Даремне Богун спиняв їх і гукав з того берега, щоб держалися порядку,—вони, як вівці, натовпом кинулись на ті хисткі греблі тисячами, давили, топили один одного, пхали у воду, штовхали,—аби втікти. Невелика купа козаків, коло трьох тисяч, збилася у таборі, щоб вдержувати люті наскоки Поляків, а як вже не сила була вдержатись, вони кинулися у річку, щоб краще втопитись, ніж достатись до рук ворогам. Чоловік триста доплимвло до маленького острівця і там ще цілий день одбивалися від Поляків, і всі до одного полягли там, хоч вороги, бачивши їх одвагу, обіцяли їх помилувати. Тим часом Богун пробивався між Поляками, а до Татар послав військового писаря Виговського, щоб викупити Хмельницького з неволі.

Так скінчилося те страшенне бойовище. Берестецьке поле укрилося трупом; хижі орли, як чорна хмара, літали над ним та видерали очі з трупів, бо вже мясом надто ситі були; вовки табунами збігалися справляти свій кровавий бенкет. Козаків в тій битві полягли більш 30 тисяч. Поляки з-під Берестечка пішли на Україну, руйнуючи села; вішали на шибеницях людей або різали та катували, завдаючи їм усяких мук. Тоді народ почав сам запалювати села та млини і, зібравши свою мізерію, тікав на границі Московського царства, де тепер Харьківська та Воронїжська губернії. Оце й був початок Слободської України. З'явилися, окрім Чугуева, що був збудований ще за Остряниці, міста: Харьків, Суми, Лебедин, Ахтирка, Острогожск, Богучар та инші. Поляки скрізь по-перед себе надибували спустошену та спалену пожежею пустиню,—ніде було їм розжитись ні харчами, ні притулку знайти, а тут ще напали на них пошестні хвороби. Через все те вони й повернули до-дому.

А тим часом повернувся з татарської неволі Богдан. Зараз же, в початку серпня (августа), на урочищі Маслів Брід, на р. Росаві, зібралася так звана „чорна рада", тоб то рада не з самих козаків та старшини, а така, де більше було простого на-

роду, селян. Такі ради збірались і по инших містах України, і усі вони винуватили Гетьмана за те, що він би то умисне покинув військо під Берестечком та утік із Татарами. Але й тут знову Хмельницький з'умів здобути ласку народню та прихільність, і в кінці ради усі з радістю пішли за своїм славетнім Гетьманом, хоч і не знали, куди він їх приведе. Хмельницький звелів козакам правобічних полків збіратися на річці Росаві на Масловому Броді, лівобічним—у Переяславі, а у Білій Церкві стати полкам: Білоцерківському, Брацлавському, Винницькому і Паволоцькому. А поки це все діялося, Гетьман оженився на третій жінці, сестрі Корсунського полковника Золотаренка—Ганні. Другу свою жінку Олену (що був украв у його Чаплинський) він дуже любив, але вона зрадила йому і злюбилася з його скарбівничим, котрий попався у крадіжці: викрав з гетьманського скарбу боклагу з червінцями. Коли його допитували, він признався у тій крадіжці і ще у тому, що жив з гетьманшою. Про все те сповістив Гетьмана його син Тиміш, котрий ненавидів свою мачуху. Вражений у саме серце, Хмельницький звелів повісити їх обох. Дуже сумував після того Гетьман, і пригода ця, може й справді, як мислять, була одною з причин, через що Хмельницького розбито під Берестечком.

Як постягалися полки українські, куди їм було визначено, і як побачив Хмельницький, що їх було дуже не багато та що полковники і старшина вже не такі слухняні, як були колись; що власть його хиталася; що на Татар надії не було, а до того як почув він, що гетьман Литовський Радзивіл хоче сполучити військо свое з військом коронного гетьмана Потоцького і разом напасти на Україну,—то через все те Хмельницький залишив думку про війну та надумав краще уложити згоду. Згода ця сталася у Білій Церкві 17-го вересня (сентября) 1651 року на таких важких для України умовинах:

1) Козаків мусіло бути не більше 20.000;

2) Щоб козаки ті жили тільки у Київщині;

3) На Поділлі, Волині і Чернигівщині щоб стояло польське військо;

4) Щоб унія зосталася, як і була;

5) Щоб Жиди жили і були орандарями, як раніще, скрізь по Україні;

6) Щоб селяне скрізь робили панщину на панів;

7) Гетьман присягае Королеві і Речі Посполитій; усіх полковників і старшину стверҗуе Король;

8) З Ордою не мати ніякого приятельства; не мати ніяких зносин або змов ні з Ордою, ні з иншою якою чужоземною державою.

На такі умовини мусів пристати Хмельницький. Звичайно, що згода ця довго вдержатись не могла, бо вона

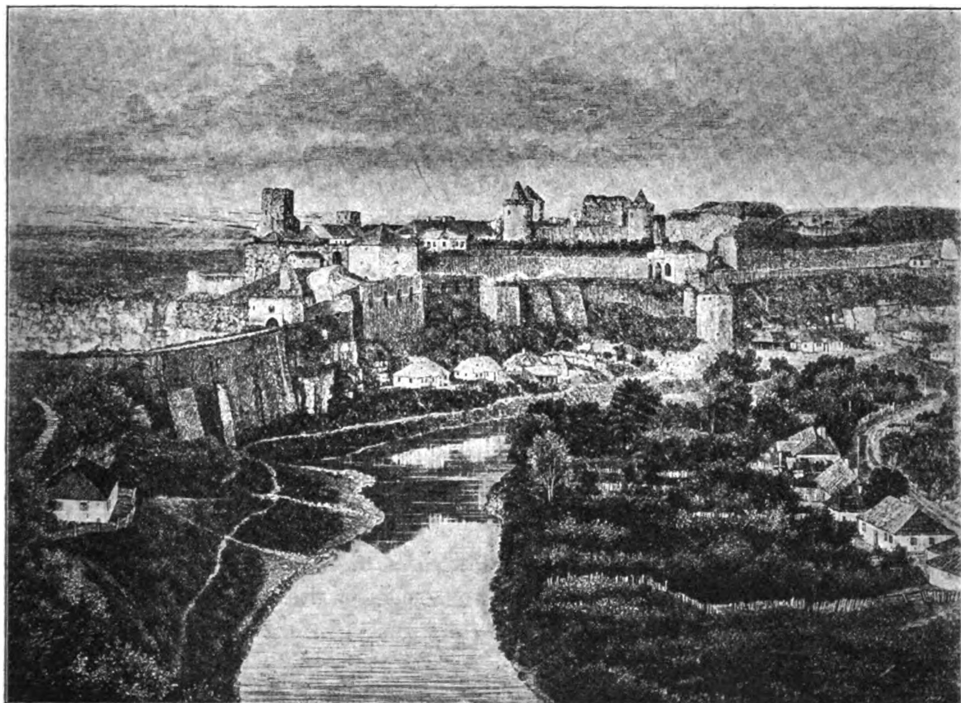
надто супротивна була усім бажанням і надіям люду Українського,—„вона постановлена була на льоду“, як влучно мовить про неї тогочасний літописець.

БОЙОВИЩЕ ПІД БАТОГОМ ТА ПІД ЖВАНЦЕМ.

Знов настали тяжкі часи. Гетьман, підписавши Білоцерківську умову, мусів мимохіть неволити поспільство, щоб воно корилося панам. На оборону людей від панства стали полковники Богун, Гладкий, Мозира і Хмелецький. Цей останній був з шляхтичів і, обороняючи поспільство, задумав навіть зажити його любови та самому зробитись Гетьманом, бо невдоволених на Хмельницького в той час було чимало. Польський уряд загадав Хмельницькому вгамувати колотнечу та суперечки з панами, і комісія, що була обрана з польських і козацьких старшин, присудила покарати бунтівників на смерть. Мозиру повісили, а Гладкому та Хмелецькому одтяли голови. Тим часом жовніри польські, на основі Білоцерківської умови, стали постоями в землях козацьких полків. Незабаром знову розпочалася козацько-польська війна.

Господарь Молдавський Василь Лупул не хотів тепер додержувати умови з Хмельницьким та оддати свою доньку Розанду за Тимоша, і попросив допомоги у Польщи. Тоді коронний гетьман Калиновський з своїм військом став табором на березі Буга біля гори Батога (коло Ладижина), щоб не дати козакам вскочити у Молдавію. Це було як-раз на руку Хмельницькому,—була зручна причина до того, щоб розпочати війну, і він з військом своїм та Татарами став під Ладижином, а Тиміш з своїми перейшов через Буг вище того місця, де стояли Поляки. 29-го травня (мая) 1653 року козаки і Татари напали на Поляків. Ті кинулися за ними навздогінці, а козаки тікали усе далі. Це робилося навмисне, щоб Поляки одійшли далі від свого табору. Тим часом Тиміш з своїми козаками кинувся на табор іззаду. Поляків взяв острах,—вони надумали тікати. Другого дня Калиновський, бачучи, що військо зовсім не хоче слухати його, а навіть хоче його самого віддати Татарам або Хмельницькому, повернув свою артілерію на своїх і почав стріляти на тих, що тікали. Тут враз зайнялися скирти сіна, що стояли серед табору польського; переполох зробився ще більший, а тут ще з-за гори виткнулися козаки. Страшенна січа почалася. Трохи не все військо польське загинуло або потопилося у річці; самого Калиновського було вбито. Так скінчилася ця славетна битва.

Тиміш з козаками пішов у Молдавію. З ним були військовий писарь Іван Виговський, полковник Тетеря і ще кілька полковників. Тепер годі було Господареві сперечатись, і 31 серпня (августа) молодих звінчали у Яссах, мішаючи українські весільні звичаї з Волошськими. Тиміш з молодою вернувся до-дому. Та не довго довелося йому тішитись своею молодою жінкою: у тому ж таки році тестя його Лупула скинув з господарства Степан Жирний. Тиміш пішов у Молдавію, щоб зарятувати свого тестя, але у бойовищу під Сучавою його по-

КАМЕНЕЦЬ-ПОДОЛЬСЬКИЙ.

ранено з гармати у ногу, і він од того скоро вмер. Тіло його козаки повезли на Україну і 22-го жовтня (октября) привезли до Чигирина. На зустріч вийшла із старою Богданихою його жінка, що за час його походу привела близнят. Сумно дзвонили дзвони та стріляли гармати і рушниці, стрічаючи Гетьманського сина та провожаючи його до могили.

Після Батогського бойовища великий жах обняв усю Польщу. Жиди і шляхта, що ще памятали Пилявські часи, кинулися тікати з України. Переляканий уряд Польський почав збірати військо; найняли ще німецькі і венгерські чати, і Король сам пішов з цим військом на Україну та став табором під Жванцем, що проти Хотина над Дністром. Хмельницький почав стягати своє військо до Каменця і скрізь розпустив загони, щоб

не давали підвозити харчі і усяку всячину до польського табору. Татари, котрих і на цей раз заклйкав Хмельницький на підмогу собі, зайшли з-заду Поляків через Волинь, Поділля і Галичину. Таким побитом, польське військо було навкруги оточене ворожими силами. Настав холод. Поляки, не маючи кожухів, почали гинути од холоду; до того не стало ще й харчів. Голод, а з ним усякі пошесті вкинулися у польському таборі. Це був час, коли Хмельницький міг би зовсім визволити Україну, та, на лихо, Король, бачивши такі тяжкі для себе обставини, послав до Хана своїх послів і 100000 червінців і замирився з ним на тому, що платитиме йому що-року данину, а зараз дає йому дозвіл по дорозі до-дому, у Крим, набрати собі у ясир людей, скільки забажає. Багато дівчат, молодиць, парубків і чоловіків погнали Татари, вертаючись до Криму. Народ думав, що цей дозвіл дав Хмельницький, і ремствував на нього. Хмельницький же, бачучи, що Татари покинули його, побоявся, щоб вони, змовившись з Поляками, зненацька не напали на його, і одступив на Україну. Це вже у-друге Татари зрадили козакам, і з таких щасливих обставин, як оце склалися були для козаків під Жванцем, не вийшло для них нічого.

ПОЄДНАННЯ З МОСКВОЮ І МОСКОВСЬКЕ ПІДДАНСТВО.

Лихоліття, безсилість, безправність і лукавство Польського уряду; безперестанні війни і колотнечі, а через них занехаяні і попсовані ниви та хазяйство; недорід кілька год, сподіванки народні на кращі часи, надія на Гетьмана, що він виборе Україні кращу долю,—все це не раз заставляло Хмельницького оглядатися навкруги і шукати такого захисту, що справді дав би сердешній Україні легко дихнути. Але що бачив він навколо? Польща ледве сама справлялася з безладдям у себе вдома, та останніми часами з своєю католицькою вірою надто далася у знаки Україні; тяжка боротьба безперестанна з нею зробила з неї ще клятійшого ворога України. Туреччина, хоч і змогла б захистити Україну, хоч може б і не встрявала у розпорядки в середині її, так давне ворогування, давня ненависть народня до „бусурменів“ не давала поєднатись із нею. Инші держави, як Швеція, Австрія, Франція, були дуже далеко і зовсім не дали б того захисту, котрого бажалося. Зоставалося тільки Московське царство. Про нього ще раніш думав частенько Хмельницький, і з ним часто обмінювався листами та послами. Одначе він бачив, що й вдача московська инача, і не до смаку були Українцям московські розпорядки, то він ніяк не

наважувався єднатись із Москвою. Хоч і міцне і однакової віри було те царство тоді, та дуже некультурне і зовсім залежне од самодержавної власти одного царя. А тим часом Українці з давніх-давен були народ суто-демократичний (простолюдний) і взагалі такий, що рівні права для усіх вважав за найголовніще для свого життя, за святощі, за які він так довго і уперто боровся стільки віків. У ті давні часи ні один ще народ не мав такої демократичної республіки (держави з виборним державцем), якою була Україна, не мав такого рівноправного і міцного військового устрою в себе, який мала Січ Запорожська,— це був український лицарський орден, що не має собі рівні у Європі й до наших часів.

ЦАРЬ МОСКОВСЬКИЙ ОЛЕКСІЙ МИХАЙЛОВИЧ

Московський уряд теж не дуже охоче брався за те єднання: з одного боку, не хотілось йому ворогувати з Польщою, а без цього не можна було обійтись у такім разі, а з другого—не бачив він собі великої користи од того. Уповноважені народу Московського, скликані на „Земський Собор" в цій справі, просто і справедливо говорили, що приймати Україну не треба, бо Черкаси (так Москва прозивала Українців) „не стерплять руки великого государя". Але тепер настав такий час, що Хмельницькому не можна було одкладати це діло на далі, і от він прохав царя московського Олексія Михайловича, щоб той прислав своїх послів і прийняв Україну під свою високу руку. Посланці московські, боярин Бутурлін, окольничий Алферов і думний дяк Лопухин, із військовим почтом з 200 стрільців, приїхали у Переяслав 31-го грудня (декабря), де їх стрів Переяславський полковник Павло Тетеря. 6-го січня (января) р. 1654 приїхав у Переяслав і Гетьман Богдан Хмельницький і

на 8 січня скликав велику раду. Уся старшина, з усіх полків, з усієї України з'їхалася до Переяслава. У 11-ій годині в день вийшов на майдан Гетьман і почав свою промову до народу. Між иншим він казав таке: „Сьогодня ізкликано велику прилюдну раду на те, щоб ви вкупі з нами обібрали собі державця з чотирьох, кого самі волитимите. Перший—царь Турецький, другий—хан Кримський, третій—король Польський і четвертий — царь Московський. Вибірайте, якого вподобаете. Царь Турецький—бусурмен; усі ви знаете, яке лихо терплять під ним православні Греки. Хан Кримський—теж бусурмен;

ПЕРЕЯСЛАВСЬКА РАДА.

з ним ми завели приязнь, але чого натерпілись через те, якої біди зазнали, ви добре знаете: і неволя і ріки крови християнської. Про утиски від польських панів нема чого й балакати. Царь Московський — одного з нами обряду, одної грецької віри,—він зглянувся на наше шостилітне благання. Крім його царської руки, ми не знайдемо затишного пристановища. Полюбімо ж його щиро! А хто не хоче нас послухати, нехай іде, куди хоче,—шлях вільний".

Тисячі народу загукали: „Волимо під царя східнього православного!" Полковник Тетеря став обходити усіх, питаючи кожного:

— Чи усі так призволяете?

— Усі, усі!—гукали козаки і міщане.

Як скінчили допитувати, Гетьман промовив:

— Хай буде тако. Нехай укрепить нас Господь під його царською кріпкою рукою!“

Тоді стали вичитувати умови еднання. Головніщі з них були такі:

1) Украïна мае право власноï управи, незалежно од царських урядовців;
2) Право власного законодавства і судівництва;
3) Право вибірати вільними голосами Гетьмана і урядовців;
4) Право приймати послів та зноситися з чужоземними державцями;
5) Давніщі права городів і правà та вольності станів духовного, шляхетського, міщанського, козацького і посполитого щоб були не порушені;
6) Реестрового війська щоб було 60000;
7) Украïна мусить платити державцеві данину, але щоб до цієï справи московські збірщики не втручались; вона повинна помагати цареві військом на войнах, а царь повинен захищати ïï та обороняти од польського завзяття.

Це були головні умови, стверджені царем Олексіем Михайловичем, того ж таки 1654 року у місяці березолі (марті). Цю дуже важну справу зроблено було з боку Хмельницького і козаків зовсім недбало і нерозумно, і добре обмірковано було з боку Московського уряду. Статті було списано не дуже ясно, і Московський уряд незабаром по-свойому почав ïх перекручувати. Дуже неясно списано було про політичні права Украïни: не було сказано ясно, чи мае право Гетьман переспраблятися з чужими державцями. Військо козацьке (60 тисяч) мусіло виходити на царську службу за жалування, котре мали давати йому з городського доходу. Але хто і як буде управляти финансами (грошовими справами) на Украïні, про це в умові нічого не згадано. В умові було признано тільки два стани: козацький та міщанський. Через те коли приïхали робити перепис, то простий народ, боячись, щоб не довелось вертатись у кріпацтво, увесь записався у міщане, і в списках зовсім не бачимо селян. Ще одна неясність: в умові нічого не сказано, чи мае право московське військо входити в украïнські міста. А тим часом зараз же після умови впущено було чотирьох воевод з військом московським у Киïв, Чернигів, Ніжин, Переяслав, і з цього почалися непорозуміння та сварки.

Того дня в церкві почали змагатися з-за присяги. Гетьман з старшиною домагався, щоб і посли московські присягали за Царя, що він вольності й порядки Украïни порушати не буде й ворогам ïï не оддасть на поталу. Такий порядок був у Польщі,—

тай скрізь, де свобода мае бути забезпечена, — що новий король у-сам-перед складае присягу на закони й права, що буде їх сповняти, а тоді народ складае йому присягу, що буде його слухати й шанувати. На те бояре сказали, що вони цього не зроблять, бо Московський царь — „самодержець“ і присяги своїм підданим не складае. Нічого не поміг і приклад, що так, мовляв, роблять Польські королі, котрі завжди козакам присягали. Тоді козаки, щоб справи не розбити, згодилися присягнути й так і постановили, що пізніще вони пошлють до Москви своїх послів, і ті з Царем і боярами умовляться про українські порядки, права і вольності. Після того посли московські вирядили своїх стольників і стряпчих по усіх містах і полках українських, щоб народ присягав Цареві. Київ присягав 14-го січня (января), але митрополит Сильвестер Коссів і Київське духовенство не схотіли присягати, бо дуже неприязно дивилися на те еднання і нічого доброго від нього не сподівались; та й по-між старшиною знайшлися такі, що не схотіли присягати, а українська церква ще 50 літ після того не едналась із Московською і, як і раніш, залежала од Константинопольського патріарха, а не Московського. 22-го січня (января) присягав Ніжин, де посланців стрічав шуряк Гетьмана полковник Золотаренко, а 28-го і Чернигів. Звідтіль посли повернули до Москви. Ледве сталася присяга у Переяславі, як зараз склався чималий гурт таких старшин і козаків, що не хотіли іти у Московське підданство; по-між ними такі старшини, як Сірко, — був пізніще кошовим Запорожським, — котрий зібрав невдоволених і подався з ними за Дніпрові пороги; та й любий усьому козацтву полковник Богун з усім Побужжям не схотів теж присягати і цурався того еднання.

ПОХОД ЗОЛОТАРЕНКА. ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ У ЛЬВОВІ. ШВЕДСЬКІ СПРАВИ. РЕМСТВО НА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО.

Скоро сталося те еднання, як Поляки, перелякані тим, що втеряли Україну, заслали до Гетьмана своїх послів, але Хмельницький, тоді радий, що добився того еднання, пустив їх од себе з порожніми руками. Тим часом Царь пішов походом на Польщу, і Хмельницький вирядив до його козацьке військо, аж вісім полків, під проводом наказного гетьмана Золотаренка. Сам же він остався на Україні, бо там було не спокійно від Татар, котрі мстились на козаках за їх поеднання з Москвою та пішли на підмогу до Поляків. В той час полковник Богун бився на Поділлі із Потоцьким і заманював його на Україну, а як дійшли вони так до Уманя, то на них кинувся Хмельницький із боярином Шереметьевим. Між Ставищами і Охма-

товим счинилося бойовище. Дуже насідали Поляки, і сутужно доводилося козакам. Діло було зімою. Козаки поробили вали з мерзлого трупу і з-за них одбивалися від ворога, — коли тут зненацька наскочив на Поляків із,заду Богун з своїми козаками. Татари, що помагали Полякам, кинулись у ростіч. Козаки чисто розбили Ляхів і вернулися до Білої-Церкви, де Гетьман і зостався до якого часу. Тим часом Лянцкоронський і Чарнецький з польським військом тяжко руйнували Побужжя. Городи і села ні за що не хотіли пускати до себе Поляків, палили свої хати, свое добро і билися до загину. У містечку Буші, недалеко Дністра, зібралося 18.000 Подолян із жінками, дітьми і усим добром своїм, і під проводом якогось Гречки зачинилися у місті та одбивалися від Ляхів. Усю силу свою стягли Поляки, щоб узяти те містечко. Довго билися, багато Ук-

КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО У ПОХОДІ.

раїнського народу, багато й жовнірів полягло під його мурами. Тоді Поляки одвели воду з ставка і по греблі пробилися у город. Бідні оборонці побачили, що нема ніякого рятунку,—запалили свої хати і почали вбивати один одного, щоб не достатись до рук ворогам. Жінка вбитого сотника Зависного сіла на бочку з порохом, підпалила порох і вилетіла у воздух, аби не достатися Полякам; инші жінки убивали самі себе і своїх дітей, кидаючись з ними у вогонь та в криниці. Так загинуло більше 16.000 одважного люду. Так ненавиділи вони Ляхів і так боялись попасти живцем до них в руки!

Поход Золотаренка разом із московським військом, під проводом самого царя Олексія Михайловича, був дуже корисний для Московської держави. У Польщі взято було городи: Вільну, Ковно, Смоленськ, Вітебск, Полоцк, Мстіславль, Оршу,

Шклов, Могилев, Бихов, Гомель, Гродно і инші. Усю Білу Русь підгорнув Царь з поміччю українських козаків під свою державу і з того часу став писатись царем усієї Великої, Малої і Білої Россії. У цім поході загинув Золотаренко,— його вбито на герці під стінами Старого Бихова.

Ще у 1653 році, після Батогської битви, Хмельницький задумав сплюндровати Польську державу і почав намовляти короля Шведського Карла X Густава на війну із Польщою та обіцяв допомагати йому. Шведському королеві не довго було почати війну; він причепився до того, на-що то Ян-Казімир пише в титулі свойому „король Шведський". Виступи впоходом проти нього, і літом Познаньщина, Мазовщина і уся Велика Польща піддалися Шведам. Варшава оддалася без бою. Король Ян-Казімир утік у Шленьк (Сілезію), а 7-го жовтня (октября) Шведи уступили в Краків.

У місця липні (юлі) Бутурлін таки умовив Хмельницького виступити у поход, і Богдан, бажаючи до краю знищити ненависну йому Польщу й бачучи, що справа ця йде гаразд—бо Литва піддалася Московському цареві, а Польща—Шведському,— то він і рішив іти на захід у Галичину і приеднати до України усі Українські землі. Потоцький не зміг дати Хмельницькому і Бутурліну одсіч і все одходив далі. Біля Бучача козаки розбили Поляків і загнали їх у болотяну річку Серет, де їх багато загинуло. Хмельницький рушив далі. Села й городи радо стрічали і піддавалися йому, шляхта кидала свої оселі і тікала до Львова. Хмельницький підійшов до цього города, обгорнув його облогою і отаборився біля церкви св. Юрія, що стояла тоді на вигоні.

3-го жовтня (октября) він послав до магистрату ласкавий лист. Довго велися перемови, в котрих брав участь військовий писарь Іван Виговський, що був при Хмельницькому. Нарешті під впливом православного Львівського архиерея Арсенія Хмельницький згодився не руйнувати города, а взяти викуп 400.000 злотих, та крім того ще усяким крамом. 8-го листопаду (ноября) він зняв облогу і рушив на Україну, бо перечув, що Татари з ханом Махмет-Гіреем наскочили на неї. Хмельницький вертався осібно од Московського війська. Очевидно було, що між Хмельницьким і Бутурліним сталася незгода, і тоді вже Гетьман став почувати, що поеднання його із Москвою не дае і не дасть Україні тих вигод, про які він мріяв. На козаків напав сам Хан з великою силою, але Хмельницькому поталанило одбитись від Татар, Московське ж військо мало великі втрати людьми; сам Бутурлін попався до Татар, і Хмельницькому довелося умовляти Хана, щоб пустив його.

Тим часом Поляки, бачучи свое лихо, почали запобігати ласки у царя Олексія і підбурювати його проти Шведів, а

далі пообіцяли, що після смерті Яна-Казімира оберуть його королем Польським. Згода Москви з Польщою сталася у вересні (сентябрі) 1656-го року у городі Вільні. Дуже не хотів Хмельницький цієї згоди і раяв Цареві воювати далі, але його не послухали і навіть не допустили послів його у шатро, де складалися умовини цієї згоди. Розсердився Гетьман на такий вчинок свого спільника і зверхника-царя і поклав собі прямувати до свого і без його.

Козаки добре знали, що Поляки не виберуть Царя королем, але боялися, що, ставши приятелем із Польщою, Москва, чого доброго, ще й Україну назад їй оддасть. Через те гнівалися вони на Москву за це перемирья. Хмельницький став шукати нових помішників на Польщу, а з Москвою надумав порвати. Під Польщу він вертатись ніяк не хотів. Коли Король намовляв його вернутися під Польщу, він росказав йому таку байку. „У одного чоловіка жив в хаті уж. Він був домашній, нікого не кусав; йому ставили страву і не боронили лазити по хаті. Раз хлопець їв молоко,—уж приліз і став собі хлептати; хлопець ударив ложкою ужа, а той зі злости вкусив хлопця. Хлопець крикнув. Прибіг господарь і схотів зарубати ужа, але відрубав йому тільки хвоста, а уж утік. Хлопець же з того укушення вмер. З того часу перестало вестися тому господареві,—пішло нещастя за нещастям. Сказали йому, що це через те, що він образив ужа. Тоді господарь став миритися з ужем, поставив йому молока. Але уж наївся і знову в нору сховався: „Вже, каже, не буде між нами давньої приязни: тобі твого сина не забути, а міні—мого хвоста. Живім кождий собі сам, у добрій згоді і один другому помагаймо, а більшого вже нічого не видумаєш!“ —Так і Поляки,—казав Хмельницький,—нехай нас лишать, зречуться всієї України, то ми будемо їм по силі помічні, будемо їх від ворогів боронити. Але що-ж! Коли в Польщі хоч сто панів лишиться, то вони того не попустять. А козаки, знов, не пристануть на те, що ті пани хочуть“.

На початку 1657-го року умовився Хмельницький з королем Шведським Карлом і царем Семигородським Ракочієм, щоб спільно воювати Польщу і поділити її так: до Швеції одходила б Велика Польща, Лівонія і Гданск з побережніми околицями; до Курфюрста Бранденбургського—Прусси; до Угрів—Мала Польща, Литва, Мазовщина і Польська Галичина, а Україна брала собі усі останні українські землі і ставала на віки самостійною, ні від кого не залежною державою. Умову цю підписали за Ракочія Хорват і Топош, а за Україну—генеральний суддя Самійло Зарудний і військовий осаул Ковалевський.

Хмельницький скликав тоді на раду старшину і полков-

ників і сказав їм: „Нема чого нам добра сподіватись од Москви, коли вона з Польщою поєдналась,—треба нам відцуратись Московського царя і пристати до Угорського та Шведського, щоб звалити Польське королівство“.

Ніхто не перечив йому, і Гетьман вирядив до Ракочія 12.000 козаків під проводом Ждановича.

Спільники рушили на Польщу. У січні (январі) 1657 р. військо через Покуття пройшло до Львова; 29 березоля (марта) вступило у Краків, котрий зайняли Шведи, і Краковяне заприсягли Ракочієві; через Замостя, Берестя і Люблін дійшли до Варшави, котра теж піддалася йому. Скрізь по дорозі військо з усяких народів зоставляло за собою руїни, грабувало, сварилося і билося по-між себе за здобич, не розуміючи один одного. На Варшаві й скінчився поход той, бо Ян-Казімир, король Польський, упрохав цісаря Австрійського Леопольда, щоб той поміг йому, і він справді подав помочи, а Любомирський тим часом вскочив у Семигородське князівство і там почав руїну робити. Тоді Ракочі мусів покинути те, що задумав, і вертатись до-дому. Українці теж поспішили до-дому, бо король Польський послав і до Турецького двору своїх послів прохати, щоб Хан з усією ордою рушив на Україну.

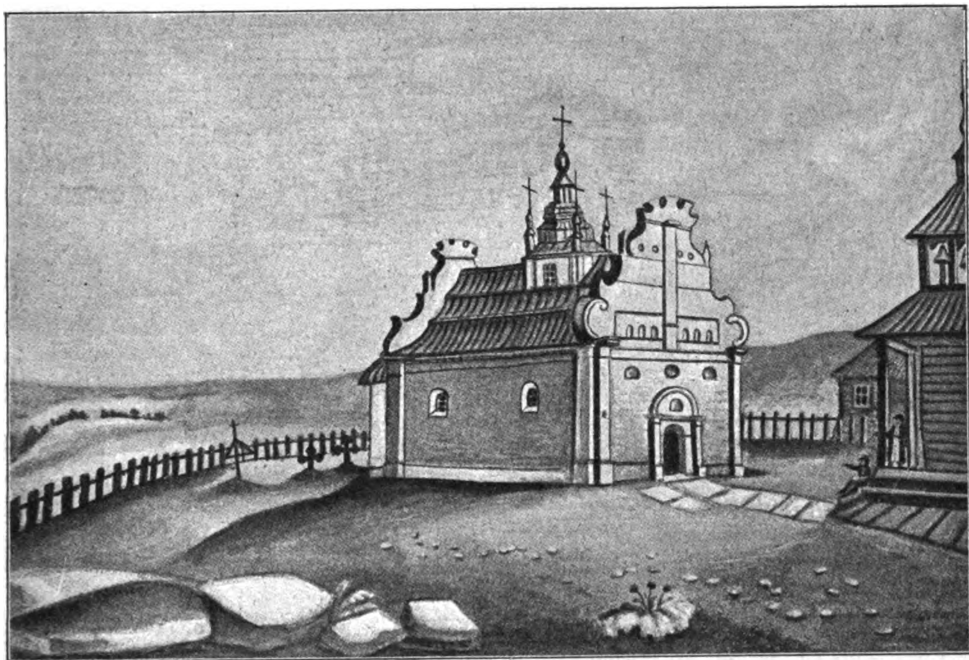
ХВОРІСТЬ І СМЕРТЬ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО.

Тим часом Гетьман став нездужати,—чим далі, то все дужче. В народі говорили, що його отруєно якимсь зіллям: ніби-то Польський уряд підмовив якогось шляхтича зробити це, аби спекатися Хмельницького. Гетьман почував, що він назабаром помре, а Україна після нього останеться неспокійна. Він бачив, що заміри його зробити її щасливою, вивести на кращий шлях життя, не справдилися, і великий сум обгорнув його. Свої почування, свої бажання хотів він виявити прилюдно; хотів, щоб ще за живота його Україна обрала собі Гетьмана, і за-для того й скликав старшину, полковників, сотників і виборних козаків на раду в Чигирині. 6-го серпня (августа) 1657 року рада ця, про котру й досі співають бандуристи, одбулася на майдані у місті. Слабого, недужого, змарнілого Ґетьмана по-під руки вивели на раду. Низенько вклонився він народові, дякував за честь, за шану, що виявили йому, обравши його Гетьманом, за те, що вірили йому, за слухняність, за одвагу козацьку у боях під його проводом. Тепер він, недужий, вертаючи булаву, бунчук, прапори і усі клейноди гетьманської власті, прохав раду вибрати йому наступника. Промовивши це, Хмельницький гірко заплакав, а далі радв громаді обрати Гетьманом київського полковника Антона Ждановича або

переяславського—Павла Тетерю, або полтавського—Мартина Пушкаря, а найкраще—військового писаря Івана Виговського, котрий добре знав усі політичні справи та обставини тогочасні. „Коли хоч трохи знатиму, якої долі вам сподіватись, то спокійніще буде міні лягати в могилу“.

— „Ні, ні!—загукала громада.—За твої великі заслуги, за кріваву працю твою, за розум твій, за усе, що зробив-еси задля України, бажаемо і після твоеї смерті пошанувати рід твій. Ніхто не гетьмануватиме, як не син твій Юрій! Юрія Хмельницького волимо собі Гетьманом!“

Довго змагався старий Гетьман, кажучи, що син його ще

ЦЕРКВА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО У СУБОТОВІ.

молодий, та мусів таки згодитись, і 16-літній син його Юрій Хмельниченко був обраний Гетьманом. Його покрили прапорами і шапками, по стародавньому звичаю, сурмили у сурми, палили з гармат і рушниць. Але доки був живий, гетьманську власть старий Богдан держав в своїх руках.

Після ради цієї приїздили посланці від Царя до Богдана. Вони домагалися, щоб у Київі, де з часів поєднання жив царський урядовець, було визначене дворище, щоб оселити там стрільців. Але на це Хмельницький ніяк не хотів приставати. Посланці ті під рукою силкувалися розвідати, про що перемовлявся Гетьман з Ракочієм та Шведами. Пізніще приїхали й посли від Польського короля, котрий прислав з ними лист до Геть-

*

мана і прохав його одцуратись Ракочія і Шведів та допомогти Польщі. Посли ті тут таки означили границі України од Лиману Дністрового, Дністром у гору до межі з Покуттям, звідтіль на північ до верху р. Горині, річкою Гориньою до того місця, де вливаеться вона в Припеть, далі до Старого Бихова; по р. Припеті до Дніпра, далі Дніпром до р. Сожа (до м. Рославля), а там—межею Московського царства на полудень до Чорного моря.

Разом з польськими комісарами приїхали і посланці від Кримського хана Махмет-Гірея, котрі поновили союз із Україною; Хмельницький уступив Ханові смугу землі від Дніпро-

ПАМЯТНИК БОГДАНУ ХМЕЛЬНИЦЬКОМУ У КИІВІ.

вого Лиману до р. Міуса і дозволив Татарам переганяти їх отарі по степах, а за це Хан не повинен був забороняти купцям українським плавати по Чорному морю.

Тілько виїхали ці посланці, як приїхав до Чигирина гонець від Ракочія, котрий прохав запомоги, і Хмельницький вирядив військо під проводом наказного Гетьмана, сина свого Юрія; йому було наказано йти не поспішаючись, щоб Ракочі мислив, що ця допомога йде до його, а Поляки мислили, що до них. З походу того нічого не вийшло, бо поки козаки дійшли, спільники Поляків, Татари, розбили військо Ракочія, а самого його полонили і кудись запровадили.

Тим часом хворість усе дужче і дужче давила старого Гетьмана, і 27 липня (юля), як каже сучасник, писарь Іван Виговський, або 15 серпня (августа), як свідчать літописці, Богдан Хмельницький помер. Велика туга огорнула усю Україну; уся старшина і козаки плакали, як малі діти, за своїм любим Гетьманом. 23-го серпня з великою шаною, з супроводом війська і несчисленного натовпу народу, перенесли тіло його у Суботів, і там поховали по козацькому звичаю, палячи з гармат і рушниць. Сумно гули дзвони по душі Гетьмана, а ще сумніще розлягався у повітрі плач народу; за плачем тим, як каже літописець, не чути було церковної одправи. Тіло поховали у церкві, що він сам будував; коло домовини постановлено його портрет з надписами на надгробку. Після Хмельницького зосталася його удова Ганна, рожденна Золотаренківна, син Юрій та дві доньки: Степанида, що була за Данилом Виговським, братом військового писаря Івана Виговського, і Олена, жінка Івана Нечая. Даремне було б тепер шукати у Суботові останків великого Гетьмана! Хоч церква стоїть і досі, та у 1664 році Поляки, під проводом Чарнецького, захопили на який час Суботів, і Чарнецький той звелів викинути з домовини кістки ненависного Полякам Хмельницького, що так завзято боровся за волю народу Українського.

У Київі на майдані проти Софійського собору, де після Пиляви та Зборова так радісно стрічали Кияне і духовенство свого славетного Гетьмана і оборонця, постановлено у 1888 році памятник Богданові Хмельницькому.

Уміраючи, Хмельницький покинув тяжко заплутане наслідство, і треба було чоловіка з великим розумом, щоб добрий йому лад дати. Такою людиною і був Гетьман Виговський.

Гетьман Іван Остапович Виговський 1657-1659.

Ми ставимо Виговського зараз після Богдана, бо, як побачимо далі, він і був справжнім Гетьманом,—Юрась же Хмельниченко, ще дуже молодий, хоч і несамохіть, мусів передати йому цей уряд. Іван Остапович Виговський, син шляхтича з села Вигова Овруцького повіту на Волині, чоловік добре освічений, був замолоду регентом (управителем) у Земському Луцькому суді, а далі, після Остряниці, писарем при польському комісарові на Україні. Тоді ото він і познайомився із Богданом Хмельницьким, котрий в той час ще був Чигиринським сотником. У бойовищу на Жовтих Водах Виговський був у польському війську і попався до рук Татарам. Богдан викупив його, як каже літопись, за одну шкапу і, знаючи про його освіту та здатність до всяких справ письменних, зробив його Генеральним писарем. І справді, він не помилився: Виговський за все життя Хмельницького був йому щирим помішником, і тепер, ставши Гетьманом, йшов тим самим шляхом і намагався осягти того, чого не встиг довести до краю за свого життя Богдан.

ЧИГИРИНСЬКА РАДА. ВИГОВСЬКИЙ СТАЭ ГЕТЬМАНОМ.

6-го серпня (августа) на раді у Чигирині недужий Богдан прощався з козаками і прохав настановити йому наступника. На раді цій в оден голос вибрано його молодого сина Юрія. Богдан помер 15-го серпня, а 23-го знову зібралася рада у дворищі Хмельницького. Це зробили умисне прихильні до Виговського старшини і полковники за-для того, щоб на раду не натовпилось багато людей. З покоїв вийшов Юрій, уклонився громаді, подякував за шану, але, показуючи на свої молоді літа, прохав громаду слобонити його від почесної, але важкої посади гетьманської. Поклавши клейноди свої на стіл, він одійшов. За ним військовий писарь Виговский, по звичаю тогочасному, поклав на стіл свої писарські клейноди, подякував за уряд і зрікся його. Після його Генеральний обозний Тимохвій Носач поклав свій пернач, а Генеральний суддя військовий Богданович поклав свою печатку і теж зреклися своїх урядів. „Хмельниченко нехай буде за Гетьмана!“ — гукала громада. Юрій довго одмовлявся, кажучи, що для такого високого уряду він ще дуже молодий і не доволі освічений. Нарешті на це пристала й старшина: вона добре бачила, що в такі тяжкі часи, коли увесь старий порядок зламано, а нового ще не заведено, на те, щоб упорядкувати усі справи, треба не такого молодого Гетьмана. Тоді прихильні до Виговського старшини нараяли громаді так, що Юрій ще дуже молодий і на той час, поки він дійде своїх літ, нехай передасть булаву і клейноди гетьманські Виговському, а цей до якого часу нехай заправляє усим та підписується, де треба, так: „На той час Гетьман Іван Виговський“. На тім стала рада.

ГЕТЬМАН ІВАН ВИГОВСЬКИЙ.

Але Виговський тим не вдовольнився і 25-го вересня (сентября) зібрав раду у Корсуні. Її справді дуже треба було на те, щоб про все, що діялося на Україні після смерти Богдана, до-ладу розміркувати. До Гетьмана приїхав царський посол Артамон Матвеев і привіз такі розпорядки царські, з котрих знати було якусь потайну думку. Посол казав, що Царь посилае на Україну, ніби-то щоб привітати нового Гетьмана, намісника Казанського боярина Олексія Трубецького та намісника Ржевського Богдана Хитрово з думним дяком Ларіоном Лопухіним, а за-для оборони України од ворогів посилае князя Григорія Ромодановського з кінним і пішим військом московським, і ще боярина Василія Шереметьева, і щоб Гетьман загадав заздалегідь наготовляти за-для них харчі та підводи. Як почула це старшина козацька і як побачила, що незабаром і справді прийшло московське військо і одним табором із князем Ромодановським стало у Переяславі, а другим—з Лопухіним у Пирятині, то поспішилася упрохати Виговського, котрий не хотів через все те брати гетьманську булаву „на той час“, щоб він таки узяв її. Виговський згодився, але з того часу вже годі писатись: „на той час“, а зробився справжнім Гетьманом. На раді тій виявилось, що старшина добре зрозуміла, як поспішився Богдан із тим поеднанням з Москвою, і тепер дуже стала боятись за свої права і вольності та за права усього народу Українського. Виговський сам охоче пристав до тіеї ворожої Москві партії, в котрій були такі визначні люде, як полковники: Зеленський, Богун, Генеральний суддя Самійло Богданович та инші. Юрія Хмельниченка тоді було одпроважено у Київ до Академії, щоб він кінчав науку. Виговський же після тіеї ради стае самостійним Гетьманом, а через те ми й становимо його зараз після Богдана.

СУПЕРЕЧКИ І СВАРКИ З ПОЛКОВНИКОМ ПУШКАРЕМ. ПОЛТАВСЬКА БІЙКА.

Добре розуміючи, що навкруги його діеться, Виговський бачив, що треба гаразд поміркувати і попрацювати, щоб дати Україні такий устрій, щоб і на далі захистити її від лихих сусідів. Одначе сила була не в ньому одному, а в народній массі тогочасної України. Це була найголовніща сила: не хто, як не народ за Богдана Хмельницького визволив Україну з-під тяжкого гніту. Та, на лихо, той народ і на крихту не мав політичного досвіду, щоб зрозуміти сучасні обставини. Він нічого кращого не хотів, як такого порядку, що був у Січі Запорожській: щоб усі були з рівними правами, були ні од кого не залежні і вільні. Здобути це за-для себе бажав увесь народ. До народа пристали й Запорожці, котрі взагалі ненавиділи,

щоб якась верства брала гору та за вищих людей себе вважала. Вони вороже дивилися на городових козаків, де старшина, ще за часів Богдана, потрохи одрізнялась від простих козаків, взиваючи їх „черню“, і ставала якимсь визначніщим станом, котрий намагався усе більш і більш ширити свої права і свою власть. Так само дивилися й де-які ворожі Виговському полковники, як от полтавський Пушкарь.

З другого боку, стояла друга партія, далеко менша числом, але далеко більше освічена. Вона ясно уявляла собі сучасні тяжкі обставини і бажала забезпечити свойому рідному краеві його права і вольності. До цієї партії належали такі люде, як увесь рід Виговських, сам Гетьман, Генеральний суддя Богданович, Зарудний, Генеральний писарь Іван Груша, Генеральний обозний Тимохвій Носач, Полковники: Миргородський—Лісницький, Переяславський—Павло Тетеря, Прилуцький—Петро Дорошенко, Лубенський—Швець, Чернигівський—Сіліч, Паволоцький—Богун, Подольський—Гоголь, Подністрянський—Зеленський, Уманський—Михайло Ханенко, Київський—Жданович і ще козацькі роди: Лободи, Суліми, Северини, Нечаї, Гуляницькі, Головацькі, Хмелецькі, Верещаки, Мрозовецькі (Морозенки) і другі. Душею цієї партії був найбільш від усіх освічений Юрій Немирич, котрий мав найбільший вплив на Гетьмана. Він 10 год прожив за границею, у Голландії, і там здобув собі велику освіту, бачив на власні очі розумний федеративний (спілковий) устрій загранишних країн, і такого устрою бажав він і за-дня своеї рідної України. Під його впливом Виговський і партія його замислила поеднати Україну з Польщою на федеративних основах, тоб то, щоб Україна стала автономною державою, мала свою виборну осібну управу (свій сейм і трибуналнайвищий суд), і щоб до неї Поляки не втручалися, а правили б Україною гетьмани й инші власті, вибрані військом і людом Українським.

Полтавський полковник Мартин Пушкарь ненавидів Виговського і сам мріяв зробитись Гетьманом. Через те він писав на його усякі доноси і посилав їх у Москву, а коло себе купив невдоволених старшиною козаків і усяку безпритульну голоту, винників, броварників, наймитів і инших. Таким побитом набралося коло його біля 20000 чоловік, з котрих склалося у його піше військо; прозвали його „дейнеками“, тоб-то „де не якими“—якими-будь. Усі ті люде хотіли зробитись козаками, щоб бути вільними від усяких податків і не знати ніяких панів. Це військо було узброене не так як звичайно, а найбільш косами, кіссями та вилами. Усе воно стяглося у Полтаву, куди прийшло ще й Запорожців, добрих вояків, чоловік 600. По инших місцях теж купилася голота у ватаги і почала грабувати старшину та заможніх козаків. Бачучи таке, Виговський обер-

нувся до Пушкаря із листом, щоб замиритися з ним. Про це ж писав Пушкареві і прихильний до Виговського, тільки що обраний на місце помершого Сильвестра Коссова, Київський митрополит Дионисій Балабан. Але Пушкарь не вважав на ті листи, бо слухав воеводів московських і сподівався від них помочи. Уряд же Московський радий був тим сваркам на Україні, бо через них він мав приключку прислати свое військо і воеводів і поставити їх постоем по українських городах та містечках. Виговській, не діждавшись ніякої одповіді від Пушкаря, рушив під Полтаву з „затяацями", себ-то найнятим військом з Сербів, Волохів, Німців і Поляків, котре було при боці Гетьмана; окрім того він покликав собі на підмогу ще й Татар. Підходячи до Полтави, він розтяг свій обоз так, щоб його видно було здалека. 1-го червня (юня) Пушкарь із своїми «дейнеками» і козаками рушив з Полтави, накинувся на той обоз і після недовгої бійки із невеличкою ватагою війська Виговського, що було при цьому обозі, розбив його. Голота допалася до горілки і повпивалася. Того тільки й дожидався Гетьман, а тоді з усією силою своею наскочив на них. Запорожці, що були у Пушкаревому війську, бачучи таке, заздалегідь утікли, а Татари кинулися на пьяних Пушкарівців і до одного порубали їх; сам полковник Пушкарь наложив там головою. Виговський вступив у Полтаву, перебув там кілька день, упорядкував полкові справи, настановив за полковника Хвилона Гаркушу і рушив далі, щоб загасити ту ворохобню на Україні. Усі корилися Гетьманові, кидали свої дрючки та киї і прохали їм пробачити.

ЗАМІРИ ПОЄДНАТИСЯ З ПОЛЬЩОЮ. РАДА У ГАДЯЧІ.

Ще за Богдана, більшість освічених людей на Україні бачили, що поеднання з Москвою не дало того, чого бажалося. Та й сам Хмельницький бачив, що не те вийшло, про що він мріяв. Після ж його смерті сам Московський уряд своїми вчинками ще ясніще почав це виявляти. У Київі, ще за Хмельницького, як помер Київський митрополит Сильвестер Коссів, Київський воевода Бутурлін, котрого посажено у Київі зараз після Переяславської ради, наказував Гетьманові, щоб він оповістив всьому українському духовенству царську волю,—а саме, щоб воно не вибірало Київського митрополита без дозволу Царя, і щоб цей митрополит і все українське духовенство залежне було од Московського, а не Константинопольського патріарха. Таке втручання Московського уряду у внутрішні розпорядки на Україні одразу одхилило од Москви навіть найприхильніщих до неї Українців. Хмельницький тоді не пристав на те, а Бу-

турлін не допустив обірати нового митрополита. Як же Гетьманом зробився Виговський, то він не схотів коритись домаганням Московського уряду, скликав у Софіївському соборі усіх владиків українських і старшин козацьких, прохав приїхати і Бутурліна, але той не схотів приїхати на той Собор і не приїхав, то й без його обійшлися. На Соборі тому митрополитом Київським обраний був Дионисій Балабан, епископ Холмський.

Тим часом замість Бутурліна у Київ приїхав присланий з Москви воевода Шереметьев. Це була людина сувора, тверда, наскрізь пройнята тяжким духом московських порядків. Вольності, котрі мало тоді козацтво і міщанство українське, здавалися йому зовсім не звичайними, такими, що їх позволити не можна. Він почав пригнічувати ті вольні розпорядки, став садовити козаків та міщан за вільнолюбство по тюрмах, хвалився викоренити з них вільний дух, почитав себе старшим за Гетьмана і таке инше. Звичайно, що це було зовсім навпроти тих умов, на котрих Україна поедналась із Москвою. У Пушкарівському ділі уряд Московський теж тяг руку Пушкаря проти Гетьмана та старшини козацької, бо йому були корисні ті сварки по-між козаками: через них Москва міцніше могла впливати на справи в Україні. Усе це викликало велике ворогування про-між козацької старшини проти Московського уряду. Польща, бачучи, що робиться на Україні, послала туди свого посла Беньовського, щоб він при такій нагоді схилив Україну знову до поеднання з Польщою. Не від того була й старшина козацька з Гетьманом на чолі, а найбільш працював над цим і щиро узявся за цю справу Юрій Немирич.

КИЇВСЬКИЙ МИТРОПОЛИТ ДИОНИСІЙ БАЛАБАН.

6-го вересня (сентября) 1658-го року Виговський зібрав раду у Гадячі. Партія Немирича поспішала із цією справою затим,

що у цьому ж роції у Польщі мусів бути сейм, на котрому мали радитись про поеднання Польщи із Москвою і про обрання царя Олексія королем Польським після смерті бездітного короля Яна- Казіміра. Через це Україна, поеднавшись із Польщою на нових правах, як вільна держава, мала б увійти у цей союз, як рівна з Польщою та Московською державою, а не як залежна від Москви країна.

Гадяцька рада почалась промовою до козаків польського посла Беньовського. У промові своїй він показував на те лихо, якого можна сподіватись на далі від Московського уряду, котрий вже й тепер почав тіснити Україну, і радив знов поеднатись із Польщою. Козацтво, вислухавши його промову, само почувало добре, що посол казав правду. Налякане вже вчинками московських воеводів, воно пристало на те і постановило такі головні умови того поеднання:

1) Україна, тоб-то землі в воеводствах Чернигівському, Київському і Брацлавському (тепер губернії: Полтавська, Чернигівська, Київська, східня частина Волинської та південна Подільської), стае вільною і незалежною країною і знов еднаеться із королівством Польським і Великим Князівством Литовським під назвою Великого Князівства Руського.

Таким побитом, складаеться спілка з трьох рівноправних народів трьох вільних республік: Польської, Литовської і Руської (Української), під зверхністю короля Польського, котрого обірають усі три народи разом.

2) Велике Князівство Руське само порядкуе своїми внутрішніми справами. Найвища законодавча власть належить Раді, котра складаеться з послів од усієї України.

3) Гетьман обіраеться на цілий свій вік і мае найвищу виконавчу власть—сповняе волю Ради.

4) Україна повинна мати свій суд, навіть найвищий (трибунал), де усі справи повинні одбуватися руською (українською) мовою; повинна мати свій скарб(казну), куди йтимуть усі доходи та податки з Українського народу, і можуть бути повернені тільки на потреби Великого Князівства Руського; мати своїх найвищих урядовців—міністрів, канцлерів, маршалків, підскарбівничих (міністр финансів) та инших, яких там треба буде; свое військо—30.000 тисяч, чи більш, козаків і 10.000 постоянного війська; свою монету.

5) Усі найвищі урядовці повинні бути з Українців.

6) Унія на віки касуеться, а митрополит і пять православних владиків мають засідати у Сенаті нарівні з католицькими.

7) У Великому Князівстві Руському мають бути два руських (українських) університети (один в Київі), а нижчих шкіл—скільки забажаеться і скільки потрібно буде.

8) Усякому вільно заводити друкарні і друкувати які завгодно книжки.

9) Гетьман може подавати Королеві список тих козаків та міщан, кого він вважатиме за вартих, щоб король дав їм шляхетство.

Про одно забуто у цих умовах—про простих людей, і це було дуже необачно зроблено. Одначе після де-яких вимагань од послів (приміром, щоб прилучено було до Великого Князівства Руського Червону Русь і усі землі, де народ говорить по Українському,—на це польські посли не хотіли приставати), рада загула: „Згода! Згода! Згода!“ Найбільш допоміг у цьому ділі Переяславський полковник Павло Тетеря. „Згодимося, панове-молодці, із Ляхами!“—гукав він.—Більш матимемо. Адже покірливе телятко дві матки ссе!“ Задоволені посли, після бенкету поїхали до-дому і повезли умови ті до Короля, а козаки радісно виряжали їх в дорогу, стріляючи з гармат та рушниць.

ПОХОД РОМОДАНОВСЬКОГО І ТРУБЕЦЬКОГО НА УКРАІНУ. БОЙОВИЩЕ НАД РІЧКОЮ СОСНІВКОЮ.

Тим часом Московський уряд далі провадив свое на Україні: приязно вислухував усякі доноси, виставляв проти Гетьмана людей, що собі домагалися гетьманства, як от Искра, Безпалий та Цецюра, котрий і жив у московському таборі; наслав воевод із московським військом по городах українських. Через все це сталося те, що після Гадяцької ради Виговський не схотів більш коритися Москві і покликав собі на підмогу Кримського хана Махмет-Гірея. Перечувши ж і за Гадяцькі пакти (умову), зложені на раді, Московський уряд не гаячись прислав князеві Трубецькому,—він був головним начальником московського війська, що стояло на Україні,—такий приказ: зібрати раду з старшин і простого люду, щоб влаштувати внутрішні непорядки на Україні. Як що Гетьманом ізнов оберуть Виговського, то бояринові тому наказано було зробити великі полегкості, дивлятись на „Гадяцькі пакти“; крім того він мав вивести усе військо московське з України. Але було вже пізно. Не вислухавши навіть цих умов, Виговський розіслав свої універсали, в котрих виявляв, через що неминуче мусів він порвати з Москвою і знову поеднатися з Польщою на тих умовах, що складено у Гадячі. Тоді князь Трубецький зібрав усе московське військо під проводом князя Ромодановського, кн. Куракіна, кн. Пожарського, Львова та Скуратова,—воно стояло постоем на Україні,—і рушив на Конотоп. Коло містечка Срібного Прилуцький полковник Дорошенко перейняв був їх, але його розбито, містечко зруйновано і усіх жителів повирізувано. 21-го квітня (апріля) 1659 року військо московське облягло Конотоп, де заперлися у замку Ніжинський і Чернигівський полки із своїми полковниками,—усього тисячі чотирі чоловіка.

Ніжинський полковник Гуляницький, коли князь Трубецький прислав йому листа і радив йому оддатись на царську ласку, замість відповіді звелів стріляти з гармат і рушниць.—„Ми сіли на смерть.—гукали козаки.—Не оддамо міста“!

Більш двох місяців тяглася облога, але нічого не могли подіяти воєводи Конотопському замкові. 27-го червня (юня) Виговський із козаками, Татарами та „затяжним“ військом своїм підійшов, щоб визволити Конотоп з облоги. За пятнадцять верстов од замку, коло багнистої річки Соснівки, стрілася гетьманська сила із московським військом. Виговський розбив його у-прах, 30.000 Москалів лягло трупом, воєвода князь Пожарський попав у неволю, і Хан, за непочтиві речі його, покарав його на смерть. Трубецький із останнім військом мусів тікати до Путивля,—Виговський гнав його аж до самої границі України. Далі пустошити та грабувати московські землі пішли татарські загони, а Виговський повернувся до Гадяча і звідтіль послав до короля Яна-Казіміра почесну здобич, що узяв він у Москалів: гармати, велику корогву, прапори та бубни. Звідціль він рушив до Чигирина і почав міркувати, щоб виперти Москалів ще із Київа.

ВАРШАВСЬКИЙ СЕЙМ. ОХОЧИЙ ГЕТЬМАНУВАТИ. РАДА У ГЕРМАНІВЦІ. РАДА У БІЛІЙ ЦЕРКВІ. СМЕРТЬ ВИГОВСЬКОГО.

Тим часом у Варшаві зібрався сейм у травні (маї) 1659-го року. На сейм цей приїхали і козацькі посли нового Великого Князівства Руського: Генеральні старшини Носач, Груша, Миргородський полковник Лісницький і по два сотники від кожного полку та значні козаки,—усього чоловік 200; на чолі того посольства стояли депутати: з Київа—Юрій Немирич і з Чернигова — Прокіп Верещака. Багато суперечок було на тому сеймі: Поляки найбільш не хотіли, щоб скасовано було унію і не хотіли, щоб козакам дадено було шляхетство. Козаки уперто стояли на цьому і ще змагалися, щоб до Великого Князівства Руського прилучені були усі воєводства, де жили Українці. Але при кінці Казімир Беньовський, котрий давно жив на Україні, умовив Поляків згодитись, кажучи, що тепер, коли їм потрібна поміч проти Шведів і Москви, нерозумно цуратися єднання з козаками: їх така сила і такі вони дужі, що стануть у великій пригоді Речі Посполитій... Тепер треба попустити їм, а там далі можна буде повернути усе по-давньому. А сам він думав: аби пристали на умови, а козаки, як звикнуть до нових порядків, то самі знатимуть, як їх вдержати. Нарешті Гадяцькі пакти були ствержені, і 22-го травня (мая) 1659-го року, на урочистих зборах Сената, присягав на цьому

Король, арцибискуп Гнівненський, як найстарший по-між католицьким духовенством в королівстві, біскуп Віленський, як голова духовенства литовського, гетьман коронний, гетьман Литовський, канцлери, маршалки, а далі, за митрополитом Київським, присягли й усі посли Великого Князівства Руського. Після того почалися у Варшаві бенкети, на котрих дуже приязно вітали послів українських. Так бучно почалося життя Великого Князівства Руського, але, на жаль, не довгий був його вік.

Як тільки посли повернулись до-дому, Немирича настановлено старшим над „затяжним" військом, котре розставив він у Ніжині, Чернигові, Борзні та инших містах. Це військо дуже не до вподоби було народові, та й справді було для нього тяжким одбутком. Не розуміючи гаразд і не тямлючи, у чому головна сила Гадяцької умови, народ почав говорити на це військо, де було найбільш Поляків, що ніби то це вертаються знову старі часи з польськими порядками. Такими думками в народі покористувалися вороги Виговського, а їх було чимало. Протопоп Ніжинський Максим Филимонів, щирий прихильник Москви, знову заходився коло того, щоб підбурити народ проти Поляків. До нього пристав шуряк Богдана Хмельницького Василь Золотаренко, що мріяв сам зробитись Гетьманом, та Тиміш Цецюра, котрий давно вже терся коло московських воеводів, сподіваючись вислужити собі гетьманський уряд. Цей Цецюра послав до Ніжина своїх козаків, і 1-го вересня (сентября) вони зненацька напали на затяжних жовнірів і за одну годину вигубили їх усіх; самого Немирича, що був утік, догнали і зарубали. Тим часом де-хто з ворогів Гетьмана підмовив Юрія Хмельниченка, щоб він вернув собі гетьманство. Юрій послухався і вирядив на Запорожжя джуру свого батька, Івана Мартиновича Бруховецького.

Запорожці скоса дивилися на заміри Виговського. Не до душі їм був шляхетний устрій, котрий заводив Виговський, і вони, з Кальницьким полковником Іваном Сірком на чолі, проголосили Юрія Хмельниченка Гетьманом та рушили на Україну, закликаючи людей під свої корогви імям Хмельницького. Виговський, прочувши, що почалося проти нього повстання, втік з Чигирина і скликав раду у Германівці. На раді він звелів Верещаці та Сулимі прочитати Гадяцькі умови, щоб вияснити, яку користь матиме од них Украïна, але тут счинився такий ґвалт, а далі бійка, що Гетьман ледве втік. Винуватили його за те, що він містечка та села на лівому боці Дніпра руйнує, що тяжко знущаеться над ворогами; де-хто казав, що Гетьман продае Україну Кримському ханові; инших, знов, лякало, що Виговський велику силу матиме, ставши воеводою та князем Руським.

Виговський з-під Германівки прийшов із купою козаків під Білу Церкву, і біля неї, на Взенні, зібралася ізнов рада.

На цій раді скинули Виговського з гетьманства і проголосили Гетьманом Юрія Хмельниченка.

Узявши булаву до рук, Юрій обернувся до громади і спитав: „Кого ж бажаете за зверхника: чи Короля Польського, чи царя Московського?“ Старшина і прості козаки загукали, що бажають короля, але опісля виявилося, що тих, що за царя, було більше. Московський уряд об'явив Виговського зрадником і вимагав, щоб його із жінкою, дітьми і братом Данилом було оддано йому і щоб нікого, хто мав прізвище Виговський, ніколи не приймали у військо і не давали б ніякої посади. Данила таки справді схоплено і одпроваджено у Москву. Там його скарали на смерть, а сам Виговський із семьею утік у Польщу.

Так скінчилося його недовгочасне гетьманування, а з ним стався кінець і Великому Князівству Руському. Король зробив його воеводою Київським, і він із польським військом ходив у Полонне, а далі у Дубно. У бойовищі із Шереметьевим, котрий із московським військом ішов походом на Польщу, під містечком Слободищами він знов виявив себе дуже одважним і розумним войовником; далі він допомагав Полякам у битві під Чудновим, де Шереметьева розбито у-пень. Тут і Цецюра попався до рук Виговського, і він скарав його на смерть у Дубні. У 1663 році, за Гетьмана Павла Тетері, під містечком Рокитним Виговського схоплено,—за те, що він ніби то знову хоче здобути собі гетьманство,—посажено у тюрму, і там його розстріляли саме у той час, як він навколюшках читав акафист Богородиці.

Оці сварки та колотнеча по-між собою в-край знищили Україну. „Сила козацька ослабла од тієї замотанини, — писав Виговський до Короля.—Величезні полки: Полтавський, де було 40.000 люду, Миргородський, де було 30.000, Прилуцький та Ірклїівський загинули в-кінець; городи та села заростають кропивою“. „Тут страшенне стовпотворіння вавилонське,—говорить сучасник-Поляк: — містечко воюе з містечком, син грабуе батька, батько—сина. А усім одне в голові: щоб не бути ні під владою короля, ні під владою царя, і вони думають, що осягнуть того, гніваючи та лякаючи короля—царем, а царя—королем“. В такий тяжкий час стае українським Гетьманом чоловік і молодого віку і не великого розуму—Юрій Хмельницький.

Гетьман Юрій Зіновьевич Хмельниченко 1659-1662.

Юрій Хмельниченко родився од першої жінки Богдана —Ганни Сомківни, і ще за батька, на Переяславській раді, був вибраний на Гетьмана. Йому було тоді тільки 16 год. Тим то він і передав тоді гетьманування Виговському. Тепер, через два роки, на раді у Германівці, як вже Виговського було скинуто, хотів зробитися Гетьманом рідний дядько Юрія, полковник Переяславський Яким Сомко. Але побачивши, яким духом дихае громада, він без ніякої суперечки поступився тим правом для

молодого небожа свойого. На раді на Взенні під Білою Церквою Юрій прийняв булаву і бунчук, щоб гетьманувати під зверхністю Короля, але скоро коло містечка Ржищова на Жердовій долині, зібралася рада, і на ній постановлено зректися Гадяцької умови, що уложив Виговський із Польщою, і повернутися знову під руку царя Московського, тільки виговорити собі трохи більші вільності проти Переяславської умови, а саме: щоб Гетьманська власть була міцніща, щоб українська церква була незалежна од Московського патріарха і Московське військо виведено було з України.

ГЕТЬМАН ЮРІЙ ЗІНОВЬЄВИЧ ХМЕЛЬНИЧЕНКО.

З цією постановою рада послала до царського воєводи Трубецького своїх послів. Воєвода згодився на ці умови і наказав, щоб Гетьман і старшина зібралися на раду у Переяславі, та нехай вперед присягнуть Цареві, а тоді вже розмовлятимуть про умови. Ніде було дітись, —та й Юрій був не такий чоловік, щоб добре зрозумів, яким вітром повіяло,—він зібрав раду у Переяславі, і на ній присягли на вірність Цареві. Юрій був стверженний на гетьманстві, а що до умов, то він мусів був згодитись не на те, щоб поширено було Переяславські умови, а на тяжкі обмеження їх. Так, власть Гетьмана значно вкорочувалася — він не має вже права зноситися з чужинними державами; козаки мусіли повиводити свої полки із Білої Русі; митрополит і усе українське духовенство стають підлеглими Московському патріархові; полковників і старшину настановляє не Гетьман, а рада; усякий має право обертатись просто до Московського уряду, не питаючись Гетьмана. Цим останнім пунктом Московський уряд показав широку стежку для усяких доносів і тим забезпечував собі потайний догляд над тим, що діється на Україні. Московські вое-

води із оружною силою мали пробувати, окрім Київа, ще й у Переяславі, Ніжині, Чернигові, Брацлаві і Умані. Простий народ, замість рівних прав, через які він так боявся пристати на Гадяцькі умови, не достав собі ніяких прав і мусів тепер давати підводи і приймати на постій московське військо по-всякчас, коли тільки скаже Москва; до того, він не мав вже права по своїй волі викурювати напитки, бо Московський уряд брався позаводити скрізь по Україні свої „кабаки“ (шиньки) із своєю горілкою. Не до смаку ці постанови були а-ні старшині, а-ні козакам, а-ні посполитим, та мусіли на все пристати і підписати ті умови, бо з воєводами московськими було чимале військо. Зле тоді діялося навкруги: старшина українська розбилася на дрібні партії; кожна партія, за-для своєї користі, піддержувала свого ватажка; ватажки сварилися по-між себе; суперечки ці ще дужче розпалювали московські воєводи. Прості ж люде, не розуміючи свого добра, самі не знали, чого держатись, чого доходити. Кругом панувало безладдя і у-край нівечило усе. Те, що міг би зробити розумний та міцний духом безсторонній чоловік на посаді гетьманській, тепер було нікому робити—на той час чоловіка такого не було. Адже ж не Хмельниченкові молодому, запальному, надто недоумкові, хворому на чорну болість, було керувати під ту тяжку годину?

Тим часом Польща не хотіла так скоро позбутися України, і вона знов розпочала війну з Москвою. Князь Шереметьев, з наказу Царя, рушив з Київа на Волинь проти Поляків, а на поміч йому, иншими шляхами, йшов із козацьким військом Гетьман Хмельниченко. 7-го вересня (сентября) 1660 року, коло містечка Слободищ, польське військо, у котрому був колишній Гетьман український, а тепер Київський воєвода Виговський, напало на козаків. По-між козацькою старшиною були на той час безперестанні сварки. Одні, більш освічені люде, невдоволені останньою Переяславською умовою і московськими воєводами, схилялися до того, щоб поєднатися з Польщою і не хотіли воювати з Поляками, другі—найбільш такі, що повиходили з простих козаків,—ненавиділи Поляків і раднїщі були як-не-як помагати хоч Москві, аби не Польщі. Молодий Гетьман, у-перше з роду побачивши бойовище, затурканий старшиною, не тямлячи кого слухати, чого держатись, схопився за голову та тільки вигукував: „Боже мій, Господи мій! Визволи мене тільки з цього пекла, не дай міні пропасти! Не треба міні того гетьманування,—піду у ченці!“

Саме тоді прибув до його гонець від Виговського, котрий вмовляв його відцуратися Москви і піддатись Польщі. А-ні Гетьман, а-ні старшина не знали ще, хто кого переможе: чи Поляки, чи Шереметьев. Тим-то вони не хотіли разом поривати із воєводою, і послали до його посланця Мороза із звісткою, що По-

15

ляки напали на козаків, і прохали воеводу, щоб він хутчій ішов до містечка Пятки на підмогу; а до польського табору вирядили полковника Петра Дорошенка із двома товаришами умовлятись про згоду. 14-го жовтня (октября) Шереметьев рушив на підмогу Хмельниченкові, але тут напали на нього Поляки і Татари і під Чудновим у-прах потрощили московське військо. Самого Шереметьева схопили і, закувавши у кайдани, випровадили у Крим, де він 22 роки пробув у неволі; останні недобитки московського війська мусіли скласти зброю і корогви до ніг переможцям, і їх випровадили аж за московську границю. Як почули козаки, що сталося із московським військом, зараз пристали до Поляків. 17-го жовтня (октября) під Чудновим зложено нову умову із Поляками, так звану Чуднівську; стверджені були усі Гадяцькі пакти, тільки викинуто з них усе те, де говорилося про Велике Князівство Руське, і Українці на віки зреклися еднання з Москвою. На цьому присягали Гетьман із старшиною і усе козацтво, а з польського боку за Короля присягали Польський і Литовський коронні гетьмани.

Через місяць зібрано було у Корсуні «чорну раду», на котрій заступником Короля був Беньовський. Він довго говорив до козаків, вихваляв Короля, ганьбив Москалів, нарешті сказав, що Король пробачае козакам усі їх провини проти Польщі і затвержуе на Гетьмана Юрія Хмельниченка, котрому й доручив булаву. Козаки радо повітали Юрія і присягли Королеві. На цій таки раді на другий день обрали обозним Носача і писарем Павла Тетерю. До воевод московських Юрій написав листи, щоб вони із військом своїм вибіралися геть з України, бо військо Запорожське і уся Україна не воліе далі зоставатися під рукою царя, а вертаються знов до свого прирожденного короля польського.

Тим часом полковник Переяславський Яким Сомко та Ніжинський Іван Золотаренко домагалися гетьманства. Перечувши, що сталося на правому боці Дніпра, вони скликали раду у Переяславі і усовіщували та умовляли, щоб хоч Лівобережна Україна держалась Москви. На те пристали полки: Ніжинський, Переяславський і Чернигівський. На раді тій Сомка обрано наказним Гетьманом. Дуже гарний на вроду, показний, щиросердий, одважний і розумний чоловік, він мав чимало прихильників. Золотаренко не хотів уважити йому гетьманство і, мислячи сам зробитись Гетьманом, підлещувався до воеводи Ромодановського та, через епископа Мефодія, писав доноси Московському урядові на Сомка. Епископ Мефодій—це той самий протопоп Максим Филимонів, що баламутив ще за Виговського. Тепер він, за прихильність до Москви, висвячений був на епископа і настановлений доглядачем Київської митрополії, бо митрополит Київський Дионисій Балабан не хотів взнавати Мос-

ковського патріарха. Увесь 1661-ий рік Сомко, із прихильними до його полками, одбивався од Поляків і Юрія і прохав підмоги у Ромодановського. Нарешті Ромоданівський рушив із московським військом і Слободськими полками на Україну, щоб визволити Сомка, котрого під Переяславом обліг своїм військом Юрій із Поляками та Татарами. Як прийшов Ромодановський, Юрій став одступати до Дніпра. Сомко нагнав його під Каневом і у-прах розбив його військо та вигубив більш 10.000 козаків; сам Юрій ледве встиг перехопитись за Дніпро і утік до Чигирина. Це бойовище виявило усю нікчемність Юрія, і козаки голосно почали ремствувати на нього, а тут ще й Запорожський кошовий Іван Величко-Босовський прислав до його лист, і в тому листі від себе і усього війська Запорожського радив покинути гетьманський уряд і йти на спокій, бо не вартий він такої посади. Дуже вразило усе це Юрія, але ж і сам він бачив і розумів, що такої тяжкої години він не здолає дати нічому ради. При кінці 1662 року він ізкликав раду у Корсуні, на ній зрікся гетьманства і передав булаву родичеві свойому, що був жонатий на сестрі його Степаниді, Павлові Тетері, назначивши його, поки будуть вибори Гетьмана, наказним Гетьманом. Сам же він 6-го січня (января) 1663 року постригся у ченці в Чигиринському манастирі, і дано йому імя Гедеон. Але ще й тепер не на віки зник він там од життя, і ми стрінемося з ним ще й далі.

УСТРІЙ І ВІДНОСИНИ.

Почався цей період нашої історії за королювання Володислава IV, а далі—Яна-Казімира. Обидва ці королі великої ваги для нашого краю не мали, бо вони були дуже залежні од сейму і магнатів. Московський царь Олексій Михайлович, під руку котрого досталася Україна, хоч був і самовладний державець, але теж, не знаючи а-ні краю, а-ні народу, а-ні звичаїв його, здавався на своїх боярів та дяків *), а вони бачили правду там, де було більш грошей. **Король і царь.**

Через те, що царь не знав України та ще через те, що близькі до нього люде були хабарники, українська старшина взялася до доносів. Щоб здобути самому який уряд або посаду, топили вони у доносах своїх суперників. Тих доносів, котрі почалися з гетьманування Виговського, чим далі—то все стає більш аж до самого краю гетьманщини.

---

*) Дяк—висока посада у Московському царстві,—все одно, що польський комісар або наш писарь військовий.

Гетьман. Гетьмани українські за цей час, коли Україна, тяжкими крівавими жертвами, вибилася на простір, не з'уміли гаразд покористуватись тим, що здобули, і таки дуже залежали у всьому од народу. А народ, як вже згадувалося раніще, зовсім таки не мав ні політичного розуміння, ні терпіння, щоб спокійно дожидатися, які наслідки будуть од праці їхніх Гетьманів. Тим-то ні один з них не дійшов до того, до чого прямував. Хмельницький, вирятувавши Україну з-під польської кормиги, віддав її під московську. З усього знати, що, не знаючи, куди його вдатися та як краще зробити, він тільки на який час піддався Москві і зовсім не думав про те, щоб підданство це було на віки. Його зносини з Шведами, Волохами та Семигородським королем показують, що поєднання з Москвою не тішило його. Але, на жаль, він виріс у таких обставинах, що ніяк не міг уявити собі Україну зовсім самостійною.

Иншими очима на долю України дивився його наступник Виговський. Він певен був в тому, що самостійність—не химера, що вона одна тільки врятує народ Український. Та цього боялися і в Москві і у Варшаві і, покористувавшись гидким честолюбством української старшини, не дали йому довести цього діла до доброго кінця. Хмельниченко ж був— людина нікчемна; не було в нього за душою нічого твердого, певного—то й хилив його усяк у той бік, куди було кому корисніще. Оце й довело Україну до руїни. А після неї—шкода було й мріяти про якусь кращу долю для України.

Чудним нам здається, що після смерті Богдана, гетьманського уряду домагаються усе його кревняки, і тим гублять рідну справу свого краю: Юрій—рідний син Богдана, Сомко—його шуряк, брат його першої жінки Ганни, Золотаренко—теж шуряк, брат третьої жінки Богдана, Тетеря—його зять, жонатий на його доньці Степаниді, Іван Нечай—другий зять, жонатий на його доньці Олені, що зосталася удовицею після Данила Виговського, а через нього й Іван Виговський стаєріднею; наостанці, будучий Гетьман Іван Бруховецький був джурою у Богдана і найближчим слугою.

Старшина. Через війни Богдана, що без-перестанку тяглися цілих 10 год, багато козаків розжилося польським добром, багато з них забагатіли,—забагатіли і ті з козаків, котрих настановлено було за полковників і старшину козацьку. З цих „можнійших" (заможніх) козаків і старшини почала складатися помалу вища верства української людності, верства більш освічена, котра краще розуміла те, що навкруги діється, а найголовніще—вона бажала утвердити і вдержати за собою те становище, в котрому вона опинилася. Ця частина людності української тягнула до Польщі, бо шляхетний устрій був найлюбіший їй, найкорисніший. Простий народ противився старшині, робив їй на пе-

рекір і не добачав, що часом вона йому добрà хотіла—хотіла свободу і самостійність Україні забезпечити. Не зрозумів він цього, не допоміг їй, а без народу старшина не могла за право українське стояти і піддалася нарешті Москві: зреклася прав і свободи української, а за те від Московського правительства всякі права панські на простих людей дістала, грамоти царські та надання. Так упала українська свобода через те ворогування, бо старшина панувати хотіла; з чужого ярма народ визволяючи, свое закладала, а люде не попускали, та в тій боротьбі з старшиною й свою власну свободу прогавили. І не стало а-ні свободи на Україні, а-ні людям не покращало: попали таки вони в підданство та в кріпацтво старшині, і та ж Москва помагала тим новим панам в кріпацтві держати своїх людей.

Козаки. Більша частина козацтва, „козацької черні", як тоді його взивали, і трохи не розуміла того, що було потрібно за-для добра його рідного краю, метушилась і не знала, до кого пристати. Польщу козацтво ненавиділо, як свого кревного і давнього ворога, од Москви теж не було чого сподіватись їй чогось кращого,—через те козацтво й кидалося і сюди, і туди. Але правобічне козацтво більш горнулося до Польщі, бо колись таки бачило од неї хоч якісь полегкості і на будуче сподівалося добути їх, та таки й почувало, по старій звичці, що Польща їй близча, ніж Москва; лівобічне ж козацтво, котре було близче до Запорожжя і більше слухалося його, ненавиділо Польщу з її шляхетними порядками і, не знаючи ще московських, марило про те, що Москва оборонятиме те, що йому наймиліще—свободу та рівні права. Тим то ця частина козацтва рада була горнутися до Москви, аби ніщо не нагадувало їй того огидного для неї шляхетного ладу. „Хоч гірше, аби инше!" мовляли вони.

Запорожці. Запорожське військо у цей час найбільш було з посполитих, се б-то селян, котрі тікали на Запорожжя од панського та шляхетського гніту. Тут вони почували себе ні від кого не залежними і на думці не мали, щоб бути кому-небудь підлеглими; вони певні були, що Україну порятуе московське самодержавіе, котре оборонятиме простих людей од гніту заможних і панства. Запорожське військо, суто-демократичне і справді рівноправне товариство, ненавідило усією душею всяке панство,—хоч польське, хоч свое рідне українське. От через те й Запорожці ворожі були до значних козаків, котрих вже чимало тоді розмножилося по Україні. А Запорожці мали великий вплив на Україну, і до голосу їх прислухалося посполітство; для нього й вони самі, і їх порядки та життя були найкраще, що е тілько в світі.

Міщане і ремесники. Життя міщан у ті бурхливі та кріваві роки було геть-то не веселе. Безперестанні колотнечі і війни у-нівець нищили їх і доми і хаяйство; вони й ремесники часто мусіли кидати

свої торговельні діла, свое ремество, свої оселі і ставати до війська. Вони, так само як і реестрові козаки, не знали теж, чого їм держатись і на чий бік хилитися.

Селяне. Зате селяне, чи поспільство, рішучо йшло слідом за Запорожцями, котрі помагали їм, і радо кинулося у московські обійми, бо сподівалося, що Москва оборонить їх од шляхетства і людей заможніх; воно тільки в цьому й бачило собі рятунок. Чудна і незрозуміла була велика помилка Богдана і усіх наступників його, що вони у своїх умовах із Польщою і Москвою ніколи не згадували про поспільство, немов би його і на світі не було; вони оставляли його жити так, як і раніще, так само в панських руках, як і до того, наче умисне забуваючи про його. А між тим самі селяне на своїх плечах винесли, своею кровію здобули волю рідному краеві, скинувши з себе польське ярмо.

Духовенство. Духовенство українське, як уже згадувалося, довго не хотіло присягати на вірність Москві і досі зоставалося незалежним од патріарха Московського. Воно, після Петра Могили, було вже далеко не те, що до того; освіта ширилась по-між ним, а боротьба з унією не давала йому забувати, що воно мусить обороняти свою віру, а з нею й те становище, яке воно мало в очах православного люду. Освічені митрополити і епископи твердо держалися своїх прав і боялися опинитися під Московським патріархом, бо добре розуміли, що коли командуватиме ними московське неосвічене духовенство, то й українське незабаром стане таке, як Московське. Патріарх Константинопольський не втручався у внутрішні церковні розпорядки на Вкраїні, а Московський,—вони це добре знали,—неодмінно почне у все встрявати. Це й була найголовніща причина того, через що українське духовенство так уперто повставало проти того еднання.

Освіта. Тяжке лихоліття у цю добу не давало по-волі ширитись освіті по-між українською людністью, і на той час вона не виявляла себе так, як би можна було сподіватись і бажати. Проте Київська Академія і братські школи, котрі позоставалися, робили свое діло. Міщане, козаки, а надто старшина козацька, звичайно, посилали дітей до шкіл, але багато міст і осель під час колотнечі було поруйновано і спалено, народ покидав їх і повтікав у спокійніщі міста; багато народу вигублено у бойовищах, багато забрали Татари у ясир. Зникли міста, то зникли й братства, а з ними й школи, бібліотеки, архиви і твори науки. Сумні часи, сумну добу переживали наші діди-прадіди, і журливо відгукнулася та пора у народній освіті і науці.

У ті часи освіта пішла з України в Московщину. З Київа викликали учених в Москву, а в Київ посилали молодих людей учитися. Київські учені принесли в Москву початки европейської „латинської“ науки, якої раніш у Москві боялися. Ці-ж учені почали заводити у Москві школи, театр,

писали для театру твори та усякі вірші. Те все писалося мовою церковно-славянською, з примішкою слів українських та польських. Київські учені помагали у Москві виправляти книги церковні, бо вони вміли мови грецької та латинської. Так сталося, що Україна, або Київська Русь, знов постачала освіту для Руси північної, як це вже було раз у давніщі часи, за Київських князів Володимира та Ярослава.

ПЕРІОД СЬОМИЙ.

Руїна

1663—1687.

Після Хмельниченка Україна розділилась на два гетьманства: Правобережне, чисто поруйноване за той час усобицями та чварами своїх честолюбців та чужинців, котрих наводили вони, щоб осягти свого і побороти свого супротивника,—і гетьманство Лівобережне, котре прислухалося до Запорожжя та все сподівалось, через свою прихильність до Москви, здобути собі демократичне рівноправство од неї. Називаючи цей період руїною, історики не вигадують це назвисько од себе,—воно збереглося у народніх переказах за ті часи і справедливо показує, що Україна „доборолася до-краю".

Гетьман Павло Тетеря 1663-1664. На правому боці Дніпра, як ми бачили, Юрій Хмельниченко зрікся гетьманства і передав свою булаву Павлові Тетері, настановивши його наказним Гетьманом. Тетеря, родом з Переяслава, був людина добре освічена, але по натурі—великий себелюб; він занадто мало клопотався про долю свого рідного краю; що таке честь і совість—розумів він не так, як годиться, а з тими, хто стояв йому на дорозі, був без міри лютий і нічим не гидував, аби осягти свого. Ставши наказним Гетьманом, він ізкликав раду з Правобічної старшини і простих козаків у Чигирині. Охочих до гетьманської булави з'явилося двоє,—обидва зяті Богдана: Павло Тетеря і Іван Нечай. Дехто з старшини намагався настановити на Гетьмана Виговського, але Павло Тетеря щедро сипав жінчині гроші і підкупством тим переважив своїх супротивників. Його таки обрали Гетьманом, хоч козацтво добре знало і не любило його. За свого гетьманування він допомагав королеві Янові-Казімиру вернути до польської корони й Лівобічну Україну. Багато народньої крови розлилося за ті часи. Під захистом Гетьмана польська шляхта і Жиди знов стали вертатись на свої ґрунти на Україні. Але тут полковник Паволоцький Іван Попович, бачивши, яке лихо почали

вони знову виробляти на Україні, став вигонити їх з земель свого полку і, змовившись із лівобічним Гетьманом Сомком, підняв повстання проти Тетері.

Коло Поповича купилося поспільство, і він разом із Сомком кілька раз розбив польське військо. Та Тетеря обложив його у Паволочі, і він, щоб врятувати свій рідний город од руїни, оддався з 15 товаришами до рук Тетері, а той скарав його лютою смертью.

Король Ян-Казімир 8-го жовтня (октября) вступив у Білу Церкву. Тут його стрів Тетеря і слідом за Поляками пішов у Глухів. З ним були полковники: Богун, Ханенко, Гуляницький і другі. У місяці лютому (1664-го року) Тетеря мусів покинути Поляків і поспішив на правий бік Дніпра, де Виговський задумав знову зробитись Гетьманом. З Білої Церкви Тетеря поклйкав до себе Виговського, наче за-для перемовин, а як він прийшов у Рокитну, то Тетеря схопив його і скарав на смерть. Сам же він тоді написав Королеві у табор, щоб він стерігся козаків, а найбільш наказного Гетьмана Богуна, котрий замислив зрадити Полякам. Король повірив тому доносові і звелів постріляти Богуна і його товаришів. Таким побитом Тетеря позбувся небезпечних для себе людей, та ще написав і другий донос Королеві на полковника Гуляницького, ченця Гедеона (Юрія) Хмельниченка і митрополита Іосифа Тукальського, на котрих він теж думав, що вони непевні люде за-для нього. Король, вертаючись з України, забрав їх із собою і посадовив у пруську кріпость Маріенбург. Як король пішов з України до-дому, то на правий бік рушив Чарнецький, руйнуючи городи і села, непокірні Тетері. Так він пройшов Корсунь, Ставища, оддав у ясир Татарам, котрі йому пома-

ГЕТЬМАН ПАВЛО ТЕТЕРЯ.

гали, жителів містечка Стебльова, спалив Бужин і Суботів, а у Суботові викинув з домовини тіло Богдана Хмельницького. На поміч козакам прийшов кошовий Сірко із Запорожцями, але у місті Бужині його обложили Поляки, і він, вибившись з облоги, мусів повернутись до-дому. Тетеря побачив вже тоді, що йому не вдержатись на гетьманстві, зробив наказним Гетьманом Уманського полковника Михайла Ханенка, а сам, забравши військовий скарб і гетьманські клейноди, подався у Польщу.

Гетьман Іван Мартинович Бруховецький 1663-1668

Як уже згадувалося, Бруховецький був старшим слугою у Богдана. Після його смерті зоставався він коло Юрія і жив при ньому у Київі тоді, коли Виговський випровадив Юрася туди учитись до Академії. Коли Юрій здумав зробитись Гетьманом і шукав підмоги у Запорожців, він послав за-для того на Запорожжя Бруховецького. Бруховецький поклопотав за-для його, і Хмельниченка було настановлено, як ми бачили, Гетьманом. Але сам він до-дому не вернувся і зоставсь на Запорожжі і там прожив аж три годи. За той час він з'умів здобути собі і любов і ласку Запорожців, виставляючи себе ненависним до панства та щиро прихильним до простого люду, з котрого й сам він вийшов. Ці речі любі були Запорожцям, бо громада їхня тоді складалася найбільш з тих, що не записані були по реєстрах, не хотіли вертатись до плуга і тікали на Запорожжя. Усі вони ненавиділи польське панство, а з ним і козацьку реєстрову старшину, котра тепер стала виявляти з себе вищу верству народню. Як Правобічна Україна відрізнилась від Лівобічної, де Золотаренко та Сомко змагалися за гетьманство, Бруховецький покористувався тією нагодою і літом 1662-го року прийшов із ватагою Запорожців у та-

МИТРОПОЛИТ КИЇВСЬКИЙ, ГАЛИЦЬКИЙ
І „ВСЕЯ МАЛОЇ РОССІЇ“
ЮСИФ НЕЛЮБОВИЧ-ТУКАЛЬСЬКИЙ.

бор князя Ромодановського,—наче б то для того, щоб помогти йому у поході проти Хмельниченка. Тут він своїми улесливими речами здобув його ласку, а Запорожці, що були з ним, висовували його, як единого певного за-для Московського уряду і любого народові кандидата на гетьманство. Золотаренко та Сомко, котрі шукали булави, були з партії старшини, а од них, мовляв, можна сподіватись того ж, що виявив з себе і Виговський. Це було до вподоби Ромодановському. Так писав він і у Москву, і незабаром після того на Вкраїну вислано було князя Великогагина, щоб зробити вибори нового Гетьмана. На 17 червня (юня) 1663 року у Ніжині зібралася „чорна рада“.

ГЕТЬМАН ІВАН МАРТИНОВИЧ БРУХОВЕЦЬКИЙ

Не було на тій раді ніякого ладу, і скінчилася вона бійкою. Запорожці і поспільство на руках винесли Бруховецького і доручили йому гетманські клейноди. Князь Великогагин ствердив його на Гетьмана і звелів заарештувати Сомка, Золотаренка та кілька старшин з їх партії. Через кілька місяців Бруховецький скарав на смерть Золотаренка, Сомка і Сіліча; останніх прихильників їх послав у кайданах у Москву, а звідтіль їх заслано аж на Сібір. Це були перші засланці Українці.

Перші три роки свого гетьманування Бруховецький без-перестання воював із Хмельниченком, а далі із Тетерею та Поляками. Одколи він позасилав у Москву багато значної старшини і на їх місце посадовив старшину з Запорожців, котрі прийшли з ним, життя в Гетьманщині стало багато тяжче, ніж було попереду. Нова старшина, щоб скоріще забагатіти, позаводила усякі здирства і утиски, далеко важчі і гірші, ніж були за-стару. Народ зрозумів, що Бруховецький, поки не настано-

вили його за Гетьмана, хитро вдавав з себе не такого, який він справді був. Ремство на Гетьмана усе більшало, і він, щоб власть свою зробити міцнішою, із кількома полковниками поїхав у Москву. Там його ласкаво вітали; там він оженився на московці, доньці боярина князя Дмитра Долгорукова. Щоб ще більш підлеститись до Московського уряду, Бруховецький прохав Царя, щоб по українських городах: у Київі, Чернигові, Переяславі, Каневі, Ніжині, Полтаві, Новгород-Сіверську, Кременчуці, Кодаці і Острі, навіть на Запорожжі, були посажені московські воеводи із ратниками,—щоб вони збірали усю подать грішми з міщан та з селян, котра досі йшла на жалування козацькому війську, та з „кабаків“ (шиньків), що мали позаводити скрізь на Україні, і щоб оддавали усі ті гроші просто у царську казну. Усе це дуже сподобалось Московському урядові, а Царь, обдарувавши Гетьмана і старшину подарунками, зробив його „боярином“, а старшину, що була з ним: Військового суддю Забілу, Військового писаря Шийкевича, полковників: Київського—Дворецького, Ніжинського—Гвинтовку, Лубенського—Гамалія і Переяславського—Єрмолаенка та тих, що були в-дома: Чернигівського — Многогрішного, Прилуцького — Горленка, Полтавського—Витязенка, Миргородського—Апостоленка, Стародубського—Острянина і Генерального писаря Гречаного, призведено у „дворяне“. Повернувшись до-дому, забезпечений царською ласкою, боярин-Гетьман мислив, що тепер він вже міцно держить булаву. Але скоро він побачив, що не те воно зовсім. Народ, притиснутий новими, ще гіршими, порядками, усе дужче і грізніще ставав проти Гетьмана, новонаставлених полковників, московських воевод, їх прикажчиків і шинькарів. Бруховецький побачив, що треба якось здобути ласку народню, щоб вдержатись на своїй посаді, і як він за-для того ж не пошанував права народні, котрі доручено було йому, і продав їх Московському урядові за боярську „горлатну“ шапку, так тепер він із своею старшиною намислили зрадою заплатити Москві за її ласку. На потайній раді у Гадячі, саме на Новий год у 1668 році, постановлено було одрізнитись од Москви, і, щоб привернути ласку народню, старшина сама мусіла стати на чолі повстання. Роз'їхавшись з Гадяча, полковники скоро почали тіснити воеводів. Незабаром повстання поширилося, багато воеводів і ратників було вбито, а ті, що осталися, мусіли як найшвидче тікати у Московщину. Московський уряд вислав свое військо під проводом князя Ромодановського проти Гетьмана. Бруховецький із своїм невеличким найнятим військом та Запорожцями вийшов з Гадяча у початку травня (мая), подався проти Москалів і зупинився коло села Диканьки. Скоро туди ж надійшов і Правобічний Гетьман Петро Дорошенко, котрого настановлено було на цей уряд після Тетері у 1665 році. Дорошенко послав

до Бруховецького, щоб він прийшов до його у табор. Як він прийшов, то його ж таки козаки почали докоряти йому за все, що він наробив за-для України. Бруховецький нічого не одказував. Тоді Дорошенко сказав, щоб взяли його та прикували до гармати: така була кара у Запорожців. Але Дорошенко, даючи наказ, махнув рукою... Розлючена юрба зрозуміла це посвойому: накинулася на його і тут таки на місці вбила його на смерть. Дорошенка проголосили Гетьманом Українським по обидва боки Дніпра. Так загинув той ненависний народові Гетьман. Перечувши про його смерть, Ромодановський, не дожидаючи поки нападе на нього Дорошенко, повернув за межі України.

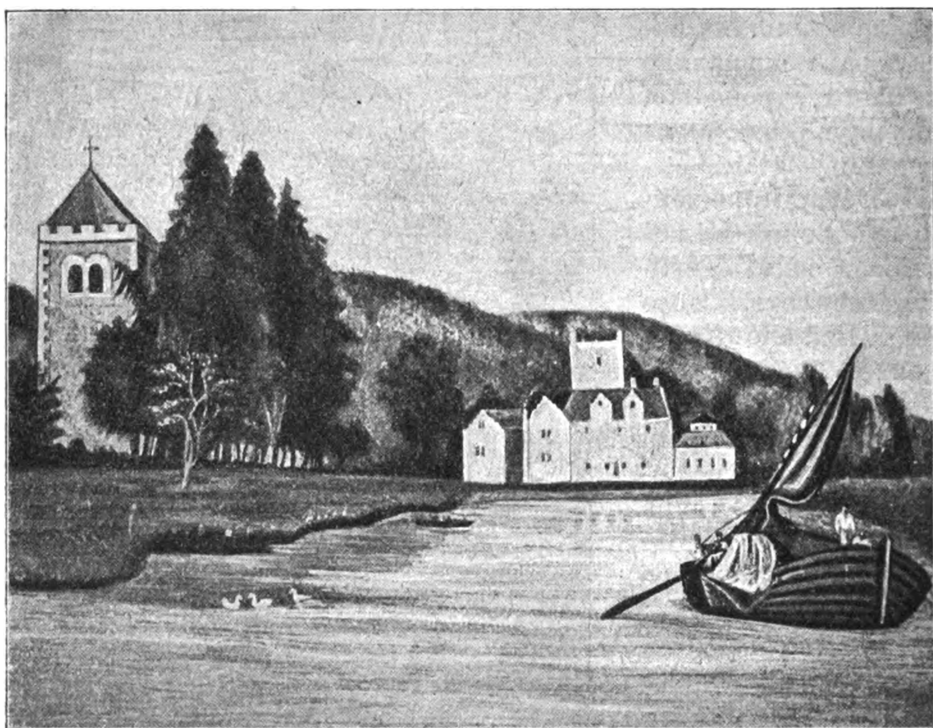
ГЕТЬМАН ПЕТРО ДОРОШЕНКО.

Гетьман Петро Дорохвієвич Дорошенко 1665-1676.

Петро Дорошенко був родом з козацької семьї Чигиринської сотні. Його дід, Михайло Дорошенко, був Гетьманом у 1625 році і загинув під мурами Кафи; батько був полковником за Богдана Хмельницького. Ще за Богдана ж Петро мав уже високий уряд, а за Виговського, бувши Прилуцьким полковником, був його щирим прихильником. Після того як Тетеря покинув гетьманський уряд, гетьманства домагався Ведмедівський полковник Опара, але, почуваючи непевність, бо старшина його не любила, він обернувся у Крим до Хана і став прохати його, щоб він допоміг йому зробитись Гетьманом. Мурзи татарські рушили на Україну, але їх перейняв Дорошенко, піддобрився до них, і вони взялися допомогти йому зробитись Гетьманом. Як прийшов до табору Опара, його заарештували і оддали Дорошенкові. Цей вислав його у Польщу. Там його засадили у тюрму, а козаки, що прийшли з ним до Татар, проголосили наказним Гетьманом Дорошенка. З того часу він по-

чинае змагатися з Бруховецьким, щоб зробитись самостійним Гетьманом по обидва боки Дніпра.

Але в той час скоїлась подія великої ваги за-для України. 13-го січня (января) 1667-го року у Андрусові, містечку на Литві, підписана була згода Москви із Польщою на 13 літ. По тій згоді Україна була поділена на дві частини, розділені Дніпром: лівий бік із Київом доставався Московській державі, а правий—Польщі. З цієї умови Український народ бачив, що Москва у-нівець ставить його і тільки думає за себе. Над столітньою крівавою боротьбою Українців за виз-

МІСЦЕ, ДЕ ПРОЖИВАВ ГЕТЬМАН ДОРОШЕНКО.

волення з-під польського ярма Москва люто надсміялася. Тоді як за-ради того ж визволення Україна оддала себе під руку единовірної держави, — ця держава віддае її назад тій самій Польщі, у тее ж ярмо, не питаючись народу, чи хоче він того. Більш освічені Українці, а між ними й Дорошенко, бачили, що коли Богдан, котрий підняв був на боротьбу за волю усю' Україну, не зміг обійтись без того, щоб не піддатись під руку Царя, то тепер і надто треба було шукати чієсь міцної руки, щоб вона захистила обездолену, поруйновану, спустошену і вилюднену через безперестанні війни Україну. Думка Дорошенка була—зібрати її усю до-купи, а як пощастить, то й самостійною зробити. Ро-

зуміючи заміри Москви і добре знаючи порядки та становище Польщі, він поклав собі знайти захист десь окрім них. Він шукав міцної руки, а такої ніде було шукати, окрім як не у Турецького султана. І от Дорошенко, після ради, що зібрав він на р. Росаві біля Корсуня, у початку 1669 р. піддався Турції на тих самих умовах, на котрих були піддані їй Молдавія і Волощина. Україні забезпечено було цією умовою не тільки автономію, але вона не повинна була платити Султанові ніякої податі,— тільки військо мусіла йому постачати.

Та, на жаль, тут ми стрічаємо те саме, що й за Виговського, коли він зробив був із Польщою федерацію. Народ Український двісті літ воювався з мусульманами, і тепер ніяк не хотів пристати на те, щоб „невірний“ султан приймав його під свою руку. Тим-то з заходів Дорошенкових, дуже корисних для України, так-таки нічого й не вийшло.

Після того як Польщу у 1672 році у-прах побив Турецький султан Мухамед IV, вона мусіла підписати ганебну для себе Бучацьку умову. По тій умові вона зрікалася України і визнавала її власністю козаків. Тепер Московській державі ніщо вже не заважало приєднати до себе ізнову усю Україну. Дорошенко дуже добре допоміг цим Москві і тепер мріяв, що вдячна за це Москва настановить його Гетьманом усієї України. Але Московському урядові такий Гетьман, як Дорошенко, був не з руки, бо він бажав, щоб Україна була автономною державою, а цього Москва не терпіла. Тим-то уряд постоянно піддержував його супротивників—як от Бруховецький, Многогрішний та Самойлович,—щоб таким побитом знесилити Україну.

Після того як Бруховецький був убитий і Дорошенко на який час зробився Гетьманом України по обидва боки Дніпра, князь Ромодановський одержав з Москви новий наказ, і як тільки Дорошенко перейшов на правий бік, він знов вступив в Україну і зібрав у Глухові, у початку березоля (марта) 1669 р., раду. На тій раді, замість Бруховецького, вибрано і стверджено Гетьманом лівобічної України Чернигівського полковника Демка (Демьяна) Многогрішного. Дорошенко покинув його наказним Гетьманом над військом на який час, а сам поїхав до-дому по своєму домашньому ділі.

Знову почалася між Гетьманами війна і тяглася вона аж два годи. Тим часом і Запорожжя висунуло свого кандидата на гетьманську булаву, свого військового писаря Петра Суховія, котрого проголосили Гетьманом українським ще у Січі. Він узяв на підмогу Татар і прийшов під Чигирин. Але тут Дорошенко розбив його військо, і сам він ледве втік на Запорожжя. Весною 1669-го року Суховій знов показується на Україні; до його пристають Полтавський, Миргородський, Лубенський, Прилуцький і Переяславський полки; із собою він привів знову Татар. На річ-

ці Росі біля Канева вони облягли табор Дорошенка, але турецький Султан звелів Татарам зняти облогу і не займати Дорошенка, бо він підлеглий Турції Гетьман. Татари пішли до-дому, а козаки одні одчахнулися од Суховія і знову перейшли на бік Дорошенка, а другі пристали до Правобічних полків, і з ними на раді в Умані обрали Гетьманом Уманського полковника Михайла Ханенка.

Гетьман Михайло Ханенко. 1669--1674.

Ханенко ще за Богдана був у партії невдоволених Переяславськими умовами і тепер став Гетьманом під зверхністю Польщи. З ним довелося Дорошенкові довго і завзято боротися. У ту боротьбу встряла й Турція; сам султан Мухамед IV із 300.000 війська рушив на Польщу. У поході тому Дорошенко із Турками узяв Каменець і обліг Львів. Ханенко утік, а польський король Михайло Корибут-Вишневецький, син Яреми Вишневецького, мусів був скласти згоду із Турками у місті Бучачі на дуже важких і ганебних умовинах. Поцій умові, як уже згадувалося раніше, оддано Туркам Правобічну Україну і Поділля. Ханенко ще два годи боровся з Дорошенком, але наостанці втеряв надію, що з того щось вийде; на весні 1674 р. прийшов у Переяслав до Лівобічного Гетьмана Самойловича, поклав перед ним булаву і клейноди і зрікся гетьманства. Тоді Самойлович ізкликав раду у Переяславі, і на ній його проголошено Гетьманом України по обидва боки Дніпра. Він почав умовляти Дорошенка зректися гетьманства. Але Дорошенко не хотів пристати на те, і знову почалася на правому боці завзята боротьба. Цею безперестанною боротьбою геть поруйнована була Правобічна Україна. Люде великими купами переходили на лівий беріг Дніпра, безпечніший од Татар та війни, і там оселялися. Багато ж народу з правого берега погнали Турки та Татари у ясир, багато міст і сеіл поруйновано і попалено, і роскішна колись Правобічна Україна обернулася у справдешню пустиню. Бачучи таке лихо, Дорошенко зібрав у кінці 1676-го

ГЕТЬМАН МИХАЙЛО ХАНЕНКО.

року раду у Чигирині, після того як переговорив з Запорожським отаманом Іваном Сірком, і перед Запорожським товариством, котре едине було заступником Українського люду, склав свої клейноди. А коли у початку 1676 р. Самойлович підступив із великою силою під Чигирин, він зрікся гетьманства і оддався до його рук. Уперед Дорошенко жив у Сосниці—господарював собі у затишку, але скоро його перевезли у Москву. Там дали йому маеток під Москвою, у Волоколамському повіті у селі Ярополчі, де він мусів жити. Там він і помер у 1698 р. На могилі його такий напис: „Лѣта 7206 Ноября в 9 день Преставися раб Божий Гетьман Войска Запороского Петро Дорофеевич Дорошенко, а поживе от рожества своего 71 год і положен бисть на сем мѣсте“.

КОРОЛЬ ПОЛЬСЬКИЙ МИХАЙЛО КОРИБУТ-ВИШНЕВЕЦЬКИЙ.

Тепер, щоб зрозуміти дальші події, треба вернутися трохи назад. Коли після смерті Бруховецького Дорошенка проголошено було Гетьманом, він рушив на лівобічну Україну і вигнав князя Ромодановського з московським військом з України, погнався за ним і перейшов за московську границю. Але, на лихо, до його прийшла звістка, що жінка йому зрадила, і він поспішився додому, а на лівому боці покинув наказним Гетьманом над військом Генерального осавула Демка Многогрішного. Доручивши йому вигнати з України усіх воеводів московських і геть усіх стрільців, що були коло них, сам він поспішився до Чигирина.

Гетьман Демьян Многогрішний 1669-1672.

Демко Многогрішний був родом селянин і не визначався а-ні розумом, а-ні політичною вдачою. Через те-то Дорошенко, не надіючись од нього нічого лихого, безпешно настановив його на який час наказним Гетьманом. Але як тільки він поїхав до Чигирина, Ромодановський із військом ізнову вступив на

Україну. Многогрішний став підлещуватись до його і до козацької старшини. 6-го березоля (марта) 1669 р. він зібрав раду у Глухові, і на ній було так зроблено, що його вибрано Гетьманом лівобічної України. Він присягав бути вірним Москві і з нею поновив Переяславські умови, але права України ще дужче були скорочені: постановлено було, що московські воеводи, крім Київа, будуть у Переяславі, Ніжині, Чернигові та Острі, хоч вони й не матимуть права втручатись в суд та управу; Гетьман не має права перемовлятися з чужоземними державами.

МОГИЛА ГЕТЬМАНА ПЕТРА ДОРОШЕНКА.

ДОМОВИНА ГЕТЬМАНА ДОРОШЕНКА.

Недовге гетьманування Многогрішного ознаймовване тим, що за його заведено осібний полк з козаків, котрий прозвали „компанійським“. Полк цей мав наглядати за тим, щоб поспільство не приставало самовольно у козаки та ще, щоб заздалегідь гасити у самому початку, як де прокинеться яка ворохобня, розрух, повстання, або що. Спершу була думка скомпонувати цей полк з 1.000 чоловіка, але далі мало не усі полковники позаводили у себе компанійців, котрі були у них неначе їх прибічна дружина та справляли коло них чисто поліційну службу. В травні (маї) місяці 1670 р., на прохання Гетьмана, Царь

прислав до його стрільців, щоб були при Гетьманові та стерегли його; цю сторожу Гетьман мусів держати своїм коштом. Вигадав це Многогрішний за-для своєї обезпеки, бо знав, що його не люблять і почував себе дуже небезпешним на своїй посаді. А Московському урядові це було й на руку: він таким побитом мав при боці Гетьмана по-всяк-час свого доглядача. З того часу цю сторожу становлено було до кожного Гетьмана. У тому ж таки році Многогрішний, з дозволу Царя, переніс свою столицю з Гадяча у Батурин, де й пробували Гетьмани, кінчаючи Мазепою.

Дорошенко, мстячись над Многогрішним за його зраду, виклопотав у патріарха Константинопольського соборну на нього „анафему". Спочатку Многогрішний байдуже дивився на це, але скоро після того його побив грець (апоплексія), і він, вважаючи, що хворість ця сталася йому через те прокляття, став прохати Московського царя, щоб він заступився за нього перед патріархом Константинопольським, щоб той скасував прокльон. Патріарх уважив бажання Царя, а Гетьман після того заходився будовати церкви.

ГЕТЬМАН ДЕМЬЯН МНОГОГРІШНИЙ.

Многогрішного не любила старшина,—не любила за те, що він був не виборній Гетьман, а наче б поставлений Москвою; не любила й за те, що він, як чоловік простий, і робив вже дуже по-простецьки: хто з старшини не згожувався з ним або суперечив йому, він, не вважаючи ні на-що, лаявся, а иноді й бився, а було й так, що прямо рубав шаблею; маючи право суду над старшиною, він на зле уживав того права, а часом і без суда скидав старшину з урядів та настановляв на те місце своїх родичів та приятелів. А через усе це сипалися, як з решета, доноси на Гетьмана у Москву, у так званий „Малоросійський приказ", котрий відав діла України; до того ще й Гетьман сам не вмів показати з себе дуже улесливого і як чоловік нервовий, а часом без міри запальний, не вмів здер-

*

жувати свої поривання і вихоплювався перед московськими воєводами та послами з чимсь таким, що тільки шкодило йому самому. Про його зносини з Дорошенком писав у Москву стрілецький голова Григорій Неелов, що був у Батурині старшим над стрільцями. Коли по цьому ділу приїхав до Батурина московський посол Савін, а далі, через короткий час після його, Танеев, то Гетьман, дорікаючи за Андрусівську згоду, говорив їм таке: „Царь нас шаблею не брав—ми своєю охотою піддалися через те, що у нас з вами одна віра. А як що Київ і инші українські городи він хоче віддати королеві Польському, то ми знайдемо собі иншого державця". Усе це доходило до Москви, і уряд ще не вирішив, як йому бути тепер із Гетьманом і що почати, коли у-ночі проти 13-го березоля (марта) 1672 року Генеральний обозний Петро Забіла, Генеральний писарь Карпо Мокрієвич, генеральні судді Іван Самойлович і Домонтович, скинуті Многогрішним полковники: з Переяславського полковництва—Думитрашко-Райч і з Стародубського—Рославець, змовившись із стрільцями московськими, котрі були при Гетьманові у Батурині, напали на його тоді як він спав, схопили, закували у кайдани і зараз виправили у Москву. Туди ж виправили усіх його родичів і приятеля його Матвія Гвинтовку. Тим часом у Батурині зосталася правувати гетьманським урядом генеральна старшина.

14-го квітня (апріля) 1672 року Демьяна Многогрішного почали у Москві катувати і допитувати, що замишляв він проти Москви; потім катували його сина і брата Василя і приятеля Матвія Гвинтовку та Генерального осаула Павла Грибовича.

28-го травня (мая) Гетьмана і брата його Василя виведено на майдан, щоб скарати їх на смерть, але Царь помилував їх і присудив: Гетьмана Демьяна Многогрішного і його брата, полковника Чернигівського Василя, військового осаула Павла Грибовича і Ніжинського полковника Матвія Гвинтовку з синами Юхимом і Хведором,—хоч цих тільки й вини було, що вони сини свого батька,—заслати на Сібір із семьями (семьї звелено привезти з України у Москву). До Гетьмана прислали його жінку Настю, синів Петра і Івана, дочку Марину і небожа Михайла. Про дальшу долю Гетьмана ми знаємо, що його запроваджено на Сібір у Селенгинск, де він жив довго; у 1688 році він із сином Петром допомагав угамувати повстання східніх Бурятів-табунитів і побити Мунгалів. Якого року і де саме він помер—не знаємо.

Тільки повернувся з Москви у квітні (апрілі) 1672 року Карпо Мокрієвич, як у Батурині зібралась рада. На тій раді положено було послати до Царя прохання, щоб раду для виборів Гетьмана було зібрано з самої старшини, без простих козаків, і з цим проханням вирядили до Москви полковника Івана Лисенка. Тим часом кошовий отаман Запорожський Сірко, перечувши, що на лівому боці нема Гетьмана, поспішив до Батурина. Іван

Сірко, родом з слободи Мерефи, що під Харьковим, був чоловік неписьменний, але дуже добрий і розумний войовник; його щиро поважали Запорожці і українські прості козаки; на них він мав великий вплив, і на раді, на котрій мали обрати Гетьмана, його хотіли поставити за Гетьмана. Але Московському урядові це було не на руку: ще за Богдана Хмельницького, на Переяславській раді, Сірко був проти поєднання з Москвою; далі, усе своє життя він визначався, як справжній Запорожець, котрий любить волю над усе; попереду він був заклятим ворогом Поляків і Татар, потім пристав до Дорошенка і помагав йому у його замірах поєднатися з Турками, далі одчахнувся від його і перейшов на бік Суховія і Ханенка, а з ними пристав до Поляків; тепер, коли слава про його гула по всій Україні, його хотіли настановити Гетьманом на лівому боці.

9-го червня (юня) до старшини, що на той час безгетьманства правувала на Україні, присланий був з Москви указ—вирядити туди Сірка за караулом. Як раз у той час Сірко, розбивши Білгородську орду, котра помагала Дорошенкові, захопив був одного татарського мурзу. Запитавши наперед боярина Ромодановського та повіривши йому, він віз того мурзу до його, щоб боярин заслав його на Москву. Під містечком Новими Санжарами, куди він приїхав сам, тільки з зятем своїм Іваном Сербином, з котрим вони везли того мурзу, на його напав Полтавський полковник Хведір Жученко, закував у кайдани і виправив у Батурин; звідтіль старшина, по наказу, одпровадила його у Москву, а відтіль заслано його аж на Сібір.

Здихавшись таким побитом небажаного кандидата, Московський уряд через Ромодановського назначив раду, щоб вибрати Гетьмана. Рада зібралася біля містечка Козачої Діброви 17-го червня (юня) 1672 року і обрала Гетьманом, заздалегідь призначеного, Генерального суддю Івана Самойловича. Він був син попа, чимало освічений, був до всього здатний, розпорядливий, мав добрий розум. Саме тоді, по весні 1672 року, насувалася страшенна хмара на правобічну Україну: сам султан Мухамед IV, а з ним хан Кримський Селім-Гірей, виступили на підмогу Дорошенкові. Король польський Михайло Вишневецький прохав царя Олексія Михайловича, щоб він вернув Сірка із Сібіру, як доброго вояку і чоловіка, що мав великий вплив на Запорожжі. Сам Царь боявся тієї сили Турків та Татар, послухав Короля, і в червні (юні) 1673 року Сірко знову вже був на Січі; у липні (юлі) він із Запорожцями вже руйнував Кримський город Арслан, а 21-го серпня (августа) напав на Очаків. Та усе це мало пособило Полякам, і як ми знаємо, війна із Турками скінчилася Вучацькою згодою,—по цій згоді Польща мусіла зректися усієї Правобічної України. У тім же таки 1673 році з'явився на Січі якийсь парубок з Донських

Гетьман Іван Самойлович 1672-1687.

козаків, котрий об'являв себе за сина царя Олексія—Семена Олексійовича. Його наче б то ще малим хотіли отруїти, але він утік на Дін, а тепер шукає правди у Запорожців. Сірко, як хитрий чоловік, щоб покористуватись такою нагодою і держати Московський уряд у своїх руках, вдавав, наче б то справді вірить усій тій байці про царевича, хоч добре знав, що справжній царевич давно вже помер ще малим хлопчиком. Уряд Московський, через Гетьмана Самойловича і своїх посланців, довго силкувався дістати того самозванця, але Сірко усе ухилявся і тільки у 1675 році, після того як одібрав від самого Царя „грамоту", одіслав того парубка у Москву, і там його покарали на смерть.

Тим часом Дорошенко бачив, що народ неприязно ставився до того, що Правобічна Україна піддалася Туркам, і великими юрбами став переходити на Лівобічну; колись велелюдна, роскішна країна—ставала пустинею. То він і почав перемовлятися з Московським царем, щоб він тепер, коли Поляки вже зреклися України (а, виходить, що й Андрусівська умова не мала вже сили) поєднав Правобічну і Лівобічну Україну під своєю рукою. Уряд Московський охоче слухав його, але Самойлович боявся, щоб тоді, замість його, не став Гетьманом Дорошенко. Він і почав усяково підбурювати Московський уряд проти Дорошенка, і от у січні (январі) 1674 року бояринові Ромодановському звелено було, разом із Гетьманом Самойловичем, іти походом проти Дорошенка. 17-го березоля (марта) 1674 року Гетьман правобічний Ханенко віддав свою булаву Самойловичові, і Правобережні полковники, котрі були із ним під зверхністю Польщи, тепер проголосили своїм Гетьманом Самойловича. Дорошенко зостався сам один і наостанці ще раз покликав собі на підмогу Татар і Турків. У серпні (августі) вони насунули на Україну, як сарана, усе руйнуючи, а тут ще Ромодановський з Самойловичем наступали з-за Дніпра. Скрізь по-між людей і козаків чути було ремство

ГЕТЬМАН ІВАН САМОЙЛОВИЧ.

на Дорошенка. Він бачив, що його мріям за самостійну Україну годі було справдитись; він бачив, що дальші заходи його задля того тільки у-нівець знищать Правобічну Україну, і він, задля спокою свого рідного краю, положив зректися свого гетьманства. Він не хотів скласти булави перед поповичем, як він взивав Самойловича, а обернувся до Сірка. Сірко у кінці 1675 року прийшов із Запорожцями на Україну. Тоді Дорошенко скликав раду у Чигирині і склав перед Запорожцями свої клейноди. Тоді саме слава про Сірка лунала од краю до краю по Україні, і от черезъ що. Турецький султан Мухамед IV, забравши під свою руку після Бучацької згоди усю Правобічну Україну, задумав винищити усе військо Запорожське і зруйнувати самий кіш. Восени 1674-го року вирядив він з Константинополя 15.000 найкращих яничарів, звелів і Кримському ханові узяти своє військо і першого дня на Різдво облягти Січ та вирізати усіх Запорожців. На четвертий день Різдва о-півночі тихо підійшов Хан із 40.000 військом і 15.000 яничарів до Січі. Ніч була темна. За кілька верстов навколо Січі стояли вартові-Запорожці, нічого не сподіваючись. Турки тихо підкралися, повирізували їх, а одного зоставили і звеліли провести їх у Січ. Той повів їх крізь одчиняну хвіртку у саму Січ. Яничари раптом сунули у ту хвіртку і так натовпились на Січовому майдані і по-між курінями, що навіть не можна було й руки підняти; так стислися,—каже літописець,—як у церкві. А Хан тим часом густо обліг Січ, щоб не пустити ні одного Запорожця живого. На той час у одному курині прокинувся козак Шевчик і, відсунувши кватирку, хотів подивитись, чи скоро світатиме. Коли побачив він несчисленний натовп Турків, то тихенько збудив курінного отамана і товариство. Усі схопили зброю і, відсунувши вікна, почали густо стріляти з рушниць по Турках. По других курінях почули ту стрільбу, попрокидалося козацтво і теж почало стріляти. Як вже багато яничарів було вибито, Запорожці гукнули: „до ручного бою!“ і, вискочивши з курінів, кинулися добивати недобитків. Почало вже світати, як вони кінчали Турків. Окрім 13.500 убитих яничар, досталося до рук Запорожців 150 чоловік бранців, а серед них і 4 аги (начальники): за них Хан прислав великий викуп, і їх пущено. Сам Хан, побачивши таке лихо, утік з усим своїм військом у Крим. У цій завірюсі Запорожців було вбито всього 50 чоловіка і поранено щось з 80. Не подарував Сірко цього похода Татарам, і на другий год літом із військом своїм через Сіваш уступив у Крим, щоб „нещадно струснути увесь Крим“. І справді, струснув. Поділившись на кілька ватаг, Запорожці на своїх „вітроногих“ конях зненацька наскочили на кримські села і городи, пускаючи усе з вогнем і рубаючи мечем. Такою фуґою промчали вони по городах Козлову, Карассу, і опинилися у

самій столиці ханській Бахчисараї. Хан Селім-Гірей ледве встиг утікти в гори, а Сірко, поруйнувавши Крим, вернувся знов на Січ.

Переказують, що перед походом цим Мухамед IV прислав на Запорожжя такий лист: „Султан Мухамед IV Запорожським козакам. Я, Султан Мухамед, брат сонця і місяця, онук і намісник Божий, державець царств—Македонського, Вавилонського, Єрусалимського, Великого і Малого Єгипту, Царь над Царями, державець над державцями, надзвичайний лицарь, ніким непоборимий вояка, невступний оборонець гробу Ісуса Христа, пестун самого Бога, надія і утіха мусульманів, острах і вели-

ЗАПОРОЖЦІ ОДПИСУЮТЬ СУЛТАНОВІ МУХАМЕДОВІ.

кий оборонець християнів, наказую вам, запорожські козаки, з доброї волі піддайтеся міні без суперечки і мене вашими наскоками не беріться турбувати. Султан Турецький Мухамед IV". На цей лист Запорожці одписали йому так: „Запорожські козаки Турецькому султанові. Ти шайтан Турецький, проклятого чорта брат і товариш і самого Луципера секретарь. Який ти в чорта лицарь? Не будеш ти годен синів християнських під собою мати. Твого війська ми не боїмось, землею і водою битимемось із тобою. Вавилонський ти кухарь, Македонський колесник, Єрусалимський броварник, Олександрійський козолуп, Великого і Малого Єгипту свинарь, армянська свиня, Татарський

сагайдак, Каменецький кат, Подолянський злодіяка, самого гаспида онук і усього світу і підсвіту блазень, а нашого Бога дурень. Числа не знаемо, бо каляндаря не маемо; місяць у небі, рік у книзі, а день такий у нас, як і у вас,—поцілуй за це ось куди нас... Кошовий отаман Іван Сірко з отоманнею і зо всім старшим і меншим Дніпро-низовим війська Запорожського товариством". Ці листи може й вигадані, але вигадані дуже влучно.

За те, що Дорошенко склав клейноди перед Запорожцями, Сіркові з Москви був присланий докір. Дорошенко ж, бачучи, що він немов би на всій вині за ту колотнечу, що діеться на Україні, у жовтні (октябрі) 1675 року, після невеликої потички із військом Ромодановського і Самойловича, що облягло Чигирин, вийшов із духовенством з города, склав свою булаву, бунчук і прапор перед Гетьманом і присягнув на вірність Московському цареві. Тепер Самойлович немов би ставав Гетьманом усієї України. Та воно тільки так здавалося. Як дійшла до Турків чутка, що Дорошенко передався Москві, вони зараз вислали свое і Татарське військо до Чигирина і обложили його у серпні (августі) 1677-го року, але Самойлович і Ромодановський прогнали їх. Тоді вони у 1678 році у червні (іюні) прийшли знову під Чигирин із візірем (міністром Султана) і привезли з собою Юрія Хмельниченка, проголосили його Гетьманом, посадовили його у Немирові, а Хмельниченко скинув чернечу рясу та почав уже в-трете гетьманувати і став підписуватись досі нечуваним титулом: „Гедеон-Георгій-Венжик Хмельницький, князь Сарматський і Гетьман Запорожський". Знову почалася колотнеча із Юріем, котрий мав при собі тільки Турецькі та Татарські сили; за його часу Правобічна Україна чисто обезлюдніла.

Султан мав надію, що Хмельниченко, як син любого козакам Богдана, матиме вплив на Україні. Але його нікчемність виявлялася і тепер, як і тоді, коли він був у-перше Гетьманом; народ його не любив, бо й не було за-що. Турки та Татари, що були із Юріем, пустошили країну. Самойлович теж руйнував городи і села і жителів силком виселяв у Лівобережну Україну. Сам Юрій своїми здирствами та лютістью наробив те, що турецькі власті, котрі з ним правували в Правобічній Україні, самі випровадили його під караулом у Константинополь, а на його місце посадили Молдавського Господаря Дуку.

Про смерть Юрася не маемо певних звісток. Оповідають, що смерть йому сталася у Камянці, і от через що. Зробившись Гетьманом, Юрась звелів, щоб усякий, хто жениться, платив йому за те мито. Одного разу мав оженитись син дуже заможнього турецького підрядчика, Жида Оруна, котрого добре знали усі турецькі власті; він і не думав, що мусить теж питатись дозволу Геть-

мана. Коли прочув про той непослух Хмельниченко, то ускочив в будинок і, заставши тільки жінку Оруна, звелів з неї живої дерти шкуру. Орун кинувся жалітись Паші. Хмельниченка судили у Каменці, і суд присудив: задушити його вірьовкою і кинути у річку. Инші ж джерела кажуть, що Хмельниченко кончив життя у Константинополі і перед смертью побусурменився.

Поки усе це ділялося на Україні, у сусідніх державах теж настали поважні зміни. У Польщі після смерті короля Михайла Вишневецького у 1673 році став королем Ян Собеський, справжній лицарь, що вкрив Річ Посполиту в-останне військовою славою. Коли Турки з 200.000 арміею у 1683 році облягли Віденьь, він із 50.000 спільного польського та австрійського війська,— а між ним були й Українці тих країн, що підлягали Польщі,—у-прах розбив і вигнав Турків і визволив Віденьь. За королювання Собеського унія стала швидко міцніти у Галичині і польській Україні,— одна по одній епископії: Перемишльська, Львівська, Луцька, а наостанці й Львівська ставропігія, перейшли під зверхність Папи Римського; тільки Могилівська епископія та манастирь „Скит“ у Галичині держалися православія.

КОРОЛЬ ПОЛЬСЬКИЙ ЯН III СОБЕСЬКИЙ.

У Москві 30-го січня (января) 1676 року помер царь Олексій Михайлович, і царем став син його Хведір Олексійович. Боротьба за Україну із Турками та Татарами надокучила і втомила вже Москву. Самойлович у 1679 році писав туди, що сподіваеться, що Турки нападуть на Київ. Військо українське і московське справді зібралося у великому числі під Київом, щоб дати одсіч ворогові, як що він прийде, але Турків не було. Тим часом поблизу Січі на пасіці помер 1-го серпня (августа) 1680 року кошовий Сірко. Могила його й досі стоїть у Катеринославській губернії, того ж повіту, у селі Капулівці, що над річкою Чортомлик, де була колись Чортомлицька Січ Запорожська. На камені висічений хрест і написано: „Року Бо

жого 1680-го Мая 4-го приставися Рабъ Бож Іванъ Сѣрько Дни-прови атаманъ кошовий війська Запорожського, а за його ц. п. в. (царського пресвітлого Величества) Феодора Алексѣевіча. Память праведного со похвалами". Місяць і день смерти на камені неправдиві через те, що після Полтавської побіди Царь Петро І за те, що Запорожці помагали Мазепі, звелів чисто розкопати і зрівняти із землею усе те місце, де була Січ. Як прийшло московське військо, Запорожці так завзято державися у Січі, давали таку одсіч, що Москалі страшенно розлютувались і, як каже самовидець, дійшли до того, що викопували з могил мерців, викидали їх з домовин і розкидали, ламали памятники; певно, таке сталося і з памятником Сірка. Той памятник, що зараз стоїть, поставлено у-друге, пізніще, по згадках старих Запорожців, а через те на камені зроблено помилку. Про смерть Сірка писав Гетьманові новий кошовий Іван Стягайло і сповіщав, що турецькі бранці запевняють, ніби Турки на Україну не прийдуть, бо завелися воюватися із Французьким королем. Про це Самойлович сповістив Московський уряд. Москва, маючу нагоду, почала перемовлятися про згоду, і от у 1681 році між Москвою і Турцією, а з нею й Кримським ханом, 4-го березоля (марта) у Бахчисараї була стверджена згода на таких умовах, щоб Дніпро був границею Московських земель, а край між долішнім Дніпром і Бугом, теперішня Херсонщина і полуденна Київщина, оставався б нічий,—незаселена пустиня. Скоро після того у 1682 році помер царь Хведір Олексійович, і на царство ступили його брати

ПАМЯТНИК КОШОВОМУ ІВАНОВІ СІРКУ.

Іван та Петро Олексійовичі, а за їх мололітством правителькою стала незаміжня сестра їх Софія Олексійовна; найпершим порадником і найближчим чоловіком у неї був молодий князь Василій Голіцин.

Тим часом Польща задумала заселити спустошену Правобічну Україну. Замість Ханенка вона настановила якогось шляхтича Степана Куницького, котрого скоро—у грудні (декабрі) 1683 року—вбито, і козаки, ті, що признали були зверхність Польського короля, обрали замість його козака Андрія Могиленка. Самойловичеві не хотілося, щоб заселялася та країна, бо він не хотів, щоб Татари мали до нього претензію, чому він не додержує Бахчисарайської згоди. Він написав Переяславському полковникові Леонтію Полуботкові, щоб він усякими способами переманював козаків з правого боку Дніпра на лівий. Полуботок за-для того послав на правобічну Україну двох братів Яковенків, котрі й зуміли підмовити там полковників Палія, Дрібязку і Кришталя із 4.000 козаків, щоб вони перейшли на лівий бік. Частина їх, із Палієм на чолі, перейшла на Запорожжя, а частина—пішла у Трахтимирів, а тоді й на лівий бік Дніпра.

ЦАРІВНА СОФІЯ ОЛЕКСІЙОВНА.

З 1684-го року Московський уряд почав підмовляти Самойловича, щоб новий митрополит, котрого мали обірати тоді у Київі, був залежний од Московського патріарха, а не од Константинопольського, а з ним і усе українське духовенство щоб перейшло під владу Москви. Кандидатом на митрополита Київського був архимандрит Київо-Печерський Інокентій Гизель, чоловік дуже освічений, але він умер, і Самойлович виставив кандидатом Луцького епископа Гедеона, князя Святополка Чет-

вертинського. Лазарь Баранович, яко заступник митрополита, ізкликав на Петра і Павла 1685 р. у Київі собор (з'їзд) українського духовенства, щоб обрати митрополита. Од світських людей Гетьман послав на той собор генерального осаула Івана Мазепу і чотирьох полковників. Дуже було обурене усе українське духовенство тим, що його віддано під зверхність Московського патріарха, але Московський уряд наліг на великого візіря у Константинополі, котрий тепер догоджав Москві, і той присилував Царьгородського та инших вселенських патріархів, щоб вони зреклися своїх прав на Київську митрополію. Таким побитом Гедеон був посвячений на митрополита у Москві і зробивсь підлеглим Московському патріархові з усим духовенством українським. Митрополитові Київському і українській церкві були зоставлені старі вольності і привілеї; як і за патріархів Царьгородських, митрополит Київський мав право носити на митрі хрест і підписуватись Митрополитом Малої Росії.

КНЯЗЬ ВАСИЛІЙ ГОЛІЦИН.

Тим часом Ян Собеський задумав спільний похід на Турків, але для того йому треба було, щоб згодилася допомогти Москва. Всесильний тоді князь Голіцин, чоловік з загранишною освітою, що тоді рідко траплялося по-між московськими боярами, пішов на те, і у 1686 році у Москві була складена згода на віки між Польщою і Росією. Цією умовою потверджено й Андрусівську згоду. Обидві держави умовились разом воювати проти Турків та Татар.

Самойлович дуже був невдоволений цією згодою, а ще дужче розгнівався, коли йому наказано було збіратись в поход проти Татар. „Хоче дурна Москва підбити царство Кримське, а сама себе оборонити не може",—казав він серед своїх близьких. Велике московське військо, 100.000 чоловіка, під проводом князя Голіцина, і 50.000 українських козаків під проводом Гетьмана Самойловича у травні (маї) 1687 року виступили у Крим.

Спільний похід такого великого війська по степах був дуже тяжкий. Літо було посушне, спека знесилювала московське, непризвичаене до неї, військо, а тут ще Татари запалили степ,—не стало чим годувати коні; люде терпіли від згаги та недостачі харчів, і Голіцин мусів був повернутись до-дому. У всій цій лихій пригоді обвинувачено Гетьмана, буцім то він сам намовляв Татар, щоб вони запалили степ, бо не хотів воювати з Ханом; до того ж і Голіцин не любив Самойловича, а йому треба було на когось звернути невдачу з походом. То він схопив Гетьмана і сина його Якова і спровадив їх у Москву. Там їх катували, допитуючи за те, у чому вони були не винні, а тоді заслали на Сібір. Там вони у 1690 році повмірали. Другого сина, Грицька, скарано на смерть, а усе їх та жінок їх добро, маетки і ґрунти забрано—половину на Царя, а другу—до військового скарбу. Гетьманом після Самойловича обрано Генерального осаула Івана Мазепу.

МИТРОПОЛИТ КИЇВСЬКИЙ ГЕДЕОН, КНЯЗЬ СВЯТОПОЛК ЧЕТВЕРТИНСЬКИЙ.

УСТРІЙ І ВІДНОСИНИ.

Ми бачимо у цьому періоді безнастанну боротьбу трьох сумежніх держав за те, щоб орудовати Україною. Польща, Турція і Москва без найменшого жалю шматують, руйнують і нищать її у-нівець. Річ Посполита і Турція не мають ніякої ясної думки, ніякого плану, що з Україною зробити. Полякам потрібна тільки земля та робітники, а про те, яке життя, яка доля буде тих робітників, їм байдуже,—на них вони дивляться, як на бидло, не вважають на його та навіть не бажають і знати, чого вони прагнуть, до чого пориваються; будучи иншої віри вони взивали Українців „схизматами", і найбільше пеклувалися про те, щоб як найбільшу користь узяти з тих земель, котрі

впали до їх рук. Народ Український не любив „Ляхів“, і ми бачили, що поки його ворогом були одні Поляки, він одбивався і був визволився од них. А тепер ворогів було вже троє, одбитися стало важче.

Турки, із своїми підручниками Татарами, були споконвічними ворогами козацтва. Їх крiваві наскоки на Україну, їх неволя, їх ясир,—усе це не дозволяло покладатися на них. Звоювати ж Україну, як вони звоювали собі Сербію, Болгарію, Грецію і Волощину, була не сила їх, і хоч Гетьман Дорошенко і замислив був оддати Україну під опіку султана, щоб він обороняв самостійність і вольности України, та Турки виявили, що вони нездатні до того; до того й народ не вірив їм і не любив їх.

Москва ж, ще од часів Богдана, назначила собі ясну ціль: потрохи все більш і більш прибрати до своїх рук Україну, то попускаючи, то знов притискуючи її; не проминала вона ніякого случаю, ніякої приключки, щоб міцніще придавити той народ, що у тяжку годину кинувся до неї шукати захисту під її рукою. Привчивши українську старшину до тієї отрути—доносів, Московський уряд пильно сіяв сварки та чвари по-між вищою верствою Українців. Старшині було тепер не до долі рідного краю,—кожен шукав вигоди для себе, а як що й траплялись по-декуди люде, що для них дорога була рідна країна, то вони боролися без надії і гинули марно, як от Дорошенко, або терпіли, сціпивши зуби, бо бачили свою несилу.

Московський уряд кожен раз, коли обірали нового Гетьмана, стверджував Переяславські умови, і кожен раз намагався при тому обмежити їх або втиснути нові статті, корисні задля того, щоб ще тісніще звязати Україну з Москвою. Так, ми бачили, вирвано було українське духовенства з-під Царьгородського патріарха і оддано під Московського, обмежено було гетьманське право та навіть зовсім заборонено зноситися з чужоземними державцями, дано волю кожному, хто хоче, просто вдаватися до уряду Московського, минаючи Гетьмана; в багатьох містах поставлено постоянне московське військо з воеводами та стрільцями. Тих постоїв страшенно не любили Українці,—це був справді дуже важкий одбуток.

Царь і король.

За цей період змінилося аж три царі у Московському царстві: після Олексія Михайловича, що вмер у 1676 році, на короткий час (од 1676 до 1682 р.) царював молодий син його Хведір Олексійович, а після його смерті—сестра його Софія Олексійовна. Ми бачили, що їх політика що до України за увесь час була однакова.

На Польському королівстві теж змінилося три королі: Ян-Казімир вмер у 1668 році; після його настановлено королем, з роду Українця, Михайла Вишневецького, сина Яреми Виш-

невецького, того, що стільки лиха завдавав свойому рідному краєві за Богдана. Коли Вишневецький помер у 1673 році, королем став Ян Собеський. Він більш мислив про війни з Турками, а на українські справи мало звертав уваги.

Гетьман. Гетьмани наші, котрих вже у цей період на Лівобічній Україні обірає не сам народ, а настановляє їх Москва, потрохи втрачають свою самостійність і стають через те слухняними прибічниками Московського уряду, бо бояться за свою долю, за своє становище. Та це й не диво, коли згадати, що через те, що вони одбилися од народу, їм немає на що й на кого надіятись: народ не любить їх, старшина, з честолюбства та инших причин, топить їх доносами, Московський уряд не вірить їм; самі вони, через усе це, байдужим оком дивляться на справдешні потреби народні, та тільки й знають, що, поки їх панування, треба й самим нажитись і допомогти, щоб понаживалась і їх рідня та приятелі. Цим неможна докоряти тільки Дорошенкові, що все життя своє мріяв про самостійність України. Становище Гетьмана було дуже тяжке. Опинившись на гетьманському уряді, мимохіть доводилось крутитись на всі боки, щоб не встрянути в якусь справу та не позбутися через те уряду, а то й життя свого та своїх кревних. Проте, як не крутилися вони, як не вивертались, а й Дорошенко, і Многогрішний, і Самойлович опинилися у московській неволі,—останні двоє і сконали у Сібіру.

Старшина. Старшина, як ми бачили, не велико тоді важила: не така вона освічена була, щоб, одкинувши власні інтереси, глядіти і піклуватись про долю рідного краю. Вона, доскочивши якої посади, цупко держалася її і, щоб краще та більш покористуватись нею, не цуралася ніяких способів, аби скоріще забагатіти, аби узяти все, що може дати їм їх становище, і не гидувала нічим: доноси з честолюбства, здирства, підкупства, обманство—усього цього було без краю; навіть такий патріот, як полковник Павло Полуботок, не був чистий від того. Московському урядові це було з руки,—він бажав усе на московське перевернути, то й усякими способами потурав отакій поведінці. А старшина наша, як той сліпий за поводатарем, йшла по тій стежці, що привела їх рідний край до загину, а їх самих до того, що вони геть відцуралися своєї нації, свого народу. На жаль, таке ми бачимо не вперше у нашій історії: за панування Польщи багато людей з вищих верстов, та навіть і міщан у Подолії, Волині, Галичині та й у Київщині перемінили віру і мову свою, зреклися свого народу і своеї рідної землі, пообляшувались і досі почитують себе за кревних Поляків, хоч родом вони чисті Українці. Так починає робитись і в цю добу на Україні, тільки вже у московський бік, і справжні Українці, додавши „въ“ до своїх прізвищ, почитують себе за кревних Росіян,

ГЕРЦ. ПРУСЬКЕ

БРАНДЕНБУРГ

ВЕЛИКА ПОЛЬЩА

СВ. РИМСЬКА ІМПЕРІЯ

П О Л

МАЛА ПОЛЬЩА

КОРОЛ. ВЕНГЕРСЬКЕ

ВЕНГРІЯ

БОСНІЯ

СЕРБІЯ

ВАЛАХІЯ

БОЛГА

Т У Р Е Ц Ь

І М П Е Р

К О Р

Р. Німан

Гродно

Р. Одер

Р. Варта

Р. Нарев

Р. Вісла

Варшава

Р. Західний Буг

Р. Вепр

Р. Ясельда

Р. Піна

Володимир

Р. Стир

Замостье

Берестечко

Белз

Р. Вісла

Краків

Р. Сян

Львів

Броди

Зборов

Коломия

Р. Раба

Р. Дунай

Р. Тісса

Р. Марош

Р. Драва

Р. Сава

Р. Морава

Р. Дунай

50

45

40

невец
краев
ролем
Турка

Гетьман. П
Украї
трохи
нянин
долю,
що ч
на ко
ства
не ві
вля́ть
що,
щоб
ряти
стійн
нивш
тись
позбу
Прот
шенк
кій в

Старшина.
вона
піклу
посад
ства
багат
гиду
обма
полк
сько
пере
А ст
стеж
того,
жаль
Полі
Воли
зрек
і д
чист
тільи
„въ“

цураються та сміються над своїми земляками, своїм народом і, не знаючи своєї рідної мови, глузують з неї та гидують нею. Міцно ж, до якого часу, держаться і держались її та своїх звичаїв нижчі верстви української людности—прості люде.

Земля і люде. У цей період української історії ми бачимо, що Українська людність ще не розмежувалася на осібні стани, чи „сословія“; через постоянні війни—той, що сьогодні був міщанином, ремісником, хліборобом або й духовним, на завтра робився козаком; хто був козаком—вертався і приставав туди, куди йому бажалося, або куди його доля поверне. Спустошені через колотнечу землі займав тоді, де хто хотів, по своїй уподобі: яка-небудь громада чи гурт людей оселиться на землі, покопає на межах копці або поробить на дереві у лісі карби, побудує собі село, хутір, і от вже є й хазяїн до тієї землі. Люде, котрі не належали до громади, так само займали землю, але вони ще поспішалися роздобути од Гетьмана, полковників або Генеральної старшини, папір, (документ на те, що вони мають право держати землю. Козацька старшина, що мала якусь посаду у війську, в волю користувалася тим правом займанщини; при кінці XVII віку ми бачимо великі займища, що належать одному чоловікові; манастирі ж та церкви володіли й такими землями, де сиділи люде, і люде ті були вже залежні од них. Окрім цієї займанщини, старшина випрохувала у Гетьмана собі за труда маєтності, і таким побитом потроху виступає з того ж козацтва заможня верства велико-земельних власників (собственників), котрі, як побачимо, за Мазепи поспішають виклопотати у Московського уряду грамоти (документи) на ті землі. Окрім цих земель, були ще „рангові землі“; це такі, що належали не людині якійсь, а придані були до посади, яку хто займав; такі землі одводили Гетьманові, суддям, обозному, полковникам і иншим урядовцям,—вони призначалися на те, щоб обезпечити того, хто був на тих посадах. За лихоліття часів руїни люде тікали з правого берега Дніпра на лівий у Гетьманщину; вони там оселювались на землях котрого-небудь з велико-земельних власників і робилися так званими „підсусідками“. Вони не були вже вільні хазяї, а умовлялися з хазяїном землі, на якому праві вони оселяються на його землі та будуть нею користуватися.

Козаки. Козаччині в ті часи не легко доводилось. Хоч козаки записані були у реєстри і мали свої землі, котрих ніхто не мав права од них одбірати, та проте старшина, часом навіть дрібна, як сотники або й такі, що тільки злегенька чимсь були причетні до старшини, бачучи, що комусь з козаків доводиться скрутно, скуповували їх землі, часом проти їхньої волі, і таким побитом переводили їх з козаків у простих людей, у підсусідків, а за-для того виписували їх з реєстрів. Одні

скуповували, а другі випрошували собі у уряду маетки, або самі забірали такі маетки у слабших, а вже потім випрошували у уряду, щоб він затвердив ту незаконну займанщину. Починаеться просто боротьба за левадки, нивки, гайки; кожен стараеться збити кругленький шматочок, оббіраючи потрохи то козаків по-одинці, то цілі сільські громади. Так негарно почалося лівобережне дворянство. Такі нові порядки давалися в знаки посспільству, але через те, що земельного простору було доволі, а волю мав кожен, то народ не дуже ще почував той гніт над ним, що пізніще довів його до кріпацтва. Під гнітом його давно вже стогнала частина нашоі України— Галичина, де ще з 1520-го року люде робили на панів, і робота та звалася панщиною; у Московському царстві кріпацтво і панщина заведені у 1597 році, а у нас на Вкраїні справжне кріпацтво заведено багато пізніш—за часів цариці Катерини.

Запорожжя. Запорожжя у цю добу пробувае по стародавньому, держиться своїх стародавніх звичаїв, маючи свої безкраї степи, так звані Запорожські вольности, що займали усю просторонь теперішньої Катеринославщини і Херсонщини. Кожен Запорожець, хто мав охоту, ними користувався,—земля, річки і лимани тих вольностей належали усьому товариству, і ніхто не мав свого власного грунту. Що-року роздавалися земля і рибні лови по жеребках тим Запорожцям, котрі хотіли орати, рибальчити або випасати гурти та отари овець, і то тільки на один год. Власність мали тільки зімовчане,—так звалися жонаті Запорожці, що жили не у Січі (бо жінкам не можна було й за верству підходити до Січи), а по зімовниках, та й у тих власність була те, що вони самі побудували, та ще їх худоба, а не ґрунт, на котрому стояла будівля і випасалися вівці, товар та коні. Більшість Запорожців не любила господарювати, та й ніколи їм було коло хліборобства ходити; походи та війна—то було їх життя, то була їх слава, і з них мали вони доволі користи: не треба було братись за плуга, та й не по натурі їм була ця праця. Про їх рівноправство, про їх вільне життя мріяв увесь Український люд, усе посспільство, та не зуміло воно осягти того за-для себе.

Освіта. Через руїну сильно підупала освіта на Україні; вона знову ховаеться по манастирях та келіях. Проте за цей час письменство збагатилося такими творами, як „Сінопсис“ Інокентія Гізеля (збірка літописних та инших переказів про старовину), літопись Самійла Величка, канцеляриста Запорожського війська, Опис України Боплана, французького інженера, що служив у польському війську і 17 год жив на Україні; Лазар Баранович, епископ Чернигівський, засновуе у Чернигові печатню; він же написав багато книжок, обороняючи православну віру; Дмитрій Ростовський, син Київського сотника Сави Туптала, написав „Четій Мінею“, або Житія святих.

ПЕРІОД ВОСЬМИЙ.

Московський

(1687—1764).

Гетьман Іван Степанович Мазепа 1687-1709.

Рід Мазепи стрічаємо ще у 1544 році, коли українському шляхтичеві Миколі Мазепі-Колединському король Жигимонт I дав був село Мазепинці на р. Камянці, в теперішній Київській губернії, за те, що він одбуватиме кінно-військову службу при Браплавському старості (тоді, звичайно, давалися землі за службу у війську). Року 1578-го за сином Миколи — Михайлом стверджені ці грунта̀. Михайло Мазепа мав двох синів: Хведора, котрий був отаманом у козацькому війську і ходив походами на Поляків з Косинським, Лободою і Наливайком; з ними він попався до рук Поляків, з ними його й скарано на смерть у Варшаві,—і другого, Миколу; син цього Миколи, Степан, мав, як тоді водилося, ще й друге імя—Адам. Так само Хмельницький мав два ім'я: Богдан і Зіновій; князь Константин Острожський мав ще друге імя—Василь. Цей Адам—Степан Мазепа був чоловік освічений, але дуже палкий; він за часів Виговського нале-

ГЕТЬМАН ІВАН МАЗЕПА.

жав до партії, котра хотіла, щоб їх рідний край був самостійною державою; жінка його, Марина, з роду Мокієвських, пішла після у черниці і зробилася ігуменією Фроло-Вознесенського манастиря у Київі. Як звичайно, імя їй у черницях перемінили, і вона підписувались так: „Марія Магдалина Мазепина, Ігуменья манастиря Дівочо-Вознесенського Київо-Печерського Глуховського". Вона була добре освічена людина, мала чималий вплив на сина свого Івана, як він був Гетьманом, і вмерла у 1707 році. У Степана і Марії був один син Іван і одна дочка, що вийшла за Войнаровського; вона покинула Войнаровського через те, що він силував її перейти на католицтво, і пішла у манастирь.

Якого саме року родився Іван, напевне не знаємо; по одних джерелах, це було у 1629 роді, по других—далеко пізніщ: у 1644, але, здається, близче буде до правди перше.

До 1649-го року Іван Мазепа вчився у Київській Братській школі; після того батько вирядив його до двору короля Яна-Казіміра, де він був покойовим.

З 1654 по 1657 год Король вислав його, разом ще з двома молодими шляхтичами, за границю, щоб ще далі учився. У 1659 році Король посилає вже його послом до Гетьмана Виговського, а на другий год—до Юрка Хмельниченка. Це показує, що Мазепа вже тоді визначався розумом, бо инакше Король не доручав би був йому таку важну справу. У 1662 роді він мав якусь сварку з шляхтичем Паском. Король помирив їх, але, здається, з того часу життя у Варшаві стало йому нелюбе і важке. На другий год Король послав Мазепу до Гетьмана Тетері, щоб доручити йому гетьманські клейноди. У 1663 роді, коли король Ян-Казімир пішов був походом на Україну, Мазепа був при ньому. Але коли польське військо стояло під Білою Церквою, він одержав звістку, що батько його дуже заслаб. Мазепа подякував Королеві за ласку, покинув польський табор і поїхав до батька у Мазепинці. Батько його скоро помер, а Мазепа, поховавши його, зостався жити у своїй батьківщині.

Тут трапилась з ним така оказія. Показний і гарний на вроду парубок, вирощений при королівському дворі, добре освічений, Мазепа визначався ще й у Варшаві по-між молодью і вражав не одне жіноче серце. То й не диво, що молода сусіда його, пані Фальбовська, котра жила із своїм старим чоловіком на хуторі свойому за кілька верстов од Мазепинець, покохала його. Вони часто бачились. Як тільки старий виїздив куди з дому—чи на полювання, чи до міста на ярмарок, або що,—вона зараз давала звістку свойому коханцеві, і той поспішав до неї. Але хатня челядь якось виказала старому панові, що до його жінки їздить молодий сусіда і що вони часто листуються одне

з одним. Нічого не кажучи жінці, пан Фальбовський зібрався у дорогу і, прощаючись з жінкою, сказав тільки, що поїде десь далеко і не скоро повернеться до-дому. Тільки він з двору, а пані вже й послала листа до свого коханця. Цього тільки й дожидався старий. Перейнявши посланця, він узяв той лист, прочитав у ньому, що жінка його сповіщає Мазепу про те, що чоловік од'їзжає з дому, і кличе до себе. Старий пан оддав той лист посланцеві і наказав йому скоріще їхати до Мазепи, оддати лист і переказати, що пані прохала не баритись з одповідью. Сам пан зостався у ліску дожидати посланця. Цей незабаром повернувся із листом од Мазепи, де молодий сусіда

СПІЙМАЛИ КОНЯ З ПРИВЯЗАНИМ МАЗЕПОЮ.

писав пані, що зараз приїде. І справді, через якийсь час на шляху показався Мазепа на баскому коні, безпешне їдучи із своїми джурами до своеї коханки. На зустріч йому виїхав і пан Фальбовський із своїми челядниками. Хоч Мазепа був дуже здивований, побачивши його, але не виявив він того, повітався з паном Фальбовським і, коли той спитав, куди це він простує, одказав, що їде по свойому ділі до міста. Тоді Фальбовський показав йому листа і спитав: „А це що?“ З його наказу челядь кинулась на Мазепу, стягли його з коня, роздягли його до голого тіла, коня розсідлали і привязали Мазепу, головою до хвоста. Тоді почали бахкати коневі над вухом з ружжа, бити

його нагаями, і счинили такий галас, що переляканий кінь, як несамовитий, вирвався з рук і стрілою помчав у степ з привязаним до нього голим Мазепою. Чи довго носив він його по степу,—не знати, але вкінці натрапив на вузьку стежку, що між тернами та шипшиною вела до-дому, і примчав бідолашнього до своїх воріт. Подряпаного колючками, закрівавленого Мазепу зняли двірські козаки з коня.

Одначе ця оказія не навчила Мазепи, і у 1669 році він знов став вчащати до якоїсь пані Олени Заворовської. Скоро після того ми бачимо його при Гетьманові Петрові Дорошенкові, де він попереду був ротмистром гетьманської надвірньої компанії, а далі Генеральним писарем. В той час Іван Степанович Мазепа одружився з удовою польського полковника Фридрикевича, донькою козацького полковника Половця, родичкою Прилуцького полковника Горленка; весілля справляв він у Корсуні. Од неї, окрім пасинка, були у Мазепи свої діти, але, здається, вони повмірали.

У 1674 році, пробувши 5 літ коло Дорошенка, Мазепа побачив і впевнився, що з замірів Гетьмана нічого не вийде. Він заздалегідь, як і ще де-хто з инших прихильників Дорошенка надумав одстати од його, але не знав ще, куди пристати, коли несподіваний случай допоміг йому в тому. Мазепа, надумавши покинути Дорошенка, став проситись в його, щоб він пустив його навідатись у Корсунь до жінки. Гетьман догадався, що він хоче покинути його, і не пустив його, але послав замість того у Крим клопотати про те, щоб Татари скоріще висилали йому підмогу. В дорозі Кошовий Сірко із Запорожцями перехопив Мазепу і, на прохання Гетьмана Самойловича, одпровадив його до нього. Таким побитом Мазепа, хоч і мимохіть, опинився коло Самойловича. Мазепа умів подобатись людям—старим і молодим, чоловікам і жінкам,—то незабаром він став близький до Гетьмана чоловік. Самойлович посилає його із Ніжинським полковником, Павлом Михаленком, у Москву і доручає сказати там усе, що він знав про Дорошенка, про його відносини до Хана, про Сірка та про справи на Україні. У Москві Мазепа, як і скрізь, всіх причарував і повернувся до Самойловича, котрий з того часу став доручати йому всякі важні державні справи. У 1685 році Мазепа був вже Генеральним осаулом; Гетьман посилав його тоді у Київ на вибори митрополита Гедеона, князя Четвертинського. У 1686 році Самойлович посилає його із сином своїм, полковником Чернигівським Григорієм, знов у Москву—одговорити царівну Софію од походу у Крим. Але поход той таки був і привів до того, що московське військо повернулося до-дому, зострівши у степу пожежу та голод, а Самойлович втеряв своє гетьманство. Звичайно, що тут не обійшлося без Мазепиних хитрощів.

РАДА НА РІЧЦІ КОЛОМАЦІ У ПОЛТАВЩИНІ. МАЗЕПА РОБИТЬСЯ ГЕТЬМАНОМ. ПРАВА УКРАІНИ ОБМЕЖУЮТЬ. ДРУГИЙ ПОХОД У КРИМ. ГЕТЬМАН У МОСКВІ.

Коли військо українське і князя Голіцина вернулося з Криму і мало переходити річку Самару, Самойлович із козаками по містках, що були наведені через неї, як вони ще йшли у Крим, перейшов на другий бік, а тоді містки ті хтось підпалив і вони згоріли, а московському військові довелося ставити нові. Це загаїло його. і хоч не виявилося, хто саме спалив містки, проте князя Голіцина приключка ця у-край розлютувала, і він зараз, як перейшов Самару, послав у Москву донос на Гетьмана—винуватив його і за нещасливий поход, і за степові пожежі, і за те, що спалені були містки; до свого доносу він додав ще й донос де-кого з української старшини, невдоволеної Гетьманом. Через 14 день він одібрав з Москви приказ, і 20-го липня (юля) 1687-го року Гетьмана Самойловича закували у кайдани і одпровадили до Москви, а 25-го призначено було обрати нового Гетьмана. Військо козацьке стояло тоді над річкою Коломаком, де й зібралася рада. Здається, до Мазепи було прихильне козацтво. Вважаючи на його ранішу службу, на те, що він знався у тогочасних справах, на те, що був добре освічений і відомий по-між козаками, його й настановили Гетьманом після Самойловича. Коли після молебну у походній церкві посвячені були гетьманські клейноди: бунчук, булава та корогва, і князь Голіцин промовив до козаків, що Царі волять на обрання, по давньому звичаю козацькому, нового Гетьмана вольними голосами, та спитав, кого вони бажають мати за Гетьмана, усі загукали: „Бути Гетьманом Івану Мазепі!“ Купка козаків вигукувала обозного Василя Борковського, але імя Мазепи лунало по всьому війську. З того, що Гетьманом обрали Мазепу, найкраще знати, чого сподівалася старшина та козаки тогочасної України од свого обранця.

Після виборів вичитано було Переяславські пакти Богдана Хмельницького і до них додано ще 22 статті, котрими обмежувались права Гетьмана. У одній з них на Гетьмана і старшину накладався обов'язок найдужче пеклуватись про те, щоб чим дужч єднати Українців із Московськими людьми через шлюби та иншими способами. Усі статті було прийнято, і старшина та Гетьман присягли на евангелії у церкві.

З-під Коломака Мазепа рушив через Гадяч у Батурин, де почалися бенкети та гулянки. З початку другого, 1688-го, року почали будувати кріпості і городки (фортеці) по річці Орелі,

Самарі та инших, бо й це по послідніх умовах мусіла робити Україна.

При кінці літа у Москві знов почали збіратись до нового походу у Крим, і Мазепа раяв Московському урядові виступати у поход по весні. У березолі (марті) 1689 року 112.000 московського війська, знов під проводом князя Голіцина, виступило у поход, а 20-го квітня (апріля) пристав до них і Гетьман із козаками. 20-го травня (мая) дійшли до Перекопу, але останні дні були дуже важкі для московського війська через спеку і через те, що Татари покидали і попалили свої села,— ніде не було ніякого пристановища. Голіцин побачив, що стояти перед Перекопом дуже довго не зручно, то й почав перемовлятися з Кримським ханом, але ні до чого вони не договорилися, і на другий день Голіцин повернув назад. Татари своїми наскоками іззаду дуже турбували військо. 24-го червня (юня) дійшли так до берегів річки Коломака, і звідтіль Мазепа з своїм військом повернув на Гетьманщину, а Голіцин пішов до Москви.

Цей поход дуже пошкодив Голіциновi і царівні Софії, і партія царя Петра почала гостріще себе виявляти.

Після того походу Мазепа захотів переговорити віч-на-віч із царівною Софією, вибрався до Москви і прибув туди у початку серпня (августа). З ним були Генеральні старшини: обозний—Василь Борковський, суддя—Сава Прокопович, писарь—Василь Кочубей, осаула—Андрій Гамалія і бунчужний—Юхим Лизогуб; окрім того полковники: Полтавський—Жученко, Ніжинський—Забіла, Чернигівський—Лизогуб, Миргородський—Апостол і Лубенський—Свічка; коло кожного з них—полковий писарь; окрім того ще 304 чоловіка козаків.

Коли Гетьман прибув у Москву, він побачив, що тут наготовляються великі зміни. Трохи не місяць він, як і инші чужинці, не знали, до кого звернутись, та й ніхто там не знав, що буде завтра і чого сподіватись. Аж 10-го жовтня (октября) Українців прийняв у Троїцькому посаді молодий 17-літній царь Петро, і тут Гетьман виявив себе дотепним і хитрим діячем і одразу з'умів вподобатися Цареві.

БУДОВАННЯ КРІПОСТІВ. ЗАПОРОЖСЬКА ЗГОДА З ХАНОМ. ГЕТЬМАН ДОПОМАГАЄ СПОРЯЖАТИ МОСКОВСЬКИЙ ФЛОТ. РЕМСТВО НА ГЕТЬМАНА. ПЕТРИК.

Ще з початку свого гетьманування Мазепа, щоб утвердитись на своїй посаді, послухав наказу Московського правительства і заходився будувати фортеці по північно-західних Запорожських землях, наче б-то для того, щоб оборонити Україну від Татар. Проте тут про инше йшло: Московський уряд, так само як колись

і Польський, хотів цим заступити шлях Українському людові на Запорожжя. Почали будувати такі фортеці на річці Самарі, по Орелі, то що.

Дуже не прихильним оком дивилися Запорожці на те будування, бо добре розуміли, за для чого воно робиться. Проте кріпость на Самарі, на Запорожській землі, була збудована і найменована Ново-Богородицькою. Сюди призначений був воевода, дяк (писарь) Московський і 4000 чоловіка московського війська; посад, що був коло кріпості, заселено московськими людьми та потроху Українцями з усяких полків. Поблизу тіеї кріпості був Самаро-Миколаївський Запорожський манастирь, котрий дуже поважали Запорожці. Ченці того манастиря, найбільше старі Запорожці, теж були невдоволені таким сусідом, як московська кріпость, і почали підбурювати проти неї Запорожців. Вертаючись з другого нещасливого походу на Крим, Голіцин провідав про те ремство та намовляння ченців; він обложив манастирь і, не вважаючи на прохання Кошового Івана Гусака і Запорожців, захопив усіх ченців до своїх рук і тяжко покарав їх—катував та мучив.

САМАРСЬКИЙ ЗАПОРОЖСЬКИЙ СОБОР.

Після того на довгий час манастирь цей зробився пусткою, і не скоро повернулися до нього ченці. Цей вчинок ще більш обурив Запорожців проти Московського уряду та Гетьмана, котрого вони вважали за пособника йому. І справді, у 1692 році він радить урядові збудовати кріпость у Камяному Затоні. „Гетьман хоче другу Січ заводити,—казали Запорожці;—щоб нас до рук прибрати.... Аби був здоров наш батько Дніпро,—ми собі другу Січ знайдемо!“ „Ще такого небажаного

Гетьмана у нас і не було,—писав Кошовий Гордієнко.—Буъеси нам перше батьком, а тепер став вітчимом". Отаке ремство одчахнуло їх зовсім од Гетьмана, і вони почали листуватись із Кримським ханом та зробили з Татарами згоду. Це збентежило Мазепу, бо він саме тоді вже писав Московському урядові, що тепер як-раз час розпочати війну із Турками. Така рада було до душі молодому Цареві, і він справді почав готовитись до походу. Мазепа охоче допомагав йому у тому; він радив йти у поход не тільки суходолом, але й ріками, та для того присогласити Запорожців, добрих моряків, щоб вони помогли збудовати флот. Він посилав у Москву запорожських і українських майстрів і дуже пильно брався до цього діла,— з усього знати було, що він справді дуже цікавився ним.

Мазепа, як розумний чоловік, бачив, що йому треба чимнебудь, до якого часу, одвернути увагу од внутрішніх розпорядків, що він почав у себе заводити. Про Царя і Московський уряд він не турбувався, але йому хотілося прихилити до себе усю старшину. Він хотів завести на Україні окромний шляхетний стан, як у Польщі та Москві, щоб можна було опертися на його; для того роздавав він у вічність землі старшині, завів осібний гурт аристократів і прозвав їх „Бунчуковими товаришами", а правительство зробило цю посаду наслідственною. Мазепа хотів, щоб ця верства люду Українського була освіченіща, а для того заводив усякі школи, поставив Київську Академію нарівні з загранишними університетами, з Чернигівської Колегії зробив Ліцей (вищу школу), заводив друкарні (печатні), листувався із чужоземними вченими. Він покладав надію на молоде покоління, бо добре бачив, що тогочасної зопсованої старшини вже не переробиш. Не надіючись на козацтво. він, як і де-котрі Гетьмани перед ним, як і більшість старшини, держав найняте військо, так званих „компанійців" і „сердюків", із усякої наволочі; з них набіралося і прибічне гетьманське військо, немов би теперішня гвардія. Військо це держав він на те, щоб було на кого покластися тоді, коли б раптом піднялося де народне повстання, чи так заколот який, бо просте козацтво само було одного духу з народом, і покладатись на нього було небезпешно; крім того, по-всяк-час він міг обернутися за допомогою до Московського уряду, котрий охоче давав свое військо, як тільки прочує, що десь заворушився народ. Усе це було не до вподоби народові, і доноси на Гетьмана посилалися до Москви трохи не щороку, але там Мазепі вірили і шанували його, і доноси ті шкодили самим доносчикам, а не Мазепі.

У 1692 році, після Водохреща, до Батурина привезено із Москви од Царя подарунки Гетьманові, старшині і полковникам. Хто з них був на той час у Гетьманській столиці, той

сам узяв їх, а кого не було, тим посилали ті подарунки туди, де хто жив. В ті часи це було все одно, що теперішні хрести та ордени. Так і тепер послані були подарунки Полтавському полковникові Жуку, або Жученкові, з його родичем, через канцеляриста Петра Іваненка, або Петрика, як його звивали. Петрик цей був жонатий на Кочубейовій небозі, а Жук доводився свекром Кочубейові, котрий держав його дочку. Петрик одвіз ті подарунки, але до Батурина не вернувся; здаеться, йому забажалося вільного життя, бо дома з жінкою він жив не у злагоді. Це знати з його листу до Кочубея, котрому він писав: „Тікаю від безсоромної лютости жінки своеї, котра не тільки що лихословить і ганьбить мене, а ще й наважаеться позбавити мене життя". Щоб там не було, а військовий канцеляриста Петро Іваненко опинився на Запорожжі, і там скоро став на чолі Запорожців, котрі невдоволені були на Гетьмана та Московський уряд. А невдоволені вони були за те, що Москва будуе кріпості та городки на землях Вольностів Запорожських і за те, що українська старшина здобувала собі через Гетьмана і Московський уряд грамоти на землі, та обертала їх у вічність, і людей, котрі жили на тих землях, обкладала усякими одбутками,—робила з них трохи не кріпаків, бо вже було визначено два дні на тиждень роботи на пана. Навіть і Кошовий Гусак пристав до невдоволених, і коли Гетьман прислав йому листа, у котрому він прохав віддати баламута Петрика, він одписав йому між иншим так: „Тепер починае заводитися те саме, за що ми билися за Богдана. Хай би вже Генеральна старшина содержувала собі підданих людей, а то вже й всяка дрібнота мае своїх підданих!".

Як тільки Запорожці обрали Петрика писарем, він поїхав у Крим до хана і прохав допомогти йому в його справі: він задумав визволити Україну з-під московської кормиги і від Мазепи, котрого Запорожці вважали пособником Московському урядові. Коли Петрик повернувся з Татарами, то ті Запорожці, що пристали до нього, проголосили його Гетьманом, і він пішов з ними попереду до Самарських кріпостів; звідтіль порозсилав він універсали до усього Українського народу і оповіщав в них, що його обрано Гетьманом і що з ним іде Калга-Султан із Татарами визволити Україну від гнобительства Москви і від хижих панів та орандарів. Петрик напав був одразу на Ново-Богородицьку кріпость, але його одбито, і він із Калгою-Султаном рушив на Україну. Але й тут був він не щасливіщий: Мазепа так жваво і розумно взявся проти нього, що куди він не поткнеться, скрізь його стрічали козацькі полки та давали йому одсіч.

Три роки Петрик баламутив на Україні. Люде хоч і гомоніли і невдоволені були московськими розпорядками, але він не

з'умів скупити їх коло себе, і коли у 1696 році якийсь козак Вечірка убив його, то про його скоро й забули,—тільки й того, що Татари скарали за це того Вечірку на смерть, бо вони піддержували Петрика і допомагали йому для того, щоб була їм причина постоянно грабувати та нападати на Україну.

АЗОВСЬКІ ПОХОДИ. ПАЛІЙ І ПРАВОБІЧНА УКРАІНА. ПОХОДИ КОЗАКІВ У ЛІВОНІЮ, ІНГРІЮ І ПОЛЬЩУ.

У 1695 році молодий царь Петро I задумав завести свій флот у південних морях, себ-то в Азовському і Чорному, а для того по весні сам пішов із військом під Азов. Але похід цей був нещасливий, і Царь мусів був повернутися у Москву, нічого не заподіявши Туркам. Гетьман же Мазепа з бояриномъ Шереметьевим тим часом щасливо воювали з Турками на низу Дніпра: узяли Кізікермен і другу фортецу, що була коло його і, зоставивши залогу у кріпості на острові Тавані (що на Дніпрі недалеко Берислава), самі подалися на Україну. Тільки Гетьман, а з ним і московське військо одійшли, як Запорожці заволоділи тим островом.

Петрові не виходила з голови думка заволодіти морем, мати там свій флот і розпочати торговлю з Європою, і от по весні 1696 року він знов виступив проти Азова, а Мазепа вислав йому на підмогу 15.000 козаків. Наказним Гетьманом над ними настановив він Чернигівського полковника Якова Лизогуба, а сам знов поєднався з Шереметьевим і, обороняючи українські південні границі, турбував Турків і Татар і не давав їм іти на підмогу до Азова. На цей раз Азов було взято, і Царь, вважаючи, що велику поміч у цьому ділі дали йому козаки, дякував Гетьманові Мазепі найбільш за те, що він призначив такого дотепного, доброго знавця військової справи, наказного Гетьмана, яким з'явив себе Лизогуб.

Тим часом московське військо безнастанно переходило через Україну, погано поводилося з людьми; начальники московських команд та усякі офіцери московські часто-ґусто люто розправлялися з жителями, вимагали підвод, харчів, знущалися над звичаями і порядками українськими та ще почитували себе за важніщих та з більшими правами людей, ніж тубільці—Українці; до того ще був як раз і неврожай хліба у тому 1698 році,—то через все те на Україні дуже почали ремствувати на Москалів і Гетьмана; доносів на нього стало ще більше, але Царь так вірив Гетьманові і почитував його за розумного і корисного за-для себе порадника, що не йняв віри тим доносам. Повернувшись у січні (январі) 1700 року з тих походів, він покликав Мазепу до Москви, і там так його ласкаво вітали, як

ніколи. Щоб виявити свою ласку і подяку Гетьманові, Царь дав йому орден святого Андрія Первозваного, що саме тоді тільки що встановлений був, і мали його тільки Царь та Головін.

По Бахчисарайській умові 4-го березоля (марта) 1681-го року Правобічна Україна мусіла зоставатись незаселеною пустинею. Але на таку чудову країну не могли не позаздрити сусіди, і от король Польський Ян Собеський, що тільки й мріяв про велику війну з Мусульманами, придумав такого способу. Він добре відав, що козаки — найкращі вояки, і вже у 1685 р. видав таку сеймову ухвалу, що він приймає під свою батьківську опіку усіх козаків, котрі оселяться на землях давніщих полків Чигиринського, Черкаського, Корсунського, Канівського, Білоцерківського та Уманського та будуть узнавати за Гетьмана того, кого настановить Польський уряд. Люде з Полісся, Волині та Червоної Русі кидали свої оселі і панів і поспішали записуватись у козаки. Ті з них, котрі одержували од короля „приповідні листи“ на те, щоб набірати це охоче військо, звалися полковниками; з них одразу визначилися полковники: Искра, що оселився у Корсуні, Самусь—у Богуславі, Абазин—у Брацлаві на Поділлю, а найбільш—Семен Пилипович Гурко, або „Палій“, як його прозвали Запорожці. Він оселився у Хвастові.

ЦАРЬ МОСКОВСЬКИЙ ПЕТРО I.

Семен Палій, як його звичайно взивають, був родом з Борзни, з діда-з-прадіда козак, добре освічений чоловік (вчився у Київській колегії). Слава про нього далеко сягала і на Лівобережній

Україні; звідтіль до нього йшов народ, невдоволений московськими порядками і своєю старшиною, котра все більше й більше переверталась на справжніх панів і, з допомогою Московського уряду, все дужче гнобила та гнітила підлеглих і осілих по їх землях людей.

З кожним годом Палій все дужче почав ворогувати з Поляками. Він не раз прохав Мазепу поклопотатись у Царя, щоб його і його козаків прийнято було у підданство, але Петро не хотів сваритись із Польщою, то й не хотів пристати на те. Проте Хвастовський полковник із своїми козаками не раз допомагав московському військові у війні з Кримом та Турками. Поляки тепер не раді були своїй вигадці, бо бачили, як жваво козаччина розвивається, боялися її, бо через козаків скрізь були розрухи, ворохобня та непокірство по-між їх хлопів; тим-то вони почали вже клопотатись про те, щоб козаччину скасувати. Тільки що помер Ян Собеський, як на його місце у 1699 році королем Польським став Август II. Він зараз склав згоду з Турками, і коронний гетьман польський оповістив наказного Гетьмана підлеглих Польщі козаків, Самуся, і полковників Палія, Искру, Абазина, Барабаша та усіх козаків про те, що сейм ухвалив розпустити козацьке військо, і що з цього часу козаки не мають права жити по маєтностях королівських, духовних і шляхетських. Це було все одно, що зовсім скасувати козаччину в Правобічній Україні. Але Палій мало вважав на те, хоч Поляки були й напали на його Хвастів. Правобічне козацтво почало лихим духом дихати на Поляків, а далі незабаром підняло повстання: почали вигонити шляхту та Жидів, котрі оселилися по містах. Лівобічні теж одгукнулися на те, і вже в Переяславському полку почали бити Жидів. Утікачів з лівого боку Дніпра на правий все більшало; перелякана шляхта Київського, Подільського і Волинського воєводств проголосила „посполите рушення“ на козаків, а наказний Гетьман Самусь вирушив під Білу Церкву. Звідтіль послав він до Мазепи лист і розіслав універсали до всіх старшин, а в них оповіщав, що він присягнув бути вірним Цареві і покірливим Мазепі та присоглашав усіх охочекомонних збіратися у сотні і полки і одностайне іти на Поляків. У Самуся було 2.000 козаків. Під Білою Церквою Палій прийшов йому на поміч із 1.500 своїх полчан. Поляки, під проводом пана Якова Потоцького і регіментаря Рущиця, із 2.000 війська рушили визволяти Білоцерківську залогу, що зачинилася у замку. Під Бердичевом Самусь напав на них і розбив у-край. Потоцький і Рущиць ледве встигли утікти,—увесь їх табор дістався козакам. Розбивши польське військо, Самусь вернувся до Білої Церкви, обложив її і, простоявши під нею сім тижнів, узяв. Після того козаки узяли Немирів. У Немирові Поляки стра-

шенно лютували і тяжко карали людей за те, що приставали до козаків; але як козаки взяли Немирів, то віддячили Полякам тим, що вирізали усю шляхту і усіх Жидів. Упоравшись тут, вони пішли на Бар, котрий теж узяли. Після того Палій подався із своїми на підмогу Подністрянському полковникові Абазину, що орудував на Поділлю. Шляхта та Жиди звідтіля, рятуючись, утікали в Польщу. Польський король Август II послав універсал до Палія і докоряв його за те, що він накоїв, а царський намісник у Варшаві, князь Довгорукий, писав до Мазепи, щоб він поклопотався про те, щоб Українські люде не допомагали Самусеві, бо через цю козацьку ворохобню Поляки не можуть налагодитися в поход на Шведів, у поміч Московському цареві. Після того Поляки гостріше взялись, щоб приборкати козацьке повстання, і гетьман польський Сенявський рушив на Немирів та узяв його. Самусь утік до Богуслава, а козаки з Немирова подалися до Ладижина. Там полковник Абазин замкнувся у замку із 2.000 своїх козаків. Після завзятої оборони Ладижин узято; Абазина Поляки посадили на палю, а козаків та міщан, котрі осталися живі, люто замордували. „У Подністрянщині і Побужжю, —одписує про це в Москву Мазепа,—Поляки страшенно катували підлеглих їм Українців: одних вішали, других на цвяхи кидали, або садовили на палі". Тим, про кого думали, що він брав участь у тому повстанні, одрізували ліве вухо,—і таких значених, як свідчить сучасник, було більш 70.000 чоловік... Таке коїлося в Правобічній Україні аж до 1703 року. За цей час Мазепа инший став до Палія. Мазепа бачив, як зростае любов народня до Палія; він боявся щоб це йому не завадило, і надумав якимсь побитом зіпхнути Палія з свого шляху;—він писав Московському урядові, що боїться, коли б Палій не погодився із тими Поляками, котрі перейшли на бік Шведського короля.

У початку 1704-го року Правобічний Гетьман Самусь, а з ним Корсунський полковник Искра прийшли у Переяслав і покірливо сказали: „Не можемо ми разом жити з Поляками і, коли нас не прийме православний Царь і Гетьман обох боків Дніпра, не знаемо, де й подітись". 24-го січня (января) Мазепа, з дозволу Царя, у Ніжині прийняв од Самуся гетьманські клейноди, котрі дав йому був Польский король. Таким побитом, на правому боці Дніпра остався один лишень борець за козацьке українське діло—Семен Палій. Це був справжній Запорожець, оборонець народніх прав, свободи і політичної автономії України, ненависник і лютий ворог усякого рабства та самоправства. Така вдача його одповідала тому, що було на серці й на мислі у кожного Українця, тим-то він без міри був любий народові. А це дуже турбовало Мазепу, бо він, схиляючись до шляхетства та потураючи старшині, не надіявся на народню

любов... А без неї правителеві, котрого обрав той самий народ, не легко було вдержатись на своїй посаді.

Довго Мазепа не міг нічого заподіяти Палієві, але те, що Палій завзято не хотів оддавати Білу Церкву Полякам, спільникам в той час Москви, допомогло Мазепі. Про це оповідатиметься далі, а поки що — вернемось трохи назад.

У 1699 році царь Петро I і король Польський Август II умовились, через своїх уповажнених, разом стати проти молодого короля Шведського Карла XII. Війну розпочав Август у Лівонії, куди у 1700 році Царь звелів Мазепі послати йому на поміч козацьке військо. Гетьман вирядив один полк охочекомонних, під проводом полковника Искри. Ледве вийшло це військо, як знов прийшов царський наказ послати ще 10.000 козаків; і ці виступили у Псков, під проводом наказного Гетьмана Обидовського, Мазепиного небожа. У нього було війська: 4.000 Ніжинського та Чернигівського полків, 1.000 Стародубського і 4 полки охочекомонні. Але вони Шведів не бачили й у вічі,—бачили тільки московське військо, що тікало на всі боки після того, як його розбили Шведи під Нарвою. Незабаром ті козаки, що ходили воювати своїм коштом, босі й голодні, обідрані і без коней вернулися до-дому, люті на Московське начальство, котре позабірало на війну їх із кіньми і не платило за те грошей. Замість них послано ще 7.000 козаків, під проводом наказного Гетьмана, Гадяцького полковника Боруховича, а скоро за ним рушив із полками: Миргородським, Лубенським, Переяславським, Ніжинським і Полтавським наказний отаман—Миргородський полковник Апостол. Це військо пущено до-дому у січні (январі) 1702 року, а 27-го липня (юля) того ж року послано у поміч Полякам инших 12.000 козаків, під проводом наказного Ґетьмана, Стародубського полковника Миклашевського.

Ще в лютому (февралі) 1701 року царь Петро бачився із королем Августом, і вони заздалегідь поділили по-між себе землі, що мали одвоювати од Шведів. Петро брав собі Інгрію і Корелію (коло теперішнього Петербурга), а Август назначив собі Остзейський край, та ще, з поради панів польських, намагався, щоб Московський царь зрікся своїх прав на Правобічну Україну. Але Мазепа, через присланого до нього в цій справі дяка московського Бориса Михайлова, одказав Цареві, що Україна на це ніколи не пристане: „Бо не дурно наші літописі пишуть: поки світ стоїть світом, Поляк Русинові не буде братом“.

Зімою 1702 і 1703 року Гетьман їздив у Москву. Там знов його добре вітали, надарували йому земель із селами і з слободами, соболів (на футра), шовку і таке инше, а король Польський прислав йому орден Білого Орла.

Козаки та Запорожці, вертаючись з походів тих до-дому, рознесли скрізь по Україні, які то люде Москалі, як вони знущаються, зневажають та кривдять Українців, як поневіряється Українцями Московський уряд. Через ці балачки Запорожці готові були підняти повстання проти Москалів, і за те стояв і Кошовий отаман Кость Гордієнко, справжній лицарь і запеклий ворог Москви. Запорожці вже готові були вийти на Україну, вигнати Москалів, панів та орандарів. Мазепа писав у Москву, що по всій Україні менша стала прихильність до Царя й до Москви. Петро I вимагав, щоб присилано було козаків у північні сторони на службу та на всякі роботи. Цього попереду ніколи не було, а козаки тільки й знали свою Україну та сусідні степи південні. Ці походи на північ були на всій біді і ще більш обурювали Українців проти Московського уряду.

КОРОЛЬ ПОЛЬСЬКИЙ АВГУСТ II.

У квітні (апрілі) 1704-го року Царь наказав Мазепі виступити з України з усим військом на поміч Польському королеві. Мазепа вийшов, коло Київа перейшов Дніпро і 15-го червня (юня) отаборився коло Паволочі; сюди ж прибув до його із своїми полчанами і Семен Палій. Мазепа вітав його приязно, а тим часом нишком листувався із князем Головіним. 10-го липня (юля) він покликав Палія і став дорікати йому, що його козаки свавільно розправляються з орандарями та панами і на це скаржиться й Король. „На те вони люде вольні,— одказав Палій.— Що я з ними подію?“ Тоді Гетьман переказав йому царське бажання, щоб він їхав у Москву. „Нема чого міні туди їхати“— одмовив Палій і хотів іти до свого обозу, але Мазепа не пустив його і зараз написав про це Головінові, а 24-го серпня (августа) сповіщав його, що під караулом одпровадив Палія і його

пасинка Сімашка у Батурин, і звелів їх держати там до приказу царського.

Тим часом у Польщі люде метушилися і не знали, кого й чого держатись: одні держалися короля Августа, а другі переходили на бік Карла XII, котрий вже взяв Варшаву, Краків і Львів. Переяславський полковник Мирович, що стояв у Львові із 10.000 козаків, мусів був одступити у Броди. Багато зневаги терпіли козаки од Поляків і од Шведів, а тут ще до того у Червоній Русі почалися пошесті та болїсті, і через те козаки мусіли зовсім вернутись до-дому. Мазепа, котрий теж ходив із військом походом на Волинь, повернувся до Батурина. Ці походи козацькі, здається, мало допомогли королеві Августові, а козакам далися добре у знаки; через них козаки лихі були й на Шведів.

У початку 1705 року Мазепа був у Москві, а у березолі (марті) туди привезено Палія і пасинка його Сімашка. Після допиту, звелено було їх заслати в Сібір, у Єнисейськ, але чогось пізніш цей наказ перемінено, і Палія заслано у Верхотурье, а звідтіль у Томськ, де він мав пробувати аж до смерті.

ДРУГИЙ ПОХОД НА ВОЛИНЬ. КОРОНУВАННЯ СТАНІСЛАВА ЛЕЩИНСЬКОГО. КНЯГИНЯ ДОЛЬСЬКА. БУДОВАННЯ КРІПОСТИ У КИЇВІ. БЕНКЕТ У ГЕТЬМАНА. ЗНОСИНИ З КОРОЛЕМ СТАНІСЛАВОМ. ЄЗУЇТ ЗАЛЕНСЬКИЙ.

По весні 1705-го року Мазепа, з наказу Царя, вирядив 4.500 козаків, під проводом наказного Гетьмана, Прилуцького полковника, Дмитра Горленка на Литву, а сам 18 го червня (юня) виступив на Поділля; звідтіль пішов він на Волинь, щоб плюндрувати маетності тих польських панів, котрі пристали на бік Шведського короля. Так він дійшов до Львова. Далі мусів він іти, щоб поеднатися з Саксонським військом короля Августа, але не зустрів його і повернув на Волинь. Тут він став табором у місті Дубні, покинувши частину свого війська у воеводстві Бельзському, а частину у землі Холмській.

Тим часом у Варшаві 3-го вересня (сентября), з волі Карла XII, короновано Станіслава Лещинського на короля Польського. Таким побитом у Польщі було два королі в-раз.

Новий король Станіслав зараз же почав запрошувати Мазепу, щоб він пристав на його бік, і обіцяв козакам усякі вольності; але Гетьман, ще до якого часу, не виявляв своїх замірів і про ці запросини повідомив Московський уряд.

Пробуваючи у Дубні, Мазепа їздив до Білої Криниці і там хрестив із княгинею Ганною Дольською дочку її сина од пер-

шого чоловіка, князя Вишневецького. Ця княгиня Дольська, удова по двох чоловіках, була ще не стара, дуже красива і приваблива. Вона сильно вразила гетьманське серце і, здається, на цих хрестинах було кинуто перше зернятко спокуси—перейти на бік Шведів і з'явилася надія визволити Україну з-під московського гніту. А гніт цей був дуже тяжкий, і до Гетьмана з усіх кутків України приходили скарги на насильства, знущання і свавільство московських військових людей над козаками.

Повернувшись до свого Батурина, Мазепа одержав звістку, що у-літку прибуде на Україну Царь, щоб оглядіти Київську кріпость. У кінці червня (юня) Гетьман зібрав до Київа козаків і сам поїхав стрічати Царя, котрий повинен був приїхати туди водою. Пробуваючи у Київі, Гетьман одібрав листа од своеї куми Дольської; в тому листі вона, імям короля Станіслава, радила Мазепі пристати до Шведів і впевняла, що все, чого Гетьман бажае, справдиться. Це був вже другий лист од неї, і про ці листи знав тільки Генеральний писарь Орлик; але й він не знав, як Гетьман ставиться до них, бо Мазепа не виявляв своїх замірів і лаяв при Орликові Дольську за її вигадки, кажучи: „проклята баба глузду з'їхала!“

КОРОЛЬ ПОЛЬСЬКИЙ СТАНІСЛАВ ЛЕЩИНСЬКИЙ.

4-го липня (юля) 1706-го року приїхав у Київ царь Петро. Почувши тут, що Карл XII прямуе на Україну, він виправив князя Меньшикова з кінними ватагами на Волинь, а Мазепі звелів допомагати йому і бути під його началом. Дуже вразило це старого Гетьмана,—і як Гетьмана, і як чоловіка, що вважав себе далеко вищим і родом і по освіті, ніж Меньшиков. Карл XII на цей раз не пішов на Україну, а повернув у Саксонію. Там у зàмку Альтранштадті було складено умову; по тій умові Ав-

густ II зрікся Польської корони, зостався тільки королем Саксонським і порвав згоду з Московським царем. Таким побитом Мазепі не довелося ставати під начало Меньшикова, але ця образа глибоко запала в серце Гетьманові; а тут ще й княгиня Дольська знов писала в листі до нього, що вона чула, ніби-то князь Меньшиков має на думці скинути його з гетьманства і самому стати Гетьманом України. Про це справді була чутка, і Мазепа знав, що Меньшиков клопотав у Царя про те, щоб його зроблено було князем Чернигівським. Це князівство повинно було простелити йому шлях до гетьманства. Мазепі ж, щоб задовольнити його, Царь хотів виклопотати титул Австрійського князя, про що вже почали листуватись із Австрійським урядом. І Мазепа таки одержав цей титул аж перед смертью.

КОРОЛЬ ШВЕДСЬКИЙ КАРЛ XII.

На той час, як Петро пробував у Київі, Гетьман зробив за-для Царя бенкет. На тому бенкеті була уся українська старшина і московські вельможі, котрі були коло Царя, по-між ними й Меньшиков. По обіді Меньшиков узяв Мазепу за руку і, сівши з ним осторонь, почав йому казати так, що де-хто з старшини і полковників чули: „Гетьмане Іване Степановичу! Час братись за ворогів“,—промовив він, підморгуючи на старшину. Потім почав говорити йому, що для спокою Царської величности і на користь самому Гетьманові, треба викоренити усю старшину; за це й будучі Царі славитимуть його, як найвірніщого з Гетьманів.

„Небезпешно,—промовив Гетьман,—не скінчивши одної війни з ворогом, розпочинати другу хатню війну“.

„Чи цих ворогів (себ-то, козаків та старшину) боятись і жаліти?!“—одказав Меньшиков. Але тут Петро встав, щоб їхати, і розмова на тому урвалася. Як Царь і російські вельможі поі-

хали, Гетьман звернувся до старшини і полковників з такою мовою:

„Чи чули, що казав князь? І таку пісню співають міні раз-у-раз у Москві і скрізь. Не попусти Боже, щоб сталося по їх думці!“ Тут вже й старшина, почувши такее, почала ремствувати: „Служать козаки Цареві без усякої противности, послушливим серцем, своїм коштом робили такі далекі походи у Інфлянти, Польщу, Литву, у Донські городи і Казанське царство... Козаки гинуть там, терплять тяжку зневагу і обрàзу від московських начальників, і за все це їм така дяка!“ В додачу до цього Гетьман сказав: „Я сам добре знаю, що думають заподіяти зо мною і з вами: мене хотять довольнити князівським титулом Римської держави, усю старшину викоринити, міста наші під себе підгорнути, посадовити своїх воеводів або губернаторів; як що наші підуть навпроти, то за Волгу усіх перегнати, а Україну своїми московськими людьми осадити“.

КНЯЗЬ ОЛЕКСАНДЕР ДАНИЛОВИЧ МЕНЬШИКОВ.

Це дуже збентежило усіх, хто там був, і з того часу, з того бенкету, почалося ще більше ремство на Москалів. Старшина почала збіратись то в обозного Ломиковського, то в кого з полковників або з старшин. У полковника Апостола, котрий достав з бібліотеки Печерського манастиря „Гадяцькі пакти“, тоб-то умови Гетьмана Виговського про федераційну спілку України з Польщою, довго радились про це і перечитували ту умову. Козацьке поспільство теж було неспокійне і гомоніло по хатах та шинках. Скрізь Мазепа бачив, що народ невдоволений Московським урядом, і сам добре розумів і спочував тому. Він бачив, що російське військо хазяїнує на Україні, наче в звойованій країні. Йому здавалося, неначе він чує голос, котрий промовляє: „Як ми за душу Хмельницького по-

всяк-час Бога молимо і імя його славимо, що визволив Україну з-під лядської кормиги, так ми й діти наші на віки-віков душу й кості твої проклинатимемо, як що нас, за гетьманування свого, після смерті своеї, ти залишиш у такій неволі“.

Тим часом козаки ріжних полків вже пять літніх місяців, коли було чимало роботи й у свойому хазяйстві, працювали, з наказу Царя, над Київською кріпостью, та ще й на своїх харчах. Царь сказав, що кріпость збудовано в поганому місці і зробив нову закладчину, навкруги Печерського манастиря, та звелів, щоб доглядав за роботою Гетьман. Тільки аж у кінці жовтня (октября) прийшов царський дозвіл, щоб Гетьман пустив військо—голе, босе, обідране і голодне, та ще до того замучене тяжкою, незвичайною для козаків працею над кріпостью. Сам Гетьман поїхав до Батурина.

Під новий 1707 рік Царь прибув у Жовкву, а 11-го квітня (апріля), з наказу Царя, туди ж прибув і Мазепа. Тут знов сталася друга потичка Мазепи з Меньшиковим, котрий самовладно, без волі Гетьмана, послав наказ компанійському полковникові Танському, щоб він забрав на пів року гроші для війська і виступив у поход. Це страшенно розлютувало Гетьмана. Саме тоді приїхав до нього Львівський езуїт, ректор езуїтської школи у Винниці, Заленський. Мазепа прийняв його на самоті, і що вони там балакали, про це ніхто не знае. Після того Гетьман послав його у Саксонію до короля Станіслава із своїм листом. Небавом Гетьмана і старшину одпущено з Жовкви, і він вернувся до Батурина. Вдома він перебув не довгий час, бо треба було поспішатись до Київа, де знову усі козаки—і городові, і охочекомонні—працювали над кріпостью. Тут 16-го жовтня Мазепа ізнов одібрав лист від Дольської і від короля Станіслава. Прочитавши його, ось що промовив старий Гетьман до свойого писаря Орлика, перед хрестом з часткою животворящого древа: „Я кличу Всемогучого Бога за свідка і заприсягаюсь, що не ради своеї користи, не ради високої пошани, не за-для багатства або инших примх, а за-ради усіх вас, що під моїм урядом і регіментом есте, і для жінок і дітей ваших, для загального добра матері нашої, бідної України, для користи усього війська Запорожського і народу Українського, для збільшення і розвитку військових прав і вольностей, хочу я, за помічю Бога, так зробити, щоб ви з жінками і дітьми вашими і край рідний з військом Запорожським не загинув а-ні під Москвою, а-ні під Шведами“. Цими словами він виявив свої заміри, але до якого часу усе робилося потай, і тільки Орлик, котрий присягнув нікому нічого не говорити, знав де-що про те.

Другої зіми знов приїздив езуїт Заленський до Мазепи з універсалом Станіслава до козаків і народу Українського. Він

пробував у Бахмачі, а звідти Орлик привозив його двічи до Гетьмана на Гончарівку (урочище, де був палац Мазепи, за пів верстви од Батурина); там вони зачинившись, довго потаєнці розмовляли.

Тим часом при кінці 1707-го року з'явився на Запорожжі донський козак Кіндрат Булавин. Він заохочував Запорожців пристати до Донців, щоб битись з московським військом, вигубити бояр і усіх панів та усяких урядовців. До його пристало чимало Запорожської голоти і гультяїв. Але Мазепа вирядив проти нього компанійського полковника Кожухівського і Полтавського—Левенця, і вони вигнали Булавина з його ватагою з України та пішли на підмогу князю Долгорукому, що був посланий Московським урядом проти бунтівників. На Дону Булавинові спочатку щастило: він розбив московське військо і зайняв місто Черкаськ; але тут він на-щось розділив свої сили, а через те невабаром його було розбито. Знаючи, яка буде йому кара і муки у Москві, як його піймають, він застрелився. 1.500 Запорожців, котрі були в його війську, обложив бригадір Шидловський у Бахмуті і, здається, винищив їх до одного, а Бахмут спалив. Частина Донців, під проводом Некрасова, утікла на Кубань, а потім піддалися Турції і оселилися по Дунайських плавнях у Добруджі. Там живуть потомки їх і досі і прозиваються „Некрасовцями". Ми ще стрінемося з ними далі.

МОТРЯ КОЧУБЕІВНА. ДОНОС КОЧУБЕЯ І ИСКРИ. СУД НАД НИМИ. КОЧУБЕЯ І ИСКРУ КАРАЮТЬ НА СМЕРТЬ.

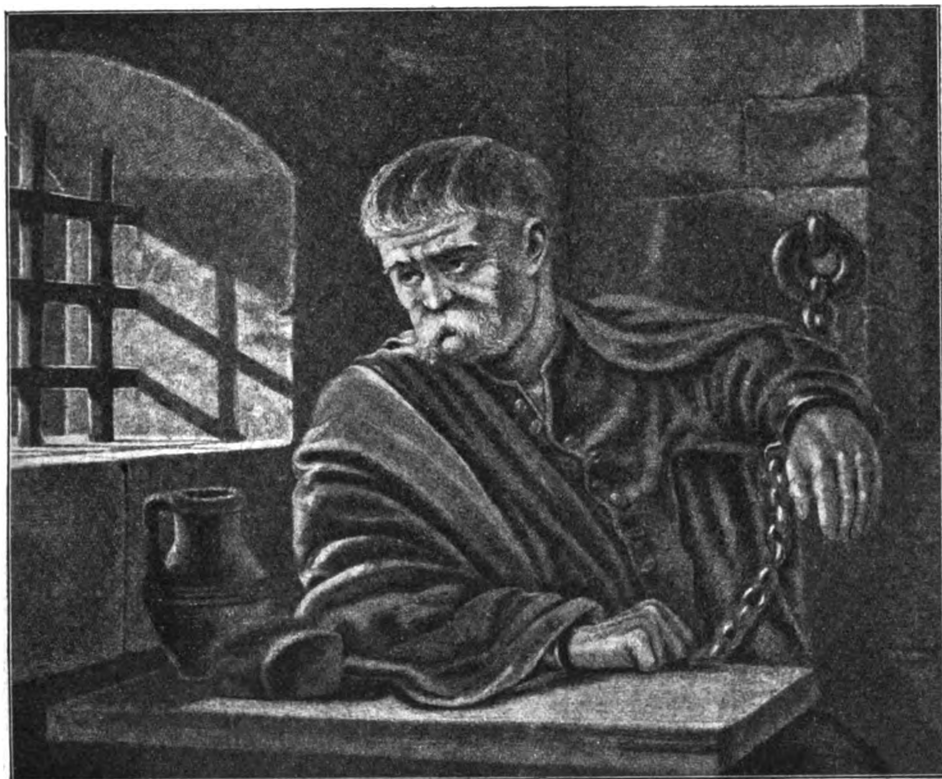
З самого початку гетьманування Мазепи він мав багато ворогів, і доноси на його присилано у Москву мало не що-року, але вони скомпановані були недотепно, в них було так небагато правдивих доказів, що Гетьманові не було чого боятись,—навпаки, через них Мазепа ставав в очах Петрових ще вірнійшим та ще більш прихильним до нього Гетьманом. Усіх доносчиків, починаючи з 1687-го року (з попа—розстриги з Путівля) і до посліднього часу, Московський уряд або сам карав на смерть, або присилав до Гетьмана, щоб він робив з ними, що схоче; і, треба сказати правду, Мазепа ніколи не уживав на зле своєї власти та посади: він не був лютий з роду. Так, ми бачимо, що з odданих йому доносчиків, він скарав на смерть одного тільки ченця Соломона,—небожа ж Самойловичого, Гадяцького полковника Михайла Василевича Галицького, він передав Московському урядові, і в Москві покарали його батогами за донос на Гетьмана та заслали у Сібір; Забілу, Солонину і Чаліенка він зовсім прощае і нічим не карае Суслу. Але тепер у

1708 році послано новий донос, котрий дуже збентежив Гетьмана. Донос цей з'явився саме тоді, як трохи не вся старшина козацька і Запорожжя скупились коло Гетьмана, щоб проголосити незалежність Україні, як от-от Карл XII мав рушити на Москву, а Станіслав—на Київ. Вийшов той донос од одного з найповажніших старшин—Генерального судді Василя Кочубея, котрий до того ще був і близький до Гетьмана чоловік; він знав усі думки і заміри старшин, у нього Мазепа часто гостював і по-приятельськи балакав із ним про багато дечого такого, чого б не сказав другому. Усе це дуже турбовало Гетьмана. Скоїлося ж воно ось через що. Мазепа був хрещений батько Кочубеївої дочки Мотрі, і як кум, він часто бував у Кочубеїв. Хрещениця його підросла і на його очах стала гарною дівчиною. Гетьман тоді був удівцем (його жінка вмерла у 1702 році), і задумав посватати свою хрещену дочку. Це дуже вразило Мотрину матірь, Любов Хведорівну Кочубеїху, котра й чути не хотіла про таке беззаконство, щоб хрещений батько узяв собі за жінку свою хрещену дочку. Але молодій Кочубеївні бажалося зробитись гетьманшою. Хатні сварки і лайка з матірью та велика охота досягти таки свого повели до того, що дівчина покинула батьків і утікла у будинок до Гетьмана. Старі Кочубеї счинили галас і стали докоряти Гетьманові. Мазепа не стерпів тих докорів і, щоб вгамувати це діло, мусів одіслати Мотрю до батька, але після того він ще часто листувався із нею. Це було у 1704 і 1705 роках, але, здається, через те Гетьман з Кочубеем не стали гірші, бо ми бачимо, що Кочубей після того бував на бенкетах у Гетьмана у Бахмачі та на Гончарівці, і сам Гетьман по-приятельськи приїздив до Кочубеїв у Диканьку і бував у їх у господі у Батурині; виїзжаючи в поход Мазепа лишав замість себе у Батурині наказним Гетьманом Кочубея. Так було і у 1706 і 1707 роках. Раз якось, під час такого гетьманування Кочубея, приїхали до його ченці,—по-між ними був чернець Никанор. Кочубеїха, котра була дуже крута і сувора на вдачу, досі не

ГЕНЕРАЛЬНИЙ СУДДЯ ВАСИЛЬ ЛЕОНТІЄВИЧ КОЧУБЕЙ.

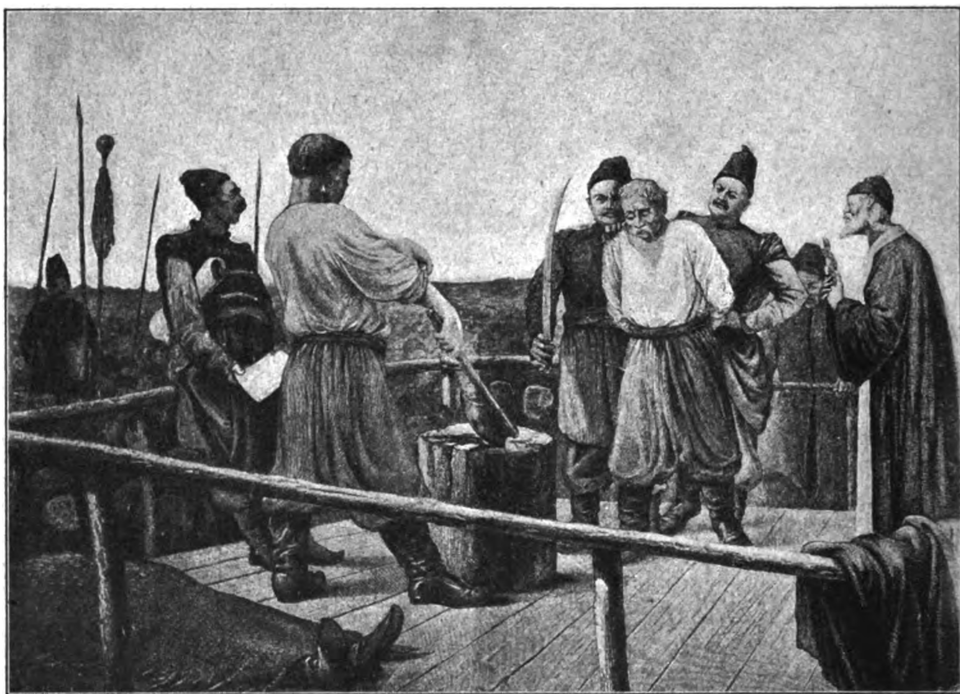
могла забути образи, що вчинив їй Мазепа, сватаючи її дочку, а свою хрещеницю, та передержуючи її у себе. Вона намоглася, щоб Кочубей вирядив того ченця, як певного чоловіка, із доносом на Гетьмана аж у Москву. Узявши з Никанора присягу і давши йому грошей, Кочубей вирядив його у Москву. Він багатів думкою, що як повірять там його доносові і скинуть Мазепу з гетьманства, то ця посада достанеться йому. Дожидався він свого посланця аж до 1708 року, і не діждався. Тоді він знайшов якогось Петра Яценка, вихреста з Жидів. Виявивши свої заміри приятелеві і своякові свойому, Полтавському пол-

КОЧУБЕЙ У ТЮРМІ.

ковникові Искрі, вони разом од себе обох вирядили того Яценка у Москву з другим доносом, а самі заклйкали у Диканьку до себе попа Івана Святайла і доручили йому скомпонувати ще один донос російському полковникові Осипову, котрий полковникував у Ахтирці, щоб він сповістив про заміри Мазепи Київського воеводу, князя Голіцина. Князь, одібравши донос, одпровадив його до Царя, котрий саме тоді пробував у Бішенковичах. Як довідався про це Мазепа, то поспішив од себе послати лист до царя Петра. Петро звик вже, що на Мазепу часто приходять доноси, то він і на цей раз не звернув

на нього увачи і доручив самому Гетьманові піймати доносчиків. Тоді Мазепа покликав до себе Гадяцького полковника Трощинського і охочекомонного Кожухівського і доручив їм ісхопити Кочубея та Искру. Але Миргородський полковник Данило Апостол,—дочку його держав старший син Кочубея, Василь,—послав до Кочубея верхівця з порадою тікати у Крим. Здається, того хотів і сам Гетьман, і зроблено то було по умові з ним, бо полковник Апостол був головним спільником Мазепи у задуманому ділі—щоб одірвати Україну од Москви. Як би Кочубей та Искра утікли були у Крим, то донос їх не був би страшний а-ні Гетьманові, а-ні усій тій справі, що замис-

КОЧУБЕЯ КАРАЮТЬ НА СМЕРТЬ.

лила старшина. Але, на лихо, Кочубей та Искра, котрі, тікаючи у Крим, доїхали були аж до Коломаку, чогось повернули на північ і як-раз попалися до рук Осипову. Цей несподіваний случай дуже збентежив Гетьмана і усіх його спільників. Кочубея, Искру та Осипова, як головних доносчиків, звелено було одпровадити зараз на допит до Смоленська, а звідтіль до Вітебська, де була головна кватиря московського канцлера Головкіна,—йому доручено було цю справу. Туди ж були прислані з Москви піп Святайло, сотник Кованько, вихрест Яценко і чернець Никанор, як люде, що найбільше причетні були до того діла. Після допиту, Осипова пущено на волю, Кочубея

та Искру присуджено скарати на смерть, Святайла одпровадити у Соловецький манастирь, Кованька завдати до Архангельська у військо, Яценка та Никанора заслати у Московські далекі міста. Усіх їх заковали у кайдани і одпровадили до Смоленська. Після того Кочубея та Искру, з наказу Царя, знов привезено до Вітебська; там їх знов допитували та мордували, та проте нічого нового не дознадися. Тоді одвезли їх до Смоленська, а звідтіль Дніпром одпровадили до Київа і посадили у новій Печерській кріпості. Мазепа стояв тоді обовом у Борщагівці коло Білої Церкви. 11-го липня (юля) привезено туди закованих у кайдани, під московським караулом, Кочубея та Искру.

МОГИЛА МОТРІ КОЧУБЕІВНИ (коло Полтави).

14-го липня рано вивели їх на майдан, де було зібране військо козацьке та чимало народу, прочитано їх провини, і тоді відтято їм голови. Тіла їх лежали на майдані, поки скінчилася у церкві служба Божа, а тоді покладено в домовини і одвезено до Київа і там поховано у Київо-Печерській лаврі коло Трапезної церкви. Мазепа прохав у свойому листі Головкіна, щоб жінок і родину покараних на смерть одпустити і дати їм спокійно, „без жадної біди і туги“, пробувати у своїх маетностях, та не однімати їх, бо чоловіків їх вже доволі покарано.

Мотря Кочубеївна ще у 1707 році вийшла заміж за молодого Чуйкевича, котрий був прихильний до Мазепи до кінця.

За те після Полтавської битви він був засланий у Сібір з жінкою. Але Мотря потім повернулась з Сібіру і жила у манастирі; там вона і вмерла.

КАРЛ XII НА УКРАЇНІ. МАЗЕПА ЯВНО ПЕРЕХОДИТЬ НА БІК ШВЕДІВ. ЗРУЙНОВАННЯ БАТУРИНА. ОБІРАЮТЬ НОВОГО ГЕТЬМАНА У ГЛУХОВІ. ПРОКЛИНАЮТЬ МАЗЕПУ. УНІВЕРСАЛИ ПЕТРА I, КАРЛА XII і МАЗЕПИ ПОТИЧКИ ШВЕДІВ З МОСКАЛЯМИ. ЦАРСЬКА ЛАСКА. ПОВОРОТ ПАЛІЯ З СІБІРУ.

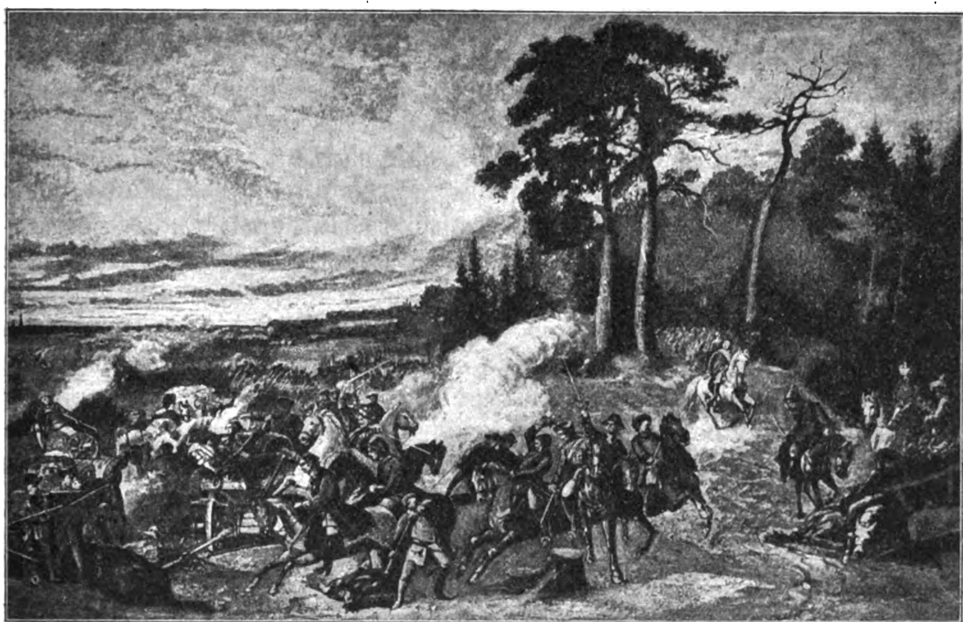
Скоро після того як покарано було на смерть Кочубея та Искру, Карл XII, після щасливого для себе бойовища 3-го липня (юля) біля Головчина (у Могілевському повіті), рушив таки на Україну, хоч канцлер його, граф Піпер, і квартирмейстер Гілленкрон були против того.

16-го вересня (сентября) вирядив він генерала Лагеркрону взяти Стародуб, а 21-го і сам вступив у Гетьманщину і отаборився у Дрокові (село у Суражському повіті). Останне військо йшло за ним. 27-го вересня на шведську ватагу, що йшла з Лівонії під проводом генерала Левенгаупта через Литву для того, щоб поеднатися з головною силою Карла, під Лісною напали Москалі і розбили її. Ця невеличка побіда московського війська зробила чимале враження на Україні і дуже звеселила Петра. Як Мазепа довідався про те, що Карл іде у Гетьманщину, то, замість того, щоб рушити на Москву та далі на північ, а під Київ і у Полтавщину послати короля Станіслава, з досади скрикнув перед старшиною, що була тоді в його: „От чорт його сюди несе! Та він усі мої рахування понівечив! Тепер він впровадить за собою у саме серце України московське військо, щоб до-краю зруйновати нас, на погибель нашу!"

І справді, Карл дуже необачно зробив, що повернув на Україну; він тим багато пошкодив собі самому і усім замірам Мазепи та тих Українців, що були з ним одних думок. Стародубський полк, куди вступив Карл, ще здавна жив спокійним поміщицьким та селянським життям, здавна вже заможні люде і усякі урядовці дбали про те, щоб здобути собі маетності у тому найспокійніщому кутку України. Тим то демократичних поривань не помітно було серед козацтва того полка; гадки та мрії про самостійність України, котрими жила більшість української старшини, мало клопотали завдоволених усим Стародубчан. Через це усе Стародубчанам було байдуже і про те, що прийшов Карл,—тоді як на Україні дивилися на нього, як на свого визволителя.

Царь Петро вирядив у Стародуб генерала Інфлянта і по-

слав наказ Гетьманові, щоб він допоміг генералові виперти Шведів за границі України. Одібравши цей наказ, Мазепа закликав до себе Генерального бунчужного Ломиковського і полковників, і вони прирадили йому послати до графа Піпера лист без підпису і печатки (щоб, як попадеться, бува, до рук Царя, можна б було од його одректися). У листі тому Мазепа вітав Короля в тим, що прибув він на Україну, прохав його протекції (опіки) над Україною і усим військом Запорожським і сповіщав, що виготовить пороми для Шведського війська на річці Десні біля Макошина. Проте, щоб і Петрові одвести очі, він вирядив на поміч генералові Інфлянтові гурт козаків Ніжинського, Лубенського та Переяславського полків. Але, поки вони прийшли,

БОЙОВИЩЕ КОЛО ЛІСНОІ.

генерал Інфлянт звелів усім селянам та хуторянам Стародубського полку із своїм добром і худобою переїхати у кріпость, а села, хутори, млини, пасіки й токи звелів своїм москалям геть попалити, щоб Шведам не було де взяти а-ні корму для коней, а-ні харчу для себе, а-ні сховатися. Стародубчане, побачивши таке, почали утікати світ-за-очі, бо добро їх було попалене, і ніде було знайти їм притулку. Стрівши козаків, котрі йшли на поміч Москалям, вони їм переказали, що в них діється, і так розпалили їх проти Москалів, що ті не схотіли іти далі, і тільки невеличка купка того маленького гуртка козаків прийшла і поедналася із Стародубським військом генерала Інфлянта. Ті козаки, що втікли, рознесли по Україні

вістку, що Шведи—народ хороший, нічого лихого людям не роблять, за все, що беруть, плятять, а Москалі палять села, грабують, обдирають жителів, силком заганяють у кріпость, силують до незвиклої роботи, неславлять і зневажають, ще й глузують з Українців. Ця вістка скоро поширилася і рознеслася по Україні, і незабаром усі побачили, що то була правда, бо Москалі скрізь однаково з Українцями поводилися.

Тим часом московське військо прибувало на Україну, і Мазепа із своїми силами опинився, як у мішку, одрізаний од Запоржжя і полуденних полків, котрі спочували його замірам. А тут ще як на те й Царь вимагав, щоб Мазепа не гаячись прибув до головної кватирі на військову раду з міністрами. Гетьман прикинувся слабим, упрохав Київського митрополита Іоасафа Кроковського маслособорувати себе, а у головну кватирю до Меньшикова послав свого небожа Войнаровського. Повернувшися звідти Войнаровський сповістив, що Меньшиков сам іде до Мазепи. Почувши це, Гетьман зараз же поїхав до свого Батурина і наказав сердюцькому полковникові Чечелю, гарматному осавулові, німцю Кенігсену та Батуринському сотникові Дмитрові, стерегти його. В гетьманській столиці стояло чотири сердюцьких полки (Чечелів, Покотилів, Денисів та Максимів) і частина полків Лубенського, Миргородського та Прилуцького. У неділю рано 23-го жовтня (октября) Гетьман на віки попрощався із своїм Батурином, і з останньою частиною полків Лубенського, Миргородського та Прилуцького подався за Десну до Карла. З ним перейшло за Десну коло 5.000 козаків, а останні 6.000 зосталися по цей бік Десни. Оце й усього війська, що було при Гетьманові, бо багато полків було послано на підмогу московським генералам у всі сторони. Та й з тих, що перейшли з Мазепою до Шведів, теж чимало повтікало, і його військо ще менше стало.

Перейшовши Десну Гетьман спинив свое військо, вишикував козаків у лави навкруги себе і почав їм так промовляти: „Браття! Настав наш час. Покористуемося цею нагодою,—віддячмо Москалям за їх насильство над нами, за всі нелюдські муки і неправду, що вчинено нам! Ось коли прийшов час скинути ненависне ярмо і нашу Україну зробити вільною стороною, ні від кого не залежною!“ 28-го жовтня (октября) у-вечері Мазепа прибув із своїми козаками до шведського обозу, а 29-го Король вітав його у себе.

Тим часом звістка про те, що Мазепа перейшов на бік Карла, дуже вразила Москалів. Царь Петро зараз звелів писати маніфест до Українського народу; в ньому він оповіщав, що Мазепа—зрадник і що він наче б-то хоче оддати Український народ Полякам та завести унію, старшину ж Царь

закликав у Глухів, щоб обірали нового Гетьмана. Із цим універсалом послано й листа до полковника Чечеля, котрому наказано впустити московське військо у Батурин.

30-го жовтня у Погребках, де стояв Царь табором, була військова рада; на ній ухвалено взяти і зруйновати Батурин. 31-го Меньшиков прибув із військом до гетьманської столиці і почав перемовлятися з полковником Чечелем, але ні до чого не договорилися, а козаки завзято гукали з мурів: „Усі тут помремо, а в столицю не пустимо!“. Завзято одбивалися козаки од московського війська. Коли це 1-го листопада (ноября) у-ночі один з полкових старшин Прилуцького полка, Іван Ніс, прийшов до Меньшикова і росказав йому, що знае потайну хвіртку—нею можна увійти у Батуринський замок. Через цю зраду загинув Батурин. Меньшиков з частиною війська наполіг в усієї сили з противного боку Батурина, де скупилося обороняти город усе військо козацьке, а тим часом остання частина Москалів пробралася через тайник у замок. Тільки що чутка ця розійшлася, як городяне, під проводом дьякона і його дочки, кинулися вибивати Москалів з тайника. Але було вже пізно, і Меньшиков узяв гетьманську столицю, спалив її у-пень, усіх жителів, старих і малих, жінок і дітей, перебито до одного, частину старшин замордовано лютими карами, трупи їх привязано до дощок і пущено у-низ по річці Сейму, на знак того, що Батурин загинув; останніх старшин, а між ними й Кенігсена, заковали у кайдани і повезли до Глухова. Кенігсен дорогою помер, проте його й мертвого, як і всіх привезених у Глухів старшин, мордували і колесували.

1-го листопада Царь скликав у Богданівку (село Новгород-Сіверського повіту, недалеко Десни) усіх полковників українських. Але приїхало тільки чотири, котрі не пристали до Мазепи: Стародубський—Скоропадський, Чернигівський — Полуботок, і наказні: Переяславський—Тамара і Ніжинський—Журахівський з сотниками і військовими товаришами своїх полків. 4-го вони були у Глухові, куди приїхав і сам Царь. 5-го листопада скидали Мазепу з гетьманського уряду,—справляли це так, як у театрі: спорудили шибеницю і винесли опудало,—ніби то самого Мазепу; на опудало повішали орден Андрія Первозваного, вичитали над ним усе те, що робив для Гетьмана Царь, усю до його царську ласку, а тоді прочитали усі провини Гетьмана проти Царя. Меньшиков і Головкін вийшли на поміст і роздерли патент на чин Кавалера ордена, з опудала здерто орден Андрія Первозваного, а кат зачепив його канатом і повісив на шибениці. 6-го листопада була рада; на ній стверджено за Гетьмана—Стародубського полковника Івана Скоропадського, котрого заздалегідь призначив царь Петро.

Старшина хотіла була обрати за Гетьмана Полуботка, але

Царь не пристав на це, кажучи, що Полуботок дуже хитрий і що з його може вийти другий Мазепа.

11-го листопада приїхав у Глухів Київський митрополит Іоасаф із духовенством і 12 го, після молебну, на котрому був і Царь, виголошено анафему і вічний прокльон зрадникові Мазепі. При тому митрополит ударив своїм жезлом портрет Мазепи у груди, а духовенство і клір, обернувши свічки до портрета, співали: „анафема, анафема, анафема!“

УКРАЇНСЬКИЙ КОЗАК ЧАСІВ МАЗЕПИ.

З Глухова Царь розіслав два маніфести до Українського народу. У одному Царь улещав Українців, щоб не йняли віри маніфестам та універсалам Карла та Мазепи, бо, мовляв, на всьому світі нема а-ні одного народу, котрому так легко і вільно живеться, як Українцям під Московською рукою; у другому Царь обіцяв нікого не карати за те, що не повідомили уряд про те, що Мазепа замишляе перейти до Шведів; він закликав, щоб не боялися вертатись у свої маетності і займати ті самі посади, що й до того. А як що через місяць од цього хто не вернеться, то він буде того вважати за зрадника і у тих одбіратимуть уряди, знаки та маетності, а самих каратимуть на смерть, а жінок та дітей посилатимуть на заслання.

Мазепа, з свого боку, розіслав універсали; у них він поясняв причини, з яких він одступився од Москви. „Москва,— писав він,—хоче спустошити міста, усю старшину запровадити у неволю, козаків повернути у драгуни та жовніри, народ перегнати у Московські землі за Волгу, а наш край оселити своїми людьми“. Полковники, котрі передалися Шведам, із свого боку розсилали універсали та підбивали в них Українців стояти за Мазепу і не слухати маніфестів Царя.

Тим часом Карл рушив з Десни і прибув у Ромни. Шведська армія стала табором од Ромен і Гадяча до Лохвиці і Прилук; Московське ж військо стояло на границі Слобідської України і Гетьманщини, і ще у Миргороді та Ніжині.

Король Шведський теж, з свого боку, розіслав по Україні універсали, і в них упевняв, що прийшов не лихо робити Українцям, а визволити їх з-під московського ярма, радив їм коритись свойому Гетьманові Мазепі. З половини грудня (декабря) розпочалася війна між Шведами і Москалями. Зіма того году була дуже люта; багато Шведів загинуло од морозу, навіть і сам Король одморозив собі носа; проте він 27-го грудня рушив до Веприка, а 30-го був у Зінькові. Там він стрів новий 1709 рік; там він заснував і свою головну кватирю, бо як він вийшов з Ромен, то місто те зайняло московське військо, і він вже туди не вертався. 28-го січня (января) рушив він із частиною кавалерії та артілерії у Слободську Україну, і там під Красним Кутом мав потичку із Москалями. Цей даремний похід у Слободську Україну наробив те, що у Гетьманщині Москалі потрохи займали ті міста, що зайняли були Шведи, і вкорінялися там. Мазепа був увесь час при Королі і часто хворів; коло його зосталося не багато Українців: полковник Миргородський Данило Апостол та Генеральний хорунжий Іван Суліма, після маніфесту Царя, покинули Мазепу і повернулися на свої грунтà; хотів утікти й Лубенський полковник Зеленський, але Шведи

УКРАІНСЬКИЙ ПОЛКОВНИК ЧАСІВ МАЗЕПИ.

задержали його, і тоді вже всю старшину українську держали під караулом,—навіть коло самого Мазепи був „почесний“ караул, бо Шведи вже не йняли віри нікому. З старшини коло Мазепи зосталися: Орлик, Чуйкевич, Ломиковський, Горленко та компанійські полковники Кожухівський і Андріяш. Петро I тим часом поспішав задобрювати Українців, котрі ще не перейшли до Шведів. Так, він покликав до себе Кочубейового сина Василя і удову Кочубейову, Искрину удову із дітьми і подарував їм нові маетності, подарував маетності військовим товаришам Андрієві Лизогубові, Іванові Бутовичові та иншим. Тоді ж князь Долгорукий нагадав Цареві про Палія, і його звелено вернути з Сібіру, бо він мав вплив на Запорожців. Запорожці тепер були дуже лихі на Москалів, і новий Гетьман Скоропадський, із поміччю Палія, надіявся прихилити їх на бік Петра.

ЗАПОРОЖЦІ ПЕРЕДАЮТЬСЯ НА БІК ШВЕДІВ. ЗРУЙНОВАННЯ ЧОРТОМЛИЦЬКОІ СІЧИ. ПОЛТАВСЬКЕ БОЙОВИЩЕ. ШВЕДИ УТІКАЮТЬ. КАРЛ ТА МАЗЕПА У БЕНДЕРАХ. СМЕРТЬ І ПОХОРОН МАЗЕПИ. НОВИЙ ГЕТЬМАН.

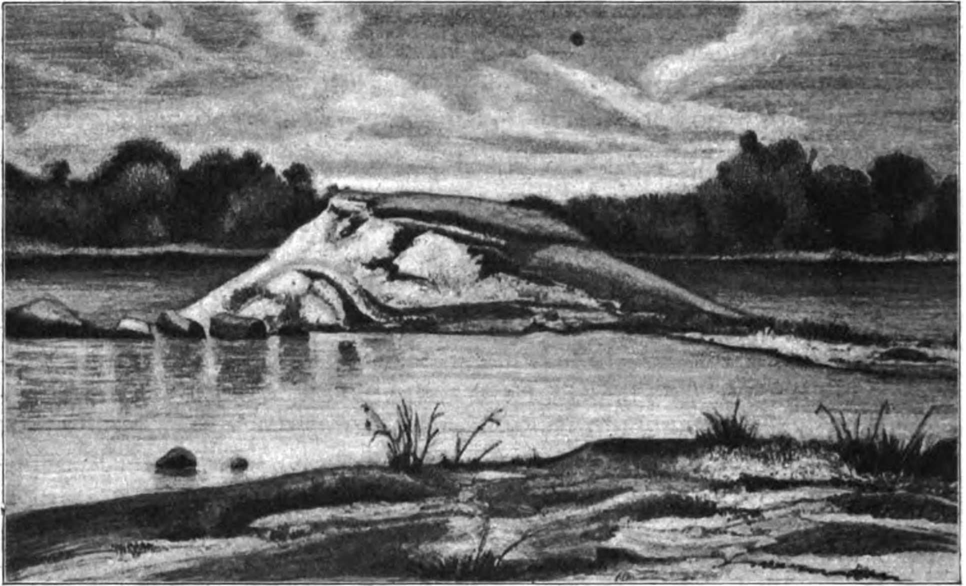
У половині лютого (февраля) 1709-го року Царь поїхав у Вороніж, щоб спорядити флот у Чорне і Азовське моря проти Турків, а на Україні залишив князя Меньшикова. Меньшиков мав тепер найбільший клопіт—одхилити Запорожців од поеднання з Мазепою, а для цього він послав у Січ своїх послів із грішми і подарунками. Але це мало помогло. На раді, що зібрав Кошовий Кость Гордієнко, прочитано було лист Мазепи до Запорожців. В тому листі він прохав допомогти йому скинути з України московське ярмо і писав, що сам чув, як Царь сказав: „Треба викоренити цих злодіїв і поганців, Запорожців“. Тоді усі Запорожці загукали: „За Мазепою! За Мазепою!“ Гордієнко написав до короля Карла лист і сповіщав його, що усі Запорожці просять заступитися за них та помогти вернути їхню волю. 15.000 Січовиків, не дожидаючи, що одпише їм Король, рушили в поход; вони забрали усі городки (невеличкі кріпості) по річках Орелі і Ворсклі, порозгонили з них московське військо, а люде, котрі покидали свої оселі та ховались по лісах од Москалів і Шведів, верталися до своїх хат та дякували Запорожцям. 26-го березоля (марта) прибув у Будища (містечко у Зеньківському повіті) і сам Кошовий Гордієнко із товариством. Мазепа вислав для почесної стрічи їх двох полковників з 2.000 козаків, котрі провели їх у Диканьку. Мазепа стрів їх у Кочубейовому будинку. Увійшовши в хату, Гордієнко

уклонився Гетьманові, а бунчужний, на знак пошани, схилив перед ним отаманський бунчук. Після того Гордієнко промовив: „Ми, військо Запорожське Низове, дякуемо милості вашій за те, що ви, як і подобало найстаршому ватажкові українському, взяли близько до серця долю нашої країни і взялися визволити її з московської неволі. Ми певні, що тільки ради цього, а не власної користи ради наважилися ви пристати до Шведського короля“. Так почав Кошовий свою промову, і при тому було де-кілька Запорожців, бо Запорожське товариство твердо додержувало звичаю, щоб Кошовий, та й ніхто, ніколи й нічого не казав про військові справи иначе, як од усього Товариства і при самому Товаристві. Мазепа одказав: „Дякую вам, Запорожці, що ви вірите міні. Славлю ваше пильне бажання добра рідному краеві. Коли я пристав до Шведського короля, то не ради якої вигоди за-для себе, а з любови до рідної країни. У мене нема а-ні жінки, ні дітей, і я б міг пійти собі куди-небудь та спокійно доживати свого віку. Але кермуючи стільки часу Україною щиро, скільки було моеї снаги та кебети, я не можу, забувши й честь і щиру любов, скласти руки і покинути наш край на волю гнобителя“. На другий день Гордієнко з 50 товаришами був у Короля. Там тоді ж обмірковано і те, яка мае бути умова з Шведами.

12-го квітня (апріля) Запорожці з Шведами перейшли Ворсклу коло Соколки (село в Кобеляцькому повіті) і розбили московське військо генерала Рена. Дознавшись про це, Шереметьев послав полковника Яковлева на Келеберду, спалив її і 18-го підійшов до Переволочні (Запорожська таможня і переправа через Дніпро). Тут у замку була Запорожська ватага з 600 Січовиків, але вона не мала сили вдержатись у замку. Москалі взяли його, побили Запорожців, а тих, що оборонялися по хатах, випекли звідти вогнем і повбивали. Одержавши через Меньшикова царський наказ, Яковлев 30-го квітня перейшов через Кодацький поріг на Дніпрі, узяв і спалив Старий та Новий Кодак з околицями і 7-го червня (юня) прийшов до Камінного Затону, невеличкої кріпости, що збудовано було коло самої Січи. У Січі на той час Кошовим зоставея Петро Сорочинський. Він тільки що повернувся з Криму, куди їздив кликати на поміч Татар. Атаку почали Москалі на човнах, але їм не поталанило, і їх було одбито. Тут, на лихо, Запорожці побачили, що далеко у степу піднялася курява, і до Січі іде якесь військо. Вони подумали, що це Татари, котрих обіцяв прислати Хан, та, щоб допомогти їм, вийшли їм на зустріч. Але це були не Татари, а компанійський полковник Гнат Галаган з своїм полком та драгунами. Галаган цей після царського указу покинув Мазепу і утік до Царя і за це був у великій ласці у нього. Він добре знав Січ, бо колись сам

був Запорожцем і за лицарство обраний був навіть Кошовим. Тепер прислано його допомагати Яковлеву. Під'їхавши до Січі, він гукав: „Віддайте зброю і покоріться,—вас усіх помилують!“

Запорожців на той час було обмаль на Січі. Вони бачили, що війська проти них було багато і, повіривши Галаганові, оддалися. Але Яковлев не помилував їх, а звелів визначніщих з них заковати у кайдани, а останніх замордував на місці „по достоїнству“: одним рубали голови, других вішали і мордували так, „як у поганстві, за давніх мучеників, не бувало“: робили пороми, ставили на них шибениці й вішали Січовиків, а потім пускали ті пороми Дніпром за водою, на

ЧОРТОМЛИЦЬКА СІЧ ЗАПОРОЖСЬКА (так виглядає тепер).

острах иншим. Усі курінї й усі будівлі на Січі було попалено, ближні зімовники винищено у-пень, порозривали могили запорожські, викидали мертвих з домовин і рубали їм голови, розкопали навіть і могили ченців та повикидали мертвих. Тоді була розкидана й Сіркова могила, як ми вже згадували про це. Москалі позабірали усе, що можна було: гармати, мортири, гаківниці, рушниці, прапори, порох, борошно, пшоно і сіль, з церкви Січової позабірали: царські врата, іконостас, дзвони, хрести, евангелію, свічки, ладан та віск. Царь Петро, як одібрав звістку про зруйновання Січи, дуже тішився, бо Запорожжя з своїм демократичним устроем і вольностями стояло поперек дороги самодержавним замірам його. Царь вважав, що коли буває на Україні який заколот, то все це виходить з Запорожжя.

1-го червня (юня) до війська, що стояло проти Полтави, прибув Царь і привів із собою свіжі бойові сили. У Шведів же було обмаль пороху і бойових припасів, офіцерів було небагато, а замість інженерів були прості офіцери; до того, через недостачу харчів у війську вкинулися усякі хвороби. Кілька штурмів Шведів на Полтавські кріпості були одбиті, а тут ще почалася страшенна спека. На раді, що скликав Король, ухвалено було покинути Полтаву і податись у Польщу, але тепер вже це було дуже не легко зробити: позаду, у Сорочинцях, стояв Гетьман Скоропадський з українськими полками, а з ним князь Долгорукий із 4 полками, та ще 4000 Калмиків і Волохів; на Волині, під проводом фельдмаршала Гольца, стояло московське військо, котре поєдналося з польським військом Огинського, супротивника Станіслава; попереду стояв Царь із великим військом. Хочеш-не хочеш—доводилося стати до бою.

20-го червня (юня) Москалі перейшли Ворсклу, а 25-го з усією силою рушили на Полтаву. Там давно вже одбивалося од Шведської облоги московське військо, котре зачинилося там. Війська у Шведів було далеко менш, ніж у Царя, але Король був певен, що розібье його і через те не побоявся розділити свої сили на-двоє. На 27-е назначив Карл баталію. Поранений перед тим в ногу тоді, як переїздив поуз московські лави, він сам не міг вести свого війська і призначив за головного командира фельдмаршала, графа Реншильда, котрий ранком 27-го звелів наступати. Між Шведськими генералами з самого початку почалися суперечки, і московське військо, під проводом самого Петра, одразу почало брати гору. Покмітивши це, Король звелів, щоб його везли кіньми на марах у самий бій. На який час це підбадьорило Шведів, але, на лихо, одразу вбито було коняку. Мари, на котрих він лежав, і сам він упали на землю. Через це стався великий заколот у війську: усі вважали, що Короля вже вбито, і після того нічим вже не можна було поправити діла. У-пень розбиті Шведи кинулися у ростіч, хто куди влучив, не слухаючи а-ні генералів, а-ні офіцерів своїх. Царь, без міри щасливий такою побідою, бучно справляв її бенкетом. Через це Шведи успіли утікти далеко, і тільки у-вечері Царь надумав послати навздогінці генерала Голіцина і Боуера; але вони вже не могли наздогнати втікачів. Усіх шведських бранців через кілька день виряжено до Москви, а козаків та Запорожців, котрі попалися до рук Петрові,—хоч більшість з них самі віддалися, побачивши, що Шведська справа програна,—люто мордували: їх садовили на палі, вішали, ламали руки й ноги та оті покалічені тіла їх виставляли на показ, щоб народ жахався. Генеральний суддя Чуйкевич, Генеральний осаул Максимович, Лубенський полков-

ник Зеленський, компанійський—Кожухівський, сердюцький—Покотило, Гамалій, Лизогуб, канцелярист Григорович та писарь Гречаник, котрі віддалися на ласку Царя, ще до Полтавського бою, взяті були на допит і заслані на Сібір та в Архангельск.

29-го червня (юня), над вечір, Шведи, а з ними й Мазепа із своїми козаками та Запорожцями, прийшли до Переволочні. Там не найшли вони ні одного байдака, ні поромів, ні людей,—усе винищили Москалі тоді ще, як вони ходили походом, щоб зруйновати Січ. Король довго сперечався і не хотів переходити на той бік Дніпра. Мазепа ж боявся, щоб їх не догнало московське військо, бо він добре знав, що Царь його не помилує, як що спіймає. Тим-то він переїхав на той бік.

ПІСЛЯ ПОЛТАВСЬКОГО БОЙОВИЩА.

Тоді й Карл надумав переїхати. Колясу його, у котрій він лежав поранений, постановили на два дуби,—знайшли десь в очереті,—і таким побитом перевезли його. Ледве Король і Мазепа із частиною війська перебралися на той бік, як наскочив Меньшиков із кінною ватагою. Левенгафт, що оставався ще по цей бік, не міг дати одсічи, хоч в його й було мало не 17.000 війська, і піддався Меньшикову.

Але Меньшиков наперед сказав, що Запорожців не помилує. Козаки, дознавшись про це, почали кидатись у річку, бо вважали, що краще самим собі смерть заподіяти,—а може ще й пощастить кому врятуватися,—ніж попастись на люті муки до немилосердих рук московських. Скоро за Меньшиковим прибув до Переволочної й царь Петро. Довідавшись, що Карл

та Мазепа втікли у Туреччину, він вирядив навздогінці генерала, князя Волконського, і бригадіра Кропотова. Тим часом втікачі були вже далеко. Мазепа, котрий зовсім був слабий, їхав у колясці, обкладений подушками,—за ним доглядала якась Українка,—і вів перед по добре знаному йому степу. Вони простували через Олександрію на теперішне село Швединовку, Решетилівку, Полтавку, Піски (що на Інгулі), і опинилися на короткий час у Спаському (що в Миколаїві), коло джерел дуже хорошої води, що є й досі. 7-го липня (юля) вони почали перевозитись через Буг з Руської пісчаної коси на пісчану ж косу Волоську (недалеко села Парутина) і подалися до Очакова. Як-раз, як вони переїзжали, нагнав їх князь

КАРЛ XII НА ДНІПРІ.

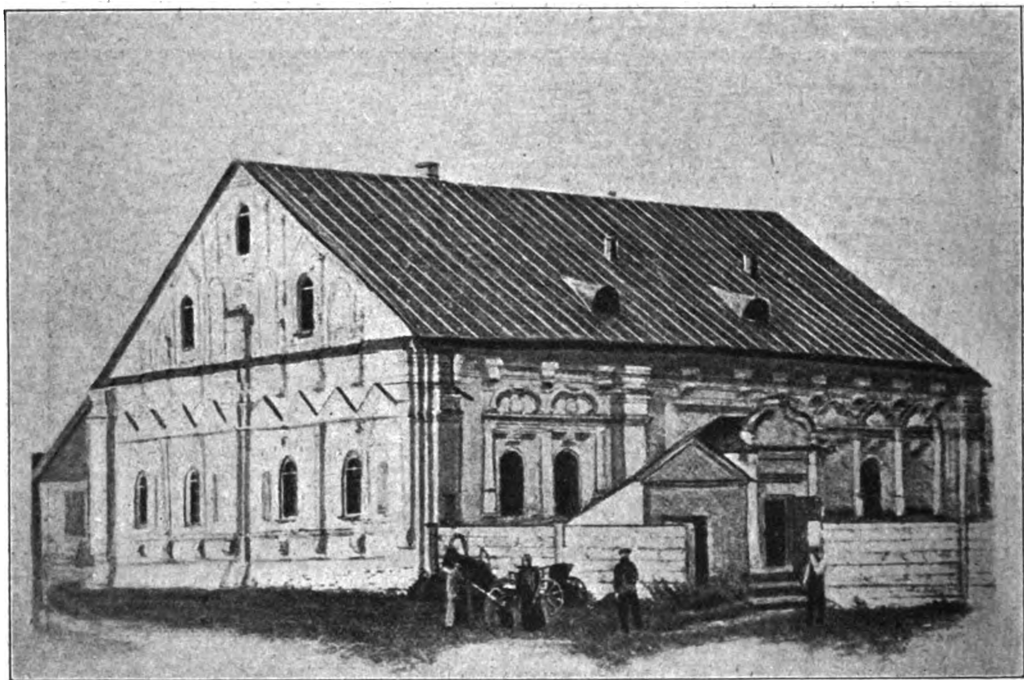
Волконський. Але йому пощастило забрати тільки невеличку купку у 500 чоловіка Шведів,—кілька Запорожців, що були з ними, утікли у добре знаний їм степ і там врятувалися од погоні. Під Очаковом Шведи простояли два дні. Туди до Карла приїхав посланець од Бендерського сераскіра (начальника турецького війська) і запрошував його у Бендери. 1-го серпня (августа), після спокійного переходу з-під Очакова, Карл і Мазепа прибули у Бендери. Тут Король одібрав од Царя лист, де він радив йому пристати на згоду на таких умовах:

1) Карл мусів уступити Цареві усю Інгрію, Карелію, Естляндію та Ліфляндію;

2) Признати Августа Польським королем і

3) Оддати Цареві Мазепу.

Останній пункт надто розсердив Карла, і він не пристав на ті умови. Проте Московський уряд прикладав усякого способу, щоб достати Мазепу до своїх рук; через свого посланця у Константинополі, Толстого, великому муфтієві (найстаршій духовній особі) було обіцяно 300.000 талярів, як він допоможе здобути Мазепу. Про це довідався Гетьман, і хоч сераскір Бендерський заспокоював його од імени самого Падишаха (султана), що його ні за що не буде оддано Петрові, але ця вістка дуже стурбовала старого хворого Гетьмана, бо він добре знав турецькі звичаї. І без того слабий, а надто підірваний тими страшними, тяжкими подіями останніх часів, він не видержав і 22-го серпня (ав-

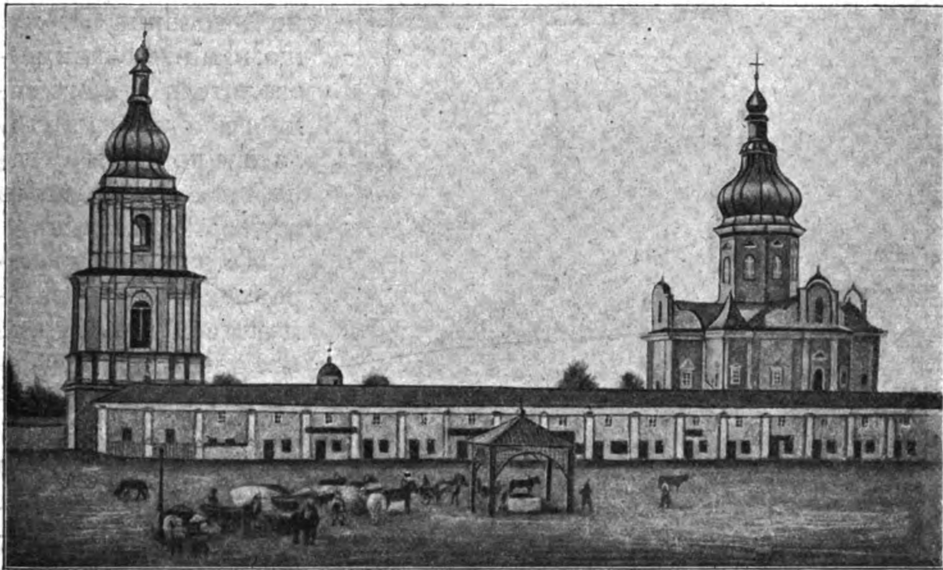
БУДИНОК МАЗЕПИ У ЧЕРНИГОВІ.

густа) 1709-го року помер. Тіло його одвезено у Ясси, і там при королеві Карлові поховали у могилі, в церкві, що стояла за містом. Домовина його й зараз є у городі Галаці, в соборі.

Труну Гетьмана везли шестеро білих коней; по обидва боки йшли двома рядами козаки із голими шаблями; перед труною бунчужний ніс булаву, а за труною йшли українки, котрі прийшли сюди за своїми чоловіками і, як звичайно, голосили та причитували. За ними верхи їхали Генеральний писарь Орлик, племенник покійного—Войнаровський і уся старшина. Після похорон, з королівської волі, було скликано козацьку раду, на котрій виявилося, що є троє охочих на гетьманську посаду: Орлик, Войнаровський і Прилуцький полковник Горленко. З допомогою

Короля, обрано Гетьманом усієї України генерального писаря Пилипа Орлика.

Оглянемо тепер коротенько усі ті події, що мали таку велику ваґу в нашій історії. Як би вони повернулися були у другий бік, то, певне, вивели б наш народ на инший історичний шлях та привели до иншого життя. Ось ті нещасливі найголовніщі причини, чому так, а не инак, скінчилася ця справа. Перша—це вдача самого Мазепи: він був чоловік потайний, неймовірний, вдавався до всяких дипломатичних хитрощів; він ховав од війська і народу свої плани і заміри, і з того вийшло те, що у-край невдоволена московськими порядками Українська людність, в той час, коли треба було йти на зустріч свойому Гетьманові, не

ЦЕРКВА ВОЗНЕСЕННЯ У ПЕРЕЯСЛАВІ
(збудовав Гетьман Мазепа у 1700 році).

зрозуміла його, як не розуміла увесь час його гетьманування, і одступилася од його; він „перемудрив“ у своїй політиці, і це його привело до загибелі... Тоді страшенну силу мали доноси, і ото через них мусів він обережно вести це діло тільки з невеличким гуртком старшини та прибічним надвірним військом. На Запорожжі він теж не придбав собі прихильників,—особливо, коли допомагав, хоч і проти своєї охоти, Московському урядові, а через те аж до того часу, як він явно перейшов на бік Карла, Запорожці були до нього не геть-то приязні. А це відгукувалося і на усій людності, бо ми знаємо, який великий вплив мало Запорожжя на Україні. Це одне. Друге ж—це те, що спільник Мазепи, Карл XII, був чоловік нічим не видатний;

хоч в військових справах він був жвавий, проте в иншому всьому він мало що тямив, та й розуму великого не мав. Його похід на Україну одразу, як ми бачили, понівечив усе діло: як би він повернув був на Москву, то не завів би був за собою на Україну московське військо та самого Царя; тоді б і справа Мазепи иначе кончилася, і, певне, тепер Мазепу почитували б вище од Богдана, а Україна мала б инше, як зараз, становище у Європейській семьї народів. Трете—це те, що супротивником Карла та Мазепи був молодий, одважний, завзятий Московський царь Петро І. Йому, крім того, у цій боротьбі таки поталанило без міри: усі обставини складалися на диво щасливо для його. У всякім разі, ми мусимо признати за Мазепою, що він любив свою Україну і що не його вина в тому, що, замість слави визволителя свойого рідного краю, залишилася про нього ганебна память навіть і у своїх земляків.

Гетьман Іван Ільїч Скоропадський 1708-1722.

ГЕТЬМАН ІВАН СКОРОПАДСЬКИЙ.

Посадовивши Скоропадського на гетьманство, царь Петро не довіряв йому і приставив до його осібного доглядача—Суздальського намісника Андрія Ізмайлова. Він наказав йому—разом з Гетьманом керувати усіма справами на Україні, а потай звелено було йому доглядати за Гетьманом, старшиною та полковниками і забороняти їм перемовлятися з Турками, Шведами, Поляками та Запорожцями. Коли б же виникло де повстання або розпочався який народній розрух, то зараз кликати московське військо, котре стоїть постоем на Україні, щоб заздалегідь вгамувати їх. Не добре почував себе новий Гетьман у таких обставинах, а ще гірше те, що бачив, як дивиться на його народ та козацтво. Ось що, приміром, пише йому у свойому довгому листі кошовий Йосип Кириленко з Низовим Товариством, одповідаючи на його універсал, в котрому він закликав Запорожців знову пристати до Царя:

„Вельможний мосць-пане Скоропадський, гетьмане Московський! Універсал ваш увещевательний, подписом руки вашої і Московський і двома печатьми: единою військовою, а другою Московською утвержденний, получили і, по звичаю, на раді вслух всіх вичитаний, нічого нового та користного для себе не чули, окрім одна неправда та прелесть Московська ізображена, отвѣтствуем: а во-первих, удивляемся, іж (що) ваша милость не встидается титулувати війська Запорожського обоїх боків Дніпра Гетьманом, кгди (коли) ж ми вашей милости а-ні сами собою, а-ні через послов наших, а-ні через письмо войськовое на той уряд не оббірали, на який ваша милость возведені зостались под мушкетами Московськими внутрі города Глухова". Далі в тому листі пишуть Запорожці Гетьманові, що він сам, з доброї волі, шию свою у ярмо тяжке московське вкладае і „отчизну" в нього впрягае, що вже після смерті славної памяти Богдана Хмельницького Московський уряд обмежуе правà і вольності козацькі, а тепер ще того більш, а через те, „за поводом правдивого отчизни нашої і вольностей військових ревнителя, славної памяти Гетьмана Іоанна Мазепи і согласієм військовим, а не за наущенням пана Константія Гордіенка, атамана Кошового, оборони найяснішого короля Шведського шукали... Пишеш, що ми отторгнулисьмося от свого природного Монарха, його Царського Величества. Хіба ж ваша милость того добре не знаеш, же (що) московські монархи од початку козацького народу і владінія каганов (князів) аж до Хмельницького ніколи нам не бивали природними панами, лечь (але) ми яко сами добровольно, без жодного насилія, для захования (забезпеки) прав і вольностей наших, поддалися под оборону Царську?"... Далі пишуть Запорожці, що не можна виписати і перелічити усього того лиха, горя та утисків, що діяла Москва на

ЖІНКА ГЕТЬМАНА СКОРОПАДСЬКОГО.

Україні,—на них бідні люде, „за щасливого вашего милостинь региментарства, ярмом Московським притеснѣніе, плачливе ускаржаются і вас всіх отчизни згубцев, Московських похлебцев, же (за те що) естеси отважне не держали единомислія з небожчиком Гетьманом Мазепою і з нами, прокленають і вѣчне, если не упамятаетесь, проклинати будуть...“ Так виявили Запорожці свое обурення проти Скоропадського і свій погляд на те, що діеться на Україні; так дивився на цього Гетьмана і народ і більшість старшини, та ніхто нічого заподіяти не міг, бо сила вже була не на їх боці.

Після того як зруйновано було Чортомлицьку Січ, Запорожці заснували Січ у гирлах річки Камянки, і там сиділи до 1711-го року; а як почули, що, з наказу Петра, Гетьман Скоропадський та генерал Бутурлін мають прийти в військом, щоб зруйновати і цю Січ, вони подалися далі на низ і у татарських землях, у Алешках (біля Херсона) засновали нову Січ, і там пробували до 1734-го року.

Тим часом, вибравши Орлика Гетьманом, Запорожці і всі прихильні до його уложили умову, котрою поновлено права і вольності козацькі, що скасував Московський уряд; права ті повинен був шанувати Гетьман і його наступники:

1) Гетьман признаватиме православіе пануючою вірою, і духовенство залежатиме од Царьградського Патріарха.

2) Мае бути поширено освіту по-між вільними синами України.

3) Україна повинна бути самостійною державою в межах, що були визначені за Гетьмана Богдана Хмельницького, під вічним протекторатом (опікою) короля Шведського і його наступників.

4) Коло Гетьмана значнішими порадниками будуть: Генеральна старшина, полковники і по одному значнішому, поважнішому і старішому козакові з кожного полку.

5) Що-року, на Різдвяних і Великодних святах і на Покрову, повинна збіратись Генеральна рада.

6) Старшина і порадники повинні шанувати свого Гетьмана; проте можуть прилюдно виговорювати йому на раді, і він цим не повинен ображатися.

7) Усі уряди і посади повинні бути виборні, і по своїй волі Гетьман не мае права настановляти нікого.

8) Всі урядовці підлягають суду Генеральному, і без його присуду Гетьман не мае права нікого карати.

Це головні пакти з тих умовин. 10-го травня (мая) 1710 року вони були стверджені Карлом XII, як протектором (опікуном) вільної України.

Скоро після того між ханом Кримським Девлет-Гіреем і Орликом було уложену умову. По тій умові Хан повинен був допомогти козакам визволити з-під держави Московської Украї-

ну, а з нею й Слободську Україну, і поєдати її з Гетьманщиною. 17-го березоля (марта) 1711-го року Орлик з Білгородськими та Буджацькими Татарами рушив на Лівобічну Україну, а Кримські Татари із ханом повинні були виступити на Слободську. Орлик послав вперед себе універсали до Українців та Скоропадського і запрошував їх, щоб вони допомогли йому у тій справі визволення рідного краю з-під Москви. Але Скоропадський вислав проти Орлика Генерального осавула Бутовича, а сам з генералом Бутурліним виступив проти Кримців, що йшли у Слобожанщину. Царь Петро боявся, що до Орлика пристане де-хто з полковників, і через те наказав зараз же зібрати у Глухів усіх жінок полковницьких і держати їх там в заставі за своїх чоловіків. Проте жителі полків Білоцерківського та Корсунського і Уманського пристали до Орлика. Під Лисянкою Бутовича розбито і узято в полон, і тоді Орликові охоче піддалися й инші міста та містечка. В руках Московських осталася тільки Біла Церква, де засіло московське військо з бригадіром Анненковим на чолі. Орлик обложив її своїми силами, але Татари не любили ніяких облог; вони не схотіли дожидатися, поки вона кончиться, покинули Орлика і розбіглися по містах та селах, грабуючи та забіраючи у ясир людей. Того ради Орлик мусів зняти облогу і податись за Дністер. Але Татар трудно вже було спинити,—вони розсипалися по полках: Кальницькому, Уманському, Торговицькому, Брацлавському та Корсунському, скрізь руйнували, грабували та гнали в полон людей. Ніякі благання Орлика не помагали, і спільники ці багато пошкодили йому в його замірах.

Кримському ханові у Слобідській Україні попереду було пощастило. Після того як він узяв містечко Сергієвське і забрав там Москалів у неволю, села та міста стрічали його з хлібом-сіллю. Хан подарував козакам вольні Кримські степи, куди вони й подалися, щоб оселити їх, аж тут на них напав Полтавський військовий суддя Петро Кованько, завернув їх назад, і у Полтаві, за те, що вони піддалися Ханові, кожного десятого, по жеребку, покарано було на смерть, а останніх із жінками заслано у Москву. Звідти уряд позасилав їх в далекі краї.

Тим часом султан Ахмед III, послухавши Карла XII, об'явив війну Петрові і рушив з величезною арміею проти його. У липні (юлі) 1711-го року він оточив навкруги Царя з військом коло річки Пруту і був би забрав Петра в полон, та помогли гроші. Царь одкупився, але мусів пристати на дуже ганебні умови; між ними була й така: Царь обовязувався не мішатись у справи Польщи і України і ніколи ніяк не турбувати їх,—це б то Україна, як і Польща, робились на віки вільні. Крім того, Царь мусів знищити Таганрогську кріпость і

оддати Азов, а за це вимагав у Турків, щоб короля Шведського випроважено було за Турецькі границі. Та ні та ні друга сторона не поспішали додержувати ці умови, і зімою знов мало не спалахнула війна. У грудні (декабрі) 1711-го року Орлик вирядив у Константинополь до Султана свої посли: полковника Горленка, Генерального суддю Довгополенка, Генерального писаря Максимовича, Генерального осавула Герцика та Кошового Гордієнка. Вони мали клопотатись, щоб Турки не кінчали війни і допомогли визволити Україну. Хоч Султан і пристав на це, та московські гроші, що дано було старшим урядовцям турецьким, допогли Петрові, і через посередництво Англійського та Голландського послів, згода з Москвою була зложена на тих умовах, що Царь одцурався Правобічної України, окрім Київа, і залишив під своею владою Лівобічну. Цією згодою були знищені усі заміри Орлика і його прихильників. Щоб забезпечити себе од усяких дипломатичних хитрощів у Константинополі з боку Орлика і його прихильників, Московський уряд забрав жінок та дітей тих прихильників у Москву і силував їх писати звідтіль до чоловіків і родичів своїх листи, благаючи їх покинути Орлика і вернутись до-дому, бо через своє противенство Московському урядові вони їх підведуть під муки і кари. Ці листи багато таки помогли, і багато старшин та козаків почали вертатись до-дому. Орлик з кількома прихильними до себе: Войнаровським, братами Герциками, Назимовським, Марковичем, Довгополенком та Третяком, пішов за Карлом XII у Швецію, і там прожив аж до смерті цього короля. Після того як Швеція склала згоду з Москвою, Орлик боявся, щоб Шведи не оддали його Московському урядові і утік, попереду у Францію, а потім у Грецьке царство, в Салоніки, і там пробував аж 12 років, усе не кидаючи надії на визволення України. Увесь час листувався він про це із королями Французьким, Польським, Шведським, з Портою Оттоманською (Туреччиною) та Кримським Ханом, котрі обіцяли йому допомогти. Але надії його не справдилися, і він помер у Салоніках у 1728 році, не діждавши бачити свою Україну вільною.

Гетьман Скоропадський, після Полтавських подій, 17-го вересня (сентября) 1709-го року, тоді як Петро I був у Решетилівці, подав йому прохання про те, щоб він ствердив права і вольності Українців, як стверджували їх царі Олексій Михайлович та Хведір Олексійович. Царь обіцяв, що це буде зроблено, проте призначив, як казано вище, щоб при Гетьманові був ближній стольник Андрій Ізмайлов. Та скоро, замість одного Ізмайлова, було прислано вже два московських урядовці: стольник Хведір Протасьев і думний дяк Вінніус. Щоб як-небудь підлеститись до Царя і запобігти його ласки до

України, Гетьман віддав у вічність любчикові царському Меньшикову міста Гадяч, Батурин, а з ними повернув у його підданство цілу сотню Стародубського полку, і з-за цього козаки дуже на його ремствували. Це були перші маетності, котрими володіли на Україні не Українці. Пізніще Гетьман ще роздарував кілька маетностів по инших місцях і полках московським урядовцям Головкіну, Шафірову, Шереметьеву, Протасьеву та иншим, а далі Царь звелів, щоб Гетьман дав землі тим Сербам, Чорногорцям та Молдаванам, що були у царському війську, як він ходив походом на річку Прут. На Україні постановлено постоями драгунів та московське військо. За постій той нічого не оплачувалось, і люде мусіли содержувати чуже військо своїм коштом. Окрім того, виряжено було в 1716 році,—як кара за те, що Україна прихильна була до Шведів,—10000 козаків, під проводом Генерального хорунжого Івана Суліми, на линію— обороняти московські границі од Орди Кубанської та копати канал, щоб поеднати Волгу з Доном.

У 1717 році царь Петро поїхав у Францію. Пробуваючи заграницею, він довідався, що у Гамбурзі проживае Мазепин племенник Войнаровський. Він звелів його арештувати. Войнаровського схопили на вулиці і одпровадили до Москви. Там його допитували, а після допиту заслали на Сібір.

У 1718 році, на бажання Петра, Скоропадський віддав свою 15-літню дочку за сина царського любчика Петра Толстого. Цей Толстой у 1719 році, по царському указу, був настановлений Ніжинським полковником. Це був перший полковник не з Українців: право Гетьмана самому давати ці посади було одібране у нього ще в 1714 році, і Петро тепер сам настановляв полковників на Україні з чужинців та всяких людей, кого забажае. Так, Гадяцьким полковником призначив Царь серба Михайла Милорадовича, котрий дуже гнітив полчан, брав з них хабарі та притискав людей: полчане жалілись на його Гетьманові, але не сила була Скоропадського скинути того, кого призначив сам Царь.

У 1718 році Петро повернувся з-за границі, і Гетьман Скоропадський з Генеральним бунчужним Яковом Лизогубом, полковниками: Чернигівським—Павлом Полуботком, Лубенським— Андріем Марковичем, Гадяцьким — Михайлом Милорадовичем і 200 козаків приїхав до Москви, щоб вітати Царя. З Москви Царь скоро зібрався у Петербург і покликав туди із собою Гетьмана та старшину, щоб похвалитися їм своею новою столицею. Поки вони там пробували, Царь призначив суд над сином своїм, царевичем Олексіем Петровичем. На суді тому, по приказу Царя, були й Гетьман з старшиною. Коли скінчився суд і усі, хто там був, запобігаючи царської ласки, поспішили постановити страшний ріпенець, котрого бажав Царь, Українці,

коли запитали про їх думку у цій справі, одмовили так: „Не можемо ми бути суддями між батьком-царем та сином, бо в такому разі не можна бути безстороннім“.

У Москві ще у 1700 році помер патріарх Адріян, і Царь Петро не хотів вже, щоб було обрано другого, а замість патріарха задумав встановити яку-небудь коллегію (управу з кількох душ), і от у 1721 році і засновано було „Святѣйшій Правитель ствующій Сѵнод“. Поки ж що, патріарха заступав тим часом ученик Київської Академії — Рязанський митрополит Стефан Яворський. Другий Українець, архиепископ Псковський Феофан Прокопович, працював над статутом (уставом) і регламентом (порядком, що і як робити) для того Синоду, і щоб його вислухати і ствердити, у Петербург покликано було і українське старше духовенство, з Київським митрополитом Іоасафом Кроковським на чолі. Але з доноса якогось ченця Ірінія Царь довідався, що митрополит Іоасаф на духовному соборі у Київі радив не приставати і противитись тому регламентові. Тим-то, як приїхали українські єпископи у Твер, Іоасафа схоплено і посажено в тюрму в тамошньому манастирі, де він скоро і вмер; останні ж єпископи, налякані тим, підписали усе, що їм було звелено. Повернувшись до Київа, вони почули, що у Печерській лаврі була страшенна пожежа і що згоріла уся лаврська бібліотека, де багато віків, ще од часу князів Київських, зберегалися старовинні документи. Ця пожежа на віки знищила дуже багато історичних документів і творів нашого українського письменства.

АРХИЄПИСКОП ФЕОФАН ПРОКОПОВИЧ.

Царь Петро все дужче і дужче стискав у своїй важкій руці усі вольности народа Українського: у 1720 р. він обмежив права Генерального судді, установивши при йому судову канцелярію, а так само і права Генерального писаря, при котрому встановлено військову канцелярію. У тому ж році Царь звелів Гетьманові вирядити 12.000 козаків копати Ладожський канал (коло

Петербургу). На цю важку і незвичайну роботу козаки були виряжені під проводом Чернигівського полковника Павла Полуботка і Лубенського—Андрія Марковича та Генерального хорунжого Івана Суліми. Ця робота затяглася на довгий час, з 1721 аж по 1725 год, і що-року провадили туди з України по 20—30 тисяч козаків на ці, так звані, канальні роботи. У багнищах тих од хвороб, з голоду й холоду, загинула більша половина козацтва, що ходило туди.

У тому ж 1721 році вийшов царський указ, котрим заборонялося друкувати по українських друкарнях Святе письмо осібно або передруковувати з своїх давніщих книжок, а дозволялося тільки передруковувати з Московських. Це був перший натиск на українське письменство.

Війна із Шведами скінчилася Нейштадською згодою 20-го серпня (августа) 1721-го року. По цій умові Росія здобула собі Ліфляндію, Інгрію, частину Карелії і Фінляндії. Згоду цю бучно справляли у Петербурзі, і Царь прийняв новий титул „Імператора".

Гетьман Скоропадський приїхав у Москву 18-го січня (января) 1722-го року, щоб вітати Царя з новим титулом. Із Гетьманом були: його зять, Ніжинський полковник Толстой, Генеральний писарь Савич та Генеральний бунчужний Лизогуб. Царь дуже приязно вітав старого Гетьмана, ласкаво прийняв його скаргу на князя Меньшикова за самоуправство його на Україні, та проте, на прохання Гетьмана, щоб з України виведено було московське військо, що стояло там постоями, Царь не зволив, а на друге прохання—ствердити права і вольності України—16-го травня (мая) вийшов Імператорський маніфест, котрим заводилася на Україні „Малороссійская коллегія", з бригадіром Вельяминовим на чолі, щоб керувати поруч з Гетьманом усіма справами.

Дуже засмучений повернувся Гетьман до-дому. Тим часом, по указу Царя, було виряжено 12.000 козаків у Персидський поход, під проводом Миргородського полковника Данила Апостола. При ньому були ще полковники: Київський—Антін Танський і Прилуцький—Гнат Галаган. Вони дійшли аж до Дербенту і як повернулися до-дому, то Гетьмана вже не застали живого. Усе те, що скоїлось за останні часи: подорож у Петербург, образа та знევага Гетьмана, як гетьмана і як заступника цілого народу, так дуже засмутила і вразила старого, що він заслаб 3-го червня (юня) 1722-го року помер у Глухові, у гетьманській столиці в той час. Тут його поховано у Гамалійовському дівочому манастирі, що коло Глухова.

Наказний Гетьман Павло Леонтієвич Полуботок 1722-1724.

Гетьман Скоропадський, поміраючи, доручив гетьманування, поки обрано буде нового Гетьмана, Чернигівському полковникові Павлу Полуботкові, а поки що—настановив його наказним Гетьманом. Як вмірав Скоропадський, то при тому

були, крім Полуботка, Лубенський полковник Маркевич, Генеральний писарь Савич і Генеральний осавул Жураковський, котрі й послали у Сенат звістку про смерть Гетьмана. З свого боку, Полуботок послав у Москву до Царя військових товаришів Семена Рубця і Василя Биковського, прохати, щоб дозволено було скликати раду для обрання нового Гетьмана. Та послів тих до Царя не допустили і їм наказано було їхати аж у Астрахань, куди прибуде Царь, ідучи у Персидський поход. У Астрахані вони діждалися Царя, котрий обіцяв, як повернеться з походу, дати наказ про те, щоб обрати Гетьмана.

НАКАЗНИЙ ГЕТЬМАН ПАВЛО ПОЛУБОТОК.

Тим часом 20-го червня (юня) у Глухів приїхав голова „Малороссійсько ї Колегії“ бригадір Степан Вельямінов. У Колегії тій було 6 штабофіцерів того московського війська, що стояло постоями на Україні. Це мав бути найвищий уряд на Україні, що доглядатиме за порядком. Ледве Колегія почала свою роботу, як між Полуботком і Вельяміновим почалися сварки. Вельямінов став дуже невввічливо поводитись із старшиною і самим Гетьманом. Так, одного разу, як свідчить сучасник, він з великим гнівом гримнув на Полуботка: „Що твоя служба проти моеї? Ти бачиш, що я—бригадір і президент, а ти передо мною ніщо“. А тоді звернувшись до старшини, що була при тому, додав: „Зігну я вас так, що й инші тріснуть. Ваші давнини скасувати звелено, а з вами по новому поводитись“. Але того нового не хотіли дожидати старшини і скаржились у Сенат на Вельямінова і знову послали прохання про вибори нового Гетьмана та про свої права і вольності. На це прохання було прислано у Генеральну канцелярію царський указ 23-го червня 1723-го року: „Всім відомо, що від часів першого Гетьмана Богдана Хмельницького, аж

до Скоропадського, усі Гетьмани були зрадники, і біду терпіла від того Московська держава, а особливо Україна. Ще свіжа память за Мазепу... Через це треба ще знайти на посаду гетьманську дуже відомого чоловіка, а доти, для користи вашого краю, встановляємо уряд (Малороссійську Колегію), що має наказ усе робити по інструкції. Справа спинятися не буде, а тому про ці вибори Гетьмана докучати не належить". Не вдовольнив цей указ старшину, а Колегія, тим часом, давалася добре у знаки „наложенням несносних поборов", як каже тогочасний свідок, та важкими постоями Московського війська по городах та селах України. До того ще Московський уряд поназначав, окрім одного коменданта, що вже був у Полтаві, ще трьох: у Чернигів, Переяслав та Стародуб. Коменданти ці втручалися у справи полковників, і Колегія послала указ тим полковникам, щоб вони робили як найшвидче і не одмовляючись усе, що звелять коменданти. Досі з маєтків і ґрунтів старшини не брали ніяких податків, бо з тих ґрунтів вони мали себе содержувати на своїх посадах, а тепер почали брати з них податки у Коллегію. Окрім того, заведені були, по новій інструкції, усякі збори грошові за хліб та за инші речі, у царську казну. Через все це не можна було не „докучати", і Полуботок знов, як Петро вернувся з Персидського походу, послав до його своїх послів із таким саме проханням, як і попереду. Але Царь вже намислив знищити окромність України і завести в ній такі порядки, як і у Москві. До того ще у Москві його стрів Вельямінов, котрий скаржився на те, що Полуботок і старшина суперечать і противляться заходам його, щоб Україну з Москвою зрівняти. Через це Петро послав наказ, в которому звелено було Полуботкові, Генеральному писареві Савичу та Генеральному судді Чорнишу, передати свої справи і уряди Коллегії і не гаючись їхати до Петербургу; другим же указом зроблено князя Голіцина головним начальником усього іррегулярного (непостоянного) війська, а разом з тим і українських козаків. Цим вже скасувалося геть значіння Гетьмана та Генеральної старшини. Боячись, щоб з цього не вийшло якої ворохобні по-між козаками, князь Голіцин вивів усі полки українські в степ, наче б то для того, що була якась небезпека од Татар.

Як Полуботок виїхав з України, а козаків виведено у степ, Колегія зараз взялася до ревізської переписи усіх людей на Україні.

3-го серпня (августа) Полуботок із старшиною прибули у Петербург, де й подали Цареві свою петіцію (домагання). Розсердившись на таку впертість старшини, Царь послав на Україну бригадіра Румянцева дознатися, чи правда тому, що увесь народ Український просить, щоб були вибори нового

Гетьмана. Крім того, йому було звелено довідатися на місці, чи не робила якої кривди та утисків народові старшина. Тими звістками, що добуде Румянцев, хотіли обвинуватити Полуботка і тих, що з ним були. Провідавши про це, Полуботок зараз вирядив на Україну військового товариша Василя Биковського із листом до Генерального осавула Жураковськаго і Генерального бунчужного Якова Лизогуба, і в листі тому сповіщав про те, що на Вкраїну їде Румянцев і у подробицях навчав, що і як треба одказувати. Він добре розумів, що коли захотіти, то можна роздобути які завгодно докази і на зовсім безвиновного чоловіка. А таким ні він, та й уся тодішня старшина українська, не могли вважати себе супротив народу.

Тим часом виведені проти Татар полки зібралися усі на річці Коломаку. Найстаріщий і найбільш поважний по-мім усіх полковників, Миргородський полковник Данило Апостол, покористувавшись тим, що всі козаки й старшина були в-купі, написав прохання до Царя про те, щоб стверджено було права і вольності козацькі і щоб обрано було Гетьмана. До прохання він зібрав багато підписів від старшини і козацтва і послав його у Генеральну канцелярію. Жураковський призначив везти те прохання у Петербург сотників: Самуся Галицького і Кирила Кріштофенка, але Колегія, маючи потайний наказ не пускати більш ніяких послів у Петербург, не дозволила їхати й цим. Тоді Жураковський, потай від Колегії, вирядив канцеляриста Івана Романовича, котрий і поїхав до Царя. Як-раз в той час, як Полуботок виряжав на Україну Биковського, 10-го листопада (ноября) приїхав у Петербург і Романович з Коломацькими петіціями. Цареві він подав їх, як той виходив з церкви св. Тройці. Прочитавши їх і побачивши велику силу підписів, Царь „з великим гнівом і лютью“ звелів генерал-маіору Ушакову зараз арештувати і посадовити у Петропавловську кріпость тих, що були в Петербурзі: Полуботка, Савича та Чорниша і усіх Українців, що були з ними (здається, це були перші політичні вязні у цій славетній твердині). Як тільки їх було арештовано, зараз поїхав на Україну бригадір Румянцев, котрому звелено забрати усі бумаги схопленої старшини. Але Полуботок вспів оповістити про це через свого челядника Миколу Лаговича, котрого послав на Україну замість Биковського. 15-го березоля (марта) 1724 року виїхав з Глухова Румянцев і, як тільки він приїхав у Петербург, зараз почали допитувати в'язнів. Чогось цей раз допитували не так завзято, як звичайно, і не кончили через те, що 18-го грудня (декабря) Полуботок, котрий стояв на чолі арештованих і котрого вважали за головного діяча у цих справах, вмер у кріпості, і його поховано коло церкви св. Самсонія, що за Малою Невою.

Скоро після того 28-го січня (января) 1725-го року помер і царь Петро, і Імператорицею зробилася його друга жінка Катерина I, з котрою царь одружився у 1711 році після того, як у неї вже народилося двоє дочок: Анна у 1703 і Лизавета у 1709 р. Першу жінку свою, Євдокію Лопухину, котра в той час ще була жива, Царь запровадив у Суздальський манастирь. Там її, по його наказу, постригли у черниці ще у 1698 році.

За Катерини I, скоро після смерті Петра, Українська старшина, що посажена була з Полуботком, була визволена з кріпості, і їм звелено жити у Петербурзі аж до смерті. Генеральний писарь Савич скоро, як його випущено з кріпості, помер у Петербурзі.

На Україні усіма справами, по старому, порядкувала Колегія. У 1726 році Верховна Потайна Рада („Верховный Тайный Совѣтъ") ухвалила була обрати Гетьмана і скасувати податки, що завів був Петро, і брати тільки ті, котрі бралися з народу за Гетьманів; суди на Україні мали бути теж такі, як і були раніш, і суддями мали бути тільки Українці. Та за Катерини I цього не було зроблено.

Тим часом Персидський поход не скінчився був і досі, і у квітні (апрілі) 1725-го року знов виряжено з України козаків, з наказу державного уряду. Це була кара за те, що домагалися Українці своїх прав. У цей поход,—так званий Гилянський (країна Персійська за Дербентом) — пішло 20.000 козаків, а з ними й 2.000 (трохи не всі) бунчукових і значкових товаришів і уся гетьманська гвардія. На чолі козацького війська стояли: Генеральний бунчужний Лизогуб, полковники Кандиба та Горленко і полковий обозний Огранович. У цьому поході козакі пробули аж пять год. На другий 1726 год знов призначив був уряд вислати 10.000 козаків у Сулак, на границю Персії, а як що козаки хотять,— було сказано в указі,— то можуть одкупитися од того походу. Старшина була згодилась, а козацтво обурилось, кажучи, що вони не на те еднались з Москвою, щоб вона постоянно вчиняла здирства. Як що треба воювати, то вони не від того і з охотою підуть, а одкупатися грішми од бою козацтво не звикло і не хоче. Про цю одповідь оповістили уряд, але уряд звелів узяти з козаків по 4 карбованці з кожного і у поход не посилати. Гроші ці збірали з великим насильством, і козаків у поход таки не послали.

Весною 1727-го року імператориця Катерина I померла, і імператором став молодий онук Петра I, син покараного їм на смерть царевича Олексія, Петро II Олексійович; йому тоді було ще тільки 12 год. Уряд державний, як вище казано, ще за Катерини I ухвалив був дати Україні де-які полегкості—

„сдѣлать нѣкоторыя удовольства и приласканія“; він боявся, щоб невдоволена старшина, користучись війною з Турцією, не счинила якого повстання або не підбурила народ на якусь ворохобню. Тоді того «приласкання» не було зроблено, і тепер, за Петра II, як Меньшикова було скинуто з його високої посади, а уряд бажав скасувати Петровські порядки, на Україні скасована була „Малоросійская коллегія“ і дозволено обрати Гетьмана, а для того було послано у Глухів тайного совітника Наумова.

1-го вересня (сентября), на майдані проти церкви св. Миколи, зібрано було раду. На раду Наумов приїхав у кареті шестериком; по-переду його їхали 24 узброєні їздці, а за ним 4 обер-офіцери несли булаву, бунчук, прапор і печать гетьманські. Гетьманом обрано старого полковника Миргородського Данила Павловича Апостола, котрому тоді було вже 70 год. Про ніякі права нічого не було казано, наче про них забули. Не забуто було тільки до Гетьмана пристановити „резидента“ Хведора Наумова, з котрим він мусів радитися про всякі справи. У грудні (декабрі) вирядили у Петербург послів дякувати Цареві за те, що дозволено обрати Гетьмана і за те, що скасовано Колегію. Посли були: Ніжинський полковий суддя Михайло Забіла, Гадяцький полковий суддя Мартин Стішевський, Прилуцький сотник Григорій Стороженко і Переяславський осавул Лука Васільєв. Царь обдарував їх подарунками, і з ними пустив Полуботкових прихильників — Івана Чорниша, Василя Жураковського і Якова Лизогуба, що досі жили у Петербурзі. Але для забезпеки од того, щоб Гетьман часом не пішов слідом Мазепи, у Петербург був викликаний менший син Апостола Петро, котрий мав жити у Петербурзі, немов у заставі. Цей Петро був дуже освічена людина, добре знав французьку, італійську, польську, російську і латинську

Гетьман Данило Павлович Апостол 1727-1734.

ГЕТЬМАН ДАНИЛО АПОСТОЛ.

мови; старшого ж сина Апостола, Павла, зроблено Миргородським полковником.

На другий 1728 год мало бути коронування Петра II. Гетьман із старшиною, полковниками, бунчужними товаришами та тайним совітником Наумовим був на тому коронуванні і, пробуваючи у Москві, подав Цареві прохання од себе і старшини про те, щоб стверджено було права України. На це прохання була дана одповідь, так звані „рѣшительные пункты", котрими стверджено усі права і вольності України і вернуто виборче право, що було раніще. Повернувшись до Глухова, Гетьман поспішив послати до Царя, щоб він ствердив, реестер Генеральної старшини, що була скасована у 1723 році. Реестер той був стверджений у 1726 році; по ньому настановлено: Генеральним обозним—Яків Лизогуб, Генеральними суддями—Андрій Кандиба і Михайло Забіла, Генеральними осавулами—Іван Мануйлович і Хведір Лисенко, Генеральним хорунжим—Яким Горленко і Генеральним бунчужним—Іван Боровна. У цьому ж 1729 році, замість Наумова, резідентом при Гетьманові настановлено було князя Шаховського.

У кінці 1729-го року Гетьман знов поїхав у Москву і несподівано був при тому, як помер молодий царь Петро II (18-го січня 1730 року). Ця смерть дуже збентежила старого Гетьмана, бо не можна було знати, чого сподіватись і що могло статися. Прямого наслідника не було, і хто буде на престолі, не знати було. Члени „Верховнаго Совѣта", на раді своїй, положили покликати дочку царя Івана Олексійовича, племенницю Петра I, удовицю після Курляндського Герцога, Анну Івановну. 28-го квітня (апріля) того ж року вона коронувалася у Москві. Нова цариця була ласкава,—вона пустила до-дому сина Гетьмана, Петра, і зробила його полковником Лубенським, зменшила число війська, що стояло постоями на Україні, до 6 кавалерійських полків і дарувала Гетьманові орден св. Олександра Невського.

Ця ласка хоч трошки дала спочити людям, та не зовсім: граф Мініх, що тоді був головним начальником російської армії, заходився, для забезпеки од Татар, копати рови і насипати високий вал із кріпостцями од Дніпра аж до Донця. На цю важку роботу виряжено 20.000 козаків і 10.000 простого люду звідусіль з України, під проводом Київського полковника Антона Танського. На другий год, на заміну, посилано стільки ж козаків і людей під проводом Прилуцького полковника Петра Галагана, а у 1733 році число їх було зменшено на 10.000, і ходили вони, на заміну, під проводом Лубенського полковника Петра Апостола. Багато народу загинуло на тих важких роботах.

У 1730 році через Україну і Київ проїздив, вертаючись з

Єрусалиму, ігумен Московського манастиря, Суханов. Йому дуже не вподобались церковні порядки і служба на Украї́ні, і він написав донос у Синод. Він писав в ньому, що у Палестині і Греції бачив він багато обрядів у службі Божій і звичаїв по манастирях, котрі йому дуже не подобались, а надто на Україні, де наче-б то заведено багато треклятого латинства,— приміром: „співають у церквах по нотах, наче італійці де на ігрищах; у митрополита на митрі хрест—на взазок хрестів, що в царів на коронах; попи хрестять дітей не окунаючи їх у воду, а тільки поливають їх водою; до того ж, як хрестять, то не плюють усім кліром на сатану“. На цей донос Святійший Синод звернув увагу і почав допитуватися про все те Київського митрополита Ванатовича. Ванатович одказав тоді, що все, що написано у доносі еромонаха Суханова, це—„бред мужичій, преній богословських не стоющій, і есть они порожденія Мартина Мніха Армянського, у Велікороссіі нелѣпия толкі і расколи посѣявшого... а на Україні твердо тримаются тих обрядів, що з самого початку христіянсько-греческогоісповіданння заведені“. Синод признав цю одповідь за еретичну і знявши з Ванатовича митрополичий сан, заслав його простим ченцем у далекий манастирь. На його місце прислано митрополитом Рафаїла Заборовського. Це втручання неосвіченого і темного старо-Московського духовенства у церковні справи на Україні велику шкоду зробило Українцям не тільки для самої віри, але й для церковної архитектури (будівництва).

Тим часом у 1733 році помер польський король Август II, і на сеймі у Варшаві у жовтні (октябрі) стверджено на королівській посаді Станіслава Лещинського. Але син Августа II, Август III, обернувся за допомогою до Російського уряду. Станіславова партія була дужа і, взиваючи себе „конфедератами“ (так звалися політичні спільники) вона намагалася, щоб королем був Лещинський. Московський уряд вислав своє військо під проводом спершу генерала Лассія, а потім фельдмаршала Мініха; з України у поміч йому виряжено 20.000 козаків, під проводом Лизогуба і Галагана. Вони облягли город Гданск, де зачинився Станіслав із військом; город той узяли, а Станіслав, переодягнений за простого селянина, ледве утік.

У 1733 році Гетьман випрохав у імператориці Анни Іванівни, щоб дозволено було повернутися на Україну Запорожцям, котрі жили ще з 1716 р. у Алешковській Січі у Турецькому підданстві. Цій справі допомогло ще те, що Запорожці не захотіли запомагати Станіславові, хоч і як їх умовляли Поляки. Імператориця, довідавшись про те, послала Запорожцям через Мініха військові клейноди: булаву, бунчук, пернач, велику корогву, прапори, літаври і грамоту, що пробачає їх за те, що помагали Мазепі і Карлові. Кошовим тоді був Іван Бі-

лицький. Запорожці присягали на вірність цариці у Білій Церкві, а після того їх було виряжено у поход проти Станіслава Лещинського. Вони оселилися у Старому і Новому Кодаці і на річці Самарі, а Січ вони заснували ще раніще на річці Базавлуку. Усіх Запорожців, що вернулися у російське підданство, було 38 курінів,—усього 7.115 чоловіка.

17-го січня (января) 1734-го року Гетьман Данило Апостол помер од греця (apporlexia). Похорон справляв Київський митрополит Рафаіл Заборовський у містечку Сорочинцях, де його й поховано у камяній церкві, котру він сам будував.

Межигетьманство 1734-1750.

КОРОЛЬ ПОЛЬСЬКИЙ АВГУСТ III.

Після смерті Данила Апостола, до того часу поки обрано буде нового Гетьмана, на Україні встановлено було тимчасовий уряд, котрий звався „Правленіе Гетьманського уряду",–він мав керувати усіма справами на Україні так, як списано було у згаданих попереду „рѣшительных пунктах". Було в ньому шість осіб, з них три—Українці і три—російські урядовці. На посади ці од Українців були призначені: Генеральний обозний Яків Лизогуб, Генеральний суддя Михайло Забіла і Підскарбій—Андрій Маркович і запасним—осавул Хведір Лисенко, а од Московського уряду князь Олексій Шаховський, князь Андрій Барятинський, полковник Василій Гурьев і запасний полковник Іван Сінявін. Почалося керування того уряду з того, що зроблено було перепись усієї людности на Україні: записано у ревізійні списки усіх козаків, селян, підсусідків усякого стану, городян і ремесників для того, щоб легче було обложити народ платіжами та повинностями і знати було, скільки мае народ платити у царську казну.

У 1735 році знову почалася війна з Турцією. 6.000 козаків і 2.000 Запорожців ходили у Крим на підмогу генералові Леонтьеву. Але цей похід був невдатний: загубивши од стужі 9.000 чоловік і стільки ж коней, генерал цей мусів вернутись назад, і на другий 1736 год послано було у Крим фельдмаршала Мініха, а в поміч йому Кошовий Іван Милашевич послав 3.000 Запорожців. Козаків було тільки 4.000. За того походу узято Перекоп і навіть Бахчисарай. Московське військо стало на зімівлю постоем на Україні. Через це знову почалися такі, як і раніш були, утиски, і тяжко доводилося тим місцьовостям, де зімувало те військо. На другий год ізнов почався той похід під проводом того ж Мініха. Запорожці на своїх чайках та байдаках літали по Чорному морі, багато лиха зробили Туркам і допомогли Мініхові і козакам, котрі були у тому поході під проводом Миргородського полковника Капниста. Узято було тоді Очаків. На зіму ізнов московське військо стало постоями на Україні, а Мініх зазімував у Полтаві. Тоді ото й склалася через ті постої приказка: „Москалики-соколики, поїли ви наші волики; а коли вернетесь здорові, поїсте й останні корови". Війна ця із Турцією тяглася у 1738 і у 1739 роках. Нічого путнього Московському урядові вона не дала і тільки важко одгукнулася на Україні.

У Петербурзі у ті часи страшенно лютувала „Тайна Канцелярія", заснована ще у 1699 році у Москві. Тепер Бірон, цей страшний і могутній Німець,—бо близький був до Імператориці,—завдавав до неї усяких людей по одному тільки доносові, не розбіраючи, чи справедливий був той донос, чі ні; доволі було доносчикові сказати: знаю на цього чоловіка „слово і діло", і бідолаху того хапали, без суду завдавали до цієї канцелярії, і там його мордували та страшенно катували на смерть. Багато безневинного народу загинуло там. Уряд вважав, що треба й у нас на Україні завести таку саму катувальню, котра звалася „Міністерська канцелярія" або „Тайная Експедиція". За донощиками діло не стало: втікачі—Москалі та инші бродяги й пьяниці, не завдоволені ким-небудь, або й по злобі, виказували на того чоловіка страшне „слово і діло", і його хапали, без усякого суду тягли до канцелярії, і там оддавали на люті муки, або ж вимагали, щоб заплатив великого хабара, то тоді пустять на волю. Так, до одного з Чернигівських багатих дідичів приїхав раз московський офіцер Чекатунов, і коли дідич не вдовольнив його як слід, він доніс у канцелярію, що дідич той „палить на печі Герб Государственний". Зараз схопили того чоловіка і привезли на допит. Як він не впевняв, що то у нього зложена піч з кахель, і ті орли, що були на них, зовсім і не схожі на „герб государственний", що піч була зложена ще здавна, що орлів та инших птахів, звірів і таке инше ганчарі виро-

бляють на кахлях заздалегідь і продають вже готові,—нічого не помагало, і тільки табуном коней, черідкою корів та чималою готівкою одкупився він од катування. Багато отаких доносів було в канцелярії, і роботи в ній не бракувало: людей мучили і катували, і вона, як важкий гніт, давила Україну. „Як би,—каже старе оповідання,—перстом Божим вийняти частину землі на тому місці, де стояла та канцелярія, то кров людська приснула б з неї, як водомет (фонтан)“. Як бачимо, і Україну не минула Біроновщина, що лютувала у Російській державі. На Україні стояв постоем з військом московським у Стародубі Біронів менший брат—кривий, дуже негожий і ще лютійший од свойого старшого брата. Він жив, як кажуть, так пишно, як султан який: набірав силою дівчат і жінок у свій гарем, а тих жінок, у котрих були немовлята, силував годувати своїм молоком цуценят з його псюрні. Оповідання про його довго переказували у Стародубщині.

Тим часом ось яка оказія трапилася на Україні. У 1731 році царський полковник Вишневський їздив по Україні, набіраючи співаків до придворного хору. Заїхав він у село Лемеші Козелецького повіту Київського полку (тепер у Чернигівській губернії), і почув у церкві, як прегарно співав один парубок. Він узяв його із собою і повіз у Петербург. Голос у Олекси Розума,—так звали того тоді 22-літнього парубка,—справді був прегарний, і як почула його у церкві молода царівна Лизавета Петровна та побачила дуже гарного на вроду парубка, справдішного красуна, то, свідчать сучасники, так і зачарувалася ним, і з того часу простий козак Розум швидко пішов у гору. Як він втеряв голос, його зроблено придворним бандуристою, а потім управителем, спершу одного, а далі й усіх маетків царівни і її камер-юнкером.

28-го листопада (ноября) 1740 року померла Імператориця Анна Іванівна. Перед смертью вона призначила правителькою свою племенницю Анну Леопольдовну, Принцесу Мекленбургську, а малого сина її, Івана VI, зробила своїм наслідником. У грудні (декабрі) 1741 року придворна партія, у котрій був і Розумовський, як тепер звивали колишнього козака Розума, з царським лікарем Лестоком і Французьким послом Шетарді на чолі, з допомогою Преображенського полку, арештували Анну Леопольдовну, її чоловіка й маленького царя Івана VI. Івана VI посажено у Шлісельбургську кріпость, і там за царювання Катерини II його вбито. Після арешту правительки Анни Леопольдовни і її семьї Імператорицею зробилася Лизавета Петровна. Розумовського зараз було зроблено генерал-поручиком. 25-го травня (мая) 1742 року Лизавета коронувалася, і в цей день Розумовського було зроблено обер-егермейстером, дано йому орден Андрія Первозванного і великі маетності у

Московському царстві і на Україні, а в-осени того ж року Імператориця одружилася з Розумовським у селі Перові під Москвою. У 1744 році його й брата його Кирила зроблено графами. Не вважаючи на таку близькість до Імператориці, Розумовський поводився при дворі з великою повагою і розумом; він у політику не втручався, а старавсяісходитись із талановитими і вченими людьми, бо бажав од них здобути собі хоч яку-небудь освіту,—він добре почував, що її йому бракувало для того високого становища, в якому він опинився. Через свою мягку і високосправедливу вдачу, він хоч і стояв дуже високо, проте не мав собі ворогів: усі його любили і поважали, і дякуючи його впливові, при дворі на все українське дивилися не з погордою, як звичайно було досі, а з цікавістю. У тому ж таки 1844 році захотіла Імператориця і сама побувати на Україні, і довгенько прожила у господі старої Розумихи у городі Козельці, у Чернигівщині. Там вона почувала себе дуже добре і познайомилась з усієюріднею Розума. З Козельця Імператориця поїхала у Київ. Скрізь по Україні її щиро вітали. Київом вона зачарувалася і промовила голосно: „Возлюби мене, Боже, в царстві небесному Твойому, як я люблю народ цей благонравний і незлобивий“.

ІМПЕРАТОРИЦЯ ЛИЗАВЕТА ПЕТРОВНА.

Старшина українська, покористувавшись тим, що цариця була у Київі, подала їй прохання про те, щоб обрано було Гетьмана. Прохання це було ласкаво прийняте, і тоді ж призначено було, щоб посаду цю зайняв менший брат Олексія Розумовського—Кирило.

Гетьман Кирило Григорович Розумовський 1750-1764.

Кирило Розумовський народився у 1728 році, а у 1743 році був посланий братом своїм за границю у Германію і Францію з академиком графом Тепловим, щоб скінчити освіту. Він вчився у Кенігсберзі, Берлині, Геттінгені, перебував деякий час у Італії. У 1745 році повернувся він до Петербургу. На другий же год, коли йому було ледве 18-ти год, він був

настановлений президентом Імператорської Академії Наук. Скоро після того сама Імператориця висватала йому свою сестру у-других, фрейліну Наришкину.

1747-го року 5-го травня (мая) вийшов указ Цариці про те, що дозволяється обрати нового Гетьмана. Імператориця Лизавета призначила цю посаду Кирилові, але він баривcя і не їхав на Україну.

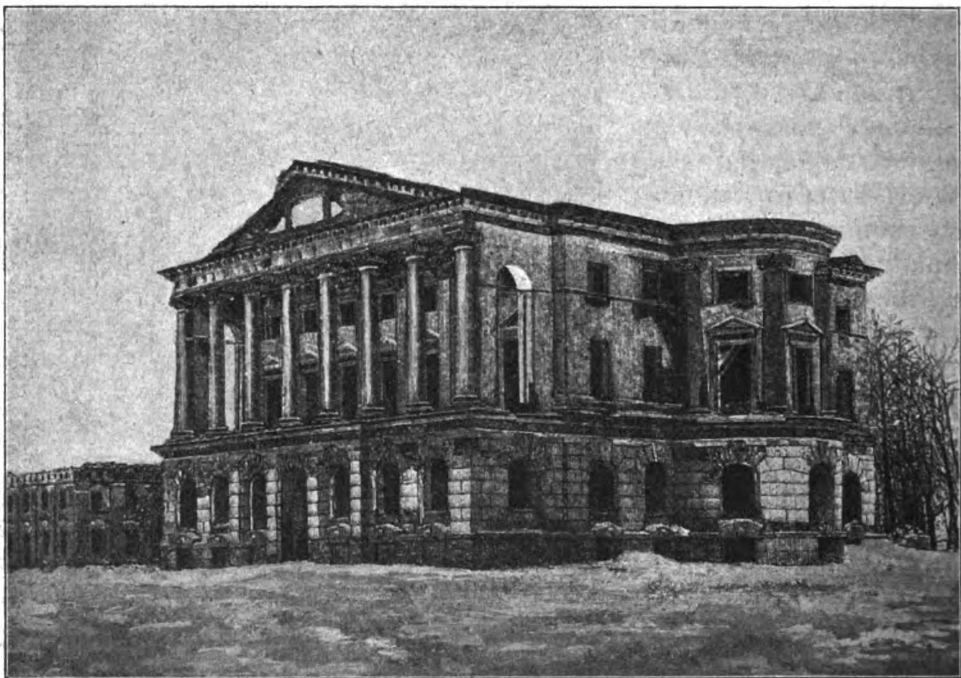
22-го лютого (февраля) 1750 року прислано було у Глухів од цариці графа Гендрикова. Зібрав він раду для того, щоб обрати Гетьмана, і була вона дуже пишна: на майдані, коло церкви св. Миколи, був зроблений високий поміст, укритий червоним кармазином; навкруги стояло військо козацьке і прості люде; на помості та обгороженому навколо місці зібралося українське духовенство, з Київським митрополитом Тимохвієм Щербацьким на чолі, і старшина. У 10-ій годині вдарили з гармат, і почалася церемонія. Із великим торжеством старшина і бунчукові товариші принесли клейноди; за ними приїхав у кареті шестериком граф Гендриков, після того прочитано царську грамоту на обрання Гетьмана. Тоді митрополит, у промові своїй, вітав графа і дякував Цариці од усіх Українців за те, що дозволено обратиГетьмана. Прослухавши промову, граф Гендриков звернувся до громади і запитав: „Кого бажаете мати собі за Гетьмана?“ Заздалегідь підмовлені козаки загукали враз: „Кирила Розумовського! Нехай Розумовський гетьманує!“ Царський уповажений поздоровив старшину з новим Гетьманом, а після того палили з 101 гармати на шану нового Гетьмана. Народ гукав радісно, а козаки палили з рушниць.

ГЕТЬМАН КИРИЛО РОЗУМОВСЬКИЙ.

Щоб сповістити про це обрання, виряжено до Петербургу по-

слів: Генерального бунчужного—Демьяна Оболонського, Ніжинського полковника—Семена Кочубея і бунчукового товарища—Іллю Журмана. 24-го квітня (апріля) Цариця прилюдно вітала цих послів і ствердила нового Гетьмана. Йому дано маетності—так званий Гадяцький Ключ, се б-то великі маетності навколо Гадячу, що ще од часів Богдана були ранговими землями і належали гетьманській посаді. Крім того, Розумовському дані були землі і в инших місцях. Батурин знов призначено було за гетьманську столицю; на Україні скасовано усякі комісії і страшну „Міністерську канцелярію", а усім московським урядовцям звелено виїхати з України. Окрім того, Гетьманові оддано

ПАЛАЦ ГЕТЬМАНА РОЗУМОВСЬКОГО.

було під владу Запорожську Січ, котра ще досі ні од кого не залежала. На другий год, літом 1751 року, новий Гетьман Кирило Григорович Розумовський з великою пихою в'їздив у Глухів.

Бучно почалося гетьманування, бучно воно й провадилось увесь час. Новий Гетьман побудував собі палаци у Батурині і Глухові, завів двір, на зразок царського, і жив як царь: балі, бенкети та театральні вистави, а далі постоянні подорожі у Петербург, бо жінка його нудилася на чужині, та й сам він звик і линув до пишного придворного життя. Через це все не багато оставалося в нього часу на порядкування справами в

Україні. Свого наставника Теплова він зробив правителем гетьманської канцелярії і на його іздав усі справи, а на Україні усим керувала і верховодила старшина, поки Гетьман проживав у Петербурзі.

Гетьман поробив великі переміни у Генеральному суді, у котрому, окрім двох Генеральних суддів, було заведено неодмінно по одному виборному од кожного полку. Це був найвищий суд на Україні. По полках було засновано, окрім полкових судів, ще 20 судів повітових, і в кожному з них були суди: Земський, Гродський і Підкоморський; по сотнях зоставлені були сотенні суди, але до них належали тільки дрібні справи, а з поважніщими треба було звертатися до Повітового суду. Судді, підсудки і земські писарі (секретарі) вибіралися вільними голосами з шляхти того повіту, до котрого належав суд.

При кінці листопада (ноября) 1761 року Гетьмана покликано до Петербургу. Він передав усі справи Генеральному обозному Кочубейові, Генеральному підскарбієві Гудовичеві, Генеральному писареві Безбородькові та Генеральному осавулові Журавці, а сам з усім домом своїм рушив в дорогу, а 25-го грудня (декабря) того ж року вмерла цариця Лизавета, і на короткий час Імператором став її небіж Петро III. Він був щирий Гольдштинець, прихильник Пруського короля Фридриха II, і страшенно любив військові справи та муштри. Скоро він став царем, то й на Україну послав заклик, щоб йшли в його Гольштинське військо. Молодь українська з радістю відгукнулася на це і великими юрбами посунула до Петербургу. На знак того, що вони належали до Гольштинського війська, кожний з них мав на шиї червону гарусову хустинку. Не довго довелося їм бути у тому війську, і скоро вони, обідрані і голи, поневіряючись по-під чужими хатами, повернулися до-дому. А сталося це через те, що новий імператор Петро III через пів року був скинутий своєю жінкою Катериною II-ою. Допогли їй Гетьман Розумовський, Панін, князь Барятинський, Репнін та инші, молоді офіцери Ізмайловського полку: брати Орлови, Пассек, Бредіхін, Хитрово, Потьомкин та инші. Як Петро вже зрікся престолу, його заслано під караулом у Ропшу, і там, наче б то зненацька, вбив його Орлов. Імператорицею зробилася кревна Німкеня, жінка твердої волі і розуму, Катерина II, і 28-го липня (юля) 1762 р. ступила вона на престол.

Тим часом якийсь генерал Мельгунов, що наче б то для гулянки їздив по Задніпрянських степах, написав до Петербургу, що він знайшов у цій стороні багато народу, котрий почитае себе ні од кого незалежним: „наче які Американці“— пише він,—але до військової служби вони дуже здатні. На це до його прислано наказ з Петербургу, щоб він записував та-

ких людей у пікінери. Генерал той почав їздити по селах, скликати людей і, трактуючи їх горілкою, закликав записуватись у пікінери; обіцяв усякі вольності і незалежність од якого-будь начальства,—ні перед ким, мовляв, шапкувати не будете!

Записувались у пікінери саме нікчемство з козаків та хазяїнів, та харцизи й опіяки. З таких людей скомпановано 4 полки: Єлисаветградський, Дніпровський, Полтавський і Донецький. Не питаючись, приписали до цих полків ті села, з котрих хто з пікінерів був родом. Сотенні правління по тих містах, що одійшли таким побитом до Пікінерських полків, скасовано, корогви їх та архиви заперто по церквах, а то й просто знищено і понівечено. За старшину поназначувано письменних дяків, шинкарів та отаких инших, і названо їх ротмистрами. Сім год пікінери ті не платили ніяких податків і нічого не робили; їм тільки натуркали голови, що вони й вищі, й кращі за усіх Українців і козаків, і на знак того—на шапки почеплено було їм білі стрічки з поворозок; шапки ті вони ні перед ким не здіймали, навіть і у церкву вони увіходили у шапках і здіймали їх тільки підходячи до вівтарю. Гетьман скаржився у Петербург на те, що під пікінерів одібрано багато сіл та землі у полків українських та й у окромних людей, і що цим явно порушено стародавні права і вольності, стверджені раніщими Монархами. Але це нічого не пособило, а помоглося тільки аж те, що як заходилися шити мундіри на тих пікінерів та готовити їх у поход, то вони почали тікати на Запорожжя і по хуторах.

Як ми бачили вже, Гетьман теж чимало тому допомагав, щоб Катерина зробилася Імператорицею. Чутка про це дійшла і на Україну і де-хто з старшини, чи по намові самого Гетьмана, чи самі од себе, ухвалили прохати Царицю, щоб уряд гетьманський зроблено було наслідковим—щоб переходив од батька до сина. Про це міркувалося на Генеральній раді, котру скликав Гетьман для вибору послів, що мали їхати до столиці вітати Царицю. Але проти того обурилося чимало старшин, бо вони вважали, що таким способом порушено буде права і вольності козацькі.

На зборах счинилася велика сварка. Про це Київський обер-комендант Чічорин сповістив у Петербург. Зараз же викликано туди Розумовського, і у січні (январі) 1764 р. він приїхав до столиці. Цариця, котра вже заздалегідь поклала собі знищити окремність усіх країн, що залежали од Росії, а між ними й України, рада була тій нагоді і звеліла Гетьманові податися в одставку. Довго змагався Розумовський, але нічого вже не можна було подіяти,—10-го грудня (декабря) того ж року вийшов указ про те, що Гетьманський уряд скасовано.

Розумовський був останній Гетьман України. Йому дадено багато земель на Україні і чин Генерал-Фельдмаршала. Останні годи свого життя він жив за границею, у Петербурзі і коло Москви у свойому селі Петровсько-Розумовському. Тільки аж у 1794 році оселився він у Батурині, де й помер у 1803 році.

У потайному наказі прокуророві Вяземському цариця Катерина каже так: „Малая Россія", Ліфляндія і Фінляндія—це країни, котрі правуються конфірмованими (потвердженими) їм привілеями, і порушити їх одразу—негаразд, але й вважати їх за чужоземні і поводитись з ними, як з чужеземними, не годиться, а треба їх порівняти з Російськими землями. У Малоросії, як Гетьмана не буде, треба пильнувати, щоб і думати про нього забули".

Отак почалося, так і провадилося далі царювання Катерини. На Україні, замість гетьманського уряду, була заведена „Малороссійская коллегія"; презідентом (головою) її, з титулом „Малороссійскаго генерал-губернатора", призначений був граф Румянцев.

УСТРІЙ І ВІДНОСИНИ.

1764 роком кінчається хоч і гірке, та все ж схоже на самостійне, життя України. З самого початку царювання Катерини II поспішаються знищити самостійність і окромність України. То поглянемо ж тепер на те становище і устрій, які здобула собі Україна за той чималий час тяжкої боротьби за свою волю і права. Як бачили ми вже й раніще, виборчий лад був основою усього державного ладу нашого: од Гетьмана й до найнизчого урядовця по городах і селах, од митрополита, котрого обірало духовенство і старшина, і до простого пан-отця, котрого вибірали парахвіяне—скрізь на всій силі був виборчий лад. Щоб зрозуміти велику вагу цього, погляньмо, що уявляла з себе Україна за часи од Богдана аж до Розумовського, останнього Гетьмана нашого.

Уся Україна була поділена на полки (немов би губернії), а полки—на сотні (повіти), і було їх у кожному полку від 11 до 20. В кожній сотні, окрім сотенного міста, було ще кілька міст, містечок і сел. Головний город, або місто полка, де жила уся полкова старшина, звався полкове місто, або город, а головне місто сотні—звалося сотенне місто. Полки на правому боці Дніпра були такі: Чигиринський, Канівський, Білоцерківський, Брацлавський, Київський, Подольський або Могилевський, Черкаський, Корсунський, Уманський, Кальницький (часом він зветься Вінницький), Паволоцький; на лівому боці були:

Переяславський, Миргородський, Прилуцький, Чернигівський, Лубенський, Полтавський, Ніжинський, Стародубський і Гадяцький.

З 1763-го року Гетьман Розумовський одділив суд од військової управи, а через це Україна, котра за його часів поділялася на 10 полків, була поділена ще на 20 повітів так: у Київському полку повіти — Козелецький і Остерський; у Чернигівському: Чернигівський і Мінський; у Стародубському: Стародубський і Погарський; у Ніжинському: Глуховський, Батуринський і Ніжинський; у Переяславському: Переяславський і Золотоношський; у Прилуцькому: Прилуцький і Іваницький; у Лубенському: Лубенський і Роменський; у Гадяцькому: Гадяцький і Зеньковський; у Миргородському: Миргородський і Остаповський; у Полтавському—Полтавський.

Поділена таким способом Україна кермувалася виборними урядовцями, і на чолі їх стояв Гетьман.

Уряди. Гетьман мав титул „ясновельможний“. Обірав його увесь народ на раді, і він був заступником народу Українського, його державцем, найстаршим судією і військовим начальником. Він повинен був робити те, що волить народ, що порадить Генеральна рада; у всяких дрібних справах він теж повинен був радитись із Генеральною старшиною, котра була його постійною радою. Гетьман видавав до всього народу універсали—укази свої. Він же мав велике право—роздавати землі. Уся земля була тоді козацька військова, але головою усього війська козацького був Гетьман, то він і мав право роздавати землю, кому хотів, та давати з своєї канцелярії універсали (грамоти) на те, кому ту землю дається. Пізніш, після Мазепи, цю власть гетьманську було зменшено: земельний універсал має тоді тільки силу, коли його ствердить Московський уряд.

Крім власті военної та адміністративної (що-до порядку всякого), Гетьмав мав ще силу над фінансами—він мав право збірати податки. Найбільший дохід був не з налогів, а з торговлі та з промислів або реместв. Усі ті гроші йшли у військову казну. Фінансова справа велася не гаразд,—не через те, щоб гроші розкрадали, а не було порядку. Дуже довго власні гетьманські гроші лічили разом з військовими, і аж за Данила Апостола почали одріжняти фінанси гетьманські од військових. Тоді ж настановлено було окромого урядовця, котрий звався Генеральним підскарбієм,—по теперішньому це міністер фінансів.

Гетьман, та й уся козацька старшина, жалування не мали, а брали платню натурою. На Україні були такі маєтності, що одписано їх було на булаву. Такими місцями в Правобічній Україні було староство Чигиринське і містечко Обухів з своєю округою, а в Лівобічній Україні—Батурин з селами, котрі лежали

навкруги; друге таке місто був Гадяч з округою і теж велика Шептаківська волость на півночі Чернигівщини. Доходи з них і були Гетьманам замість жалування. Помалу Московський уряд зробив з Гетьмана слухняного урядовця, котрий прислухався до бажання уряду, а не народу, і Гетьман, спираючись на уряд Московський, почував себе незалежним од народу,—ми бачимо, що не раз навіть обірають Гетьмана не по своїй охоті, а з примусу.

Коло Гетьмана було чимало урядовців—Генеральна старшина.

У Генеральній старшині, з титулом „Вельможних", були:

Генеральний обозний,—по теперішньому „начальник Штабу". Він завідував усією арматою (артілерією) військовою, городовою і кріпостною. Під час походу він повинен був поставити на кватирі військо, ставити обоз та укріпляти його. В ті часи обоз треба було обкопувати валами та ровом, і цим завідував Обозний. Тим-то вся армата була під його рукою. Арматня наука на Україні стояла тоді дуже високо, і в Глухові то Батурині були свої людвисарні, де виливали гармати.

Генеральний обозний так само, як і инші козацькі урядовці, замість жалування мав „ранґову маетність", так звалося село або кілька сел, котрі були одписані якомусь урядовцеві. На Генерального обозного одписувалася ранґова маетність у 400 дворів.

Далі йшов Генеральний військовий писарь,—те, що тепер кажуть канцлер. Він мав найбільшу силу на раді старшин; він був начальником Генеральної канцелярії, в котрій були старші та молодчі канцеляристи. В канцелярію йшли люде освічені,—такі, що кончили Київську Духовну Академію. Знаком власти писаря була печатка та каламар (чорнилиця). Через руки писаря переходили усі найважнійші державні справи і документи: гетьманські універсали, зносини з урядом Московським чи Польським і з чужоземними державами, поки Гетьман мав право зноситися з ними.

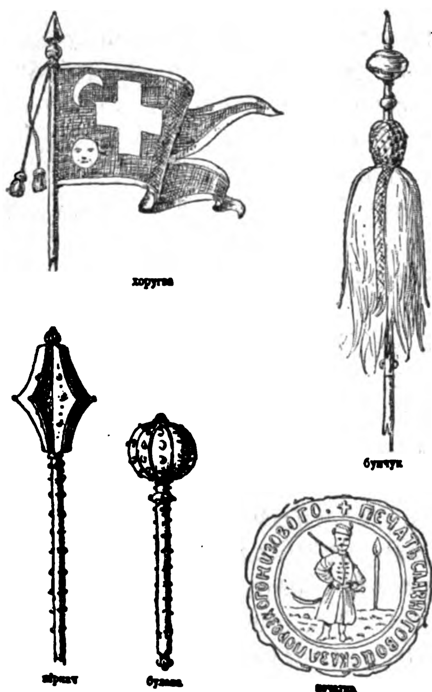
Генеральні судді (двое). Вони по черзі бували за предсідателів в Генеральному суді. Це був найвищий суд на Вкраїні, і на нього подавати апеляції не можна було. В цей суд подавали апеляції з сотенних та полкових судів. Були й такі справи, що просто йшли в Генеральний суд: справи земельні, з городськими магистратами, то що. І писарь і Генеральні судді мали свої ранґові маетності: писарь—400 дворів, судді—по 300.

Генеральний Підскарбій—міністер фінансів. Завідував він Генеральною скарбовницею і скарбовою канцеляріею

і глядів усіх прибутків і видатків державних. Заведено цю посаду пізно,—аж за Гетьмана Данила Апостола.

Генеральний військовий осавул. Це мов теперішній „старший чиновник особих порученій". Завідував він усіма військовими справами на Україні. Усі полковники були йому підвладні. Їх було при Гетьманові один, а опісля двоє. Осавул мав ранґову маетність на 200 дворів.

Ще було два урядовці, котрі мали право засідати в Генеральній раді,—це Генеральний військовий хорунжий і Генеральний бунчужний. Вони були потрібні тільки для церемоній: Хорунжий носив хоругов на парадах і в поході, а Бунчужний носив бунчук (кій з кількома кінськими хвостами, привязаними до нього). Обидва ці уряди були й при полковникові та сотникові,—тільки бунчуки у них були менші.

КОЗАЦЬКІ КЛЕЙНОДИ.

Коли Мазепа задумав завести свою українську шляхту, він завів ще так званих бунчукових товаришів. Це була тільки почесна сторожа коло Гетьмана.

Генеральний арматний отаман—був начальником усіх пушкарів.

Оці усі урядовці, з Гетьманом разом—Генеральна старшина—і були центральний (осередковий) уряд на Україні. Далі йдуть полковники і полкова старшина.

Полковників вибірав увесь полк, але й цю виборчу посаду Московський уряд (після Мазепи) скасував і почав полковників сам настановляти. Полковникові були підвладні усі справи військові, земські, судові і поліційні у свойому полку і уся полкова старшина. Клейноди полковницькі схожі з гетьманськими: хоругов, бунчук і, замість булави, пернач,—це теж булава, тільки не кругла, а з листків якого-небудь металю. Пернач носив полковник завжди з собою на війні і дома, коли виходив куди, як полковник. Крім того, у кожного полковника були ще невеликі перначі залізні або мідні; їх давав він, замість пашпорта, тим людям, котрим доручав якусь справу.

Полковий обозний — завідував полковою арматою і пушкарями.

Полковий суддя завідував судовими справами полкового, а після гродського суду.

Полковий писарь — начальник полкової канцелярії.

Полковий хорунжий—носив полкову хоругов.

Полковий осавул—їх було по двоє у полку.

Полковий канцелярист—їх було 10—16 чоловік у полку.

Кожний полк поділявся на сотні, немов би на повіти; в полках було їх не однаково: 10—12, а часом 20—24.

Сотник був старший у сотні; завідував усіма справами своеї сотні. Сотників було стільки у полку, скільки було сотень.

Отаман сотенний — другий після сотника, немов би поліцмейстер у сотенному місті. Він був заступником міщан.

Осавул сотенний—третій після сотника.

Хорунжий сотенний—однаковий з осавулом.

Писарь сотенний — завідував сотенною канцеляріею.

Поодинокі села в сотні мали свого осібного урядовця — Курінного отамана. Це те, що тепер голова, війт, солтус або староста по містечках і селах.

Крім того, були ще значкові товариші при полках— це те, що Бунчукові при Гетьмані, та ще були Військові товариші—вони займали низчі уряди у сотні.

От які посади були у війську козацькому і на Україні.

Окрім кінних козацьких полків, були ще полки піші, що звалися сердюками, і полки охочекомонні або компанійські. У тих полках були такі самі посади, що й в козацьких реєстрових полках. При боці Гетьмана, щоб його стерегти, була окромна невеличка ватага, що звалася придворна корогва.

Тепер поглянемо на суд і урядовців в ньому. Вони теж були виборні. Найвищий суд на Україні був — Генеральний суд, де, як вже згадувалося раніще, засідали: Генеральних суддів двоє, уповноважених од полків—десять і писарь Генерального суду—за секретаря.

Потім був Гродський суд. Головою в ньому був полковник, суддею — Полковий суддя, писарем Гродським був Полковий писарь.

Далі — Підкоморський суд. Суддею в ньому був: Підкоморій—один, коморників (помішники Підкоморія) двоє і Писарь підкоморський—за секретаря.

Нарешті—Земський або Повітовий суд. Земського суддю вибірали з шляхти української з того повіту, в котрому був Суд; Земський підсудок—все одно, що тепер член суда; Земський писарь (секретарь) і Возний— те, що тепер судовий пристав. Окрім того, по всіх цих судах було чимало канцеляристів і підканцеляристів.

Усі судові посади оплачувалися з тих справ, що до них вступали. Найвища судова установа на Україні був — Генеральний суд; вище вже за нього був Гетьман. До Гродського суду належали карні справи, або як їх тепер звуть „уголовні“; до Повітового, або Земського суду, належали справи земельні, про права і грошові. Низчий од його (немов наш волостний) був суд Підкоморський.

Шляхта. Шляхта українська була з старшини і дідичів (дідичами звали тих, що держали землю) і з тих чужоземних дворян, котрі здавна осіли на Україні. По статуту Литовському вони мали такі привілеї:

1) Мали право вибірати на всякі виборчі посади, а так само й вибірати короля;

2) Мали волю продавати, застановляти або дарувати, кому захочуть, своє майно земельне, котре досталося їм або через наслідство, або через вислугу, або куповане;

3) Вільні були од постоїв і усякої повинності натурою;

4) Ніхто не мав права одняти од них їх посади і позбавити їх шляхетства по-за очі;

5) Ніхто не мав права заарештувати їх без суду;

6) Мали право їхати, куди завгодно і в чужі краї, окрім ворожих;

7) Усі шляхтичі, од найзаможніщого до найбідніщого, були рівні.

Міщане. Міщанами звалися жителі полкових і сотенних городів. Вони вибірали собі заступників—міських отаманів, котрі давали їм і суд і порядок. Але було чимало городів, як от Київ, Ніжин, Чернигів, Переяслав, Стародуб, Погар, Мглин, Козелець, Остер, Новгород-Сіверський, котрі мали здавна Магдебурське право. Міщане в цих городах мали свого війта і Магістратський суд. Про міщан немає чого багато оповідати, хоч часом і міщанам мимохіть, а часом то й по волі, доводилось брати участь у справах козацьких,—тоді їм з ними й терпіти доводилось однаково. Проте життя їх було спокійніще од инших людей, і вони могли спокійніш собі крамарювати чи ходити коло ремества, хліборобства і такого иншого.

Селяне. Селяне, або посполиті, за котрих так мало думали Гетьмани і старшина, були в ті часи доволі безправні. Хоч їм і була воля переходити з місця на місце, але землі свої а-ні продавати, а-ні застановляти не мали права без волі дідича. Окрім цих селян із землею, що одбували податки натурою, на Україні була ще одна верства людности, котра прозивалася „сусіди“, або „підсусідки“. Вони землі своєї зовсім не мали, а сидячи на землі заможних дідичив, старшини, козаків або й простих селян, брали в їх землю під скопщину, котра в ті часи була не дуже велика. З часів Мазепи землю почали

давати разом з людьми, і вимагали, щоб селяне слухалися, „робили послушенство“ своїм новим хазяїнам. Це ще не було кріпацтво, бо кожен міг покинути землю. Послушенство було—або подать натурою, або кілька день на тиждень роботи. За часів Гетьмана Самойловича робили вже два дні на тиждень, а далі—то все більше, аж поки у 1763 році цариця Катерина не завела справжнього кріпацтва: вона заборонила селянам переходити од одного пана до другого, а пізніще завела всякі кріпацькі порядки, які були в Московщині, всяке право панів до селян.

Запорожжя.

Запорожжя, як і раніш, жило незалежним вільним життям і було притулком для усіх, кому важко жилося на Україні. Але після того як Січовики, за Гетьмана Апостола, повернулись з Алешок і знов піддалися Російській державі, життя їх надто погіршало: їх землі пороздаровувано було виходцям з Сербії, Болгарії та Молдавії—за те, ще ті виходці помагали колись Петрові I у його походах на Турцію. Сварки за ті землі з тими чужинцями не переставали, і Запорожці скаржились на них Московському урядові. Але це мало що помагало, бо найбільше такі справи кончалися не на їх користь, а уряд ще більш гнівався на Січовиків,—він почав дуже неласкаво дивитись на них, як на дуже неспокійних людей.

Запорожська Січ в половині XVIII століття була поділена на 38 курінів: Кущовський, Поповичівський, Васюринський, Іркліївський, Щербиновський, Титарівський, Шкуринський, Куренівський, Незамайківський, Рогівський, Корсунський, Калниболоцький, Уманський, Деревянківський, Нижне-Стеблівський, Верхне-Стеблівський, Джереліївський, Переяславський, Полтавський, Мишастівський, Минський, Тимошівський, Величківський, Левушківський, Пластунівський, Дядьківський, Бруховецький, Ведмедівський, Платнірівський, Пашківський, Батуринський, Канівський, Криловський, Донський, Сергіївський, Конелівський, Іванівський і Кисляківський.

Земля, або „Вольності Запорожські“, поділена була на 8 паланок: Кодацька паланка—у Катеринославскому повіті, Самарська—у Новомосковському пов., Орельська—у Павлоградському і Катеринославському пов., Протовчанська—у Павлоградському, Новомосковському і Катеринославському пов., Інгульська—у Херсонському і Александрійському пов., Прогноїнська—на Кінбурнській косі против Очакова, Кальміуська—в Александрійському і Бердянському пов., Бугогардівська—в Ананьївському і Єлисаветградському повітах.

На границях Запорожжя стояла постоянно сторожа Січовиків: у Переволочні—од Гетьманщини, в Бахмуті—од Слобожанщини, на р. Кальміусі—од Донців, у Микитина перевоза против Очакова—од Татар, на р. Гарді—од Поляків.

Старшину Запорожську усю вибірли.

Старшина. Кошовий отаман, Військовий суддя—він же й скарбівничий; Військові: писарь, обозний, осавул, булавний, хорунжий, бунчужний, перначовий, довбиш, пушкарь, тлумач (перекладчик), шафарі (збірщики на перевозах та инших місцях), кантаржий (доглядав за військовими важницями і збірав ралець, або платню на Січовому базарі), канцеляристи; Курінні: отамани, хорунжі; полковники до паланок, писарі до паланок, осавули до паланок, канцеляристи до паланок.

Усіх посад на Запорожжі було 149. Окрім того ще був отаман Січової школи, де вчилися, коштом Січовиків, діти Запорожців.

Єпископ Георгій Кониський.

У Січі була церква Покрови, 14 церков по паланках, 2 походні церкви і Самарський манастирь. Усі вони були підвладні тільки Київському Межигорському манастиреві і не залежали од митрополитів; ігумен Межигорського Спаса настановляв до Січової церкви священників, а біле духовенство по паланкових церквах висвячував епископ Кошової церкви святої Покрови, котрий почитався зверхником усього духовенства Запорожського.

Освіта. У цьому періоді, як і раніш, освіта на Україні була не аби-яка: у кожному селі при кожній церкві була своя школа; у ній вчили читати і писати дяки, що виходили з Київської Академії та українських Семинарій. Середню, як тепер кажуть, освіту давали Чернигівські і Харківські Колегіуми та Семинарії, а вищу—Київська Академія.

У Чернигівському, наприклад, Колегіумі тільки третя частина дітей була з духовного стану, а дві третини було там дітей старшини, козацтва, ремесників і селян; у Київській Академії вищу освіту здобували не тільки Українці, а були учні і з-за границі. За Гетьмана Розумовського, перед смертью імпе-

раториці Лизавети, у Батурині мав бути заснований університет, але з новим царюванням це діло залишено, а далі не то університет, а й школи потроху попереводились на Україні, а через те й народ втеряв освіту і любов до неї. А яка любов Українців до освіти була у ті часи, про це свідчить не один чужинець. Теплов, котрий був при Розумовському, пише, що як би було засновано університет в Батурині, то там би не бракувало ніколи учеників, як у Московському та Петербурському університетах: „Про охоту люду Малоросійського до науки немає чого й казати, — пише він:—бо на Україні здавна заведені школи, без жадної помочі од уряду, а учеників, хоч вони не мають за вчення ніяких нагород (привілеїв або чинів), не тільки не меншає, а все більше та більше стає". Другий сучасник Шафонський (теж російський урядовець) свідчить: „про Українців мусимо по правді сказати, що вони дуже охоче йдуть у науку: не тільки діти заможніх, а навіть і найбідніщих міщан та козаків з доброї волі до школи ідуть".

ГЕНЕРАЛЬНИЙ ПІДСКАРБІЙ ЯКІВ МАРКОВИЧ.

Київська Академія стала у великій пригоді Московській державі; з неї вийшли такі діячі і письменники, як Феофан Прокопович, Стефан Яворський, Георгій Кониський та инші; всі вони залишили після себе коштовні твори і мали чималий вплив на тогочасні події.

Ця доба дала нам ще кілька письменників і не з духовенства. Так, Генеральний підскарбій Яків Андрійович Маркович зоставив після себе записки—він записув що-дня усякі події од року 1716 до 1767; Генеральний хорунжий Микола Данилович Ханенко, правнук Правобічного Гетьмана Михайла Ханенка, залишив нам: 1) „Діаріуш, або Журнал, щоденна Записка случающихся при дворі Гетьмана оказій і церемоній",

і 2) „Дневник Генерального хорунжого Миколи Ханенка з 1719 по 1723 р. і з 1727 по 1753 р. Окрім того, Бунчуковий товариш Петро Симоновський написав: „Коротке описаніе о козацьком Малоросійськом народі“.

Любов до освіти і письменства у цю добу чим далі, то все більш почала ширитись, і хто може сказати, якого б розвитку вона дійшла, як би життя України йшло своїм природнім шляхом і як би вищі верстви людности Української не одчахнулися були од свого народу, не поласились на те московське дворянство та осталися на віки вірними синами свойого краю і народу! На жаль, ганяючись за особистою вигодою, за-ради власної користи, вони на довгий час спинили таки той розвиток, але тільки спинили, а не вбили,— і саме тоді, коли вмер той старий напрямок, на руїнах його воскресла нова доба—відродилася знову Україна. Починаеться новий період—нового Українського письменства, що чим далі, то все дужче росте і шириться, не вважаючи ні на які перешкоди та перепони на свойому шляху.

ПЕРІОД ДЕВЯТИЙ.

Україна під владою Російської та Австрійської держав

(1664—1907).

ЗНОВУ „МАЛОРОСІЙСЬКА КОЛЄГІЯ“. КОМІСІЯ „НОВАГО ПОЛОЖЕНІЯ“. ГУБЕРСЬКІ УСТАНОВИ. СКАСУВАННЯ КОЗАЦЬКИХ ПОЛКІВ. ПОЧАТОК ДВОРЯНСТВА НА УКРАІНІ. КРІПАЦТВО. ЗВОЮВАННЯ ОЧАКОВА. ПОДОРОЖ ЦАРИЦІ ДО КРИМУ. НІМЕЦЬКІ КОЛОНІЇ.

Указом цариці Катерини у 1764 році скасовано було Гетьманство на Україні, а замість його заведено знову „Малоросійську колегію“, в котрій було чотири Українських і чотири Московських члени, з графом Петром Румянцевим на чолі. Зараз же Колегії тій звелено було: 1) Зробити перепис і ревізію, бо досі уряд не збірав ніяких податків з України. 2) Не дозволяти вільно переходити людям з місця на місце, з земель одного дідича на землю другого. 3) Звернути увагу на те, що Українська старшина і духовенство ненавидять усе Московське і 4) Пильно стерегти, щоб ця ненавість не ширилась поміж народом на Україні, а для того наказано було вдавати, ніби уряд обороняє простий люд Український од його ж таки панства і старшини.

Але заходи ці мало помогли: народ так само вороже, як і попереду, дивився на нові порядки, котрі заводив Імператорський уряд.

У 1767 році Катерина надумала скликати до Петербургу у Комісію „для сочиненія новаго положенія“ заступників од усіх народностей Російської держави. В ту Комісію мали бути обрані депутати і на Україні.

Багато клопоту завдали ті депутати графові Румянцеву. Одразу виявилося, що усі верстви народні на Україні: старшина, козацтво, духовенство, міщане й селяне, по городах, селах і хуторах, одностайне стояли за автономію України—за те, щоб їм повернуто було давні права і привілеї, котрі мала Україна за Хмельницького і з ними вона доброхіть поедналася з Москвою, як рівня з рівньою—ті права, що з того часу так понівечив Московський уряд. До чого тільки не брався Румянцев, щоб вибори були такі, як йому хотілося! Було таке, що де-кого карав він на смерть, та все те не подужало спинити українське „коварство і сваволю“, „хвальшиві і республіканські мислі“, як жалівся він урядові. Та Комісія зібралася в Петербурзі. На засіданнях її своїми палкими промовами за права і вольности України визначався Лубенський шляхтич Григорій Полетика. Проте змагання послів і усі їх сльозні прохання до Цариці нічого не помогли і зоставили тільки яскравий слід у нашій історії та виявили ті бажання нашої людности, котрих не подужали викоренити ніякими утисками навіть і до наших часів. Уряд не звернув на них ніякої уваги і положив собі: „слѣдовать своимъ непреклоннымъ рѣшеніямъ“ та вживати давнього свого, випробованого вже, способу. Цей спосіб—поставити одну верству людности проти другої. Бачучи, що визвольні думки прокидаються все дужче і свідоміще по-між старшиною і більш освіченою верствою Українців, уряд скоріще взявся до реформ, котрі б зовсім знищили усяку окромність України. А для того, щоб легче це зробити, положив собі привабити старшину на свій бік.

ІМРЕРАТОРИЦЯ КАТЕРИНА II.

Реформи в Україні почалися з того, що у 1775 році було

зруйновано Запорожську Січ, бо це був безпешний і неспокійний осередок вольности. Про цю подію буде мова далі.

У 1781 і 1782 роках на Гетьманщині заведено було губерські установи, однакові з Російськими. „Малоросійську колегію“ і козацьке правування було скасовано, і Україну поділено на намістництва: Київське, Чернигівське і Новгород-Сіверське; з Слободських полків ще у 1764 році було зроблено окромну Слободську губернію, а з кріпостів і осель, котрі були на землі Запорожських вольностей, зроблено було Новоросійську губернію. До цієї губернії додано було й частину власних земель Запорожських.

У 1783 році з козацьких полків зроблено було регулярне (постоянне) військо, так само як і у Московщині, і в цьому ж таки році на Україні заведено кріпацтво. Людей, що сиділи по землях земельних власників, було зроблено їх кріпаками; вони залежали у всьому од власників, не мали права переходити на инше місце та покинути ту землю, на якій сиділи; повинні було непремінно робити на власника-пана кілька день на тиждень дурно. Так почалася на Вкраїні справжня панщина.

Московський уряд завів кріпацтво на Україні для того, щоб ще дужче забезпечити себе од усякого розруху і щоб Україна найменш одрізнялася своїм внутрішнім ладом од Росії. Хоч вже й раніще наші селяне чимало залежали од заможніх дідичив, але люде вважали себе вільними і по-всяк-час мали спроможність покинути нелюбого пана та шукати собі кращої долі у другого; тепер цього вже не можна було більш робити. Попереду й дідичі уважніще ставилися до залежних од них селян, або посполитих, як їх тоди звали, бо боялися, щоб вони не покинули його та не пішли до другого дідича. А тепер, як люде стали їх живим реманентом, були немов би яка мертва річ, то й вони до селян стали инші. Попереду дідичі одрізнялися від посполитих (простих селян) тільки своею заможністью і їх не цурались, а тепер пан став чимсь иншим, чимсь вищим над ними, і усіма силами силкувався одріжнитись від них, не бути на них схожим а-ні звичаями, а-ні мовою, поспішався зрівнятись із російським дворянством та зріктися усього рідного, „мужичого“. Але, як побачимо далі, хоч як нівечили наше панство, проте воно не в-край попсувалося і з-по-між його виишли ті борці, котрі зрозуміли правду і вивели свою Україну на новий шлях відродження.

У 1785 році козацькій старшині і шляхті дана була грамота на дворянство, заведено дворянські установи, і козацькі ранґи перейменовано у чини. Цим уряд мислив заспокоїти старшину і прихилити її на свій бік. Але таке касування давніх звичаїв українських не минуло зовсім таки спокійно, і ми

бачимо, що інтелігенція українська обурилась і нишком почала шукати, як і в давніщі часи, помочи проти Росії по чужих державах. У 1791 році до Берлину приїхав один з видатних Українців, Капнист, і клопотався, щоб Прусія подала помочі Україні і взяла її під свою руку, як що Українці повстануть за-для визволення з-під тяжкого ярма Московського. Але Прусія ухилилася від того. А тим часом Російський уряд пильно йшов до свого, і старшина наша—тепер вже російські дворяне—справді по-трохи почала звикати до свого нового становища та ще й квапитись на чини та посади, а найбільш на добре жалування. Вже в кінці царювання Катерини ми бачимо чимало наших земляків, котрі, забувши свій рідний край, служили у Петербурзі по всяких комісіях та міністерствах, а де-котрі, як Безбородько, Завадовський, Трощинські, Тамари, Кочубеї та инші, дійшли високих посад і мали чималий вплив при царському дворі.

ЗАПОРОЖСЬКИЙ ПОЛКОВНИК ПАНАС КОЛПАК.

За ті часи Катерина постоянно з ким-небудь воювала—на те, щоб ще більшою зробити державу. У 1783 році звойовано Крим, а хана Кримського Шагін-Гірея присилувано було зріктися свого царства. Ще після останнього наскоку Татар на Україну, у 1769 р., російське військо, під проводом князя Долгорукова, вступило в Крим і позаймало усі значні міста того Ханства. Дуже допомогли в тому поході Запорожці, що вели перед і про все розвідували, що діється в ворожому війську. На чолі їх був Шкурятинський курінний отаман Панас Колпак. Після того походу Кримський хан Селім-Гірей утік до Константинополя, і на його місце, з допомогою Російського уряду, настановлено було ханом, незалежним від Турецького султана, Шагин-Гірея, про якого вже згадувалося.

У 1770 році, коли Запорожці стояли під Очаковом, познайомився з ними могутній князь Потьомкин, і заманулося йому,—так, примхи ради,—пристати у братчики до товариства війська Запорожського. Про це він удався із проханням до Кошового Петра Калнишевського. Звичайно, він був прийнятий і записано його у товариство Кущівського куріня, з прізвищем Грицька Нечоса. Цей князь Потьомкин, любчик Цариці, чимало рук приложив до того, щоб зруйнувати Січ Запорожську.

КНЯЗЬ ПОТЬОМКИН ТАВРІЙСЬКИЙ.

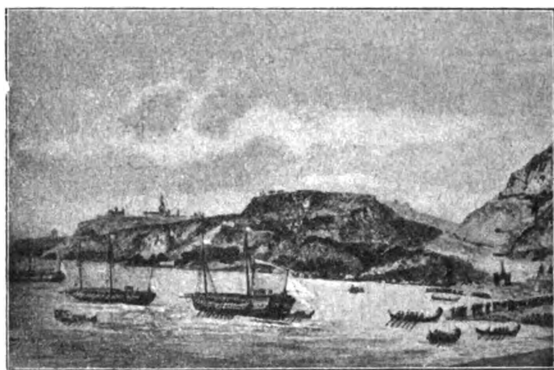
Після того, як звойовано було Крим, Потьомкина найменовано було Новоросійським Генерал-Губернатором. Щоб заселити той край, він почав будувати нові городи по степах Запорожських і в Криму, котрі після зруйновання Січі були повернуті у казну. Так, за його збудовано: Херсон, Катеринослав, Миколаїв і Севастополь.

ОЧАКІВ ПРИ КІНЦІ XVIII ВІКУ.

У 1783 р. звойовано було Очаків і Хаджібей (теперішня Одеса). Чимало допомогли в цій справі Запорожці,—ті, що після зруйновання Січі не подалися у Туреччину і з них складено було так зване „військо вѣрних козаків“, з пер-

шими своїми кошовими Сидором Білим та Харьком Чепігою.

Коли вже російські порядки були заведені по усіх краях, Потьомкин звернувся до Цариці з проханням, щоб вона приїхала та подивилась на свої нові землі. Дуже бучно і з великою ватагою прибічників вибралася Катерина у 1787 р. в дорогу до Києва. Там її дожидали великі роззолочені байдаки, на котрих побудовані були цілі палаци. Сівши на ті байдаки, поплила цариця Дніпром до Херсону. У Каневі її стрів Польський король Станіслав-Август Понятовський, клопочучись за своє власне становище і за становище свого пошарпаного королівства. Далі, біля Кодака її стрів Австрійський цісар Йосип II, спільник цариці Катерини. З ним вона у Новому Кодаку зробила заклади великого міста, котре найменувала Катеринославом. Звідсіль вона рушила до Херсону, де було вже побудовано кілька кораблів. Це було перше місце, де засновано Чорноморський флот, що після переведено до Миколаєва.

ЦАРСЬКІ БАЙДАКИ ПІД КИЇВОМ.

КОРОЛЬ ПОЛЬСЬКИЙ СТАНІСЛАВ-АВГУСТ ПОНЯТОВСЬКИЙ.

Подорож Цариці у Крим була незвичайна: на береги Дніпра здалека зганяли народ, і він у празниковому убранні, коли пливли коло берега царські байдаки, мусів вітати Царицю, вклоняючись і голосно вигукуючи з усієї сили: „ура!“. Це була для Українців незвичайна новина. Тим часом військо стрічало Ца-

рицю по всіх городàх. Потьомкин переодягнув кілька колишніх Запорожських козаків лоцманами на царські байдаки, щоб провести їх Дніпром та через пороги, а кілька сот, під проводом одного з тих старшин Запорожських, що не пішли за Дунай, Сидора Білого, проводили царський поїзд берегом, вигравають кіньми і дивуючи Царицю та її прибічників своєю одвагою, сміливістю та прегарною, хвацькою їздою на конях. Користуючись тим, що Царицю козаки дуже вразили, Сидір Білий із другими старшинами подали їй у Кременчузі прохання про те, щоб було вернуто Запорожцям їх колишні вольності і щоб знову можна було зібрати славне військо Запорожське. Цариця ласкаво зглянулася на те прохання, і справді через який час, коли почалася війна з Турцією, засновано було козацьке військо, що прозивалося „військо вѣрних козаків". Проїздячи суходолом по землях колишніх Вольностей Запорожських, у супроводі козаків, Цариця, минаючи зімовник Білого, що стояв у Вербовій балці на

КРЕМЕНЧУГ ЗА КАТЕРИНИ II.

ЗАПОРОЖЕЦЬ ЧАСІВ КАТЕРИНИ II.

річці Висуні (тепер у Херсонському повіті, сумежно із Кривим Рогом), подарувала була це місце і землю навкруги Білому на знак своєї ласки до нього; але він не захотів прийняти той подарунок: ніяково, мабуть, було Запорожцеві забірати у власність товариську землю. Тоді, замість того, дадено йому табатирку, оздоблену дорогим камінням. Коли Цариця верталася до Петербургу, то Запорожці, із Білим на чолі, знов проводили її аж за річку Псьол. Уся ця подорож була на те, щоб показати людям, яке, мовляв, щастя для Українців од того, що панує над ними Російський уряд, а Цариці показати—як „благоденствують" Українські люде. Але кому треба було, той добре розумів і бачив, що воно й до чого.

Наслідком подорожі було те, що Цариця захотіла оселити поосторі степи Запорожські, котрі загарбано було після зруйнования Січи та звоювання Очаківських та Буджацьких земель. Для того вона закликала кілька десятків тисяч колоністів з Німеччини. Вони й засіяли ті степи своїми колоніями. А щоб Німці охітніще оселяли ті землі, то уряд надавав їм багато вільгот. І от землі, за які пролито чимало козацької крови, стали власністю чужинців, а ті, що їх боронили і поливали своєю кровью, мусіли поневірятись по чужинних степах, по чужих краях за Дунаем та на Кубані.

СТАНОВИЩЕ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ І ГАЛИЧИНИ. ГАЙДАМАКИ І ОПРІШКИ. КОЛІЇВЩИНА. ЗАЛІЗНЯК І ГОНТА. УМАНСЬКА РІЗАНИНА. ПЕРШИЙ І ДРУГИЙ РОЗДІЛ ПОЛЬЩИ. УКРАЇНСЬКА ЛЮДНІСТЬ У ГАЛИЧИНІ І ПРАВОБІЧНІЙ УКРАЇНІ.

Про становище Лівобічної України (Гетьманщини) ми вже доволі знаемо,—воно було, як ми бачили, не дуже веселе, і утиски уряду Російського надто давалися в знаки. Ще гірше було у Правобічній Україні, котру Петро І по Прутській умові мусів був віддати під владу Польської держави. Поки, за часів Палія, Поляки боялись козаків—чимало їх навіть у Польщу повтікало—доти на Вкраїні Правобічній жити було вільно. А тепер вони знов насунули туди і знов почали заводити свої старі розпорядки, встановляти свої закони. Щоб заселити цей край і землі, куди вони знов повернулися, пани польські та шляхта почали закликати людей на свої землі і дарували їм на тридцять літ вільне життя. Увесь цей час люде повинні були робити тільки на себе і нічого власникові землі не платити,—ніяких податків. Сила народу з Лівобічної України покваш-

лось на цю принаду. Сунули вони на Правоберіжжя, і спустошений край цей миттю залюднів. По степах постало багато сел; через вольності, що даровано було новим поселенцям, вони стали зватися „слободами". Але минули ті тридцять літ, і польські розпорядки знову скрізь проявилися. Під той час, як ми бачили, за цариці Лизавети, повернулися до-дому і Запорожці. І от селяне, котрім дошкулили утиски панів-Поляків, почали обертатися до Запорожців, шукати собі у них захисту. Такі невдоволені новими порядками люде, за приводом козаків з Гетьманщини та Запорожців, почали ку́питись у ватаги і за-

ГАЙДАМАЦЬКИЙ ВАТАЖОК МАМАЙ (стародавній малюнок).

ходилися нищити та грабувати панські маєтки, нападати на панські землі, убивати панів, а з ними й Жидів-орандарів. Таких людей стали звати „Гайдамаками". Чимало їх завелося на Правобічній Україні. Чим далі, Гайдамаччина та все дужче і дужче ширилися. Окрім Київщини та Брацлавщини, вона обхопила вже й Волинь, і Полісся, і Поділля, і навіть Галичину, де Гайдамаків звали „опришками". Чималі ватаги цих Гайдамаків збіралися і купились коло своїх ватажків; з них за ті часи на Україні вславилися були: Верлан, що орудував у Брацлавщині, Скорич, Запорожець Грива, Харько, Іванець, Мамай та Жила, а у Галичині—Олекса Довбиш; про нього

*

складено багато пісень у Галичині, що співають і досі. Довбиш цей придбав собі великої слави у Галичині своєю добрістью до бідних, своєю сміливістью та одвагою; багаті крамарі та Жиди-økономи, та орандарі боялися його й духу, бідні ж люде любили його і часто переховували його у себе. Окрім Галичини, він показувався і у Чорній горі, у Волощині, в Угорщині та на Покутті. У 1745 році у селі Космачах його вбито: зрадила його полюбовниця, Стефаниха Дзвінчиха. Але з ним не перевелися опрішки у Галичині: у 1750 році орудували там Гнат Боюрак, Гриня Мартинчук, Іван Бойчук і другі.

Саме тоді у Польщі, після смерті короля Августа II, було безкоролівья. Поляки розбилися на партії: одні, так звані конфедерати, стояли за те, щоб королем настановити Станіслава Лещинського, а другі встоювали за Августа III. Поки пани сперечалися та билися одні з другими, гайдамаччина все росла та росла. У сварку тих польських партій вмішалися й чужі держави, і цариця Анна Іванівна послала тоді у Польщу своє військо та українських козаків з Гетьманщини. Кончилися і ущухли ті суперечки тільки тоді, як королем став Август III.

Щоб боронитися од Гайдамаків та воюватися із своїми супротивниками з ворожої партії, пани по своїх замках позаводили надвірні козацькі полки; у ті полки набірали вони козаків з своїх селян та тих, хто йшов у козаки. Поки такий козак служив, він був вільний з усією семьєю своєю од панщини та од усяких податків.

У одному з таких полків князя Четвертинського у 1734 році сотником був Сава Чалий, родом з міщан містечка Комаргорода. Гайдамацький ватажок Верлан нахилив його на свій бік, і він з своєю сотнею пристав до Гайдамаків та орудував з ними проти панів, але вже у 1736 році він знов перейшов до Поляків і його настановлено полковником. У 1738 році Чалий перейшов полковником надвірних козаків у Немирів, маєток коронного Гетьмана Йосипа Потоцького, котрий вславився своєю лютістью до своїх посполитих. Здоганяючи у 1740 році Гайдамаків, Чалий ускочив із своїми козаками у Запорожські землі, поруйнував їх городи на р. Бузі, розігнав запорожську сторожу, спалив церкву і пограбував зімовники. Але на другий год гайдамацький ватажок, Запорожський козак Ведмедівського куріня Гнат Голий, котрий із своєю ватагою ще з 1737 року сидів кошем у Чорному лісі, тяжко покарав його за ті його вчинки проти Гайдамаків і Запорожців: саме на Різдво 1741 року він обступив хату Сави у селі Степашках і вбив його.

Гайдамацькі напади і наскоки на польских панів тяглися безперестанку аж до 1750 року, коли знов счинилося нове

страшне гайдамацьке повстання. Київське та Брацлавське воєводства трохи не усі, як есть, були в руках гайдамацьких. Гайдамаки взяли і поруйнували такі значні міста, як Умань, Винницю, Летичів, Хвастів та Радомисль. Але найдужче повстання було у 1768 році, і прозиваеться воно „Коліївщиною“ (від слова колій,—той, що коле). Тій Коліївщині допомогли поширитися тогочасні обставини у царстві Польському. Окрім панського важкого гніту, добавилися сюди ще й утиски, котрі робило католицьке духовенство православному людові і людям иншої не католицької віри—„діссідентам“, як прозивали Поляки.

Таким способом, Гайдамаки почали боротися не тільки проти панів, але й за свою віру. Петербурський уряд, котрому любо було дивитися на всякі непорядки у Польщі, бо од того йому буде краще, став допомагати діссідентам, послав свое військо в середину Польської держави, і з його намови та допомогою склалася так звана „Радомська конфедерація“, котра й почала обороняти діссідентів. Проти неї у місті Барі на Поділлі заснувалася друга конфедерація — Барська. Конфедерати розпочали люту боротьбу, і в Польському королівстві настало справжне безладдя. Гайдамаки, до котрих приставало багато селян, тим часом здобувалися на більшу силу та ще дуже почали ширити свою роботу. Чимало допомагало їм і православне духовенство. Ігумен Мотронівського манастиря Мельхиседек Значко-Яворський брав поважну участь у повстанні православного люду на Правобережній Україні; найголовніщий ватажок гайдамацький Максим Залізняк часом довгенько проживав у Мотронівському манастирі і з ігуменом його був дуже добрий.

АРХИМАНДРИТ МЕЛЬХИСЕДЕК ЗНАЧКО-ЯВОРСЬКИЙ.

Ще зімою почали покмічати, що багато людей з Запорожжя, по одиначці і цілими купами, переходили з Лівобічної на Правобічну Україну. Причину того стало знати по весні.

Двісті Запорожців з'явилося у маетку князя Любомирського; до них пристало кілька десятків тисяч селян, узброених хто що запопав: кому не стало зброї, той йшов із косою, вилами, ломакою, то-що. Повстання обхопило усю Польську Україну, котра тільки й мріяла про те, щоб визволитись з-під Ляхів та знову сполучитися із Лівобічною і почати спільне життя. Чи то ж так давно, за Палія, козаки вільно гуляли по Правобережжю, а польське шляхетство не наважувалося згадати про якісь свої права̀ на Україні? Усе це ще не вмерло в памяті народа, а тяжких порядків польських не ставало вже снаги терпіти. Запорожці, як бачимо, теж спочували повстанню, помагали і були проводирями в ньому. На чолі його стае Запорожський козак Максим Залізняк, справжній Січовик, чоловік сміливий, дотепний, бувалий у всяких бувальцях. Він не квапився на гроші, коли нападав та грабував панські маетки, і з охотою роздавав їх тим, хто допомагав йому.

ЗАПОРОЖЕЦЬ МАКСИМ ЗАЛІЗНЯК

Тепер, коли справді утиски ще дужчі стали, а дотого Барські конфедерати почали вимагати од народу Українського грошей, харчів, паші для коней та иншого, чого їм було треба, та ще, до того, поклйкали собі до помочі Татар, — терпець народові увірвався, і повстання схопилося по всьому Правоберіжжю і розіллялося по ньому крівавими річками. За кілька тижнів полумья козацького повстання обняло усю південну Київщину, Брацлавщину та Поділля. Шляхта та Жиди кинулися по городах та панських за̀мках, шукаючи захисту; найбільше їх згромадилося в Умані, головному місті в маетності графів Потоцьких. Умань обсипаний був валами та ровами і мав тридцять дві гармати, і для оборони — скілька сот жовнірів та кілька тисяч надворніх козаків. Не диво, що Поляки та Жиди з переляку тікали світ-за-очі, — Гайдамаки не милували своїх гнобителів і для остраху у одному місті на крокві спаленого костьолу

повісили ксьондза, Жида і собаку і під ними прибили такий підпис: „жид, лях та собака—усе віра однака“. Багато треба зазнати лиха, щоб дійти до такої злоби, і тепер ті, що довели людей до цих страшних нелюдських вчинків, тремтіли з переляку та шукали захисту за мурами зàмків, котрі вважали міцними.

Залізняк тим часом стояв з своїм табором під Чигирином. Звідтіль порозсилав він свої універсали—закликàв Українців одностайне стати на оборону своєї віри, свого краю і за визволення з панської неволі. Од московського війська, котрого багато було на Польській Україні, він не сподівався ніяких заходів проти себе, бо вважав, що й вони прийшли допомагати православним, а з польським військом, він певен був, що й сам упорається. Як один чоловік — одгукнулася на його універсали мало не вся Польська Україна, і під його рукою зібралося велике гайдамацьке військо, що звало себе коліями. З ним він рушив на Лисянку, узяв це місто, перебив усю шляхту, що там сховалася, а надворні козаки, котрі мусіли боронити це місто, зараз перейшли до його. З Лисянки Залізняк рушив на Умань. Перелякана шляхта та Жиди зачинилися в замку,—надіялись на його гармати та військо. Залізняк підійшов до містечка Соколівки, взяв його і там отаборився; проти його з Умані тамошній губернатор (управитель) Младанович вислав надворних козаків, під проводом полковників Магнушевського і Обуха і сотників: Гонти та Уласенка. По-між уманських надворних козаків чимало було таких, що приятелювали з Гайдамаками. Мабуть, у цю ніч і Гонта бачився з Залізняком і погодився пристати до його, бо в душі він спочував тому, чого домагався народ; він так само, як і усі, мріяв про те, щоб оновити скасовану на Польській Україні козаччину, прогнати панів і шляхту та знищити ненависну унію.

ГАЙДАМАКИ КОЛО МАНАСТИРЯ ПЕРЕД ПОХОДОМ.

Гонта був родом з села Росошок (тепер у Липовецькому повіті в Київщині). Це був гарний на вроду, добре освічений чоловік. Воевода Салезій Потоцький, котрому належав Умань, любив сотника Гонту і зробив його при собі довіреним чоловіком. Гонта був при ньому із своєю сотнею і в Галичині, і два роки сторожив там у замку Потоцького; за два походи, в котрих Гонта був з ним, він дав йому грамоти на два багатих села: його рідне—Росошки і сумежне—Орадовку,—дав йому у доживоття. Як бачимо, Гонта не мав ніякого приводу бути невдоволеним, і як що пристав до Зазізняка, то тільки через те, що мріяв про визволення Правобічної України з-під польської влади і католицького гніту. Він покладав надії, як і Залізняк, що у тому визволенні допоможе Російське військо, котрого під той час було багато у Польщі.

УМАНСЬКИЙ СОТНИК ІВАН ГОНТА.

Погодившись з Залізняком, Гонта, а з ним і другий сотник Уласенко, з усіма уманськими козаками пристали до Гайдамаків і прогнали од себе полковників Обуха і Магнушевського, котрі втікли за російську границю.

18-го червня (юня) о-південь Гайдамаки з козаками підступили до Уманя і стали здобувати його штурмом. Тридцять годин одбивалася шляхта, але нарешті не встояла проти величезної сили Гайдамаків, і вони увійшли у город. Два дні вони з козаками лютували в місті. Усіх, хто шукав захисту в Умані: панів, посесорів, økономів, ксьондзів, уніятських попів та Жидів, вирізали до-ноги, багато згубили жінок і дітей.

За ту страшну різанину вигублено в одному місті Умані не одну тисячу душ. Упоравшись із цією справою, Залізняк почав купчити ватаги і загони селян і, під проводом ватажків з козаків та Запорожців, посилав їх у Брацлавщину, Київщину,

на Поділля і на Полісся, з наказом виганяти або вигубити скрізь шляхту і уніятських попів, котрі не схотять пристати на православіе.

Тим часом в Умані скликано було раду, на котрій Залізняка проголошено Гетьманом України, а Гонту—Уманським полковником. Хто його знае, на чому б скінчилося те народне рушення, як би Польський уряд, переляканий тими подіями, не звернувся за допомогою до цариці Катерини. Катерина з радістью одгукнулася на те, бо те рушення було небажане і небезпешне і для самої Російської держави.

З Петербургу був присланий наказ до генерала Кречетнікова, котрий на той час командував російським військом, що роскидане було скрізь по Польській Україні. Кречетніков якраз тоді облягав ватагу конфедератів у Бердичеві. Як тільки прийшов до нього наказ, він вислав до Уманя полк Донських козаків під проводом їх полковника Гурьева. Підійшовши до Уманя, Гурьев отаборився поруч із табором Залізняка і, вдаючи з себе приязного до Гайдамаків, присоглашав Залізняка і Гонту пристати до російського війська, щоб разом орудовати проти конфедератів. Такі приятельські розмови тяглися кілька день, поки до Гурьева на підмогу не прийшов ще один полк піхоти. Тоді він закликае до себе Залізняка, Гонту та старшину козацьку на бенкет, котрий він робив наче б то з приводу того, що на поміч їм прийшов ще полк піхоти. Тим часом Гурьев той наказав своїм Донцям частувати як найкраще Українців і, поки вони частуватимуться, крадькома захопити увесь їх військовий припас і загнати далеко в степ їх коні. Коли гості саме добре гуляли, Гурьев подав гасло, кілька узброених Донців ускочило в палатку і повязали старшину, а піхота московська із останніми Донцями ту-ж мить несподівано кинулась на безоружних козаків, хапала і вьязала їх і забивала у кайдани. Де-хто з Українців встиг утікти, але до рук Гурьева попало більше як 900 козаків і уся їх старшина,—на ранок українського табору як не бувало. Гурьев своїми руками дуже побив звязаного Гонту, а тоді звелів Залізняка, Гонту і усю старшину бити нагаями перед своею палаткою; кожному з них одлічили по триста ударів. Але цього мало: Гонту бито після того увесь час, поки він був у московському таборі, ще по тричи на день, а полковник Гурьев з радістью показував його шляхті, котра з'їздилася навмисно до нього, щоб на власні очі побачити Гонту. Бідного ж мученика держали у навмисне задля того викопаній ямі; усе тіло його було вкрито ранами. Жінку і чотири доньки Гонти було схоплено і прилюдно бито їх різками, а потім заслано; син же його утік із сотником Уласенком у Молдавію. Усе добро Гонти забрав собі генерал Кречетніков. Після кількаденної такої муки і знущання, Гонту з

иншими козаками і посполитими (селянами), котрі були з Польської України, одданно Польському урядові, і під караулом одвезено до головної военної кватирі польської (вона була в той час у селі Сербах коло Могилева на Дністрі); Залізняка-ж, Запорожців і козаків з Лівобережної України одпроваджено до Києва і, до суду, замкнено у Києво-Печерській кріпості.

Найстарший начальник польського війська тоді був граф Браницький. Судова комісія, котру він визначив, присудила: 700 чоловіка повісити по ріжних селах України, а старшину покарати найлютіщими карами—„для приміру", як одписуе Браницький Королеві. Та проте він нарешті помилував кілька сот засуджених на шибеницю людей, а замість того заслав їх на роботу у Камінецьку та Львівську кріпості. Що-до Гонти, то його присуждено ось на яку люту кару: перших десять день кат повинен був вирізувати що-дня з його спини пасмо шкури, на одинадцятий день одрубати обидві ноги, на дванадцятий—обидві руки, на тринадцятий—вирвати серце і на чотирнадцятий—одрубати голову і шматки його тіла прибити до шибениць по чотирнадцяти містах України. Браницький зменшив цю кару і звелів стяти голову Гонті вже на третій день, а все инше, до чого його присужено, робити вже на трупі; дотого йому одрізано було язика, бо боялися, щоб він чогось не виявив. Ось як описують очевидці ту страшну кару. „Гонта вийшов з лицем веселим і спокійним... Кат одірвав йому пасмо шкури, кров бризкнула, але на лиці Гонта не одмінився. Після того як оддерто було друге пасмо, він промовив: „от казали, що буде боляче, а воно й крихти не болить!" Один з товаришів (офіцерів) панцирної корогви, котра стерегла Гайдамаків з-вечера перед карою, звернувся до Гонти та попросив, щоб він подарував йому що-небудь на спомин про останні хвилини свого життя. „Добре",—одмовив Гонта,—„нагадайте лиш міні завтра: я вам подарую пояса". Усю ніч товариш той мріяв про золотий пояс і, як вивели Гонту на кару, підійшов до його і сказав: „пане полковнику, дозвольте нагадати вам про обіцяний пояс".—„Я не забув", — одказав Гонта і з погордою усміхнувся,—„перше пасмо шкури, що здере з мене кат, нехай буде вам за пояс".

Так вмірати можуть тільки люде, котрі твердо вірять, що на їх боці правда, що діло їх праведне; так вмірати можуть тільки щирі діти свойого краю, котрі не бояться терпіти за нього усякі, хоч би й такі пекельні муки, як ото випали на долю Гонти,—в надгороду їм зостаеться те, що рідний край ніколи їх не забув, як не забула Україна й Гонти, хоч тому минуло вже більш сотні літ.

Що до Залізняка і 73 чоловіка його товариства, то ми знаемо, що, після суду, їх з Києво-Печерської кріпости заслано

до Сібіру, але дорогою у Харьківщині, біля містечка Ахтирки, вони були втікли з-під караулу. Та скоро їх знов спіймано, люто катовано батогами і таки заслано на Сібір.

Коліївщина—це останнє вже гуртове народне рушення на Україні за свободу, за своє визволення з-під чужої кормиги, чужої влади,—це був останній прояв довговічньої боротьби самого народу за свою волю. Хоч думка і бажання вернути козаччину прокидалися по-декуди на Вкраїні і пізніще,—у 1812. 1856 і 1877, і навіть у 1896 і 1904 р.р., але всі такі спроби робилися не на національному ґрунті, не викликали ніякого співчуття, були приборкані і зникали так само скоро, як і виникали.

Тим часом Франція і Австрія побачили, що Росія самовладно порядкує у Польщі. І от, щоб як-небудь одвернути її увагу в инший бік, підмовили вони Турцію, щоб вона розпочала з Росією війну. Приводом до того був ось який случай. Коли Залізняк та Гонта порались в Умані, один загон Запорожців і Українців напав на містечка Балту. В Балті одна половина города належала Польщі, а друга—Турції. Не розбіраючи, яка польська, а яка турецька сторона, козаки перебили там багато народу. Турція розгнівалася за це, і хоч уряд Російський і впевняв її, що він про те нічого не знав — не відав, проте Турки посадили в тюрму російського посла у Константинополі. Через це Росія й мусіла була розпочати війну. Поки ця війна тяглася, Пруський король Фридрих II робив своє діло: бачучи, що в Польщі безладдя, що російське військо на війні у Туреччині і що усі держави у Європі звернули увагу на ту війну,—нишком увів своє військо у Польщу і пройшов з ним мало аж не до Варшави. У Польщі не було війська, і останні сили вона витрачала в усобицях та чварах,—тим-то вона й обернулася за допомогою до Франції. Король французький забезпечив її, що нічого лихого не буде з того, що пруське військо зайшло у Польщу, і що Австрія, коли буде треба, допоможе Полякам. Коли це й австрійське військо несподівано перейшло польську границю і зайняло Західну Галичину. Обурилися Поляки найбільш на свого короля Станіслава, котрого не любили, і хотіли посадити його в тюрму, але він якось утік. Ця подія дуже збентежила царські двори в Європі, і Прусія ще дужче стала домагатись, щоб зайняти польські, сумежні з нею, землі. А як Росія позичила в неї гроші на війну з Турками, то вона тепер намагалася, щоб гроші ті було їй вернуто польськими землями. Не приставала зразу на це імператориця Катерина,—їй любо було самовладно порядкувати у цілій Речі Посполитій (Польщі)—і зовсім вона не бажала приймати до спілки сусідів, та наостанці мусіла

погодитись на тому, щоб поділити Польщу по-між сусідами. Проти такого шматування повстала була цісарька Австрійська Марія-Тереза і навіть задумала була разом з Турцією спинити те паювання, та як-раз Росії пощастило у Турецькій війні. Тепер на Турцію вже годі було покладатися,—осталася Марія-Тереза сама, і через те пристала на той розбір Польщи. Це був перший поділ Польщи—5 серпня (августа) 1772 року. По ньому до Росії одійшло: Інфляндське воеводство і Біла Русь аж по ріки Двину, Дручь і Дніпро; до Прусії—Вармія і королівські Пруси аж до р. Нотиці; до Австрії—частина Малопольщи і Галичина, крім Кракова.

ІМПЕРАТОРИЦЯ АВСТРІЙСЬКА МАРІЯ-ТЕРЕЗА.

Чужоземні війська увійшли у зайняті частини Польщи, і сейм мусів ствердити той розділ. Але Поляки не могли спокійно дивитися на розпад свойого краю і, побачивши, що все лихо йде од безладдя, котре панувало у Польщі, замислили завести у себе констітуцію. На чолі партії, котра хотіла, щоб Польща оновилася, став граф Гнат Потоцький, і констітуція була ухвалена і ствержена 3-го травня (мая) 1791 року. Настав новий лад у Польщі, але зараз найшлися незадоволені новими порядками і тим, що на сеймі заборонено було вигукувати звичайне у польському сеймі „veto“ („не позволяю!“). Цим одним словом колись кожен шляхтич міг зірвати яку завгодно постанову сейму. Ці невдоволені вже на другий год скупилися у конфедерацію; на чолі її стали Фелікс Потоцький та коронні гетьмани Браницький і Ржевуський, котрі

обернулися за допомогою до цариці Катерини. Цариця вислала своє військо їм на поміч, а проти них виступили: пле-

ГЕНЕРАЛ КРЕЧЕТНІКОВ НА УКРАЇНІ ОПОВІЩАЄ МАНІФЕСТ.

менник короля Іосиф Понятовський і генерал Тадеуш Костюшко, але російське військо їх розбило. Катерина при-

силувала короля Станіслава зректися конституції і пристати до конфедератів. Тоді, за згодою Прусії, зроблено другий розділ Польщи—23 січня (января) 1793 року, і по ньому Росії досталася решта Білорусі, Поділля, Полісся і Волинь, а Прусії: Велико-Польща, Куява і Мазовія; Австрія не брала участі у цьому розборі. Щоб ствердити цей розділ, Російський уповноважений у Варшаві Сіверс повинен був вговорити сейм, щоб він його ствердив. Сейм зібрався у Гродні, але щò його не питали, не хотів нічого одказувати і завзято мовчав. Тоді Сіверс сказав, що не випустить з зали а-ні короля, а-ні депутатів доти, поки вони не почнуть говорити. Пройшло чимало часу. Вже й північ минула, вже й перша, друга, третя година,—ніхто ні пари з уст. Тоді якийсь депутат з Кракова Анкич промовив: „мовчать — то знак, що згодні". Сеймовий маршал Білінський поставив тоді сеймові таке питання: „Чи згоден сейм на те, щоб сеймова комісія підписала цей розділ?" А як знов ніхто нічого не одказував, то було записано так: „Сейм усіми голосами зробив постанову, щоб підписати розділ Польщи". 25-го жовтня (октября) 1793 р. постанова ця була підписана. Сейм цей прозвали „німим". Але ще до його постанови генерал Кречетніков розліпив скрізь по містах та містечках маніфест Цариці про те, що Польську Україну приеднано до Російської держави. Тим-то, чи говорив би він, чи мовчав—було все одно.

Саме тоді у Франції була революція, котра добре таки збентежила тогочасних монархів. Відгукнулася вона у Польщі новим повстанням, котре почалося у Кракові у березолі (марті) 1794 року під проводом того-ж таки Тадеуша Костюшки. Повстання те швидко обхопило всю Польщу. Костюшці по-первах поталанило розбити російське військо під Рославицями, але Прусія зараз увела у Польщу 40.000 війська, а Росія вислала свое військо під проводом генерала Суворова та Ферзена. Під м. Маціевичами Костюшка було розбито і узято у полон, а Суворов підступив до Варшави, узяв її і у передмістьї її Празі вибив більш 12.000 жителів,—не дивлячися, чи старе, чи чоловік, чи жінка, — за те, що завзято не піддавалися. Короля Станіслава-Августа узято і одпроваджено у Гродно. Там він зложив свою корону і пробувàв аж до смерті Катерини. Імператор Павло I перевів його до Петербургу, і він там жив аж до смерти, а Польщу спільники поділили по-між себе у-трете по Петербурських умовах, що складені були 3-го січня (января) 1795 р.

Так кончилося політичне життя Польщи. Оглянемось тепер, що сталося після тих розділів з приеднаною до спільників Україною. Як бачимо, вона упала до рук Російської та Австрійської Імперій. А чи-ж краще стало життя людям? У Австрії, як

Р О Д О В І Д

Дому Габсбургів.

Родоначальник Вернер I, граф з Габсбурга
† 1096

Цісарька Марія-Тереза
1740—1780
за Францем I Тосканським

Цісарь Іосиф II
1765—1790

Цісарь Леопольд II
1790—1792
ж. Марія

Цісарь Франц II
1806—1833
мав 4 жінки; від другої—Марії-Терези:

Марія-Людвика
за Наполеоном I

Цісарь **Фердинанд I**
1835—1848

Франц-Карл
ж. Софія Баварська

Цісарь **Франц-Іосиф**
1848—
ж. Єлисавета Баварська

Максимилiян
1867
убит. у Мексиці

Карл-Людовик

Людовик-Віктор

Гізеля
за Леопольдом Баварським

Рудольф
† 1889
ж. Стефанія

Лизавета
за кн. Віндішгрецом

Марія-Валерія
за Францем Сальватором

Франц-Фердинанд

Отто

Фердинанд

і у Росії, в той час найбільшу силу мала шляхта та поміщики, і як не стало Польського уряду, то панству ще вільготнійше стало, бо тепер їх взяла під свою руку державна та поліцейська власть. Цього й у Польщі не бувало! Поміщик тепер мусів бути сам „поліцмейстером“ у своїх маєтках, як мовляв імператор Павло. А коли пана обороняли та стерегли і воїнські команди і усяка адміністративна власть, то він собі жив зовсім безпешно і не мав ніякої потреби вважати на те, що підвладні йому крепаки чогось ремствують там. Шляхта, котру порозгонили були Гайдамаки, тепер верталася знов на Україну весела, і скрізь у обох державах їй до помочі ставала адміністрація (начальство), а коли треба, то й військо. Правда, за цісаря Іосифа II (царював він од 1780 до 1790), у Галичині було зроблено де-які полегкості крестьянам і хоч трохи приборкано свавільство поміщиків, та не на довгий час, бо після смерті Іосифа знову вернулися старі порядки. У Росії, за Павла I, котрий був невдоволений довгим царюванням Катерини і з радістю нищив усе, що вона позаводила, теж сподівались полегкостів, і Царь справді навіть хотів вернути на Україні гетьманство і козацький устрій. Та ці заміри його не справдилися, бо він процарював тільки 5 год і у 1801 р. його задушили прибічні царедворці, невдоволені на нього за його палку, нетерплячу вдачу, а як коли, то й немилосерді та непоміркований вчинки. Проте на Правобережній Україні власть панська над кріпаками була така велика, що а-ні в Галичині, а-ні у Східній Україні—колишній Гетьманщині—ніколи не бувало. Російські урядовці (чиновники), котрі заступили усі посади на Лівобережжі, були дуже невисокого розбору; хабарі, підкупство і сваволя—були всьому голова. Горді пани польські та шляхта були тому раді, і за найменший непослух який кріпаків, страшенно їх карали та гнітили, бо панам не було кого боятися, коли й справники і инша полиція була куплена їми. Тільки після нещасливого польського повстання у 1831 році уряд трохи припинив панську сваволю та присилував панство, щоб воно зглянулося на кріпаків і зробило де-які,—незначні, правда,—полегкості. Отак, як бачимо, Українському людові не стало легче од того, що власть над ним перемінилася, а скрізь стало багато тяжче життя, бо панська власть над кріпаками стала ще міцніща. І стогнали сердешні люде од гніту того і у Галичині, і на Поділлі, і на Волині, і у Київщині, і у колишній Гетьманщині та по колишніх вільних степах Запорожських.

ПОСЛІДНІ ЧАСИ СІЧИ ЗАПОРОЖСЬКОЇ. ЗАХОДИ КОШОВОГО ОТАМАНА КАЛНИШЕВСЬКОГО. РУЙНОВАННЯ СІЧИ. „ВѢРНЫЕ КОЗАКИ“. „ЧОРНОМОРЦІ“. КОШОВІ: ГОЛОВАТИЙ, БІЛИЙ І ЧЕПІГА. „ЗАДУНАЙСЬКА СІЧ“. ВІЙНА 1828 РОКУ. ГЛАДКИЙ. „НОВОРОСІЙСЬКІ КОЗАКИ“. „АЗОВСЬКІ КОЗАКИ“.

Тим часом Січ Запорожська доживала останні свої дні. І те, що Запорожці допомагали Гайдамакам у Коліївщині, і те, що постоянно змагалися вони за власну землю та за те, що уряд Російський самовладно заселяв їх землі усякими чужинцями; сварки з-за землі з тими чужинцями, а на Сході—із Донськими козаками за те, хто має право ловити рибу на річці Кальміусі; скарги Запорожців на ті неправди та нагадування про універсали Гетьмана Хмельницького і инші,—усе те допекло урядові у Петербурзі, і там положили—скасувати Січ Запорожську, бо здавалося, що тепер славного війська Запорожського зовсім вже й не треба. Крім того, бентежило уряд ще й те, що от є така вільна, з власними своїми порядками, воєнна республіка, котра зовсім не вважає на ті порядки, що заведено по всій великій державі; до того ще, це бурхливе і невгамовне товариство кожну мить могло вистачити 15 і більш тисяч вояків,—кожен з них вартий десятьох,—і може наробити великого клопоту. Цього дуже боялися у Петербурзі і почали ото вигадувати усякі провини та шкоду од Запорожців, таке навіть, що ніколи його й не бувало; дорікали, наприклад, Запорожцям за те, що по їх статуту не можна було ніколи женитися, тоді коли таке саме у чужинців дуже вихваляли і навіть давали чималу грошову допомогу товариству Мальтійських Лицарів, котрі мали такий самий статут, як і наше славне Низове Лицарство, та тільки Мальтійське не здобуло собі ні тієї слави і не зробило стільки користі рідному краєві, як Запорожці. Одно слово, як схоче дужий зробити з чорного біле, то й зробить. Це добре розумів Кошовий отаман Петро Калниш і, як чоловік розумний, добре бачив, що час настав инший; що одколи кончилася постоянна війна та наскоки на Татар і Турків, а часом і Ляхів, одне рибальство та ловецтво не прогодує товариства; окрім того уряд нахабно одбірав Запорожські Вольности (землі), то й цьому лихові треба було якось запобігти; жити так у Новій Січі (на р. Підпольній), як

жили Запорожці раніш по инших своїх Січах, не можна було. То Калнишевський і став оселяти землі Запорожські виходцями з України, котрих багато приходило на Запорожжя з Полтавщини, Київщини, Чернигівщини, Поділля, Волині, навіть із Галичини, і через кілька вже років степів Запорожських не можна було впізнати: де колись висока тирса хвилювала на пекучому сонці, тепер простилялися роскішні лани, поорана віковічна цілина давала великі врожаї,—і навіть склалася у Запорожців така приказка: „Як був кошовий Лантух (у 1750 р)—не було чого всипати у лантух, а як став кошовим Калниш, то з'явилися паляниця й корж і книш".

Чутка про те, що в Петербурзі замишляють щось недобре проти Січи, дуже збентежила Запорожців, і до Петербургу зараз вирядили послів: писаря Антона Головатого, Сидора Білого й Логина Мощенського; доручили їм клопотатися про землі і вольности Запорожські, а для того дали їм: універсали Богдана Хмельницького 1655 року, Білоцерківські умови 1667 р. і випис з констітуції сейму 1717 р. та инші; окрім того доручили скаржитись на генерала Воейкова, тодішнього Новоросійського губернатора, котрий багато чинив кривди Запорожцям; до всього того, посли повезли з собою подарунки усяким особам, що можуть у пригоді стати: шалі турецькі та перські, килими, Дамаські тканини, вина, дорогого овощу, хутра, бочки цедрового соку, наливок, меду і такого иншого; ковбас, сала, баликів, шамаї, рибця, уславленої Дніпрової щуки зімової свіжопросоленої, українських коней з дорогими сідлами Черкеськими та у чабраках, та дотого повезли ще й грошей. Але все це мало помогло, і посланці одписали на Запорожжя з Петербургу так: „Тут добре вміють брати, але одмовляються щось робити, бо, мовляв, ніхто нічого не знае і помогти у нашій справі нічого не може. Чутка йде, що хотять поділити наші землі по-між Петербурськими великими панами, як писано у Писанії: „І розділиша ризи його і меташа жребій".

Бачучи, що зверху не дуже приязно дивляться на Запорожців, менші урядовці давай і собі насміхатися з їх посланців. Так, на обіді, котрий Цариця звеліла справити Запорожським послам, їм подали до страви ложки з такими великими держаками, що чоловікові ніяк не можна було донести їх до рота. Тоді Січовики почали годувати ними один одного, самі з того глузуючи. Якісь два поважних царедворці, проходячи поміж столами, зупинилися і один з них спитав у другого по-французьки,—бо думав, що козаки цієї мови не второпають:

— „І де цей дурний народ родиться?"

— „Звісно, у їх дурацькій хохландії"—одказав другий. Близчі Запорожці, почувши таке, переморгнулися по-між себе і почали голосно, щоб ті пани чули, таку розмову:

— Ой-ой-ой, брате мій, та й панів же тут яка сила!
— Та все які великі, та розумні!—одказав другий.
— І де вони тільки родяться?
— Звісно, де: у Петербурзі та Москві.
— А де вміраютъ?—спитав перший.
— Вміраютъ у Сібіру та Камчатці!—одказав другий. Цим він натякав на те, що панство це хоч і велике, та не має волі й краплі, так що навіть не може сказати сьогодня, що спіткає його завтра або де він опиниться на завтра. Закрутили пани носами, почувши таке, та й пішли геть.

Тим часом на царській раді ухвалено було скасувати Запорожжя і зруйновати їх кубло—Запорожську Січ. Справу цю доручив Потьомкин генералу Петру Текелію і князю Прозоровському, щоб вони як найшвидче, але потаенці, взялися до діла. Текелій повинен був облягти Січ, а Прозоровський тим часом рущити з великим військом у Запорожські паланки і позаймати їх московським військом. На той час у Січі, так само як і по паланках, було не багато народу. Нічого не сподіваючись,—бо ще й посли їх не повернулися з Петербургу,—Запорожці розійшлися по великому просторі своїх степів на хазяйські роботи, на рибальство, на лови, то що. Коли це на Січ, де під той час було тільки 20 гармат та не більш як

ОСТАННЯ РАДА НА ЗАПОРОЖЖІ.

10.000 Січовиків, насунуло і облягло її з усіх боків, як-раз на Зелені свята (4 липня 1775 року), величезне московське військо. У тому війську було: 8 полків конниці, 17 ескадронів пікінерів, 10 піхотних полків, 20 ескадронів гусарів і 13 полків Донських козаків, а усього—більш як 40.000. Три дні простояв Текелій навколо Січи, і коли йому прислано звістку, що князь Прозоровський зайняв уже усі паланки Запорожські, він послав посланця у кіш і запросив старшину до себе в гості. Кошовий отаман Калниш, або Калнишевський, як його писали, зібрав на раду курінних отаманів і запитав:

РУЙНОВАННЯ СІЧИ.

— А що, панове отамани, робитимемо? Москаль у гості нас кличе. Чи підемо, чи ні? Чи віддамо Січ-мати москалеві, чи не віддамо?!

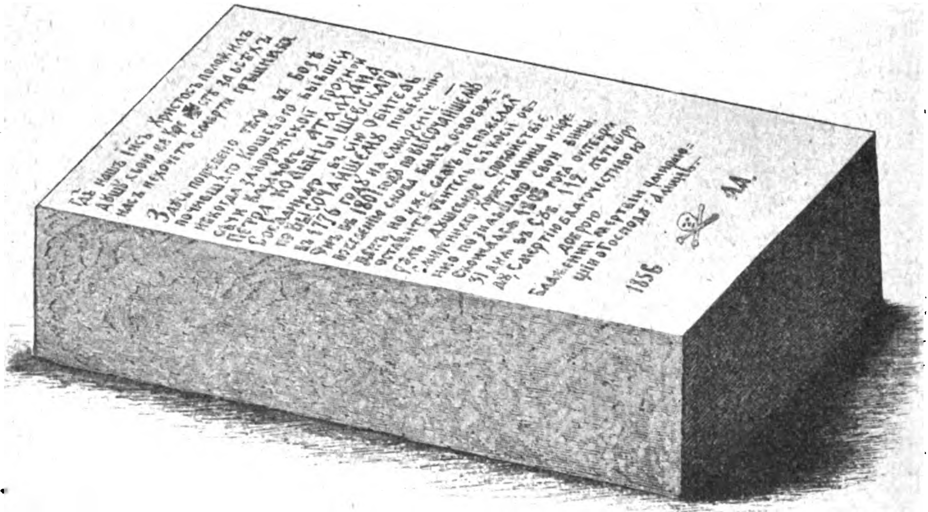
Козацтво Запорожське дуже збентежилося. Воно обурене було тим, що їх крадькома і несподівано облягли та зламали усі договори і вольності їх.

Вони счинили страшенний галас і з запалом вигукували:

— Як?! Ламати присягу?.. Однімати наше кревне,—те, за що ми, батьки й діди наші, кров лили?.. Та нехай Текеля приведе ще стільки війська, то ми до-ноги їх вибьемо, як мух передавимо! Чи то ж можна віддавати Січ-мати, наше славне

Запорожжя, за спасибі Москалеві?! Та не буде цього ніколи! Поки світ-сонця—не буде!“

Але уміркована частина старшини бачила, що нема чого й думати про те, щоб оборонитися од далеко більшої сили Москалів; до того перечула вона вже про те, що така саме сила Москалів зайняла усі їх паланки, де зосталися їх жінки, діти, добро. Тим-то вони й не приставали на те, щоб давати опір Москалям; дотого-ж ще й Січовий архимандрит, отець Володимир Сокольський, почав прохати, щоб не проливали крови християнської та з надією на Бога покорилися його волі. Отаким способом насилу вгамували більшість завзятих Січовиків, і старшина пішла із хлібом-сіллю до Текелія, бо сподівалася, що покірством запобіжить якої ласки од уряду. Текелій прийняв їх

МОГИЛА КОШОВОГО ПЕТРА КАЛНИШЕВСЬКОГО.

ласкаво, але незабаром арештував і одпровадив до Петербургу. Про долю цих засланців ми знаемо ось що. Кошового Петра Калнишевського заслано у Соловецький (на Білому морі) манастирь, і там його замуровано у казематі (льоху), без вікон і дверей,—тільки маленька щілина була, кудою йому подавали їсти. Там він, не бачучи світа божого, промучивсь 12 год, і тоді тільки перевели його у другий каземат і дозволили деколи, під караулом, ходити до церкви, але розмовляти з ним не можна було; аж уже за царя Олександра І, у 1801 році, його визволено. Але він тоді, вже сліпий і недужий, не схотів кидати манастиря і, проживши там після визволення ще два роки, вмер 23-го листопада (ноября) 1803 року, на 112 році свого життя.

Військового писаря Івана Глобу заслано на Сібір, і там він помер коло 1790 року у Білозерському манастирі. Військового суддю Павла Головатого заслано у Тобольський манастирь, і не дозволено було виходити навіть і до церкви. Полковників: Чорного, Кулика, Пелеху і Порохню, Курінного отамана Головка і багато иншої старшини Запорожської засаджено по ріжних кріпостях та казематах, і там вони й кончили своє життя.

Військову скарбницю, військові зімовники, усе хазяйство та гурти старшини було взято у казну; військові отари, табуни теж було туди повернуто, а потім роздаровано поселенцям-Грекам та Арнаутам, що оселили запорожські землі коло Керчи. Січ і всі курінї, а по паланках усі зімовники,—усе було зруйновано до-щенту; Січову церкву пограбували Донці, а частину її багацтва і ризницю взято у Петербург до князя Потьомкина. Землі Запорожські нахабно пограбовано і поділено. Потьомкин забрав собі безліч землі,—де й скільки хотів; князю Вяземському подаровано 100.000 десятин коло колишньої Чортомлицької Січи, князю Прозоровському—100.000 коло Катеринослава, графові Каменському—19.324 десятини, графові Браницькому—21.614, генералові Стрекалову—село Грушівку і до неї більш як 30.000 десятин; ще й иншим панам московським пороздавано багато землі; яка-ж була нероздана, та зоставлена за урядом, і він незабаром став оселяти на тих землях колонистів,—зазвав їх з Німеччини, Греції та инших країв. Колонистів тих закликали, дарували їм чужі землі і давали великі вільготи, а козаків та селян, котрі позоставалися по селах Запорожських, скоро повернули у кріпацтво до тих панів, що їм досталися ті землі.

Текелій цілий тиждень сидів у свойому таборі, котрий тісно облягав Січ. Запорожці побачили, що допомогти свойому лихові нічим не можна, і надумали, як вони казали, „убрати Текелю у шори“: вони пішли до його і стали прохати, щоб він дозволив їм вийти з Січи на рибальство. Текелій дозволив. Запорожські човни, повні Січовиків, покинули Січ-мати і, тільки їм одним відомими протоками та гирлами, майнули у море. Поки Текелій розібрав, що його обдурено, то на Січі зосталося тільки чоловіка з 20—30 слабих та старих Січовиків, а останні вже пливли по морю, роспустивши свої паруси і стали прота Тілігула, коло Одеси, поки здобули від Турецького султани дозвіл заснувати Січ на Дунаї. Туди вони скоро й подалися на своїх чайках, під проводом свого походного отамана Ляха, а частина їх зосталася на Тілігулі, постановивши собі курінї на Пересипу. Запорожці ці були, таким побитом, першими осадчими будучого великого торговельного города Одеси. Кажуть, що усіх Запорожців, що подалися до Турецького султана, було

більш як 40.000, хоч погромщики Січи налічують їх тільки 10.000, бо їм користнійше було лічити як найменше тих, що встигли проскочити по-між їх пальцями.

Але покинемо на який час цих вольних синів Запорожжя і вернемося до тих товаришів славного війська Низового, котрі зосталися у Російській державі. Старшини, що не були заслані, були перейменовані у армейські чини Російської армії, а декотрі з них перейшли у гражданську службу. Положили— з тих Запорожців, що осталися, зробити два пікінерські полки, (піше військо із списами); одначе вільні сини степів ні за що не хотіли перевертатись у москалів, і зосталися жити по своїх степах,—тільки дуже мала частина була віддана у Херсонський та Полтавський пікінерські полки.

Не багато часу проминуло, як уряд побачив, що поспішився із скасуванням славного війська Запорожського,—він зрозумів, що небезпешно було оставляти таке військо у руках свого супротивника. І от імператориця Катерина II у 1779 році звернулася до Турецького султана і радила йому: або щоб він вернув Запорожців. котрих обіцяла вона зрівняти у правах із усіма своїми підданними та забути минуле, або щоб він одсунув їх далі од Російської границі. Але Запорожцям так добре жилося під Турком, що ніхто з них на це не поквапився; так само ніхто не відгукнувся і так само вмер на берегах Дуная маніфест Катерини 1788 року, котрим дарувалася амністія (пробачення) усім, хто вернеться з-за Дунаю. А як ніхто на те не одгукнувся, то почали заводити козацьке військо з тих Запорожців, що зосталися в-дома. У 1784 році Потьомкин доручив колишньому писарю війська Запорожського Антонові Головатому і старшинам Харькові (Захарові) Чепізі, Сидору Білому і Легкоступові зібрати Запорожців, котрі захочуть служити в козаках. Скоро на поклик старшини стали збіратися Запорожці у Бериславі і, як ми бачили, у 1787 році, тоді як Цариця їхала до Криму, коло неї і Потьомкина був конвой з Запорожців. У 1787 році розпочалася війна із Турцією, і Потьомкин доручив Білому зібрати як найбільше козаків. Де-хто з тих Запорожців, що перейшли до Турків і жили по Очаківських степах, відгукнулися на цей поклик і вернулися, а ті, що пішли за Дунай, і на цей раз не хотіли кидати своеї нової Задунайської Січи. У Бериславі зібралося вже більш 12 тисяч Запорожців, і Білий перейшов з ними у Прогної, колишню Запорожську паланку на Кінбурнській косі, а звідтіль став кошем у Василькові, на лівому березі Бугського Лиману. Військо це стало зватись „Вѣрное войско Запорожское“. 27-го лютого (февраля) 1787 року Сидора Білого стверджено Кошовим отаманом цього війська, Антона Головатого—військовим суддею, Івана Підлесецького—військовим писарем і Олексу Кобеняка—військовим

осавулом. Військо було поділене на курінї, як колись і Запорожське, і йому було дадено клейноди: велику військову білу корогву і малі прапори(хоруговки) для курінів, Кошовому отаманові—булаву, а курінним—перначі; військові дадено печать з написом: „Печать Коша Войска Вѣрныхъ Козаковъ“; на ній було вибито: Запорожець із мушкетом—у одній руці, та з прапором, із хрестом по середені—у другій. Окрім курінів, військо було поділене на кінних, котрих було 2.829 чоловіка, і піших — 9.681 чоловік. Військо мало свої човни, галери, чайки та байдаки і дуже допомагало на морі російському флотові у ту війну.

Якось у місяці травні (маї) турецький флот підійшов до Коша,—саме в той час, як Січовики були у церкві, і почав кидати бомби у Січ. Запорожці дождалися поки скінчиться служба, а тоді вийшли з церкви, озброїлися і кинулися до своїх човнів, щоб напасти на Турків. Але Турки не прийняли бою і подалися до Очакова. Через тиждень Суворов, котрий стояв тоді табором на Кінбурнській косі, дав наказ, щоб козаки на своїх човнах допомогли принцові Носсау-Зінгеру, що командував Російським флотом. Кошовий з усіма козаками, човнами та чайками підійшов до російського флоту, а згодом допоміг Принцові прогнати Гассана-Пашу з його кораблями; але Паша знов вернувся з усім своїм флотом з-під Очакова і розпочав люте бойовище. Тут Запорожці виявили свою надзвичайну одвагу і войовничий хист: на своїх чайках вони сміливо, не дивлячись на страшенний вогонь, підпливали до турецьких кораблів, зчеплялися з ними, вилазили на них і билися як леви. Нарешті турецький флот був до-щенту розбитий Але не дешево ця побіда досталася козакам: чимало їх було вбито і поранено, а по-між ними й Кошовий отаман Сидор Білий був тяжко поранений і через три дні помер. На його місце було обрано і стверджено Кошовим отаманом Харька Чепігу. Це було його Запорожське прізвище, а справжня фамилія його була Куліш.

Саме тоді Потьомкин обома берегами Бугу наступав на Очаків. Новий Кошовий з усім військом козацьким,—крім того, що було на чайках коло принца Носсау, під проводом свого полковника Мокія Гулака і 18 чайок, під проводом Головатого, що були при Потьомкину,—подався через село Корениху і далі через Аджигіол до Очакова, і там вони стояли до осени. Як Кабудан-Паша із своїм флотом покинув острів Березань, на котрому він поробив міцні кріпості і де був чималий склад пороху та харчів, Потьомкин звелів козакам узяти цей острів. Не легко було це зробити, але Запорожці, під проводом Антона Головатого, вибили Турків з берегових батарей, зайняли їх, повернули гармати, що там були,

на кріпость, і почали обстрілювати її із тих батарей і з своїх чайок, і таким побитом узяли той острів. А через місяць усі козаки штурмували вже Очаків разом з московським військом і допомогли узяти цей міцний турецький город. За усі ці події військо „вѣрных козаков“ було перейменовано на „Військо Чорноморське“; окрім того козакам подаровані звойовані турецькі землі по-над Чорним морем од Бугу до Дністра, Кінбурнську косу з озерами і Энікальський та Таманський округи. Чорноморці з охотою почали оселювати ці землі і поділили їх на паланки, котрі назвали: Подністрянська, Березанська, Кінбурнська і Таманська; кошем-же вони стали у селі Слободзеї (Тираспольського повіту над Дністром).

КЛЕЙНОДИ ЧОРНОМОРСЬКОГО ВІЙСЬКА
У КАТЕРИНОДАРІ.

Дальша доля Чорноморського війська була така. У 1791 році скінчилася турецька війна; в Яссах зроблено було згоду. Вертаючись з Ясс, несподівано помер Потьомкин, котрий останні годи свого життя чимало допомагав Чорноморцям. Та тільки він не встиг виклопотати, щоб за ними затверджено було ті землі, котрі дано їм було; після-ж його смерті землі ті у Чорноморців забрали, а їм зоставили тільки невеличкий острів Тамань. Але на ньому не можна було оселити усе, чимале тепер, військо. Зажурилися Чорноморці, і весною 1792 року послали до Петербургу своїх депутатів, з Головатим на чолі, щоб вони поклопоталися про землю. Аж літом повернулися ці депутати у Слободзею. Тут їх стрів Кошовий Чепіга із старшиною. Не дуже веселі звістки привезли депутати. Грамотою 30-го липня (юля) Чорноморському війську

дадено на-віки Кубанську землю із островом Таманью, а землі по-між Бугом і Дністром вони повинні були покинути. Військові пожалувано: корогву, срібні літаври і дві срібні сурми. Кошовому отаманові—дорогу шаблю, а усім козакам—хліб-сіль на дорогу. На другий год Чорноморці перебралися на Кубань, і там на Пречисту 1793-го року заснували на р. Кубані новий кіш, котрий названо Катеринодаром, а по зайнятій землі побудували слободи-куріні, і подавали їм такі самі назвиська, які мали колишні куріні на Запорожжі.

У 1794 році Чорноморці з кошовим Чепігою ходили походом у Польщу і помагали штурмувати Варшаву. У 1794 р. Харько Чепіга помер у Катеринодарі, і його поховано з великою пошаною. Кошовим отаманом царь Павло I настановив Антона Головатого, але звістка ця до його не дійшла, бо він як-раз в той час був із Чорноморцями у поході на Персів; там він тяжко занедужав і 12-го січня (января) 1797 року помер. З того часу Чорноморське військо не мало вже Кошових, обраних з-поміж козаків, а до них назначався Наказний отаман з російських генералів. На землях війська Чорноморського оселилося багато народу з України, і воно значно поширилося. У 1860 році його приеднано було до війська Кубанського; при тому північні землі їх перейшли епід гражданське управління, а значну частину козаків переслено на південь, близче до Кавказу, і там до них на Сході прилучено було кілька осель великоруських козаків.

Тепер вернемося назад і подивимось, що сталося із тими Запорожцями, котрі подалися за Дунай. Проплившп по Георгіевському гирлу Дуная (Гедріле-Багазі) аж до Браїлова, вони піддалися султанові Султан оселив їх по гирлах Дуная у Буджацькому Санджаку; тут у Буджаці вони й оснували свій кіш. Султан ствердив усі їх вольності і не втручався до їх розпорядків, котрі осталися такі самі, як були у них і на Запорожжі. Усе військо поділене було так само на 38 курінів, котрі мали такі самі назвиська, що й на Запорожжі; Кошовому султан дав однакові права з господарями Молдавії та Волощини, і Запорожці повинні були виставляти тільки 1.000 чоловіка війська, як того зажадае Султан. Але не довго довелося їм сидіти у свойому новому коші, бо опинилися вони сусідами із так званими „Некрасовцями“ (Липованами),—Донськими козаками старообрядцями, котрі втікли сюди з Дону і оселилися тут ще за Петра І. Почалися між Запорожцями та Некрасовцями сварки та лайки. Скінчилися вони на тому, що Запорожці виперли їх з їхніх осель, забрали їх землі і стали новим кошем у Сеймені, а звідтіль, у 1812 році, перейшли у Катерлез на березі моря, а ще звідтіль—у Дунавець, котрий одбили у Некрасовців і заснували там Січ. Вона простояла аж до 1828

року. Кошовим у той час був Самійло Калниболоцький. Добре жилося тоді козакам під Турком. Тим-то, хоч і запрошував їх Російський уряд вернутися, вони не мали на те охоти; вій-

ЧОРНОМОРЕЦЬ ПЕРШИХ ЧАСІВ.

сько їх усе більшало, бо Українці, після того як на Україні настало кріпацтво, почали тікати за Дунай, „на Запорожжя, як із віків бувало", як колись тікали від усякого насильства і гніту у Дике Поле і на Запорожжя. Урядові Російському од того була

Карта Запорожських земель за Дунаєм.

Россія
Ізмаіл
Кілійське гирло
Остров
р. Попада
Чатали (верхні)
Кишла
Сакова
Тульча
Прислав
Пирліца
Сулінське
Чатали (нижн)
Каталуй
Бечі Тепе
Гирло Св
Махжуд
Марун
Бейбуджак
Середьйол
Каліка
Каранделя
Сарнуси
Аджилар
Середьйол
Ов Попин
Сарікіой
Л. Разін
Л. Бабадагський
Бабадаг
Баба
Енісало
Прол. По

чимала шкода, і він, як ми бачили, звертався до Турецького уряду, щоб той або вернув Запорожців силком, або одсунув їх од границі. Але нічого того не робилося, бо Турки вважали

ЧОРНОМОРЕЦЬ 1842 РОКУ.

Запорожців за дуже добрих вояків, котрі ставали їм у великій пригоді у їх війнах, а надто у війнах із Росією, бо тут вони найкраще могли, що треба, розвідати. Гарно б жилось Запорожцям, та одне завдавало їм туги та мучило,—що доводилось

їм не за себе і свою віру битись із ворогами, а битись поруч з Турками-бусурменами і християнами і надто з православними, як от Болгарами, Сербами, Греками та Москалями. От через те-то, як Чорноморці із Російським військом стали на границі, то де-які Задунайці по одинці й перебігали до Руських; таких перебіжців зараз залічували до Чорноморського війська. Коли була війна із Турками (у 1806—1812 р.р.), то главнокомандующий Російською армією генерал Міхельсон знов послав „одкритий пригласительний лист“ у Задунайську Січ та закликàв козаків переходити до Руських. Іван Губа та Хведір Бучинський присогласили на те чоловіка з 500 і вивели їх з Туреччини. З тих козаків склалося Усть-Буджацьке військо, котре після війни було скасоване, і частину його, а з ним і військові клейноди, корогву, печать, бунчук і пернач, одпроваджено у Чорноморья, а другу—повернено у казених поселян і оселено у Бесарабії.

Внутрішне життя Запорожців за Дунаем а-ні трошечки не одмінилося од того, як жили вони на Дніпрі: рибальство, лови і походи, як і там; одно тільки, що більше стало жонатих Січовиків, бо з України часто приходили втікачі із жінками і записувалися у військо. Таким побитом коло Січи з'явилися села, де жили жонаті козаки; такі села були: Райя біля озера Кругляка, Кара-Ормен, Беш-Тепе, Катерлез, Іванча, а так само рибальські оселі у Горгові, Вілкові та на острові Леті. Жонаті Запорожці за Дунаем звалися „райя“. Ця райя—усе виходці з України—раніш не мала ніякої ваги у військових справах та порядках, а через те у війську були стародавні споконвічні звичаї запорожські. Коли ж їх набралося дуже багато, то вони почали повершати на раді, і з того, як побачимо, вийшло недобре для війська.

Готуючись до війни з Турками, Російський уряд, через свого коменданта города Ізмаїла, ген. Тучкова, послав у Задунайську Січ заклик до Запорожців, щоб вони вернулися з Турції; до того він додав, що ті козаки, котрі вернуться, здобудуть собі усякої ласки та вільгот. Кошовим тоді був Василь Незамаївський. На раді старшин, де писарь читав ті запросини, він рішучо заявив так: „Тікати?! Як його тікати?! Багато народу запропастимо: Турчин виріже. Ні, нехай хто заводив, той і виводе, а я не буду! Підождемо до Покрови, а там, як виберуть другого Кошового, то той нехай і робить це діло“. І справді, на Покрову 1827 року Незамаївський ні за-що не захотів оставатись Кошовим на далі, і довелося вибірати нового. На раді якийсь Улас із райї виступив із такою промовою: „Годі вже Запорожцям верховодити! Багато вже вони становили Кошових,—гайда, поставимо і ми, мужики, свого, от хоч би й кума мого, Платнірівського Курінного отамана

Иосипа Гладкого!" Райя перемогла на раді, і Гладкого обрано було Кошовим. Він зараз завів нові порядки. Щоб йому не заважали старі Запорожці, котрі були инших думок, він зараз поназначав курінними отаманами молодих козаків. Старі Запорожці, як от і Василь Незамаївський, не мали охоти тікати з Туреччини, де жилося усім доволі добре, але райя—ті, що не дуже давно покинули свій рідний край,—не могли так скоро забути його і призвичаїтись до нового життя; вони поквапились на те, що усі їх провини забудуть та ще й обіцяють їм усякі вільготи, то й за, манулося їм як найскоріще вернутись у свій край. З таких був і сам Гладкий. Син бідного козака з Полтавської губернії, Золотоношського повіту, з села Мельників, де батько його Михайло був сільським головою, Йосип оженився рано і, маючи вже четверо дітей, загуляв, покинув жінку і діти і пішов чумакувати. Але скоро ми бачимо його бондарем у Одесі; звідтіль він через щось мусів був тікати до Керчі, а далі ще кудись, аж поки не опинився за Дунаем. Тут пощастило йому: його обрали у-перед Курінним, а далі й Кошовим отаманом.

Тим часом султан Турецький готувався до війни з Росіею; він вислав свое військо до Дунаю і звелів, щоб до Сілістрії вийшло 13.000 Запорожців. Гладкий зібрав 2.000 козаків з тих, що иншого були духу, як він, повів їх до Сілістрії і там став як-раз на Великдень. Прийшовши до візіря, він сказав, що привів йому 2.000 чоловіка, а за останніми вернеться додому і скликатиме їх по плавнях, а тим часом переведе Січ і райю з Дунавця у Адріанополь, щоб, бува, як прийдуть Москалі, не поруйнували Січи і не вигубили б багато народу. Візірь повірив йому і пустив його, а він, вернувшись до Січи, забрав церкву Січову, увесь скарб, клейноди і усякі фірмани (султанові укази) і грамоти, сів із своїми однодумцями—козаками на байдаки і поплив Георгіевським гирлом повз Катерлез у море. Усього з ним було чоловіка 500. Увійшовши у Кілійське гирло, вони пропливли ним до Ізмаілу. Там їх стрів комендант Тучков, котрий і привів Кошового та його товаришів, Задунайських козаків, до царя Миколи І. Гладкий поклав до ніг Цареві військові клейноди та грамоти і з товаришами своїми прохав царської ласки.—„Бог Вас простить, рідний край прощае і я прощаю",—промовив Царь.

Саме тоді московське військо шукало місця, де-б перебратись через Дунай. Гладкий, що добре знав усі плавні Дунайські, визвався показати місце, де переправа буде найлегша. Царь з охотою доручив йому цю справу. Коло Ісакчи через усі плавні, від Дунаю аж до берега, простягся невисокий горбочок; про нього не знали Турки, але добре знали козаки, бо там у плавнях вони постоянно рибальчили. До цього місця пе

реїхало московське військо через Дунай човнами і, під проводом Запорожців, цим горбочком дійшло до Турецького берега. Як скінчилася переправа, Царь сів на запорожський байдак; на стерні на рулі сидів Гладкий, а на зеслах пятеро Курінних отаманів та семеро старшин. Обдививтись місце, де перейшло військо, царь Микола, дуже задоволений, вернувся на тому-ж байдаці, подякував Гладкому і наградив його полковницьким чином; окрім того йому і усім старшинам дано було Георгієвські хрести.

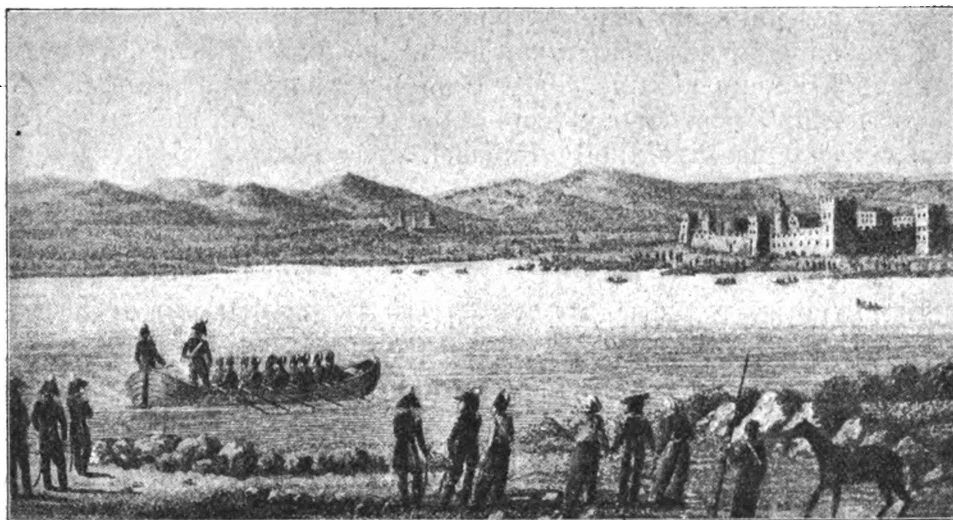

ІМПЕРАТОР МИКОЛА І.

Що-ж сталося із тими Запорожцями, що їх покинув Кошовий Гладкий у Турecчині? Довідавшись про те, що Кошовий і кілька сот Запорожців утікли і передалися Москалеві, візірь звелів зараз арештувати тих 2.000 козаків, котрі були у Сілістрії; од них одібрали зброю і одпровадили у-перед до Адріанополя і там хотіли були покарати на смерть, але потім посадовили у тюрму і що-дня по триста чоловіка посилали на кріпосну роботу. Про те содержували їх добре і роботою не обтяжали; з Адріанополя перевели їх до Константинополя на такі-ж самі роботи. Як скінчилася війна, почали міркувати про нову Січ. На Дунаї Турецький уряд не хотів зоставляти Запорожців і радив оселити їх у Салониках. Але вони не приставали на те, бо там, хоч і земля і рибальство були гарні, так було-ж далеко од України, котра своїми збігцями постачала їм народу. Запорожці прохали, щоб дадено було їм землю хоч коло Ядерного (Адріанополя), хоч у Малій Азії. Але цього чогось не було зроблено, і Запорожці, повернувшись на Дунай, оселилися у Дунайських гирлах разом з тими, що осталися були дома, але вже

як прості рибалки та хлібороби, а не козаки. Не добром згадували вони Гладкого; та й ті, що пішли були з ним, по-троху стали вертатися на Дунай, селитися тут, кленучи свого Кошового за те, що послухали його і через те на-віки втеряли свою Січ. „Занапастив,—казали Запорожці,—козацтво, обдурив нас Гладкий“. І досі у Добруджі є чимало потомків наших Українців, котрі не перемінили а-ні своїх звичаїв, а-ні своєї рідної мови, і живуть у Тульчі, Ісакчі, Суліні і навіть трапляються у Галаці.

З початку цієї війни, ще у 1828 році, з останків Усть-Дунайського козацтва і з усяких людей, котрі приставали до його, а найбільш із збігців та бурлаків і навіть циган, складено було нове військо козацьке і найменовано його „Дунайське“.

ГЛАДКИЙ З СТАРШИНОЮ ПЕРЕВОЗЯТЬ ЦАРЯ МИКОЛУ ЧЕРЕЗ ДУНАЙ.

Після войни йому дали були землі у Буджаці (Акерманському повіті). Князь Воронцов, котрий був в той час Новоросійським генерал-губернатором, чимало клопотався про козаків. Кіш, або головна кватиря того війська, був у Акермані. У 1855 році Дунайське військо перейменоване було у „Новоросійське“, а у 1868 р. зовсім його скасовано.

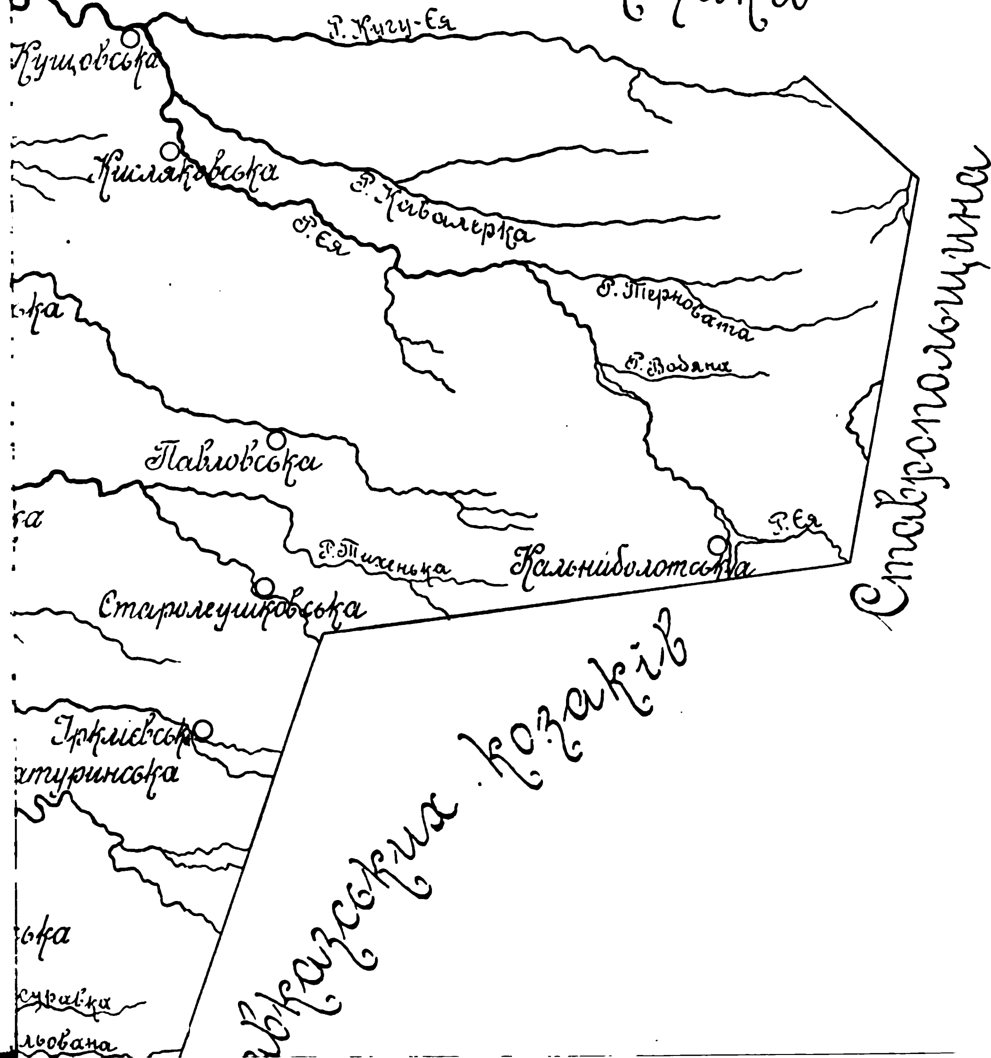
Гладкий із тими козаками, що він вивів з-за Дунаю, увесь час допомагав Москалям на війні і, як ми бачили, став їм у великій пригоді. Як же Російське військо зайняло Дунайську дельту (гирла і плавні), то він разом з Москалями прийшов у Січ на Дунавці і знов почав скликати до себе козаків. Чи багато пристало до нього людей, не знаємо, але у 1830 році усі козаки Гладкого вийшли з-за Дунаю і оселені були коло Азовського моря, між Бердянськом і Маріямполем; прозивалися

вони „Азовське військо“. Гладкий, вже з чином генерал-майора, настановлений був Наказним отаманом того війська. У 1849 році він покинув службу, бо у війську його не дуже любили, хоч він і отаманував там коло 20 літ. Пішовши в одставку, він оселився на свойому хуторі у Катеринославщині, і у 1866 році там і помер, маючи 79 літ життя.

Як Російське військо зайняло Кавказські береги, то найстарший командір Чорноморського флоту адмирал Лазарев порадив, щоб Запорожська флотілія (судна) стерегли Кавказські береги од турецьких контрабандистів (перевозчиків), котрі підвозили Черкесам усе, що треба їм для війни з Руськими. Ця служба випала на долю Азовцям; з них зроблено „баркасну команду“, котра на своїх баркасах стерегла береги Кавказу од Сухуму до Анапи. Окрім того, на суходолі це військо брало участь у Кримській війні у роках 1853—1856 р., але через те, що воно не було справжне велике козацьке військо, а тільки невелика жменя козаків, то у 1865 році його скасовано, клейноди і скарб передано у Чорноморське військо, частину козаків оселено на північному Кавказі, коло Анапи, а другу—повернено у простих селян.

КРІПАЦТВО І ВТІКАЧІ. ВОЄННІ ПОСЕЛЕННЯ. СКАСОВАННЯ КРІПАЦТВА У ГАЛИЧИНІ. СКАСОВАННЯ КРІПАЦТВА НА УКРАЇНІ. САМОСВІДОМІСТЬ НА ВКРАЇНІ ПРОКИДАЄТЬСЯ ЗНОВУ. КИРИЛО-МЕФОДІЄВСЬКЕ БРАТСТВО. ПРИГНОБЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ПИСЬМЕНСТВА І МОВИ. ЛЬВІВ РОБИТЬСЯ ОСЕРЕДКОМ ДУХОВНОГО РОЗВОЮ УСІЄЇ УКРАЇНИ. ПЕРЕСЕЛЬЦІ НА ВКРАЇНУ І З УКРАЇНИ. УКРАЇНЦІ У АМЕРИЦІ І АЗІЇ. СУЧАСНІ ОБСТАВИНИ І ПОСТУПАННЯ УКРАЇНСТВА НАПЕРЕД. УКРАЇНЦІ У ДЕРЖАВНІЙ ДУМІ. ПРОСВІТНІ ТОВАРИСТВА.

1796 року померла Катерина II, процарювавши 34 годи. Царювання те тяжко одбилося на Україні: скасовано було гетьманство, заведено дворянство, некруччину, кріпацтво і наостанці зруйновано Січ, серце України, котре билося для неї, де народ Український знаходив собі притулок і оборону од усякого гніту і насильства. Того серця не стало,—воно було розшматоване: частина його опинилась за Дунаем, а друга—на Кубані. Та народ не забував старого звичаю і, як дуже тяжко доводилось йому під гнітом панського кріпацтва, як не

Землі донских козаків
Р. Кугу-Ея
Кущовська
Кисляковська
Р. Кавальрка
Р. Ея
Р. Терновата
Р. Водяна
Павловська
Р. Тихенька
Кальниболотська
Р. Ея
Старолеушковська
Ставропольщина
козаків

було вже сили стерпіти його, то він кидав усе рідне і тікав за Дунай і на Кубань, хоч воно було й далеко. Але по дорозі їм були колишні Запорожські землі, котрі забрало собі панство. Панству тому треба було якось оселювати ті землі, і от воно стало приймати тих втікачів, що світ-за-очі тікали од своїх панів. Приймаючи таких втікачів, Новоросійське панство давало їм притулок у себе, обороняло їх од поліції, котра за те брала добрі хабарі, а бідні втікачі, щоб мати хоч будлі-який спокій, робили за те на тих панів і, як не втікали од них ще далі, то робилися їх кріпаками.

Непомітно для України проминуло царювання Павла I і Олександра I. За Олександра I у 1812 р., коли на Росію насунув Наполеон I з Французами та иншими спільниками, у Полтавщині, Київщині та Чернигівщині набрано було кілька козацьких полків і одпроваджено у армію. Доля тих козаків була невесела: до-дому вони верталися з походу обідрані і голі. Те, що на війну з Французами узято було козацькі полки, подало Українським людям надію, що буде знову заведено колишні козацькі порядки та скасовано кріпацтво. І люде заворушилися, але заворушилися не скрізь і не одразу по всій Україні, а так де-не-де,—то тут, то там,—то скоро той рух був приборканий. Крім того, за Олександра I, з царського наказу, Аракчеев, найблизчий до Царя генерал, позаводив на Україні военні поселення. Такі поселення заведено було в Слобідській Україні та у Новоросії. Це були села, в котрих оселювали москалів; дісціплина по них була така сама, як і у війську; так само военно-поселенці поділялися на полки і роти, мали своїх офицерів, котрі жили по тих селах, навіть діти їхні,—прозивалися вони „кантоністами“,—одбували військову службу. Тільки й одріжняло тих поселенців од справжніх москалів, що вони, крім муштри, були хлібороби та жили не по казармах десь по городах, а в хатах із своїм семейством по военних поселеннях. У 1837 році позаводили такі поселення ще у Подолії, а у 1838 році і в Уманщині. Були вони аж до 1857 року, коли царь Олександер II скасував їх, бо вони дорого коштували і не справдили тих надій, що на них покладали. І досі ті великі села з широкими, рівними, як на шнурочку, вулицями, з високими церквами, нагадують те, що було, та минулося.

У 1848 році спалахнула велика революція у Західній Європі; одгукнулася вона і в Австрійському царстві. 13-го березоля (марта) у Відні, столиці Австрійській, після крівавих розрухів на вулицях, тодішній цісарь Австрійський Фердинанд I мусів був завести в своїй державі констітуційний лад. Констітуція ця хоч і не довго продержалася (у 1851 році вона була скасована),

24

проте для Галичини була дуже корисна: через неї 16 квітня (апріля) 1848 року скасовано було кріпацтво. Того ж года Фердинад I зложив свою корону, і цісарем Австрійським зробився Франц-Іосиф I, котрий царює і досі.

Хоч кріпацтво було й скасовано, проте доля селянська у Галичині не багато краща стала: великі податки, обмаль власної землі, малі заробітки, дешева плата, народня темнота— довели до того, що через скільки років Галичане, не знаходячи собі ніякого рятунку або способу, щоб допомогти собі, мусіли були шукати кращого життя далеко за Океяном і, як побачимо далі, їх чимало вже є тепер у Америці.

ЦІСАРЬ АВСТРІЙСЬКИЙ ФРАНЦ-ІОСИФ I.

Революційні події у Австрії та Угорщині дуже налякали Австрійський уряд, і він обернувся за допомогою до Російського імператора Миколи I. Микола I з радістью одгукнувся на те і послав свое військо в Угорщину допомагати Австрійському урядові проти його революціонерів: він сподівався, що як і йому доведеться коли шукати помочи, то він знайде її у Австрійського цісаря. Проте, як через шість літ почалася Кримська (Севастопольська) війна, то Австрія не згодилася допомагати Росії, і вона осталася сама і в тій війні мала великі втрати. Ця війна одразу виявила усе, що було негаразд у російській армії, усі непорядки у внутрішніх справах та управлінню і кончилась вона тим, що Севастополь, після 11-місяшної оборони, узяло спільне військо Французів, Англичан та Турків. Росія мусіла була замиритися на тяжких умовинах, котрі складено було і підписано у Парижі. По тих умовах забрали од неї частину Бесарабії, а крім того вона мусіла зректися права мати свої военні кораблі та кріпості у Чорному морю.

Царь Микола не стерпів такої тяжкої втрати і образи і вмер ще до кінця цієї війни. Згода була підписана вже моло-

Р О Д

Д о м у Р о

Ми
1613-
1 ж. Марія Довгорука

1 ж. Марія

Федір
1676—1682
ж. Марфа Апраксіна

Софія
1682—1689

Іван V
1682—1696
ж. Прасковія Салтикова

Катерина
за герц. Мекленбурським

Анна (Леопольдовна)
1740—1741
за герц. Брауншвейгським

Іван VI
уб. 1764

Анна
1730—1740
за герц. Курляндським

ж. Со

Олександер
1801—182
ж. Єлисавета, принц. Бад

Олександер
1855—188
1 ж. Марія, принц. Гессенська 2 ж

Микола
† 1865

Олександер III
1881—1894
ж. Марія, принц. Датська

Микола II
1894—
ж. Александра, принц. Гессенська

Олексій

Олександер
† 1870

) В І Д

м а н о в и х.

аіл
-1645
2 ж. Євдокія Стрешнева

Олексій
1645—1676
Ііlославська — 2 ж. Наталя Наришкина

Петро I
1682—1725

1 ж. Євдокія Лопухина — 2 ж. **Катерина I** Сковронська 1725—1727

Олексій
уб. 1718
ія, принц. Вольфенбиттельська

Петро II
1727—1730

Анна
за герц. Шлезвиг-Гольштинським

Лизавета
1741—1761
за Олексієм Розумовським

Петро III
1761—1762
ж. **Катерина II**
принц. Ангальт-Цербтська
1762—1796

Павло I
1796—1801
1 ж. Наталя Гессен-Дармштадська — 2 ж. Марія, принц. Віртемберг-Штутгартська

Константин

Микола I
1825—1855
ж. Александра, принц. Пруська

Михаіл

н-Баденська

I
. кн. Довгорука

Константин
† 1892

Микола
† 1891

Михаіл

Володимир

Олексій

Сергій
† 1905

Павло

Георгій
† 1899

Михаіл

дим імператором Олександром II. Через ту війну видніще стало те безладдя та неправда, що панували в державі. На це звернув увагу й Царь. Він справедливо розміркував, що старі порядки не можуть далі бути і казав про це так: „Краще зробити реформи зверха, ніж дожидатись, поки зачнуть їх робити із низу",—себ-то, що треба урядові самому узятись та позаводити нові кращі порядки, а не дожидатись, поки почне це робити сам народ. І справді, скоро після війни, 19 лютого (февраля) 1861 року, на віки було скасоване у Росії кріпацтво, потім заведено земство, нові суди і виборніх мирових суддів. Почалося нове життя и на нашій Україні.

ІМПЕРАТОР ОЛЕКСАНДЕР II.

Тепер вернемося назад та поглянемо, як **відродилася** Україна і що здобула вона з того часу аж досі. А як ця нова пора в житті Українського народу однаково обнімала й Галичину і Україну і нове життя переливалось з однієї в другу, то ми й розглядатимем його разом, у обох частинах нашого краю. Про життя та праці наших письменників ми не говоримо, бо хто захоче більше про них довідатись, той обернеться до історії нашого письменства. Ми зараз спиняемося на них для того, щоб показати ту велику вагу, яку мали вони в новій історії нашого краю. Дякуючи цим працьовникам на ниві письменства, історія наша не скінчилася разом з політичним життям України, а ті діячі на ниві науки та письменства на своїх плечах винесли

усі важкі її удари, не переставали будити народню свідомість: хто ми й що ми?—не давали їй загинути, хоч і як захожувалися та старалися наші вороги. І на Україні і в Галичині боролися та борються й досі завзято великі і малі діячі народні за кращу долю свого народу, і зброя їх—не меч або гармата, а духовна сила та безмежня любов до свого народу, до рідного краю. Про цю боротьбу і буде у нас мова далі, щоб краще можна було зрозуміти життя Українського народу за останні часи.

При кінці XVIII віку на Україні, як ми бачили, одна за одною скоро наступали великі реформи (переміни), котрі у-край перевернули та понівечили усе стародавне життя. Народ запрягли у кріпацьке ярмо, і він не бачив собі просвітку; заведено було нові городські та сільські установи, нові суди із чужою, незрозумілою мовою; усякі урядовці, що наїхали на Україну та позаймали нові посади, не розуміли мови і не знали звичаїв того народу, що приїхали ним порядкувати. Панство, здобувши дворянство, одвернулося од свого народу, стидалося своїх звичаїв, своеї мови; школи, котрих було так багато на Україні, знищено, бо тепер вони були небажані для панів: панам краще було, як їх кріпаки будуть темні та неосвічені; духовенство на Україні, втративши свою автономію, опинилося під началом митрополитів,—здебільшого, за останні годи, з Великоросів, і вони нещадно винищували усе українське у Київській Академії та й скрізь, де тільки могли, і тим по-малу вони одірвали духовенство од його народу, бо стало воно народові чуже; у Галичині-ж, при кінці XVIII віку, духовенство було без міри темне та неосвічене, бо за гроші можна було купити священство хоч би й зовсім неписьменному чоловікові. Ясно, що такі пан-отці не мали ніякої сили у своїй парахвії і їх ніхто не поважав; польські-ж пани просто знущалися над ними і не раз карали їх самовладно канчуками. Чи-ж могли вони піддержати свій народ у тяжку годину? Чи-ж міг і народ у таких пан-отців шукати собі помочи та поради? Отак в ту добу усе ущухло, усе завмерло. Народ покинула його інтелігенція, його духовенство; він негаразд розумів, що з ним робиться, терпів і мовчав; від вищих він перестав вже чути свою рідну мову і потрохи став призвичаюватись до того, міркуючи собі так, що мова його—мова мужицька; що для панів, або й так людей трохи вищого стану, вона не годяща. Так воно діялося і на Україні, і у Галичині,—була тільки та одміна, що галичанське панство вживало польської мови, а українське—московської. Цих мов, замість своеї рідної, окрім панства і духовенства потроху стали вживати і крамарі і городяне та навіть і селяне, котрі пожили який час по городах. І так воно велося доти, поки на Заході Єврипи не заходилися Славянські народи прокида-

тися од сну до нового життя. Перші прокинулися Чехи, за ними Серби, Поляки та инші Славяне, а з ними й Українці. Немов новий вітер повіяв на Славянській землі і навіяв любов до свого народу, до його життя, мови, до його минувшини. Спочатку захожуються коло того поодинокі люде; потім їх стае все більше і більше, вони починають приставати до гурту, нарешті пристае до них і увесь народ, і тоді вже вони добиваються усі разом прав на самостійне культурне життя. Таке саме почалося і на Україні. Розпочалося з поодиноких людей, котрі почули своїм серцем любов до свого рідного слова, до свого народу.

Батьком нового українського письменства був Іван Петрович Котляревський (з Полтави). Він перший почав писати чистою народньою українською мовою; в році 1798 з'явилася на світ його „Енеїда". З того часу зачинаеться нова пора в житті України.

ІВАН ПЕТРОВИЧ КОТЛЯРЕВСЬКИЙ.

Правда, і перед Котляревським були письменники, котрі оберталися часом до рідної мови, але оберталися вони до неї дуже рідко, та й то мішали її з чужою мовою, російською або польською. Такий письменник був і славетний Григорій Сковорода, перший український философ,—тобто чоловік, що хоче всьому найпершої причини дійти. Він складав пісні і байки, але мішаною мовою. Він був вчителем у Харківському Колегіумі і мав великий вплив на сучасне громадянство. Дякуючи йому та Василю Каразіну, у 1805 році у столиці Слобідської України, в Харкові, заснований був університет, котрий робиться осередком, до якого часу, духовного життя України. Тут з'являються один за другим українські діячі і письменники, як Петро Гулак—Артемовський, Григорій Квітка-Основяненко, відомий своїми оповіданнями з сільського життя; тут у Харкові вперше з'являеться журнал, писаний українською і російською мовами, виходять альманахи (збірники); з 1819 року починаються видання збірників

українських народніх дум та пісень—Цертелева, Лукашевича, Метлинського; у 1818 році вийшла перша граматика української мови (наука, як по-українському говорити й писати) Павловського; тут починае свою діяльність славетний історик український Микола Костомаров.

Тим часом ця, так звана доба славянського відродження, у 1820—1830 роках захопила й Галичину. Там ще у 1784 році імператор Іосиф II заснував у Львові університет і визначено було кілька професорів, щоб вони українською мовою викладали науку. Та незабаром у Австрії знову перемінилося на гірше: пани знову взяли велику силу і понівечили усе добре, що робилося за-для селян. Але-ж через який час у Львівській Семинарії склалося потайне товариство, з Маркіяном Шашкевичем, Яковом Головацьким та Іваном Вагилевичем на чолі, і воно поклало собі боротися проти спольщення Галичини, а для того задумали вони видавати книжки, друковані народньою українською мовою. Перша книжка, котру видали вони у 1837 році, звалася „Русалка Дністрова“. Незабаром власті її заборонили, де кого з членів того гуртка засудили у тюрму і гурт той порозгонили. Але після 1848 року заступники Української людности зібрали „Головну Руську (Українську) раду“, котра стала на сторожі прав свого народу і вела завзяту боротьбу за його самостійність *). В той час проявилося у Галичині перше видання (1840 року) „Кобзаря“ Тараса Шевченка—найбільшого поета усіх Славян.

УКРАЇНСЬКИЙ ФИЛОСОФ ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА.

Тарас Григорович Шевченко родився 25 лютого (февраля) 1814 року у селі Моринцях, Звенигородського повіту, у Київщині і був кріпак пана Енгельгардта. Малим зостався він сиротою, пас вівці та свині, ходив вчитись до пьяного дяка, потім до маляра, поки пан не зробив його покойовим козачком. Як він підріс, то його віддано у малярську

*) У Галичині ужпвають слово „Руський“ замість слова „Українець“. Галичане зовуть себе Рутенами, Руснаками, Русинами і Руськими, так як і наші Українці часто звуть себе Руськими.

науку—уперед у Варшаві, а потім у Петербурзі. У Петербурзі, через свого земляка Сошенка, познайомився він з українським письменником Гребінкою, з славетними російськими письменниками Жуковським та Григоровичем, з художниками Брюловим та Венеціановим. Усі вони зацікавилися долею талановитого парубка і склавшись, викупили його у пана за 2.500 карбованців у 1838 році. Після того Шевченко поступив до Академії Художеств у Петербурзі.

З цього часу починае він писати свої вірші, котрі мали і досі мають такий величезний вплив на людей, так вражають своєю щирістю, красою і силою, так ваблять до себе та змушують оглянутись і замислитись кожного над тим, яких ми, справді, батьків та чиї діти? Поезія (вірші) Шевченкова зробила таке велике діло, яке тільки й може зробити справдешній велитень мисли і слова. У 1845 році Шевченко приїхав до Київа, де тоді вже працював ще один з видатнійших наших письменників, Пантелиймін Куліш; сюди переїхали з Харькова Максимович та Костомарів.

МАРКІЯН ШАШКЕВИЧ.

Тут у Київі Шевченко, разом з Кулішем, Костомаровим, Білозерським, Миколою Гулаком, Панасом Марковичем, Пильчиковим, Навроцьким та иншими заснували у Київі, котрий вже мав в той час університет ще з 1834 року, таемне товариство, що звалося „Кирило-Мефодіевське братство“. Усі спільники того товариства були Українці, котрі щиро любили свій народ, свою Україну і положили спільними силами доходити правди та добра свойому народові та иншим народам Славянським. Вони маріли про те, щоб завести федеративний устрій у Славянстві,—щоб кожен Славянський народ, а між ними й Український, жив собі самостійно, по своїй волі, вибіраючи собі начальство по своїй уподобі; щоб не було так, що один народ панує над другим, але щоб жили кожний вільно і тільки були у братерському союзі між собою—спільними силами собі помагали й боронили оден одного. Вони бажали поставити свій народ нарівні з дру-

Т. Шевченко

гими Славянськими народами, котрі повинні були увійти у ту спілку, і домагалися, щоб не було неволі між людьми, щоб не було кріпацтва та панського права над селянином; щоб не було полегкостей для них, а тягарів для других; щоб що мужик, що дворянин, що купець—було все одно; щоб усі мали рівні права; щоб кожній вірі і народності була воля вірити так, як хто хоче, а не силою привертати до якої-небудь віри; щоб вільно було друкувати всякі книжки чи газети, всякі думки висловляти, і щоб за це неможна було людей карати. Таку роботу взяв на себе той гурт молодих, щирих людей. Але святу їх роботу було скоро припинено: якийсь студент з Київського університету Петров підслухав одного разу, що говорилося в товаристві і доніс про те жандарам. Зараз братчиків арештували, посадовили по тюрмах, а потім позасилали по ріжних містах. Так, Куліша заслано у Тулу, Костомарова у Саратов, а Шевченка покарано найтяжче—оддано його у салдати без строку і заборонено йому писати або малювати; заслано його уперед до Оренбургу, а потім у Ново-Петровську кріпость, над Каспійським морем. Тільки у 1857 році, вже за царя Олександра II, коли за Шевченка почали клопотатись високі особи, його нарешті визволено. Як бачимо, Київу на цей раз не пощастило зробитись осередком духовного розвитку України, і та робота, що так жваво розпочали були молоді Українці, була припинена на самому початку.

ХАТА ШЕВЧЕНКА
(у селі Кирилівці, у Звенигородщині).

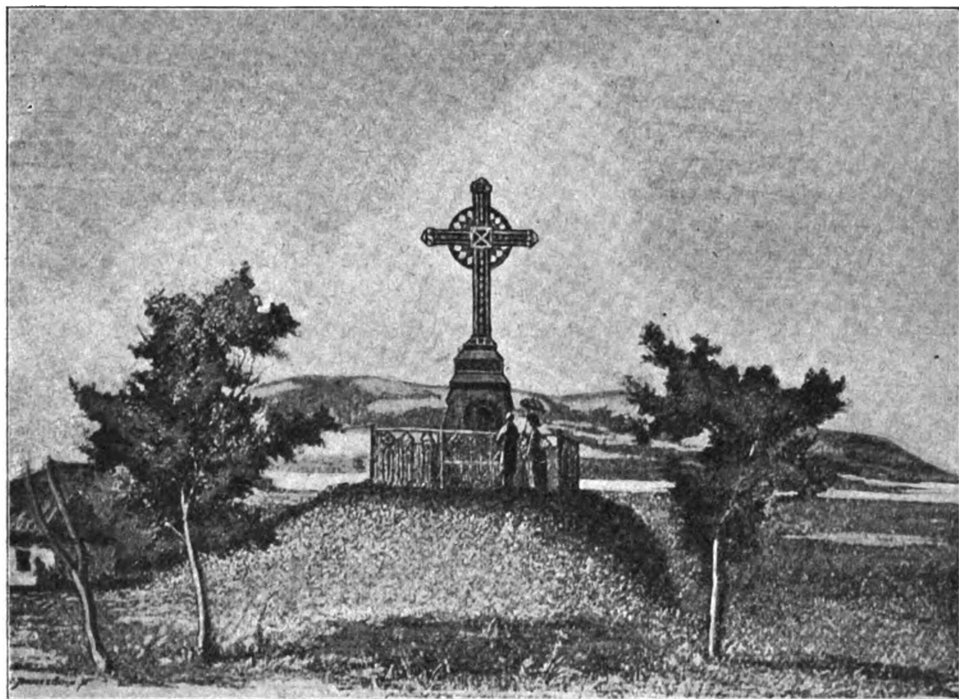
У Галичині в той час, як констітуцію була скасовано, теж підупав народно-політичний рух, проте там з весни 1848 року почала виходити перша Українська газета „Зоря Галицька", доволі гарною українською мовою; того-ж року скликана була у Львові „Головна Рада", котра повинна була пеклуватись про Українську народність у Галичині; такі самі ради засновано було і по повітових городах: у Стриї, Коломиї та инших; склався був гурток людей, щоб видавати українські книжки,—звався він „Галицько-Руська Матиця" Але не всі Галицькі Українці стали на праву путь. У Галичину почав наїздити професор Московського університету Погодін, і от послухавши його та ще де-кого з Галичан, прихильних до російських порядків, частина Галичан одцуралася своеї рідної мови, вважаючи її за „хлопську"—почали говорити, що вони ті самі люде,

що й Великоруси. „Нема Русинів (Українців),—казали вони,— а є Росіяне!“ Вони почали писати й друковати книжки якоюсь мішаниною—не то московською мовою, не то церковною. Цієї нісенітниці не то у Росії ніхто не второпає, а навіть і самі ті, що писали. Такі люде є ще й зараз у Галичині, і прозивають їх „москвофилами“; за них тягне руку Російський уряд і усим їм допомагає. Нарешті у 1866 році в Австрійському царстві заведено констітуцію. Усім народам, а між ними й Галицьким Українцям, дано рівне право, свободу віри, слова, печати. Для справ, котрі належать до всієї держави, заведено Державну Раду (Думу) у столиці Відні, а для справ поодиноких країв—Сейми. Один такий Сейм заведено у Львові, а другий—у Чернівцях, і там виборні депутати порядкують своїми справами.

При кінці 1850-х і на початку 1860-х років братчики Кирило-Мефодієвського братства, бувши в той час уже на волі, почали з'їздитись до Петербургу і почали там гуртуватися. Там було жити вільніще, як в иншому якому місці, і туди на якийсь час і переносять свою роботу Українці. Тут починають вони видавати книжки, а у 1861—62 р.р. розпочали перший український що-місячний журнал „Основа“. За ті часи багато з'явилося українських письменників: Марко Вовчок (жінка О. Марковича), Л. Глібов, С. Руданський, Д. Мордовцев, О. Стороженко, Ганна Барвінок (жінка Кулішева), О. Кониський, Я. Щоголів, Л. Свідницький і инші. Вони починають видавати тут свої твори,—появляються українські букварі, граматки, щотниця (арихметика) і другі книжки для шкіл. Куліш заводить власну тіпографію і починає друкувати у ній старі й нові українські книжки; з друкарні тієї вийшли його „Записки о Южной Руси“ і „Чорна Рада“, твори Котляревського, Марка Вовчка та инші. Костомаров почав видавати свої писання про українську історію, Куліш писав про українське письменство. Вперше тоді виходила українська наука на ширшу дорогу. Тепер, коли правительство взялося само до того, щоб визволити кріпаків, багато Українців взялося за працю для свого народу, взялися допомагати, щоб те визволення було як найкраще зроблено. Для того, щоб селяне знали свої права, заходилися писати книжечки про закони та порядки державні. Щоб між народом була більша освіта, допоминалися, щоб наука в школі була мовою українською—рідною, щоб дитина її розуміла. Заводили школи і для дорослих—такі, де можна було вчитися вечорами та у неділю робітникам та слугам неписьменним, і в них вчили по українськи. Але не минуло й два роки після визволення кріпаків, як уряд припинив всяку роботу на користь народові. Багато українських діячів було заслано, книжки, писані українською мовою, заборонено було друковати,—

тільки й дозволено було видавати невеличкі оповідання, та й то цензура дуже присікувалась до них.

26-го лютого (февраля) 1861 року у Петербурзі помер Тарас Григорович Шевченко, не діждавши кілька день, щоб почути про волю для свого народу, за якою він так тяжко побивався і так гірко проливав свої святі сльози. З великою пошаною тіло його одвезено на Україну, як він того бажав, і тут, над Дніпром, недалеко Канева, поховано на високій могилі. Хрест, що стоїть над ним, видко з-далека. Він до-віку буде сяяти на Україні, будити свідомість в Українському народі та додавати натхнення й охоти працьовникам.

МОГИЛА ШЕВЧЕНКА КОЛО КАНЕВА.

З початку 1870-х років знов оживає національний рух на Україні, і осередком його стає Київ. Тут визначаються такі вчені, як Володимир Антонович (історик), Михайло Драгоманів, П. Чубинський, П. Житецький, В. Науменко, Михальчук і инші; тоді ж таки починає працювати й відомий усій Україні її музика—композитор Микола Лисенко, а в українському письменстві здобувають собі слави—Іван Нечуй-Левицький, Панас Мирний, Олександер Кониський, Михайло Старицький, Олена Пчілка. У Одесі з'являється Марко Кропивницький, цей батько українського театру. Він складає труппу (товариство артистів), пише пьеси (драми й комедії), їздить

по Україні і виставляє свої та чужі пьеси. В його труппі були такі славетні артисти. як Марія Заньковецька, Карпинська (Затиркевич), брати Тобілевичі (для театру вони прибрали прізвища: Садовський, Саксаганський і Карпенко-Карий), з них— Карпенко Карий зробився видатним драматургом і написав багато пьес для українського театру. У ті часи було заборонено виставляти українські пьеси в Правобічній Україні, через те Київ та губернії Київська, Подільська і Волинська не могли бачити свого рідного театру. Аж у 1887 році Марко Кропивницький, побувавши із своєю труппою у Петербурзі, зацікавив українським театром навіть царя Олександра III, і тоді Кропивницький виклопотав дозвіл робити свої вистави скрізь по Україні.

ПЕРША УКРАЇНСЬКА ТРУППА М. Л. КРОПИВНИЦЬКОГО.

Як вже говорилося, у початку 1870-х років почала віджевати українська література (письменство), утиски цензури трохи було помягчали, та знов не на довгий час: вже у 1876 році несподівано вийшов новий закон, котрим заборонялося видавати всякі книжки, писані українською мовою, окрім віршів та оповідань, забороненобуло привозити їх з-за границі, заборонялося виставляти що-небудь українською мовою та співати українських пісень (пізніще, у-початку 1880-х років зроблено було полегкість і дозволено робити українські вистави, тільки щоб неодмінно поруч виставляти й пьесу російською мовою). Оця заборона на українські книжки була аж до року 1906—рівно тридцять літ. Не можна було ніякої доброї книжки по-українськи видати—чи про Украйну та українську історію, чужі землі, чи про природу, чи

про господарство, чи про хворобу яку,—рідко яка за десятки літ якимсь дивом проскочила; не можна було на українську мову перекладати якісь писання з чужих мов,—навіть Святе Письмо; не можна було видавати ніяких книжок для дітей—щоб не звикали до рідної мови, або для шкіл—щоб по-українськи не вчились. Оповідання й вірші дозволялося тільки такі, що для забавки годящі, а в котрих була яка поважніща думка, або що про Україну, чи про порядок громадський або державний, або щось на панів та на властей, то не позволяли. До того всього, заборонено було друковати книжки та инше що по-українськи „кулішівкою"—правописом, котрим почав писати П. Куліш (цей правопис от і в нашій книзі), а силували, щоб скрізь писати все „общепринятим" правописом („ерижним", як у нас його звуть, через букву „Ы", котру неодмінно треба було писати замість нашого „И"). Це було дуже не з руки, бо російським правописом не можна до-ладу написати все те, що ми вимовляемо.

З року 1881 усі ці утиски трошки, хоч дуже не багато, полегшали були, і у Київі зараз (у 1882 році) почав виходити що-місячний журнал „Кіевская Старина"; в ньому й почали працювати наші талановиті письменникі та вчені. Проте, одного цього журнала, котрий переважно мусів друковати статті писані російською, а не українською мовою, було мало. Через те наші письменники і вчені почали свою роботу українську переносити за-границю до Галичини. Львів, таким побитом, як колись у XIII віці, знову робиться осередком духовного життя усієї України. Туди переїздить професор київського університету Михайло Драгоманів, а пізніще—Михайло Грушевський; наукова робота їх там, за-границею, мала і мае зараз величезну вагу для України. Там таки-ж, у Львові, засновано було ще у 1873 році „Товариство імени Шевченка", котре на початку 1890-х років перетворюеться у „Наукове Товариство", на взірець европейських Академій Наук. На чолі його стае професор Львівського університету Михайло Грушевський. Він жваво і палко почав працювати, і за короткий час постановив це Товариство на таку височінь, що з неї воно своїм світом засяяло по всій Україні і звернуло на себе увагу европейських вчених. Коло Наукового Товариства згуртовались для праці найвидатніщі вчені Галичини та письменники, як от І. Франко, професори М. Студинський та О. Колесса, Хв. Вовк, В. Гнатюк, І. Верхратський. Воно видало багато наукових розслідів про Україну і Український народ, видавало девять літ що-місячний журнал „Літературно-Науковий Вістник", котрий тепер, як скасовано в Росії цензуру, виходить разом і у Львові і у Київі, видае науковий журнал. „Записки Наукового Товариства імени Шевченка" і багато иншого. Крім згаданих галицьких вчених, за останні десятиліття в Галичині і на Буковині вславилися поети та письменники:

Юрій Федькович, Кобринська, Кобилянська, Стефаник, Бордуляк, Маковей та инші. А в нашій Україні тим часом здобули собі слави на полі науки і письменства—Борис Грінченко, Михайло Коцюбинський, Леся Українка, А. Кримський, Дніпрова Чайка, В. Самійленко, А. Грабовський, Грицько Григоренко, М. Чернявський,

ПАМЯТНИК КОТЛЯРЕВСЬКОМУ У ПОЛТАВІ.

Модест Левицький, В. Винниченко, С. Єфремов та ще багато других. Усе це свідчить, що вже з 50-х років минулого століття українська інтелігенція помалу вертается до свого народу. На жаль, прикрі, тяжкі обставини за останні часи не дали цим кращим людям нашим розгорнути свої могутні крила.

Добробут селянського люду і на Україні, і в Галичині,

що-року стае гірший; людей більшае, землі стае дуже мало, заробітків нема, нема де роздобути, чого треба, а через те люде мусіли шукати собі кращого життя і виселятись з своеї батьківщини. Раніще почали переселятися над Чорне море, на Кубань, у Таврію та на Кавказ; а як тут стало повно, то подалися до Оренбурськоі губерніі, у Сібір, Барнаульську землю (царські землі у Томській губерніі), на Амур та в Усурійський край. Ці місцьовості найбільш оселені Украінцями, надто з Правобічноі Украіни; Лівобічні і Галичане—ті шукають собі притулку в Америці: там іх налічують вже більш як пів мильона. Вони мають там великі колоніі (осади) своі у Сполучених Штатах, в Канаді та Бразиліі. Окрім хліборобства, вони найбільш роблять по шахтах. Духовний розвиток іх іде все вперед: вони вже впорядкували у себе видання украінських часописів (газет) , засновують книгозбірні, читальні і на далекому Заході не забувають ні своіх звичаів, ні рідноі мови і з-за Окіяну пильно слідкують за тим, що діеться в свойому рідному краі.

По-між інтелігенціею на Украіні тим часом все більше і більше виявляеться самосвідоміст, національний рух шириться, і це добре виявилося було у 1903 році на Полтавському святі, коли одкривали у Полтаві памятник батькові украінського письменства, Іванові Котляревському. 30 серпня (августа) 1903 року на свято це з'іхалося до Полтави сила народу. Тут були заступники од усіх краів Украіни, з Галичини і Буковини,—зібрались і вчені, і письменники наші.

Тяжке життя по селах, дорогà земля, важкі заробітки за останні роки, нещаслива війна з маленькою Японіею, котра побила велике російське військо, — усе це привело до того, що й уряд наш зрозумів, що далі бути так не може. І от 17 жовтня (октября) 1905 року було проголошено царський маніфест, котрим усім у державі дарувалася: незайманість особи, свобода слова, свобода віри, свобода печати, свобода збіратися, а для того щоб завести кращий лад у державі, ухвалено було скликати у Петербурзі так звану „Державну Думу“, з заступників од усього народу. Велика радість настала тоді в державі, і пригнічене слово не криючись радісно залунало по всій країні, закликаючи людей до боротьби з старим ладом і його оборонцями. Але та радість, те невпинне бажання кращого життя і визволення з-під гніту старого ладу, те бажання скоріще упитися здобутою волею, не довго панували, і страшні кари посипалися як із мішка. Проте скасування цензури—для нашого краю, для Украіни, зробило велике діло: у Лубнях, Одесі, Киіві, Харькові, Катеринославі, Могилеві—Подільському, навіть у Петербурзі і Москві, почали виходити часописи (газети), тижневі та що-місячні журнали, писані нашою

рідною мовою. Хоч багато з них скоро було заборонено, про те ті, що осталися, мають великий вплив на селян і все громадянство, і культурна їх робота незабаром дасть такі жнива, яких ми ще не бачили.

27-го квітня (апріля) 1906 року і 20 го лютого (февраля) 1907 року скликано було першу і другу Державну Думу у Петербурзі. Обидві вони скоро були розпущені. Вони нічого не встигли зробити,—поклали тільки нові підвалини новому життю, що з того часу починаеться для Росії, а з нею й для нашої України, бо те, що минуло, не могтиме вже вернутися ніколи. Цікаво те, що в обох Думах, як і в Комісії, що скликала була у 1767 році цариця Катерина, українські посли висловили таке саме бажання автономії для рідного краю. Партія (громада) Українців в Думі була чимала—в першій Думі було 80 чоловіка членів, а в другій—42 з усього числа 500 послів. На чолі Української Громади в першій Думі стояв „Український Парламентський Клуб", з Шрагом, Шеметом, Чижевським та Біляшевським на чолі, а в другій Думі в „Українській Думській Громаді" перед вели посли: Рубіс, священик Гриневич, козаки Сайко і Хвіст. „Українська Парламентська Громада" у другій Думі видавала газету для селян „Рідна Справа", в котрій сповіщалося про те, що робиться в Думі та в Українській Громаді.

Полегкості, що настали після 17 жовтня 1905 року, дали заснувати українські просвітні товариства „Просвіти", котрі засновано вже, на зразок Львівського „Товариства імени Шевченка", у Одесі, Київі, Каменці-Подільському, Катеринославі, Катеринодарі, Чернигові, Миколаеві і Житомирі. Вони по своїх статутах (уставах) мають—ширити самосвідомість серед Українського люду, нести освіту у народ по найдальших кутках, де живе він, а для того—видавати і ширити дешеві, корисні для людей, книжки, заводити книгозбірні, влаштовувати читання і таке инше. Товариства ці повинні зробити те велике діло для свого народу тепер, що колись випало було на долю церковним братствам. Хоч обставини життя тепер і не ті, але праця їх однаково свята й велика. За остатні часи робота просвітних Товариств припинилася через лихоліття у державі, але мине якийсь час, і Товариства ці стануть на твердий грунт та зроблять те велике діло, якого дожидае од них 30 мильонів Українського народу.

ПОМИЛКИ.

Стор.	Рядок.	Надруковано.	Треба читати.
8	3	Папай	Панай
10	3	sclave	sclavus
15	14	Поганці	Погани
„	2 зн.	мамо	масмо
16	1	Період	Період
17	8 зн.	прикинушись	прикинувшись
29	4 зн.	Сневельда	Свенельда
44	11	Заміць	Замісць
48	1	побрав на усе	позабірав усе
50	37	З заходу	зі Сходу
51	1	Прот дядьки	Проте дядьки
„	2	небожівне	небожів не
„	14 зн.	і страшенно	і той страшенно
56	24	Переяславця	Переяслава
57	17 зн.	Переяславі	Переяслав і
58	3	Зтього	З того
59	14	Петрили	Петрилича
71	11	поликали	покликали
76	4 зн.	Котяні	Котян і
79	14	опинилисяна	опинилися на
81	3	ходобу	худобу
„	13	ПІД КІИВОМ	ПІД КІЇВОМ
83	8 зн.	лихотіття	лихоліття
85	12 зн.	П ІДНОСЯТЬ	ПІДНОСЯТЬ
92	8	подалася	подалися
105	7	побойовище	бойовище
134	38	Литву	Литви
135	8 зн.	бороть бою	боротьбою
„	4 зн.	приста новища	пристановища
137	7 зн.	невдолені	невдоволені
138	11	(ноябрь)	(октябрь)
142	21 зн.	тэ	теї
146	24	(октябрь)	(сентябрь)
161	8	прогнали Молдавії	прогнали з Молдавії
„	10	здобув	збудував
165	17	текозацьке	те козацьке
170	4	письменні	не письменні
171	1 зн.	під Пецорою	під Цецорою
175	20	пішних	піших
182	10	козацький	польський
189	12	курін.	курені.
201	12 зн.	жовтня (октября)	(сентября)
208	11	Виступи впо-	Виступив по-
„	14	Шлевьк	Шлеськ
„	29	жовтня (октября)	(сентября)
„	35	листопада (ноября)	(октября)
216	21 зн.	за-дня	за-для
220	31	дивлятись	дивлячись
240	21	Поцій	По цій
„	3 зн.	сеіл	сел
279	5 зн.	Самойловичого	Самойловичового
282	1	увачи	уваги
286	2	плятять	платять
„	24	жовтня (октября)	(сентября)
„	8 зн.	жовтня (октября)	(сентября)
287	10	листопада (ноября)	(октября)
289	10	грудня (декабря)	(ноября)
294	9 зн.	Левенгафт	Левенгаупт
297	4	вауг	вагу
300	2 зн.	уложену	уложено
301	1	поедати	поеднати
302	4	У грудні (декабрі)	(ноябрі)
„	11	допогли	допомогли
306	14	Малороссійсько ї	Малороссійської
308	14	по-мім	по-між
„	5 зн.	грудня (декабря)	(ноября)
312	20 зн.	у жовтні (октябрі)	(сентябрі)
315	16 зн.	листопада (ноября)	(октября)
„	12 зн.	у грудні (декабрі)	(ноябрі)
319	21	грудня (декабря)	(ноября)
„	14 зн.	Допогли	Допомогли
320	3 зн.	грудня (декабря)	(ноября)
323	20	то	та
327	16	ще	що
328	1	вибірли	вибірали
331	3	1664	1764
333	1	безпешний	небезпешний
338	14	поосторі	просторі
341	10 зн.	дуже	дужче
344	11	Зазізняка	Залізняка
346	4 зн.	не забув	не забува
347	18	містечка	містечко
350	18	жовтня (октября)	(сентября)
356	43	листопада (ноября)	(октября)
357	8 зн.	прота	проти
„	7 зн.	султани	султана
359	19	Носсау-Зінгеру	Нассау-Зігену
„	10 зн.	Носсау	Насеау
361	22	епід	під
„	23	переслено	переселено
364	2	і християнами	з християнами
365	16	то й за, манулося	то й заманулося
366	4	зеслах	веслах
381	3 зн.	журнал.	журнал

